

ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟ Βήμα

- **G. Auernheimer** : Η κριτική θεωρία της «Σχολής της Φρανκφούρτης»
- **Π. Αναστασιάδης** : Η ετερότητα και η υπέρβαση του υποκειμένου
- **Γ. Λιοδάκης** : Θεωρία γαιοπροσόδου και αγροτικές τιμές
- **Ντ. Βαΐου -
Λ. Λαμπριανίδης -
Κ. Χατζημιχάλης -
Ζ. Χρονάκη** : Πόλη και υπεργολαβίες παραγωγής
- **Γ. Πετράκος -
Β. Κοτζαμάνης** : Μητροπολιτική συγκέντρωση στην Ελλάδα
- **Χ. Βιτσιλάκη -
Σορωνιάτη** : Οι μαθητικές καταλήψεις του 1990
- **Μ. Ρήγου** : Μάθημα για το μάθημα
- **Μ. Παραδείση** : Γυναίκα και ελληνική κομεντί
- **Συνέδριο** : Μειονότητες και ανθρώπινα δικαιώματα

ΤΟ ΒΗΜΑ
ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
τριμηνιαία επιστημονική επιθεώρηση

ΤΟΜΟΣ Γ΄

Τεύχος 11

Μιχαήλ Σ. Ζουμπουλάκης
Λέκτορας

(1/9/93)

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

SOCIAL SCIENCE TRIBUNE

Κατεύθυνση Κοινωνιολογίας Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης

Περιεχόμενα

G. Auernheimer: Έρευνα και ελπίδα: Η κριτική θεωρία της «Σχολής της Φρανκφούρτης»	5
Π. Αναστασιάδης: Η ετερότητα και το πρόβλημα της υπέρβασης του υποκειμένου	23
* Γ. Λιοδάκης: Η θεωρία της γαιοπροσόδου και οι αγροτικές τιμές: Μια μαρξιστική προσέγγιση	41
* Ντ. Βαΐου, Α. Λαμπριανίδης, Κ. Χατζημιχάλης, Ζ. Χρονάκη: Υπεργολαβίες βιομηχανικής παραγωγής και οι επιπτώσεις τους στην ανάπτυξη της πόλης: Η περίπτωση του δήμου Συκεών στη Θεσσαλονίκη	73
* Γ. Πετράκος, Β. Κοτζαμάνης: Η μητροπολιτική συγκέντρωση και το μέγεθος της μητρόπολης στην Ελλάδα 1961-1991	107
Χ. Βιτσιλάκη-Σορωνιάτη: Οι μαθητικές καταλήψεις του 1990: Ερευνητικά πορίσματα και θεωρητικές προεκτάσεις	125
Μ. Ρήγου: Μάθημα για το μάθημα	167

Μ. Παραδείση:

Η παρουσίαση της γυναίκας στις «κομεντί» του
ελληνικού κινηματογράφου 185

Συνέδρια - ανακοινώσεις:

Υπερηκότητα, ανθρώπινα δικαιώματα και μειονότητες:
Επαναπροσδιορισμός του κοινωνικού ελέγχου στη νέα Ευρώπη 205

Έρευνα και ελπίδα Η κριτική θεωρία της «Σχολής της Φρανκφούρτης»

Gustav Auernheimer*

Το 1988 ο Helmut Dubiel, ένας από τους σημερινούς τρεις διευθυντές του «Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας» της Φρανκφούρτης, δημοσίευσε την *Εισαγωγή στην Κριτική Θεωρία της Κοινωνίας*¹. Το πρώτο κεφάλαιο φέρει τον τίτλο «Πού βρίσκεται η "Σχολή της Φρανκφούρτης";» και δείχνει τις δυσκολίες που συνδέονται με το αντικείμενο και τον εννοιολογικό του προσδιορισμό. Ο συγγραφέας επινοεί το ακόλουθο σενάριο: Ένας αμερικανός φοιτητής κοινωνιολογίας έρχεται ως τουρίστας στη Γερμανία, κάνει έναν ενδιάμεσο σταθμό στη Φρανκφούρτη και θέλει να αξιοποιήσει το χρόνο του. Παίρνει ένα ταξί και πηγαίνει στο Πανεπιστήμιο της Φρανκφούρτης, όπου και ψάχνει να βρει το κτίριο της ομώνυμης Σχολής. Οι φοιτητές που ρωτά, δηλώνουν άγνοια, ενώ στο τέλος κάποιος τον στέλνει στο Ινστιτούτο Κοινωνικής Έρευνας που βρίσκεται εκεί κοντά, στην οδό Senckenberganlage. Αναρωτιέται κανείς, τι θα άκουγε, αν συναντούσε ένα συνεργάτη του Ινστιτούτου.

«Κατ' αρχήν θα του λέγαμε ότι το θέμα είναι πολύ περίπλοκο και ότι αντί για τη "Σχολή της Φρανκφούρτης" θα ήταν καλύτερα να μιλάμε για την "κριτική θεωρία". Σαστισμένοι από την αφελή αμεσότητα της ερώτησής του, που βρίσκεται το μυστικό της θεωρίας αυτής, θα αποφεύγαμε με κομπσό τρόπο ν' απαντήσουμε αναφερόμενοι στην ιστορία γέννησής της. Θα λέγαμε δηλαδή, ότι με την έννοια

---

* Διδάκτορας Φιλοσοφίας

“κριτική θεωρία” χαρακτηρίζουμε μια ερευνητική παράδοση, που δημιουργήθηκε στις αρχές της δεκαετίας του τριάντα από μια ομάδα κοινωνιολόγων γύρω από τον φιλόσοφο Max Horkheimer – στα πλαίσια του «Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας». Όμως η ιστορία του «Ινστιτούτου» αυτού, θα του λέγαμε, μόνον εν μέρει συμπίπτει με την ιστορία αυτής της ομάδας. Το «Ινστιτούτο» είχε ήδη ανοίξει το 1924. Η ομάδα γύρω από τον Horkheimer σχηματίστηκε μόλις στις αρχές της δεκαετίας του τριάντα... Τα ονόματα που μάζεψε γύρω του την εποχή εκείνη ο Horkheimer είναι όλα ανεξαιρέτως πασίγνωστα: Theodor W. Adorno, Franz Neumann, Erich Fromm, Otto Kirchheimer, Leo Löwenthal, Herbert Marcuse, Friedrich Pollock. Η ομάδα αυτή, εκείνη την εποχή, ήθελε να επιτύχει με κοινωνιολογικά μέσα, ό,τι ο Hegel είχε θέσει κάποτε ως καθήκον της φιλοσοφίας, δηλαδή “να αναλύσει με σκέψεις την εποχή της”. “Εποχή της” ήταν τα τελευταία χρόνια της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης. Η αντιμετώπιση της εποχής εκείνης με ένα αδυσώπητο ρεαλισμό έσωσε τη ζωή της ομάδας. Ήδη από πολύ νωρίς είχαν ετοιμασθεί για τον εκπατρισμό. Μόνον έτσι έγινε δυνατή η συνέχιση της λειτουργίας του “Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας” και στο εξωτερικό. Το 1950 η ομάδα επέστρεψε στη μεταφασιστική Φρανκφούρτη. Και μόνον στη διάρκεια της δεκαετίας του πενήντα όταν η κριτική θεωρία γενικά καταγράφηκε ως ένα τμήμα της δυτικογερμανικής κοινωνιολογίας, της δόθηκε ο χαρακτηρισμός “Σχολή της Φρανκφούρτης” σε αναλογία με τη «Σχολή Κοινωνιολογίας» της Κολωνίας και του Μύνστερ. Στο μεταξύ υπάρχει και μια σειρά από μαθητές των Adorno και Horkheimer, που δίκαια ή όχι χαρακτηρίζονται ως η δεύτερη γενιά της “Σχολής της Φρανκφούρτης”. Στη δεύτερη αυτή γενιά ο Jürgen Habermas θεωρείται ως ο πιο σημαντικός, αν και η προσωπική του θεωρητική εξέλιξη τον οδήγησε πολύ πιο μακριά από την αρχική κριτική θεωρία»².

Μετά από αυτές τις πληροφορίες ο φανταστικός αμερικανός φοιτητής σκεπτικός και κάπως μπερδεμένος, επιστρέφει στο σταθμό. Το απόσπασμα είναι κάπως μεγάλο, όμως περιγράφει τη θεματική με την οποία θα ασχοληθούμε στις επόμενες γραμμές. Περιγράφω δηλαδή πολύ σύντομα τις αλλαγές που σημειώνονται στο «Ινστιτούτο Κοινωνικής Έρευνας» από την ίδρυσή του μέχρι σήμερα. Όμως ενδιαφέρομαι κυρίως για το περιεχόμενο της

θεωρίας. Εξετάζω την κατά κάποιο τρόπο «κλασσική» μορφή της στη δεκαετία του τριάντα και σαράντα και προσπαθώ να επεξεργασθώ τις αλλαγές που υπέστη ήδη την εποχή εκείνη. Στο τέλος υπάρχει μια σύντομη αναφορά στο θέμα «Κριτική θεωρία σήμερα».

Η ίδρυση του Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας συνδέεται στενά με τα γεγονότα της εποχής³. Ο πρώτος παγκόσμιος πόλεμος και οι σοβαρές υλικές και ιδεατές συνέπειές του, η μεγάλη ακτινοβολία της ρωσικής επανάστασης, η επανάσταση του Νοέμβρη του 1918 και η περίοδος κρίσεων που ακολούθησε στη Γερμανία, αποτελούν τα πιο σημαντικά σημεία σ' αυτά τα πλαίσια. Και μάλιστα οι νέοι διανοούμενοι αντιμετώπισαν τα προβλήματα της εποχής με ιδιαίτερη ευαισθησία. Ένα μέρος ακολούθησε τις σοσιαλιστικές ιδέες και εντάχθηκε σε σοσιαλιστικές ομάδες, οπότε και είχαν ν' αντιμετωπίσουν νέα ζητήματα όπως είναι ο ρόλος στο εργατικό κίνημα ατόμων με αστική καταγωγή, η σημασία της επιστήμης για την αλλαγή της κοινωνίας, δηλαδή η σχέση θεωρίας και πράξης και οι συζητήσεις μεταξύ των διαφόρων μαρξιστικών ρευμάτων. Για την επεξεργασία αυτού του θεματικού κύκλου συναντήθηκαν είκοσι περίπου νέοι, οι περισσότεροι αριστεροί διανοούμενοι, στο Ιλμενάου της Θουριγγίας την πεντηκοστή του 1923 σε μία ημερίδα που έφερε τον τίτλο «πρώτη μαρξιστική ομάδα εργασίας». Σ' αυτή τη συνάντηση συμμετείχαν και οι Karl Korsch και Georg Lukacs, που έκαναν εισήγηση πάνω στα βιβλία τους που είχαν εκδοθεί την ίδια χρονιά⁴. Το πιο σημαντικό μέλος της συνάντησης, όσον αφορά την ίδρυση και κυρίως τη χρηματοδότηση του «Ινστιτούτου», ήταν ο Felix Weil. Γυιός ενός πλούσιου γερμανοαργεντινού σιτεμπόρου, ο Felix Weil έγινε ο μαϊκήνας προσώπων και προγραμμάτων στο αριστερό φάσμα και επεδίωκε τη θεσμοποίηση μαρξιστικών συζητήσεων όμοιων μ' αυτές που έγιναν στο Ιλμενάου. Μπόρεσε να πείσει τον πατέρα του να καταβάλλει κάθε χρόνο 120.000 μάρκα για τη συντήρηση ενός «Κοινωνιολογικού Ερευνητικού Ινστιτούτου», που ναι μεν αποτελούσε ίδρυμα του Πανεπιστημίου της Φρανκφούρτης, όμως ήταν ανεξάρτητο από αυτό. Ο διευθυντής του «Ινστιτούτου» έπρεπε παράλληλα να είναι και τακτικός καθηγητής του Πανεπιστημίου. Επειδή κανείς από τους νέους διανοούμενους δεν πληρούσε τις προϋποθέσεις για την ανάληψη αυτής της θέσης, συμφώνησαν με το πρωσικό υπουργείο πολιτισμού στο πρόσωπο του Carl Grünberg, ενός αυστριακού ιστορικού, που ανήκε στο χώρο του αυστρομαρξισμού⁵. Το 1924 ο Grünberg εκφωνεί τον πανηγυρικό λόγο στα εγκαίνια του κτιρίου του ινστιτούτου. Δηλώνει την πί-

στη του στο μαρξισμό ως επιστημονικής μεθόδου, περιορίζοντας τον όμως μόνο σε μια καθαρά επαγωγική διαδικασία, με την οποία πρέπει να αιτιολογηθεί ένα κλειστό οικονομικό σύστημα. Απορρίπτει με επιμονή τη σχέση μαρξισμού και φιλοσοφίας, συμπεριλαμβανομένης και της υλιστικής⁶. Κι εδώ βρίσκεται μια σημαντική διαφορά μεταξύ του Grünberg και του διαδόχου του Horkheimer, που έδωσε έμφαση σ' αυτήν ακριβώς τη σχέση, όπως θα δούμε παρακάτω.

Το 1930 ο υφηγητής Max Horkheimer γίνεται σε ηλικία τριάντα πέντε ετών τακτικός καθηγητής της κοινωνικής φιλοσοφίας. Τον ίδιο χρόνο πήρε τη θέση του Grünberg, ο οποίος ήταν από καιρό άρρωστος, και έγινε έτσι ο νέος διευθυντής του «Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας»⁷. Το επίκεντρο των μελετών μετατοπίστηκε πλέον από την κοινωνική ιστορία, στη θεωρία της κοινωνίας. Από το 1932 εκδιόταν υπό την εποπτεία του Horkheimer το περιοδικό «Zeitschrift für Sozialforschung» (περιοδικό κοινωνικής έρευνας) και ήδη από το πρώτο τεύχος έγινε φανερό ποιιά πρόσωπα και θέματα αποτελούσαν τον πυρήνα αποκρυστάλλωσης της κριτικής θεωρίας. Ο Erich Fromm έγραψε για την «μέθοδο και αποστολή της αναλυτικής κοινωνικής ψυχολογίας», ο Leo Löwenthal για την «κοινωνική θέση της λογοτεχνίας», ο Theodor Wiesengrund - Adorno για την «κοινωνική θέση της μουσικής», ο Max Horkheimer για την «ιστορία και ψυχολογία»⁸. Επειδή η περιουσία του ιδρύματος είχε έγκαιρα μεταφερθεί στο εξωτερικό ενόψει του εθνικοσοσιαλιστικού κινδύνου, έγινε δυνατή η μεταφορά της έδρας του ινστιτούτου το 1933 στη Γενεύη και το 1934 στη Νέα Υόρκη. Εκεί το «Ινστιτούτο» συνδέθηκε οργανωτικά με το Πανεπιστήμιο της Κολούμπια, έτσι ώστε δημιουργήθηκε μια σχέση παρόμοια μ' εκείνη προς το Πανεπιστήμιο της Φρανκφούρτης⁹.

Σε γενικές γραμμές αυτό ήταν το πλαίσιο δημιουργίας του «Ινστιτούτου». Ποιο ήταν τώρα το περιεχόμενό του; Ο Horkheimer στον εναρκτήριο λόγο του το 1931, καθόρισε ως στόχο του Ινστιτούτου την οργάνωση ερευνών στη βάση επίκαιρων φιλοσοφικών ζητημάτων, όπου θα συμμετείχαν φιλόσοφοι, κοινωνιολόγοι, οικονομολόγοι, ιστορικοί και ψυχολόγοι σε μια διαρκή εργασιακή κοινότητα. Η φιλοσοφία θα παρείχε θεωρητικά ερεθίσματα στην κάθε έρευνα, ενώ παράλληλα θα ήταν αρκετά ανοικτή, ώστε να δεχθεί η ίδια επιρροές από τα συμπεράσματα των συγκεκριμένων μελετών¹⁰. Η ολοκλήρωση της φιλοσοφίας και των επιστημών ακολουθεί και υπάγεται εννοιολογικά στον τομέα της κοινωνικής έρευνας. Η έννοια της κοινωνικής έρευνας δεν συμπίπτει με την κοινωνιολογία ως ειδική επιστήμη για το λόγο ότι η κοινω-

νική έρευνα να μην αναφέρεται όπως η κοινωνιολογία στην κοινωνία, όμως βρίσκει τα ερευνητικά της αντικείμενα και σε μη κοινωνιολογικούς τομείς¹¹. Η έννοια της κοινωνικής έρευνας στον Horkheimer είναι συγγενής με τη σημερινή έννοια των κοινωνικών επιστημών, εάν της αποδοθεί ένα ευρύ περιεχόμενο, τουλάχιστον τόσο ευρύ, ώστε να περιλαμβάνει τους επιστημονικούς κλάδους που εκπροσωπούντο στο «Ινστιτούτο»¹².

Ο Horkheimer παρουσιάζει τις θεωρητικές του θέσεις σε αντιπαράθεση με τον Hegel και τον Marx. Ασκει επίσης κριτική στην υπόθεση του Hegel, ότι η πραγματοποίηση της λογικής επιτυχάνεται με το παγκόσμιο πνεύμα, ανεξάρτητα από τη γνώση και τη βούληση των ιστορικών ατόμων. Τα τελευταία θυσιάζονται στο βωμό της παγκόσμιας ιστορίας και η δύση του κάθε ατόμου εμφανίζεται χωρίς φιλοσοφικό βάρος, με τη σκέψη ότι η ιδέα διατηρείται ως πραγματική ουσία της ιστορίας¹³.

Η κριτική του Horkheimer αφορά περαιτέρω τη θεωρία περί ταυτότητας του Hegel, δηλαδή την υπόθεση ότι το αντικείμενο και η σκέψη αποτελούν μια ενότητα που ανήκει στην ανώτατη γνωσιακή βαθμίδα. Ο Horkheimer θέτει υπό αμφισβήτηση την υπόθεση ότι υπάρχει ταυτότητα ύλης και λόγου, που να βασίζεται στην πρωτοκαθεδρία του γιγνώσκοντος υποκειμένου. Η σκέψη, υποστηρίζει, πρέπει να παραιτηθεί της αξίωσης απολυτότητας, να παραχωρήσει τη θέση της στην επιστημονική γνώση του ιδιαίτερου και να νοείται ως σκέψη ορισμένων μεμονωμένων ανθρώπων¹⁴. Από την κριτική που ασκεί στον Hegel ο Horkheimer αναπτύσσει την αντίληψή του περί μαρξιστικής θεωρίας¹⁵. Κατά την άποψή του υπάρχει βασική διάκριση της υλιστικής διαλεκτικής από την εγελιανή. Υποστηρίζει ότι ο Hegel με την ανάπτυξη των διαλεκτικών αρχών και των διαλεκτικών αναλύσεων, κατέδειξε πως μπορούν να γίνουν γόνιμες αναλυτικές έννοιες για την πνευματική ανακατασκευή ζωντανών διαδικασιών. Όμως στην πραγματικότητα για τον Hegel υπάρχει μόνο μία και μοναδική μεγάλη διαδικασία, που εμπεριέχει όλες τις έννοιες ως τις δικές της στιγμές και που ο φιλόσοφος μπορεί να την κατανοήσει μια για πάντα ως συγκεκριμένη ολότητα. Ο υλιστής δεν μπορεί να πιστέψει σε τέτοιες κατηγορηματικές θέσεις, εφόσον γι' αυτόν δεν υφίσταται καμιά τελειωτική εικόνα της πραγματικότητας, ούτε κατ' ουσίαν, ούτε κατά τα φαινόμενα. Ακόμα και το τυπικό κριτήριο της αλήθειας από μόνο του δεν αποτελεί τελικό στόχο της γνωστικής διαδικασίας κατά τον Horkheimer. Εκτός αυτού για την αξία μιας θεωρίας αποφασίζει η σχέση της με την αποστολή που της αναθέτουν σε μια ορισμένη ιστορική στιγμή οι προοδευτικές

κοινωνικές δυνάμεις¹⁶. Η ευτυχία των ανθρώπων είναι κατά τον Horkheimer το περιεχόμενο του υλισμού και ένας γνώμονας για την αξιολόγηση των θεωριών¹⁷.

Στα μέσα της δεκαετίας του τριάντα, ο Horkheimer διασαφηνίζει τις απόψεις του για τη θεωρία του Marx. Βλέπει να έχει πραγματοποιηθεί στη μαρξιστική μέθοδο η συσσωμάτωση της φιλοσοφίας και των ειδικών επιστημών, που είχε απαιτήσει στον εναρκτήριο λόγο του το 1931. Υποστηρίζει ότι ο Marx στο «Κεφάλαιο» καθιερώνει τις βασικές έννοιες της κλασσικής αγγλικής εθνικής οικονομίας και χρησιμοποιεί τις πιο προοδευτικές επιστημονικές γνώσεις της εποχής του. Στα πλαίσια της παράθεσής τους όμως οι έννοιες αυτές αποκτούν νέες λειτουργίες, υπερπηδούν την μεμονωμένη, στερούμενη κριτικού πνεύματος εφαρμογή τους και συμβάλλουν σ' ένα θεωρητικό όλον. Όλη η μαρξιστική θεωρία βρίσκεται σ' αντιπαράθεση με την κλασσική, παρότι υιοθετεί μερικές από τις έννοιές της¹⁸. Η Κριτική Θεωρία, υποστηρίζει ο Horkheimer, ξεκινάει με αφηρημένους ορισμούς όσον αφορά τη σημερινή εποχή με τον εννοιολογικό προσδιορισμό μιας οικονομίας που στηρίζεται στην ανταλλαγή. Οι έννοιες που εμφανίζονται εδώ, όπως «εμπόρευμα», «αξία» και «χρήμα» δεν εξαντλούνται με τον έλεγχο ισχύος των μεμονωμένων υποθέσεων στην πραγματικότητα, αλλά σκιαγραφούν τη θεωρία για τους θεμελιώδεις μηχανισμούς της αστικής κοινωνίας: καταδεικνύεται δηλαδή η ρυθμιστική επίδραση της ανταλλαγής, παρατίθεται η σύλληψη μιας διαδικασίας μεταξύ κοινωνίας και φύσης και αναπτύσσεται η ιδέα μιας ενιαίας εποχής της κοινωνίας και της αυτοδιατήρησής της¹⁹. Και ο Horkheimer συνεχίζει: «αφού η Κριτική Θεωρία είχε χαρακτηρίσει τις οικονομικές σχέσεις ως υπεύθυνες για όλο τον υπάρχοντα κόσμο, κατέστη πια περιττή η φιλοσοφία ως ξεχωριστή επιστήμη αυτού του όλου»²⁰. Αυτή η θέση όπως την ανέπτυξε ο Horkheimer το 1937 στο περίφημο άρθρο «Παραδοσιακή και Κριτική Θεωρία», υπερκεράζει σαφώς το πρόγραμμα του 1931. Η αιτούμενη ενότητα φιλοσοφίας και επιστημών δεν αποτελεί πλέον καμία συσσωμάτωση, ενώ θα μπορούσε ίσως να χαρακτηριστεί ως συγχώνευση. Έκφραση αυτής της διαδικασίας είναι η μαρξιστική οικονομία, που εκλαμβάνεται ως ένα είδος «υπερεπιστήμης», που δεν εμπεριέχει μόνον τους γενικούς κανόνες κίνησης της αστικής κοινωνίας, αλλά και τις πιο σημαντικές μεμονωμένες στιγμές τους. Οι επιστήμες βρίσκουν εφαρμογή στην ανάπτυξη της θεωρίας και είναι αναγκαίες για την ανάλυση των ιδιαίτερων προσδιορισμών του κοινωνικού όλου. Αντίθετα η φιλοσοφία χάνει όλη της την αυτονομία. Μεμονωμένα στοιχεία,

όπως για παράδειγμα αυτό του γερμανικού ιδεαλισμού, εμπεριέχονται μεν στη μέθοδο της πολιτικής οικονομίας, όμως η φιλοσοφία καθίσταται άνευ αντικειμένου, αν πραγματοποιηθεί ο στόχος της οργάνωσης μιας κοινωνίας που να στηρίζεται στον λόγο²¹.

Αν εξετάσει κανείς τη σχέση φιλοσοφίας και επιστημών, όπως ετίθετο στην κριτική θεωρία στη δεκαετία του σαράντα, τότε παρατηρούνται σοβαρές διαφορές απέναντι στη δεκαετία του τριάντα. Ως αντιπροσωπευτική γι' αυτήν την τρίτη φάση, μπορεί να θεωρηθεί η «διαλεκτική του διαφωτισμού» του 1944²². Ενώ παλιά ο Horkheimer διέκρινε την κριτική θεωρία από την παραδοσιακή με την ανάλυση των συνθηκών ύπαρξής της, τώρα τίθεται από αυτόν και τον Adorno σ' αμφισβήτηση το αν η θεωρία με την πραγματική έννοια της λέξης έχει ποτέ λάβει χώρα. Κατά την άποψή τους η φιλοσοφία μέχρι τώρα αποτελούσε μόνο τη συνέχεια της τεχνολογικής πράξης σαν εργαλείο της κυριαρχίας της φύσης και της εξουσίας πάνω στους ανθρώπους. Για το λόγο αυτό, υποστηρίζουν, οι ειδικές επιστήμες δεν είναι σε θέση να δώσουν ερεθίσματα στη φιλοσοφία. Και δεν θα έπρεπε μόνο να ασκηθεί κριτική σ' αυτές, αλλά κατ' αρχήν να τεθούν σ' αμφισβήτηση²³. Η δυσπιστία απέναντι στις ειδικές επιστήμες επιβάλλει έναν επανακαθορισμό της σχέσης τους με τη φιλοσοφία, αλλά και της ίδιας της φιλοσοφίας. Οι Adorno και Horkheimer δεν αντιλαμβάνονται πλέον τη φιλοσοφία ως ενσωματωτικό μέσο θεωρητικών σχηματισμών που υπερβαίνουν τις ειδικές επιστήμες, αλλά ως τελευταίο απόθεμα του κριτικού, ατομικού πνεύματος:

«Σε αντίθεση με τους διαχειριστές της, η φιλοσοφία χαρακτηρίζει μεταξύ άλλων τη σκέψη, εφόσον η τελευταία δεν έχει ενδώσει στον κυρίαρχο καταμερισμό εργασίας και δεν επιτρέπει τον καθορισμό της αποστολής της από αυτόν. Η υφισταμένη κατάσταση επιβάλλεται στους ανθρώπους όχι μόνον με τη φυσική εξουσία και τα υλικά συμφέροντα, αλλά και με την πανίσχυρη υποβολή. Η φιλοσοφία δεν αποτελεί απλώς μια σύνθεση, μία βασική ή γενική επιστήμη, αλλά και την προσπάθεια της αντίστασης στην υποβολή και την αποφασιστικότητα για την πραγματοποίηση της πνευματικής ελευθερίας»²⁴.

Σ' αυτήν τη φάση επομένως δεν μπορεί να γίνει λόγος για μια συσσωμάτωση της φιλοσοφίας και των ειδικών επιστημών. Η σχέση των δύο αντιστρέφεται: ενώ το 1937 ανήκει το προβάδισμα στις επιστήμες ως συστατικού τμήματος της μαρξιστικής οι-

κονομίας, στη συνέχεια δεν τους αναγνωρίζεται κανένας θετικός χαρακτήρας. Η φιλοσοφία διατηρεί το χαρακτήρα της, ενώ ο ρόλος της ως «θεματοφύλακα» των επιστημών, αλλάζει την ίδια του την ουσία.

Στη δεκαετία του σαράντα αλλάζει και η στάση των Horkheimer και Adorno όσον αφορά τη μαρξιστική μέθοδο. Τη θέση της ανάλυσης του καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού καταλαμβάνουν στη «διαλεκτική του διαφωτισμού» φιλοσοφικοανθρωπολογικές θεωρήσεις σχετικά με το προφανώς αναπόφευκτο πεπρωμένο του ανθρωπίνου γένους αφότου ο άνθρωπος έγινε υποκείμενο και συνεπώς δημιουργήθηκε η έννοια της κυριαρχίας. Στη βάση του συλλογισμού ότι οι άνθρωποι με την εκμετάλλευση της φύσης αποξενώνονται όλο και περισσότερο από τη φύση και μεταξύ τους, πρέπει να θεωρηθεί ως αμφίβολη η ελπίδα του Marx για χειραφέτηση με την αυξανόμενη εξουσία στη φύση. Η επίτευξη της κυριάρχησης πάνω στη φύση και η συσσωμάτωση κάθε διανθρώπινου στοιχείου αποτελούν για τους Adorno και Horkheimer το κεντρικό σημείο, από το οποίο συνάγονται μορφές της οικονομίας και της κουλτούρας²⁵. Η εξουσία της φύσης δεν είναι μεν ταυτοτική με τη μαρξιστική έννοια των παραγωγικών δυνάμεων, βρίσκεται όμως σε στενή σχέση με αυτήν. Η αντιπαράθεση του ανθρώπου με τη φύση παίζει επίσης ένα σημαντικό ρόλο στη θεωρία του Marx, ο οποίος την εντάσσει στην έννοια της συγκεκριμένης εργασίας. Όμως αυτή η άποψη αποτελεί μόνον τη μια πλευρά της υλιστικής αντίληψης περί ιστορίας. Παράλληλα με τις παραγωγικές δυνάμεις, οι παραγωγικές σχέσεις που καθορίζονται από την αφηρημένη εργασία, σχηματίζουν την οικονομική βάση της κοινωνίας. Η διασαφήνιση των κοινωνικών δομών μπορεί να επιτευχθεί μόνον με την ανάλυση της σχέσης αυτών των δύο τομέων²⁶. Όταν οι Horkheimer και Adorno αποδίδουν σημασία αποκλειστικά στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, τότε στην πραγματικότητα μπορούν να κατανοήσουν μόνον τα κοινά στοιχεία των διαφόρων κοινωνικών σχηματισμών, όχι όμως και τις διαφορές, που προέρχονται ουσιαστικά από τις παραγωγικές σχέσεις. Η απομάκρυνση από τον Marx εμφανίζεται και από την έννοια περί πράξης. Δεν ασκείται κριτική σ' ένα ορισμένο είδος της πράξης, αλλά χρησιμοποιείται ως παράδειγμα ο José Ortega y Gasset. Απορρίπτεται η φιλοσοφία του Ortega, κυρίως όχι λόγω των περιεχομένων της, αλλά λόγω του γεγονότος ότι είναι επιδεικτική μιας εκλαϊκευμένης χρήσης της. Ο παιδαγωγικός της δηλαδή χαρακτήρας την εκμηδενίζει ως φιλοσοφία²⁷.

Το σύνθημα για τη «μεγάλη άρνηση», που πολύ αργότερα στη

δεκαετία του εξήντα χαρακτηρίζει τον Marcuse, θα μπορούσε ήδη να ισχύει και για την κριτική θεωρία σ' αυτήν την φάση. Τοποθετείται αρνητικά απέναντι στην υφιστάμενη κοινωνία και τη σκέψη που αντιστοιχεί σ' αυτήν. Τοποθετείται όμως αρνητικά και απέναντι στις επιστημονικές εξελίξεις, στην εμπειρική ανάλυση της πραγματικότητας, σε προσπάθειες για αλλαγή της κοινωνίας και επομένως στην πραγματοποίηση της παλιάς της απαίτησης. Από την κριτική θεωρία έλειπε από τη δεκαετία του σαράντα μια κεντρική στιγμή της διαλεκτικής: η διαμεσολάβηση, η κατηγορία εκείνη για την οποία ο Adorno είχε δείξει τόση εμμονή στην κριτική του προς τον Walter Benjamin²⁸. Ο Adorno απαιτούσε από τον Benjamin «ακόμη περισσότερη διαλεκτική» (mehr an dialektik)²⁹, ενώ ο ίδιος διέθετε πολύ λίγη. Αυτή η μομφή δεν ισχύει ως έχει για άλλα μέλη του «Ινστιτούτου». Μπορεί μάλιστα να θεωρηθεί σχεδόν ως ειρωνία, το ότι το ίδιο έτος, δηλαδή το 1944, όταν ήταν έτοιμη η «Διαλεκτική του Διαφωτισμού», έγινε η δεύτερη, ενημερωμένη έκδοση του βιβλίου ενός μέλους του «Ινστιτούτου», που εφάρμοσε την ιστορική διαλεκτική μέθοδο στην έρευνα του εθνικοσοσιαλισμού: αυτή του «Behemoth» του Franz Neumann³⁰. Ενώ στους Horkheimer και Adorno ο φασισμός εμφανίζεται ως ένα φαινόμενο, που τα αίτιά του βρίσκονται σε λανθάνουσα κατάσταση σ' όλη την ιστορία της ανθρωπότητας, ο Neumann πετυχαίνει μια θεωρητικά πειστική παρουσίαση του γερμανικού φασισμού ως πολιτικού, οικονομικού και κοινωνικού συστήματος με τη χρησιμοποίηση ενός πλούσιου εμπειρικού υλικού. Αυτό που εν μέρει λείπει από το βιβλίο του Neumann, είναι η πολιτισμική θεωρητική και κοινωνικοψυχολογική σφαίρα. Το έργο του δείχνει, ακριβώς όπως και όλο το έργο της κριτικής θεωρίας, το αβάσιμο της αξίωσης να γίνεται μόνον το όλον αποδεκτό ως το αληθινό. Όμως δεν πρέπει από εδώ να συναχθεί ότι το όλον είναι το μη αληθινό. Και στις δύο φράσεις βρίσκεται ταυτοχρόνως η αλήθεια και η αναλήθεια.

Ύστερ' από μια πολυετή περίοδο αναλογισμών, διαπραγματεύσεων και προετοιμασιών, το «Ινστιτούτο» ξανάρχισε τη δραστηριότητά του το 1950³¹. Όμως μόνον ο Max Horkheimer, ο Theodor W. Adorno και ο Friedrich Pollock επέστρεψαν στη Γερμανία. Τα περισσότερα από τα υπόλοιπα μέλη έμειναν στις ΗΠΑ, όπου ο Herbert Marcuse, κυρίως με το βιβλίο του «Ο μονοδιάστατος άνθρωπος», έγινε γνωστός στη διάρκεια του φοιτητικού κινήματος³². Ο Walter Benjamin ωθήθηκε στο θάνατο από τους εθνικοσοσιαλιστές³³. Το «Ινστιτούτο» επεδίωξε ν' αποκτήσει περίοπτη θέση στο κοινωνιολογικό ερευνητικό τοπίο της Γερμα-

νίας. Διεξήγαγε έρευνες, μεταξύ άλλων και για τη σχέση πανεπιστημίου και κοινωνίας, για το εργασιακό κλίμα στα εργοστάσια Mannesmann και για την πολιτική συνείδηση των δυτικογερμανών. Στις τύψεις για τον εκπατρισμό των τότε μελών του Ινστιτούτου και την ευγνωμοσύνη γι' αυτούς που επέστρεψαν, οφείλονταν και οι διάφορες τιμές που αποδόθηκαν στον Horkheimer, ο οποίος έγινε πρύτανης του Πανεπιστημίου και επίτιμος δημότης της Φρανκφούρτης. Βέβαια δεν παρουσίασε πια κανένα σημαντικό έργο, ενώ οι δημοσιεύσεις του περιορίστηκαν μόνο σε διαλέξεις και άλλες σκόρπιες εργασίες. Σ' αυτές είναι εμφανής η απομάκρυνση από την παλιά κριτική θεωρία και την κοινωνικοκριτική της αξίωση. Ο Horkheimer θεωρεί τώρα ως αποστολή του να προασπίσει στην υπάρχουσα κουλτούρα τις θετικές στιγμές όπως είναι η αυτονομία του ατόμου. Κάθε επαναστατική αλλαγή θα οδηγούσε μόνον σ' ένα νέο ολοκληρωτισμό³⁴. Όλο και πιο γνωστός γινόταν όμως ως εκπρόσωπος της κριτικής θεωρίας ο Adorno. Το αποκορύφωμα όμως των φιλοσοφικών κειμένων του παραγωγικού συγγραφέα αποτέλεσε η «Αρνητική Διαλεκτική» και των αισθητικών του κειμένων, η μισοτελειωμένη «Αισθητική Θεωρία»³⁵. Στη διάρκεια του φοιτητικού κινήματος ο Adorno —ο Horkheimer είχε ήδη συνταξιοδοτηθεί— ήλθε σε σύγκρουση με τμήματά του, γεγονός που το 1969 οδήγησε στην κατάληψη του ινστιτούτου και στη συνέχεια στην εκκένωσή του από την αστυνομία. Η απαίτηση των φοιτητών να τεθεί η επιστήμη στην υπηρεσία της επαναστατικής πρακτικής, βρισκόταν αντιμέτωπη με την εμμονή του Adorno στην αυτονομία της θεωρίας. Την ίδια χρονιά το 1969 είπε σε μια συνέντευξή του στο περιοδικό «Der Spiegel»:

«Πιστεύω ότι μια θεωρία είναι πολύ περισσότερο ικανή να επιδράσει πρακτικά δυνάμει της δικής της αντικειμενικότητας, παρά αν εκ των προτέρων υποταχθεί στην πράξη. Το ατύχημα στη σχέση θεωρίας και πράξης σήμερα συνίσταται ακριβώς στο ότι η θεωρία υποβάλλεται σε μια πρακτική εκ των προτέρων λογοκρισία. Θέλουν για παράδειγμα να μου απαγορεύσουν να εκφράσω ορισμένα απλά πράγματα, που καταδεικνύουν τον ουτοπικό χαρακτήρα πολλών πολιτικών στοχοθετήσεων ορισμένων φοιτητών»³⁶.

Και στη συνέχεια ο Adorno διευκρίνισε:

«Το ενδιαφέρον μου στρέφεται όλο και περισσότερο προς τη φιλοσοφική θεωρία. Αν έδινα πρακτικές συμβουλές, όπως ως ένα βαθμό έκανε ο Herbert Marcuse, αυτό θα

γινόταν σε βάρος της παραγωγικότητάς μου. Μπορεί να πει κανείς πολλά κατά του εργασιακού καταμερισμού, όμως ήδη ο Marx, που στα νεανικά του χρόνια είχε με σφοδρότητα επιτεθεί εναντίον του, αργότερα όπως είναι γνωστό δήλωσε ότι τίποτα δεν μπορεί να γίνει χωρίς τον εργασιακό καταμερισμό»³⁷.

Λίγους μήνες αργότερα ο Adorno πέθανε. Ο θάνατός του ση-μειοδοτεί μια τομή και στην ιστορία του «Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας». Στη δεκαετία του εβδομήντα το «Ινστιτούτο» στρά-φηκε στις έρευνες στους τομείς της βιομηχανικής κοινωνιολο-γίας και της κοινωνιολογίας των συνδικάτων, όπου όμως δεν έπαιζε αποφασιστικό ρόλο η διατήρηση της συνέχειας της κριτι-κής θεωρίας³⁸. Στην κοινωνιολογική συζήτηση αυτής της δεκαε-τίας, γνώρισαν μια αναγέννηση ορισμένες εν μέρει ορθόδοξες-μαρξιστικές προσεγγίσεις, όπως για παράδειγμα οι προσπάθειες να «συναχθεί» το κράτος και το δίκαιο από τη λογική της αξιο-ποίησης του κεφαλαίου. Από τις αρχές δε της δεκαετίας του ογδόντα, σημειώνεται ξανά ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την κρι-τική θεωρία, στο οποίο συνέβαλαν βέβαια τόσο οι κρισιακές τά-σεις της κοινωνίας (π.χ. τεχνολογικά και οικολογικά προβλήμα-τα), όσο και η εμφανής κρίση του μαρξισμού³⁹. Σήμερα το «Ινστι-τούτο Κοινωνικής Έρευνας» επιδιώκει να επικεντρώσει τη δράση του παράλληλα με την βιομηχανική κοινωνιολογική έρευνα στους τομείς της θεωρίας, της δημοκρατίας και της πολιτικής κουλτούρας.

Με την προβληματική της παλαιότερης Κριτικής Θεωρίας έχει ασχοληθεί ο Habermas σε διάφορα σημεία του έργου του. Αποδί-δει, όπως και άλλοι συγγραφείς, τη στροφή προς μια απαισιόδοξη φιλοσοφία της ιστορίας στη δεκαετία του σαράντα σε τρεις ιστο-ρικές εμπειρίες που συμβάλλουν στη διάψευση των επαναστατι-κών προσδοκιών:

«Οι εξελίξεις στη Σοβιετική Ένωση επιβεβαίωσαν γενικά την πρόγνωση του Max Weber για την επιτάχυνση της γρα-φειοκρατικοποίησης, ενώ η σταλινική πρακτική αποτέλεσε την αιματηρή επιβεβαίωση της κριτικής της Rosa Luxemburg στην θεωρία της οργάνωσης του Λένιν και στις ιστορικές αντικειμενιστικές βάσεις της. Ο φασισμός έδειξε στη συνέ-χεια την ικανότητα ανεπτυγμένων καπιταλιστικών κοινω-νιών, ν' απαντούν σε κρισιακές καταστάσεις και στον κίν-δυνο μιας επαναστατικής αλλαγής με την μετοικοδόμηση του πολιτικού συστήματος και να αφομοιώνουν την αντί-

σταση του οργανωμένου εργατικού κινήματος. Οι εξελίξεις στις ΗΠΑ τέλος έδειξαν μ' έναν άλλο τρόπο τη συσσωματωτική δύναμη του καπιταλισμού: χωρίς ανοικτή καταπίεση η μαζική κουλτούρα υποτάσσει τη συνείδηση ενός ευρύτατου τμήματος του πληθυσμού στις επιταγές του status quo»⁴⁰.

Ο Habermas έχει τη γνώμη ότι η «Διαλεκτική του Διαφωτισμού» δεν ανταποκρίνεται στο λογικό περιεχόμενο της πολιτισμικής νεοτερικότητας. Με την έννοια αυτή αποδίδει τη θεωρητική ιδιαίτερη δυναμική, που συνεχίζει να ωθεί τις επιστήμες και τον αυτοαναλογισμό τους στην υπέρβαση της παραγωγής τεχνικά αξιοποιήσιμης γνώσης, τις οικουμενικές βάσεις του δικαίου και της ηθικής, που βρήκαν την ενσάρκωσή τους στους θεσμούς των συνταγματικών κρατών καθώς και στις μορφές δημοκρατικού σχηματισμού βούλησης και ατομικιστικού σχηματισμού ταυτότητας και τέλος στην εκρηκτική δύναμη αισθητικής εμπειρίας με την οποία η υποκειμενικότητα απελευθερώθηκε από τη συμβατικότητα και τη σκόπιμη δραστηριότητα. Όλα αυτά εξαφανίζονται στην ισοπεδωτική ανάλυση των Adorno και Horkheimer⁴¹. Η κριτική θεωρία, υποστηρίζει ο Habermas, μπόρεσε να ελέγξει τις κανονιστικές της βάσεις μόνον με την ιστορική φιλοσοφία και έτσι δεν διέθετε γόνιμο έδαφος για ένα εμπειρικό ερευνητικό πρόγραμμα. Η συνείδηση των μαζών αντιπαράθεται αδιαμεσολάβητα στους συσσωματωτικούς μηχανισμούς της κοινωνίας χωρίς να λάβει υπόψιν την επικοινωνιακή καθημερινή πρακτική του βιωμένου κόσμου⁴².

Σε άλλο σημείο ο Habermas συνοψίζει τα ελλείμματα της παλαιότερης κριτικής θεωρίας σε τρία σημεία: δεν επεξεργάστηκε συστηματικά τις θεωρητικές προσεγγίσεις που αναπτύχθηκαν στις κοινωνικές επιστήμες, εγκλωβίστηκε σ' ένα αφηρημένο επίπεδο, δεν συνέβαλε ουσιαστικά σε μια βαθειά εμπειρική ανάλυση της κοινωνικής πραγματικότητας και τέλος αρνήθηκε τη δυνατότητα μιας συστηματικής θεμελίωσης μιας έννοιας περί λογικής, που όμως δεν έπαυε σιωπηρά να χρησιμοποιεί⁴³. Ο Habermas προσπαθεί να λύσει αυτές τις απορίες με μια «θεωρία της επικοινωνιακής δράσης», όπως είναι ο τίτλος του βασικού του έργου που δημοσιεύθηκε το 1981. Εδώ δεν είναι δυνατόν να υπεισέλθουμε σ' αυτό το έργο. Όμως πρέπει να γίνει αναφορά σε μια παραπέρα στιγμή: Περισσότερο από τους εκπροσώπους της παλαιότερης κριτικής θεωρίας, ο Habermas δεν αρκείται στο να διασφαλίσει θεωρητικά την κριτική σκέψη, αλλά καθιστά την πολιτική πρακτική τομέα της πνευματικής του εργασίας και της

δημόσιας επίδρασής του. Έτσι η παρέμβαση του φιλοσόφου και κοινωνιολόγου Habermas το 1986 οδήγησε στη λεγόμενη «διά-μάχη των ιστορικών», δηλαδή στη συζήτηση για τις προσπάθειες μερικών γερμανών ιστορικών, να αρνηθούν τη μοναδικότητα της ενθικοσοσιαλιστικής εξόντωσης των εβραίων και έτσι να μειώσουν τη σημασία του βεβαρημένου παρελθόντος της πρόσφατης γερμανικής ιστορίας, αλλά και να παράσχουν νομιμοποιητική βάση στις συντηρητικές μέχρι αντιδραστικές τάσεις στην Ομοσπονδιακή Γερμανία⁴⁴. Αυτός ο ρόλος του «δημόσιου διανοούμενου», που στη Γερμανία δεν είναι με κανένα τρόπο αυτονόητος, τονίσθηκε στις δημοσιεύσεις για την 60ή επέτειο των γενεθλίων του Habermas το 1989⁴⁵.

Τέλος θα αναφερθώ σύντομα σε δύο βιβλία που εκδόθηκαν από συνεργάτες του «Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας» το 1989. Ο ένας τόμος –που είναι αφιερωμένος στον Ludwig von Friedeburg, τον διευθυντή του «Ινστιτούτου», για την 65η επέτειο των γενεθλίων του– φέρνει τον τρίτο «Κριτική Θεωρία και Κουλτούρα»⁴⁶. Ενώ οι μέχρι τώρα εργασίες για την ιστορία της επίδρασης της «Σχολής της Φρανκφούρτης» κυρίως διαπραγματεύονταν τη συμβολή της στην ανάπτυξη της θεωρίας, αυτός ο συλλογικός τόμος είχε ως στόχο να καταγράψει την πρακτική των επιστημόνων, καλλιτεχνών, δημοσιογράφων και πολιτικών που συνδέονται με την κριτική θεωρία. Με τον τρόπο αυτό επιδιωκόταν επίσης η καταγραφή της σημασίας της διάφορους τομείς της πολιτισμικής παραγωγής. Και πράγματι οι συνεντεύξεις με τον μουσικό Frank Wolff⁴⁷, τον σκηνοθέτη Alexander Kluge⁴⁸ και τον καμπαρετίστα Matthias Beltz⁴⁹, δείχνουν το εύρος των επιδράσεων. Ο τόμος κάνει σαφές επίσης και το χάσμα με το οποίο βρίσκονται αντιμέτωποι οι περισσότεροι συγγραφείς και συνεντευξιαζόμενοι: αφενός με την κριτική των υφισταμένων καταστάσεων και υπεράσπιση της απόκλισης και αφετέρου με την πρακτική κάτω από τους καταναγκασμούς του «διαχειριζόμενου κόσμου». Ο δεύτερος τόμος, που έγραψαν οι Ulrich Rödel, Günter Frankenberg και Helmut Dubiel, διαπραγματεύεται το θέμα «Το δημοκρατικό ζήτημα»⁵⁰. Σ' αυτό το θέμα εντάσσονται κατά τη γνώμη των συγγραφέων πολλά προβλήματα του 20ού αιώνα, όπως συνέβει και με την έννοια του «κοινωνικού ζητήματος» τον 19ο αιώνα. Αφετηρία είναι η επικαιρότητα και οι νέες διαστάσεις που απέκτησε η έννοια της δημοκρατίας αφενός με τα μεταρρυθμιστικά κινήματα στην Ανατολική Ευρώπη και την Κίνα και αφετέρου με τα «νέα κοινωνικά κινήματα» στις δυτικές χώρες. Οι συγγραφείς ερευνούν την συμβολική πρακτική της απείθειας

των πολιτών στην ΟΔΓ –ένα νέο φαινόμενο για γερμανικές παραδόσεις– και αναφέρουν ως στόχο του την έκκληση στους κυβερνώντες να μην πραγματοποιήσουν ή ν' ανακαλέσουν μια καταστροφική πολιτική απόφαση⁵¹. Κι εδώ οι συγγραφείς έχουν ως αφετηρία τον «ανοικτό χαρακτήρα της δημοκρατικής διαδικασίας»: «Το δημοκρατικό σύνταγμα συμβολίζει την αυτουποχρέωση όλων των πολιτών να δημιουργήσουν ένα δημόσιο χώρο σχηματισμού γνώμης και βούλησης. Η δημοκρατία πρέπει να είναι μια μη κατευθυνόμενη, ιστορικά ανοικτή διαδικασία της κοινωνικής αυτοδιαχείρισης, στην οποία η θέσπιση και ερμηνεία των κανόνων δεν πρέπει συνεχώς να φθάνουν σε αδιέξοδο. Μια τέτοια αντίληψη προκύπτει ήδη από την ριζοσπαστική εκκοσμίκευση της βάσης νομιμοποίησης της πολιτικής κυριαρχίας, διότι η σύγχρονη «κοινωνία των πολιτών» δεν μπορεί να χρησιμοποιήσει καμιά θεϊκή ή υπερβατική αιτιολόγηση»⁵².

Τα δύο βιβλία είναι ένα παράδειγμα για το πώς μπορεί, σε μεμονωμένους τομείς και ίσως με πολύ τροποποιημένη μορφή, να επιτευχθεί η συνέχεια της κριτικής θεωρίας. Όμως η σημασία της για την κοινωνική φιλοσοφία σήμερα είναι ευρύτατη. Διαλεκτική σκέψη με την έννοια της κριτικής θεωρίας είναι ένα ρήγμα στην πραγματοποίηση, που είναι αναγκαία για την αναπαραγωγή της υπάρχουσας κοινωνίας και ένα ρήγμα στην επίφαση της στατικότητας, που επικαλύπτει τη δυναμική της κοινωνικής διαδικασίας. Μια τέτοια σκέψη αποκαλύπτει ότι η ιστορία είναι ανθρώπινη πρακτική, αλλά μη –ή ακόμη μη– συνειδητή πρακτική, ότι στην ιστορία δεν ανήκει μόνον ό,τι υπάρχει, αλλά και ό,τι θα μπορούσε να είχε υπάρξει. Και μόνον ό,τι είναι ως δυνατότητα τμήμα της ιστορίας, μπορεί να της αντιπαρατεθεί ως κανόνας.

Σημειώσεις

1. H. Dubiel, *Kritische Theorie der Gesellschaft. Eine einführende Rekonstruktion von den Anfängen im Horkheimer-Kreis bis Habermas*, Weinheim-München, 1988.

2. Όπ.παρ., σελ. 11 κ.ε.

3. Βλ. στο εξής: M. Buckmiller, *Die «Marxistische Arbeits woche» 1923 und die Gründung des «Instituts für Sozialforschung»*. Σε: *Grand Hotel Abgrund. Eine Photobiographie der Kritischen Theorie*, Εκδ. από G. Schmid Noerr και W. van Reijen. Hamburg, 1988, σελ. 141 κ.ε., M. Jay, *Dialektische Phantasie. Die Geschichte der Frankfurter Schule und des Instituts für Sozialforschung 1923-1950*. Frankfurt/M. 1976 (*The Dialectical Imagination*, Boston-Toronto 1973), σελ. 21 κ.ε., R. Wiggershaus, *Die Frankfurter Schule. Geschichte-Theoretische Entwicklung-Politische Bedeutung*. München-Wien 1986, σελ. 19 κ.ε.

4. K. Korsch, *Marxismus und Philosophie*, Εκδ. και εισαγωγή: E. Gerlach. Frankfurt/M.-Köln 1975. G. Lukàcs, *Geschichte und Klassenbewußtsein. Studien über marxistische Dialektik (1923)*, Darmstadt-Neuwied, 1978.
5. G. Nennung, «Biographie C. Grünberg». Σε: Indexband zu *Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung*, Graz, 1973.
6. C. Grünberg, «Gestrede, gehalten zur Einweihung des Instituts für Sozialforschung an der Universität», Frankfurt am Main am 22, Juni 1924. Σε: *Frankfurter Universitätsreden XX*, Frankfurt/M.o.J. (1924), σελ. 10 κ.ε.
7. M. Jay, όπ.παρ., σελ. 43 επ., R. Wiggershaus, όπ.παρ., σελ. 49 κ.ε.
8. A. Schmidt, Die «Zeitschrift für Sozialforschung». Geschichte und gegenwärtige Bedeutung. Σε: *Photomechanischer Nachdruck der Zeitschrift*, München, 1980, I.Jg., σελ. 5 κ.ε.
9. M. Jay, όπ.παρ., σελ. 57 επ., R. Wiggershaus, όπ.παρ., σελ. 147 επ., L. Löwenthal, *Mitmachen wollte ich nie. Ein autobiographisches Gespräch mit H. Dubiel*, Frankfurt/M., 1980, σελ. 63 κ.ε.
10. M. Horkheimer, «Die gegenwärtige Lage der Sozialphilosophie und die Aufgaben eines Instituts für Sozialforschung» (1931). Σε: ο ίδιος: *Sozialphilosophische Studien. Aufsätze, Reden und Vorträge 1930-1972*. Εκδ. από W. Brede, Frankfurt/M., 1972, σελ. 37 κ.ε.
11. M. Horkheimer, «Vorwort. Σε: Zeitschrift für Sozialforschung. I.Jg. 1932, H. 1/2, σελ. 11, πρβλ. ο ίδιος: *Bemerkungen über Wissenschaft und Krise*, όπ.παρ., σελ. 1 κ.ε., A. Söllner, *Geschichte und Herrschaft. Studien zur materialistischen Sozialwissenschaft 1929-1942*, Frankfurt/M., 1978, σελ. 30 κ.ε.
12. H. Dubiel, *Wissenschaftsorganisation und politische Erfahrung. Studien zur frühen Kritischen Theorie*, Frankfurt/M., 1978.
13. M. Horkheimer, *Die gegenwärtige Lage der Sozialphilosophie und die Aufgaben eines Instituts für Sozialforschung*, όπ.παρ., σελ. 34 κ.ε.
14. M. Horkheimer, «Hegel und das Problem der Metaphysik». Σε: *Festschrift für Carl Grünberg zum 70. Geburtstag*. Leipzig, 1932, σελ. 188 κ.ε.
15. H. Dubiel, *Wissenschaftsorganisation und politische Erfahrung*, όπ.παρ., σελ. 161 κ.ε.
16. M. Horkheimer, «Zum Rationalismusstreit in der gegenwärtigen Philosophie». Σε: *Zeitschrift für Sozialforschung*. III.Jg. 1934, H1, σελ. 24 κ.ε.
17. Όπ.παρ., σελ. 49.
18. M. Horkheimer, «Zum Problem der Wahrheit». Σε: *Zeitschrift für Sozialforschung*. IV.Jg. 1935, H. 3, σελ. 356.
19. M. Horkheimer, «Traditionelle und Kritische Theorie». Σε: *Zeitschrift für Sozialforschung*. VI.Jg. 1937, H. 2, σελ. 277 κ.ε.
20. M. Horkheimer/H. Marcuse, «Philosophie und Kritische Theorie». Σε: *Zeitschrift für Sozialforschung*. VI.Jg. 1937, H. 3, σελ. 631 κ.ε.
21. Πρβλ. A. Schmidt, «Die geistige Physiognomie Max Horkheimers». Σε: M. Horkheimer, *Notizen 1950 bis 1969 und Dämmerung, Notizen in Deutschland*, Frankfurt/M., 1974, σελ. XXXIX.
22. M. Horkheimer/Th. W. Adorno, *Dialektik der Aufklärung. Philosophische Fragmente (1944)*. Frankfurt/M., 1979.
23. Όπ.παρ., σελ. 1.
24. Όπ.παρ., σελ. 217. Πρβλ. M. Horkheimer, *Zur Kritik der instrumentellen*

Vernunft. Aus den Vorträgen und Aufzeichnungen seit Kriegsende. Εκδ. από Α. Schmidt. Frankfurt/M. 1967, σελ. 167, Th. W. Adorno, *Minima Moralia. Reflexionen aus dem beschädigten Leben (1944-1947)*. Frankfurt/M., 1980, σελ. 333.

25. M. Horkheimer/Th. W. Adorno, *Dialektik der Aufklärung*, όπ.παρ., σελ. 200.

26. Για τις έννοιες συγκεκριμένη και αφηρημένη εργασία βλ. K. Marx, *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie*. Erster Band (1867). Σε: Marx-Engels-Werke, Bd. 23. Berlin/DDR 1975, σελ. 192 κ.ε.

27. M. Horkheimer, *Zur Kritik der instrumentellen Vernunft*, όπ.παρ., σελ. 155.

28. Th. W. Adorno, «Brief an W. Benjamin vom 18». März 1936. Σε: ο ίδιος: *Über Walter Benjamin*. Εκδ. και με σημειώσεις του R. Tiedemann. Frankfurt/M. 1970, σελ. 138 κ.ε.

29. Όπ.παρ., σελ. 131.

30. F. Neumann, *Behemoth. Struktur und Praxis des Nationalsozialismus 1933-1944*. Εκδ. και με επίλογο του G. Schäfer, Franz Neumann und die heutige Faschismuskussion, Köln-Frankfurt/M. 1977 (Behemoth. New York 1942). Πρβλ. Α. Honneth, «Kritische Theorie. Vom Zentrum für Peripherie einer Denktradition». Σε: *Kölner Zeitschrift für Peripherie einer Denktradition*. Σε: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 41. Jg. 1989, H. 1, σελ. 1 κ.ε., ιδιαίτερα σελ. 14 κ.ε.

31. Βλ. στη συνέχεια: R. Wiggershaus, όπ.π., σελ. 424 κ.ε., 479 κ.ε.

32. H. Marcuse, *Der eindimensionale Mensch. Studien zur Ideologie der fortgeschrittenen Industriegesellschaft*. Neuwied-Berlin, 1972. (*The One-Dimensional Man*, Boston, 1964).

33. W. Fuld, *Walter Benjamin. Zwischen den Stühlen. Eine Biographie (1979)*. Frankfurt/M. 1981, σελ. 296 κ.ε.

34. M. Horkheimer, *Kritische Theorie gestern und heute (1970)*. Σε: ο ίδιος: *Gesellschaft im Übergang. Aufsätze, Reden und Vorträge 1942-1970*. Εκδ. από τον W. Brede. Frankfurt/M. 1981, σελ. 162 επ., ιδιαίτερα σελ. 166.

35. Th. W. Adorno, *Negative Dialektik*, Frankfurt/M., 1980 (1966), ο ίδιος: *Ästhetische Theorie*. Εκδ. από G. Adorno και R. Tiedemann. Frankfurt/M., 1973 (1970). Από το πλήθος των βιβλιογραφικών στοιχείων για τον Adorno αναφέρουμε ενδεικτικά: Th. W. Adorno. *Sonderband aus der Reihe Text+Kritik*. Εκδ. από H.L. Arnold. München, 1983, *Adorno-Konferenz*, 1983. Εκδ. από L. von Friedeburg και J. Habermas. Frankfurt/M., 1983, H. Scheible: *Theodor W. Adorno, Rowolts Monographien*. Reinbek bei Hamburg 1989, A. Wellmer, *Zur Dialektik von Moderne und Postmoderne. Vernunftkritik nach Adorno*, Frankfurt/M., 1985. Σχετικά με τις διαφορές στην θεωρητική ανάπτυξη των Adorno και Horkheimer: βλ. Breuer, *Horkheimer oder Adorno: Differenzen im Paradigmakern der Kritischen Theorie*. Σε: *Leviathan. Zeitschrift für Sozialwissenschaft*. 13. Jg., 1985, H. 3, σελ. 357 κ.ε. ιδιαίτερα 372 κ.ε.

36. *Der Spiegel*, 5. Mai 1969, σελ. 204.

37. Όπ.παρ., σελ. 208. Πρβλ. Th. W. Adorno, *Resignation (1969)*. Σε: Th. W. Adorno *zum Gedächtnis. Eine Sammlung*. Εκδ. από τον H. Schweppenhäuser. Frankfurt/M. 1971, σελ. 9 κ.ε., R. Wiggershaus, όπ.παρ., σελ. 676 κ.ε.

38. G. Brandt, «Ansichten Kritischer Sozialforschung 1930-1980 (1981)». Σε: ο ίδιος: *Arbeit, Technik und gesellschaftliche Entwicklung. Transformationspro-*

zesse des modernen Kapitalismus. Aufsätze 1971-1987. Εκδ. από τους D. Bieber και W. Schumm. Frankfurt/M. 1990, σελ. 155 κ.ε.

39. W. Bonß/A. Honneth, «Einleitung: Zur Reaktualisierung der Kritischen Theorie». Σε: *Sozialforschung als Kritik. Zum sozialwissenschaftlichen Potential der Kritischen Theorie*, εκδ. από τους W. Bonß και A. Honneth, Frankfurt/M., 1982, σελ. 7 κ.ε.

40. J. Habermas, *Theorie des Kommunikativen Handelns*, Bd. 1: Handlungsstrationalität und gesellschaftliche Rationalisierung. Frankfurt/M. 1988 (181), σελ. 490. Πρβλ. στη συνέχεια: A. Honneth, *Kritik der Macht. Reflexionsstufen einer Kritischen Gesellschaftstheorie*. Frankfurt/M. 1989, (1986), ιδιαίτερα σελ. 43 κ.ε.

41. J. Habermas, «Die Verdinglichung von Mythos und Aufklärung: Horkheimer und Adorno». Σε: ο ίδιος: *Der philosophische Diskurs der Moderne, Zwölf Vorlesungen*, Frankfurt/M., 1985, σελ. 137 κ.ε.

42. *Theoria des kommunikativen Handelns*. Bd. 2: «Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft», Frankfurt/M., 1988 (1981), σελ. 561.

43. J. Habermas, «Interview mit G. Freudenthal (1977)». Σε: ο ίδιος: *Kleine politischen Schriften (I-IV)*. Frankfurt/M. 1981, σελ. 483 κ.ε. Πρβλ. J. Habermas, *Dialektik der Rationalisierung (1981)*. Σε: ο ίδιος: *Die Neue Unübersichtlichkeit. Kleine npolitische Schriften V.*, Frankfurt/M., 1985, σελ. 167 κ.ε.

44. J. Habermas, *Eine Diskussionsbemerkung; Apologetische Tendenzen; Vom öffentlichen Gebrauch der Historie; Nachspiel*. Σε: ο ίδιος: *Eine Art Schadensabwicklung. Kleine politische Schriften VI*, Frankfurt/M., 1987, σελ. 115 κ.ε.

45. R. Dahrendorf, «Zeitgenosse Habermas. Jürgen Habermas zum sechzigsten Geburtstag». Σε: *Merkur. Deutsche Zeitschrift für europäisches Denken*, 43, Jg. 1989, H. 6, σελ. 478 κ.ε. P. Glotz, «Im weichen Fleisch der Motive und Mentalitäten. Jürgen Habermas als politische Figur-eine Gratulation». Σε: *Die Neue Gesellschaft/Frankfurter Hefte*. 36, Jg. 1989, H. 6, σελ. 560 εστ. G. Hoffmann, «Denker in der Arena. Die Rolle des "öffentlichen Intellektuellen"». Σε: *Die Zeit*. Nr. 25, 16.6.1989, σελ. 60. O. Negt, «Autonomie und Eingriff. Ein deutscher Intellektueller mit politischem Urteilsvermögen: Jürgen Habermas». Σε: *Frankfurter Rundschau*, 16.6.1989, σελ. ZB3. G. Seibt, «Gespräch als Gesetz. Jürgen Habermas wird sechzig». Σε: *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 16.6.1989, σελ. 27. Βλ. επίσης τα άρθρα σε: *Zwischenbetrachtungen*, «Im Prozeß der Aufklärung. Jürgen Habermas» zu 60. Geburtstag. Εκδ. από τους A. Honneth, T. McCarthy, C. Offe, A. Wellmer. Frankfurt/M. 1989.

46. *Kritische Theorie und Kultur*, εκδ. από τους R. Rd, D. Hoß, O. Jacobi, P. Noller, Frankfurt/M., 1989.

47. ... existentiell stolpernd durch die Welt... Der Musiker Frank Wolff im Gespräch mit Ruth Fühner und Peter Noller, όπ.παρ., σελ. 82 κ.ε.

48. «Die Funktion des Zerrwinkels in zertrümmender Absicht. Ein Gespräch zwischen Alexander Kluge und Gertrud Koch», όπ.παρ., σελ. 82 κ.ε.

49. «Je mehr ich den Kritiker in mir ermorde, desto besser wird meine Arbeit. Der Kabarettish Matthias Beltz im Gespräch mit Rainer Erd», όπ.παρ., σελ. 125 κ.ε.

50. U. Rödel, G. Frankenberg, H. Dubiel, *Die demokratische Frage*, Frankfurt/M., 1989.

51. Όπ.παρ., σελ. 22 επ. Πρβλ. J. Habermas, «Ziviler Ungehorsam-Testfall für den Demokratischen Rechtsstaat (1983)». Σε: ο ίδιος: *Die Neue Unübersichtlichkeit*, όπ.παρ., σελ. 79 επ., ο ίδιος: *Recht und Gewalt – ein deutsches Trauma (1984)*, όπ.παρ., σελ. 100 κ.ε.

52. U. Rödel u.a., όπ.παρ., σελ. 39 επ. Πρβλ. J. Habermas, «Volssouveränität als Verfahren. Ein normativer Begriff von öffentlichkeit». Σε: *Merkur. Deutsche Zeitschrift für europäisches Denken*. 43. Jg. 1989, H. 6, σελ. 465 επ. Με την έννοια περί δημοσιότητας στον Habermas ασχολούνται επίσης οι U. Rödel κ.ά. (όπ.παρ., σελ. 155 κ.ε.).

Μετάφραση: Πηνελόπη Ζέρη

Η ετερότητα και το πρόβλημα της υπέρβασης του υποκειμένου

Πέτρος Αναστασιάδης*

1. Η διαμάχη για το υποκείμενο

Το 1795 ο Fichte γράφει στον Reinhold: Ο Kant έφερε «κάτι στην ανθρωπότητα που θα της μείνει αιώνια», για την ανακάλυψη του οποίου όμως χρειάστηκαν αιώνες· δηλαδή η αρχή κάθε έρευνας πρέπει να είναι το υποκείμενο και «να ξεκινά (πάντα κανείς σ.σ.) από την έρευνα του υποκειμένου»¹. Ωστόσο, δεν πέρασαν λίγα χρόνια και ο Reinhold αυτοανακηρύσσεται σε πρωταγωνιστή του αιτήματος «να σκεφθεί το σκέπτεσθαι χωρίς υποκειμενικότητα»².

Η διαμάχη για την υποκειμενικότητα του υποκειμένου, φαίνεται να ιστορείται ως ένα βαθμό πολύ πιο πριν απ' την «μεταμοντέρνα κατάσταση»³. Δεν είναι ούτε ο Foucault, ούτε ο Lacan, ούτε ο Derrida, αλλά ούτε και ο Heidegger, οι πρώτοι και κύριοι εισηγητές του προβλήματος σχετικά με την ταυτότητα και την κρίση νομιμότητας του υποκειμένου. Στην ιστορία της μεταφυσικής των νεοτέρων χρόνων η φιλοσοφική έρευνα δε μοιάζει ν' αρχίζει μόνο από το υποκείμενο, αλλά και για το υποκείμενο, δηλαδή για τους όρους γένεσης και δυνατής υπέρβασης του υποκειμένου. Παράλληλα, με τη σταδιακή ενθρόνιση του υποκειμένου σ' ένα «απόλυτο, αδιαμφισβήτητο θεμέλιο της αλήθειας»⁴, επιτείνονται και οι κριτικές προσπάθειες για την αποδυνάμωση και την εκθρόνισή του⁵. Από τον Reinhold μέχρι το Nietzsche και από τον Nietzsche μέχρι τον Berdiajef, τον Adorno, το Habermas και τον Luh-

---

* Λέκτορας Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

mann, το υποκείμενο γίνεται αναπόφευκτα ένα σημείο αντιλεγόμενο, το κατεξοχήν ζητούμενο και αμφισβητούμενο του φιλοσοφικού στοχασμού. Ο προσδιορισμός της ετερότητας του σκέπτεσθαι σε σχέση με το σκεπτόμενο «υποκείμενο», όπως τον αποτολμάει ο Reinhold, εγκαινιάζει μια σειρά διαλεκτικών, με την πλατωνική έννοια του όρου, ορισμών της υποκειμενικότητας. Έτσι, το υποκείμενο θεωρείται τότε ως μια «υπερβατολογική ανοησία»⁶, ως ένα «μηδέν»⁷ ή ως ένα «παιχνίδι της φαντασίας»⁷, που αυτοκαταστρέφεται όταν χωρίζεται από τα αντικείμενα, τότε ως ένας «ορισμός του αναστοχασμού» (reflexionsbestimmung)⁸, τότε ως μια νεοτερική «επινόηση»⁹ και τότε ως μια ιστορική εφήμερη κατηγορία ενός φιλοσοφικού «παραδείγματος» που πρέπει να υπερβαθεί. Η μονολογική εκδοχή του (Descartes, Kant, Fichte, Hegel, Marx) μεταμορφώνεται σε διαλογική-επικοινωνιακή (Habermas, Apel), από κυρίαρχο, ηγεμονικό και «δυνατό» μετατρέπεται σε «αδύνατο» (Vattimo)¹⁰, από μονοδιάστατο αναδιαμορφώνεται σε «πολυδιάστατο»¹¹, εξανεμίζεται στις «λέξεις και τα πράγματα»¹² ή και αναιρείται ως μύθος σ' ένα φιλοσοφικό τόπο νοσταλγικής ουτοπίας¹³. Υπάρχουν, άραγε, αποχρώντες λόγοι για τη μεταμόρφωση ή την οριστική υπέρβαση του υποκειμένου; Και ποιό θα ήταν το τίμημα για τον ενδεχόμενο θάνατό του;

Με τα δύο αυτά ερωτήματα θίγεται ένα απέραντο και οξύτατο πρόβλημα της φιλοσοφίας σήμερα. Επειδή το πρόβλημα είναι απέραντο, είναι και ανεξάντλητο. Και επειδή είναι ανεξάντλητο, μόνο επιλεκτικές και υποδειγματικές απαντήσεις είναι δυνατόν να δοθούν, αν και εφόσον μπορούν να δοθούν. Δε θα απαντήσω, συνεπώς, αναλυτικά σ' όλο το εύρος των προβλημάτων που μου θέτουν τα παραπάνω ερωτήματα. Θα εστιάσω κυρίως το γνωστικό μου ενδιαφέρον στον τρόπο με τον οποίο διαμορφώνεται η κριτική ανάγνωση του υποκειμένου στη σκέψη του Horkheimer και ιδιαίτερα στην *Αρνητική Διαλεκτική* του Adorno.

2. Η κοινωνιολογική κριτική του υποκειμένου και το παράδοξο της αυτοαναφορικότητάς του

Στην *Κριτική του Εργαλειακού Λόγου*¹⁴, τη θεμελιώδη αυτή προεργασία του Horkheimer για τη συστηματική διατύπωση της *Διαλεκτικής του Διαφωτισμού*, η αρχή της κυριαρχίας εμφανίζε-

ται ως η μαγική-γενεσιουργός αιτία ενός ολοκληρωτικού πεπρωμένου· είναι το είδωλο, στο οποίο θυσιάζεται και απ' το οποίο αναπαράγεται το σύμπαν του υπαρκτού¹⁵. Το όνομα του ειδώλου είναι το υποκείμενο και το κύριο κατηγορημά του είναι η δύναμη. Δεν υπάρχει απολύτως καμιά έκφανση του βίου και κανένα στοιχείο της φύσης που να μην υποκύπτουν στο ολοκληρωτικό «θέλγητρο» και την καθολική μαγεία του εξουσιαστικού υποκειμένου. Τα γεγονότα και τα πράγματα, οι κοινωνικοί θεσμοί και η φύση, ο Θεός και ο άνθρωπος, μεταμορφώνονται σ' έναν αντικειμενικό κόσμο των υποκειμενικών παραστάσεων. Κάθε τι που υπάρχει ή δεν υπάρχει είναι στοιχείο ορισμού των εννοιών και κατηγοριών του υποκειμένου, ένα γυμνό υπόβαθρο της κυριαρχίας του υποκειμενικού, εξουσιαστικού, εργαλειακού Λόγου.

Στα δοκίμια των αρχών της δεκαετίας του '40, της περιόδου κατά την οποία διερευνάται η υποκειμενική ορθολογικότητα της βιομηχανικής κοινωνίας και του πολιτισμού, ο Horkheimer επαναλαμβάνει ακούραστα τις τραγικές συνέπειες της «ακοινωνήτης» ολοκληρωτικής στάσης του υποκειμένου έναντι της φύσης και του υπαρκτού σύμπαντος. «Κάθε υποκείμενο δε μετέχει μόνον στην υποταγή της εξωτερικής φύσης, της ανθρώπινης και της μη-ανθρώπινης, αλλά πρέπει, για να το κατορθώσει αυτό, να υποτάξει την φύση στον ίδιο τον εαυτό του»¹⁶, που σημαίνει: να μεταβάλει τη φύση σε αντικείμενο ή και προϊόν της σκεπτικής του δραστηριότητας. Η μεταβολή της φύσης σ' ένα αντικείμενο ορισμού του υποκειμένου έχει ως αποτέλεσμα τη διαμόρφωση ενός *ανορθόλογου* και, σε τελευταία ανάλυση, *άλογου* κόσμου. «... από τη μια μεριά έχουμε ...το αφηρημένο Εγώ, κενωμένο από κάθε υπόσταση (substanz), που προσπαθεί να μεταβάλει ο,τιδήποτε υπάρχει στον ουρανό και στη γη σε ένα μέσο της αυτοσυντήρησής του· και από την άλλη μεριά έχουμε μια κενή φύση υποβαθμισμένη σε γυμνό υλικό, σε γυμνή ύλη που πρέπει να κυριαρχηθεί χωρίς άλλον οποιοδήποτε σκοπό απ' το σκοπό της κυριαρχίας»¹⁷.

Στη μεγάλη παράδοση του δυτικού-ευρωπαϊκού ορθολογισμού, η έννοια του υποκειμένου ταυτίζεται με την αυτοσυνειδησία του σκέπτεσθαι¹⁸. Είτε το υποκείμενο κατανοείται στη μορφή του «εγώ σκέπτομαι» («ego cogito», Descartes), είτε ως «πρωταρχική-συνθετική ενότητα της κατανόησης» (Kant), είτε ως «απόλυτο εγώ» (Fichte), είτε, τέλος, ως «αλήθεια της υπόστασης» («wahrheit der substanz», Hegel), πάντα πρόκειται για το αυτοαναφορικό ενέργημα της συνείδησης, την αυτοσυνειδησία του σκέπτεσθαι, για το ενέργημα δηλαδή με το οποίο η συνείδηση συνει-

δητοποιεί και κατανοεί τον εαυτό της και μόνο τον εαυτό της. Για να μπορέσει η αυτοσυνειδησία του σκέπτεσθαι, το υποκείμενο, να κατανοήσει το άλλο του εαυτού του, δηλαδή τα ιστορικά γεγονότα, τους κοινωνικούς θεσμούς, τη φύση, το Θεό και τα πράγματα, οφείλει να υποτάξει την ετερότητά τους στη δική του υποκειμενική ταυτότητα. Με άλλα λόγια, το υποκείμενο θέλει να κατανοήσει την ετερότητα του εαυτού του, ενώ κατανοεί ως αυτοσυνειδησία του σκέπτεσθαι στην ετερότητα του εαυτού του τη δική του ταυτότητα¹⁹. συνειδητοποιεί και καταλαβαίνει, αποκλειστικά και μόνον, το νοούμενο κόσμο των δικών του εννοιών και ιδεών.

Το σύμπαν, όμως, του νοούμενου υποκειμενικού κόσμου, δηλαδή τα αφαιρετικά σχήματα, οι καθολικές ιδέες και έννοιες, είναι γυμνό και «απηρημωμένο» από κάθε υπόσταση και από κάθε υπαρκτή ετερότητα που θα μπορούσε να αποδώσει ποιότητα και περιεχόμενο στις κενές και ανυπόστατες έννοιες του νοούμενου κόσμου του υποκειμένου. Έτσι, κάθε παρέμβαση του αυτόνομου, νοησιарχικού, υποκειμενικού Λόγου στον κόσμο των κοινωνικών θεσμών, των φυσικών φαινομένων και, εν γένει, στον κόσμο του υπαρκτού, κάθε υποταγή του υπαρκτού στην ταυτιστική λογική του αυτόνομου υποκειμένου, μηδενίζει την «πλειάδα των ποιοτήτων», αναιρεί την ιδιομορφία (ενικότητα) κάθε ετερότητας και μεταβάλλει τις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες «σε τυφλές φυσικές δυνάμεις», όπως μεταβάλλει και τη φύση σ' ένα «χαστικό υλικό»²⁰, σ' ένα σύνολο γυμνών «ανοήτων» αντικειμένων²¹. Αυτό που τελικά πραγματώνεται ως αρχή όλων των σχέσεων, είναι η εξουσία της ταυτιστικής λογικής του υποκειμένου, ή μάλλον το υποκείμενο στη μορφή της σκεπτομένης ταυτότητας.

Η διερεύνηση των ενδόμυχων αποριών του υποκειμένου και των τραγικών ιστορικών επιπτώσεων της φιλοσοφίας του (ολοκληρωτισμός, φασισμός, αντικειμενικοποίηση κ.τ.π.), οδηγεί το φιλοσοφικό στοχασμό, σήμερα, στην αναζήτηση δυνατοτήτων για την οριστική του υπέρβαση. Ο Adorno, μολονότι δεν κατόρθωσε να ξεπεράσει τη φιλοσοφία του υποκειμένου, ανήκει στους κύριους πρωτεργάτες αυτού του ανατρεπτικού προγράμματος. Θέλει να διασώσει την ετερότητα για να μπορέσει να μηδενίσει τον ολοκληρωτισμό και τον φασισμό του υποκειμένου.

3. Η έννοια της ετερότητας και η αδυναμία υπέρβασης του υποκειμένου στην «Αρνητική Διαλεκτική» του Adorno

3.α. Η αισθητική εμπειρία και η ετερότητα ως νοσταλγία της έννοιας

Διαπιστώσαμε ότι η κυριαρχία του αυτόνομου υποκειμένου πάνω στη φύση, δηλαδή η υποταγή της φύσης στο «κράτος» των αφηρημένων εννοιών του υποκειμένου, καταλήγει στην απόλυτη κυριαρχία των γυμνών περιεχομένου αφηρημένων εννοιών. Απ' αυτή την κυριαρχία των γυμνών εννοιών δεν εξαιρείται ούτε η έννοια του υποκειμένου. Το ίδιο το υποκείμενο είναι σε τελευταία ανάλυση ένα «γυμνό όνομα»²² που δε σημαίνει τίποτα. Αλλά το γυμνό αυτό όνομα φαίνεται να πήρε στην ιστορία των νεότερων χρόνων την μορφή του «άρχοντα του κόσμου τούτου». Παρεμβαίνει και διαμορφώνει τους κοινωνικούς θεσμούς, υποτάσσει στα δικά του αφαιρετικά σχήματα τα φαινόμενα της φύσης και μεταμορφώνει ολοκληρωτικά το πρόσωπο του Θεού και τον κόσμο σε αντικείμενα των υποκειμενικών του παραστάσεων.

Επειδή, λοιπόν, η ταυτιστική λογική του υποκειμένου καταδυναστεύει τη φύση, αντικειμενικοποιεί το σύμπαν του υπαρκτού και μηδενίζει την ετερότητα, ο Adorno καταφεύγει σε δείγματα και εκφάνσεις του βίου υπερβατικές της κυριαρχίας της έννοιας και της μηδενιστικής λογικής του υποκειμένου: στο μεταλογικό «τόδε τι»²³, στοιχείο που προεικονίζει και μνημονεύει την ετερότητα (μη-ταυτότητα) και την αισθητική εμπειρία. «Η εμπειρία του φυσικού κάλλους», όπως ισχυρίζεται ο Adorno στην *Αισθητική Θεωρία* του, αναφέρεται στη φύση μόνο ως φαινόμενο (*erschienen*), κάποτε ως υλικό εργασίας και αναπαραγωγής του βίου και πολύ λιγότερο ως υπόσταση (*substrat*) της επιστήμης. Όπως η εμπειρία της τέχνης είναι και η αισθητική εμπειρία της φύσης, δηλαδή μια εμπειρία των εικόνων. Φύση ως φαινόμενο κάλλος δε γίνεται αισθητή ως αντικείμενο δράσης (*aktionsobject*)²⁴.

Η αισθητική-εικονική εμπειρία είναι η emphaticότετη άρνηση των σκοπών της αυτοσυντήρησης, της υποταγής δηλαδή του φυσικού υλικού στον εργαλειακό ορθολογισμό του υποκειμένου.

Μέσα στον «τυπικό θετικισμό» της ολοκληρωτικής εκκοσμίκευσης και της απομάγευσης του κόσμου, η τέχνη σημαίνει και ταυτόχρονα επισημαίνει ένα σκάνδαλο αυθυπέβασης της ορθο-

λογικής διατύπωσης αυτού του κόσμου. «Εφόσον τα έργα τέχνης παρίστανται, θέτουν ως αίτημα την παρουσία μιας απουσίας (*das dasein eines nicht-daseienden*) και έρχονται έτσι σε σύγκρουση με την πραγματική της ανυπαρξία»²⁵.

Στα έργα τέχνης παρουσιάζεται ένας κόσμος που στην πραγματικότητα απουσιάζει. Και απουσιάζει ο κόσμος της τέχνης, επειδή ο,τιδήποτε παρουσιάζει η τέχνη δεν μπορεί να ταυτισθεί με την πραγματικότητα αλλά ούτε και ως η πραγματικότητα. Αυτή η απουσία του ετέρου που εικονίζεται στον κόσμο της τέχνης, προσάγει και συνιστά τη σύγκρουση, αρνείται να ταυτισθεί με το «χάλκινο όστρακο» (M. Weber) του κοινωνικού πεπρωμένου και γι' αυτό αποτελεί την άρνηση και τον «τόπο αντίστασης» κατά του κόσμου της δουλοκτητικής κυριαρχίας και του κόσμου των «τυφλών φυσικών δυνάμεων»²⁶.

Όπως στην *Αρνητική Διαλεκτική* η «καθορισμένη άρνηση» είναι το κριτήριο, όχι όμως και ο ορισμός της αλήθειας, έτσι και στις αισθητικές πραγματείες του Adorno, η υπερβατική της πραγματικότητας αντίφαση, συγκροτεί το μέτρο κάλλους και αλήθειας ενός έργου τέχνης.

Στηριζόμενος στη φιλοσοφία και κοινωνιολογία της τέχνης του W. Benjamin, σε μια αισθητική του «εικονικού αποφασισμού» της Παλαιάς Διαθήκης²⁷, ο Adorno προτείνει την αρνητική του πραγματικού ετερότητα ως καταφύγιο σωτηρίας της αλήθειας και του κάλλους γενικά. Ό,τι περιγράφει με τις λέξεις: μή-ταυτόν ή μή-ταυτότητα (*nichtidentität*), ετερότητα, αρνητικότητα, ουτοπία δεν περιέχει απολύτως καμία έννοια· θέτει απλώς ένα σύμβολο συλλογικό του αρρήτου· θεσπίζει ένα κρυπτογράφημα φιλοσοφικού αποφασισμού που το νόημά του αναλύεται από το «A ουκ έστιν A» μέχρι το πράγμα καθ' αυτό και την καθόλου ετερότητα της δυτικής-ευρωπαϊκής αποφαιτικής θεολογίας. Οι συνώνυμες φράσεις που ο Adorno χρησιμοποιεί θέλοντας να οριοθετήσει την ετερότητα μπορούν να διασαφηνίσουν, αλλά όχι και να εξηγήσουν τη σημασία της: Η μή-ταυτότητα είναι το ετερογενές της έννοιας, το μη-εννοιολογικό στοιχείο το περιεχόμενο της έννοιας²⁸, το άλλο ή έτερον²⁹, το μη-ταυτόν³⁰, το διαφορετικό³¹, το ποιοτικό³², το ακατάλυτο³³, το άμεσο³⁴, το ξένο³⁵, το αποκεκαλυμμένο³⁶, είναι δηλαδή το στοιχείο που μπορεί να περιέχεται ακόμα και στο «υποκείμενο» χωρίς, ωστόσο, να ταυτίζεται μαζί του.

Στην *Αρνητική Διαλεκτική* η μη-ταυτότητα ή η ετερότητα κατανοείται πρωταρχικά ως μια αλληγορία του αντικειμένου και η ανεξίτηλη αντίφαση του κοινωνικού ανταγωνισμού³⁷, που συνι-

στά και διαμορφώνει η υποκειμενική ταυτότητα ή ως το αόριστο σκάνδαλο της ταυτότητας καθ' αυτήν.

Ο τρόπος κατανόησης του αντικειμένου ως κάτι που αρνείται να υποταχθεί στις ολοκληρωτικές τάσεις του ταυτιστικού λόγου ή του λόγου του υποκειμένου, ανιχνεύεται στην εμπειρία της υφιστάμενης σχέσης και διαφοράς μεταξύ του καθόλου και του καθεκάστον³⁸, της έννοιας και του πράγματος³⁹, του λόγου και της φύσης, της ενότητας και της ετερότητας, του υποκειμένου και του αντικειμένου. Έκφραση και επιβεβαίωση αυτών των μη-ταυτοσήμων διαφορών είναι η άρνηση των πραγμάτων και ποιότητων να συναιρεθούν στο βασίλειο των νοητών σχημάτων και παραστάσεων του υποκειμενικού λόγου. Ακριβώς η απουσία αυτής της άρνησης και της διαφοράς ήταν το βασικό χαρακτηριστικό προσδιοριστικό γνώρισμα του κινήματος του διαφωτισμού των νεοτέρων χρόνων. Μια απουσία που μοιραία οδήγησε στην πολιτική επιβολή των ολοκληρωτικών ιδεολογιών, την «εξαπάτηση των μαζών» και τη θανάσιμη εξάλειψη του «άλλου»⁴⁰. Ενώ λοιπόν στη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* ο Horkheimer και ο Adorno υπομνηματίζουν την τραγική λογική εξέλιξης της αρχέγονης ιστορίας του υποκειμένου, ο Adorno προσπαθεί να ιστορήσει στην *Αρνητική Διαλεκτική* του μια ιστορία του αντικειμένου⁴¹. Αλλά μια τέτοια ιστορία, που σκοπεύει στην ανίχνευση ενός τρόπου υπέρβασης των αποριών του υποκειμένου και την ανάδειξη ενός άλλου γένους της σκέψης, δεν μπορεί παρά να σημαίνει, μεταξύ άλλων, τη ριζική αναθεώρηση θεμελιωδών προβλημάτων της θεωρίας της γνώσης· και ιδιαίτερα την ανασκευή της κλασικής εκδοχής της αλήθειας ως *adäquatio rei ad intellectum*. Μάλιστα επιβάλλεται αυτή η ανασκευή. Και είναι σίγουρα το πρώτο βήμα για την «απέκδυση» της δεσποτείας του απόλυτου νοησιαρχισμού στον ευαίσθητο και καθοριστικό για τα κοινά του βίου χώρο της φιλοσοφίας. Για τη φιλοσοφική εμπειρία της σκέψης του Adorno, η αναγκαιότητα μιας τέτοιας ανασκευής προκύπτει άμεσα από το γνωσιολογικό «ήθος» του ίδιου του υποκειμένου, αφού αυτό είναι εκείνο που καθυποτάσσει σταδιακά τα αφαιρετικά σχήματα στο δικό του *intellectus*, δηλαδή τη λειτουργική δομή του αντικειμένου. Αλλά οι «φιλοσοφικές δυνατότητες» του Adorno να αποπερατώσει μια τέτοια επαναστατική ανασκευή είναι εκ προοιμίου κατεξοχήν περιορισμένες: η σκέψη του είναι απόλυτα προκαθορισμένη από τους όρους και τα «φυσικά» όρια της μεταφυσικής του υποκειμένου. Έτσι, η μόνη επιλογή που έχει ο συγγραφέας της *Αρνητικής Διαλεκτικής* για να εγκαινιάσει ένα άλλο γένος της σκέψης, είναι πρωταρχικά μια αντιστροφή των

όρων του γνωστικού γεγονότος: το πρωτείο της γνώσης απονέμεται στο αντικείμενο⁴². Αυτό δεν έχει να κάνει απολύτως τίποτα με την ανατροπή της ιδεαλιστικής Διαλεκτικής του Hegel από την ιστορική-ματερεαλιστική διαλεκτική του Marx. Ο Marx παραμένει το ίδιο δέσμιος σ' έναν υποκειμενικό λογομορφισμό του αντικειμένου όπως και ολόκληρη η φιλοσοφία του Γερμανικού Ιδεαλισμού. Ο διαλεκτισμός-ματεριαλιστικός τρόπος κατανόησης της αλήθειας είναι, σε έσχατη ανάλυση, μια άλλη εκδοχή της *adäquatio rei ad intellectum*.

Η γνωσιολογική στροφή του Adorno προσεγγίζει σε ορισμένα σημεία τον τρόπο κατανόησης της διαλεκτικής του N. Hartmann⁴³, για τον οποίο η κίνηση της διαλεκτικής σκέψης αναφέρεται στην καθέκαστη ιδιοτυπία του αντικειμένου. Ωστόσο, όπως θα διαπιστώσουμε πιο κάτω, η *Αρνητική Διαλεκτική* διασπάζει και τον αντικειμενισμό οποιασδήποτε «πραγματικής διαλεκτικής» (*realdialektik*). Η κινητήρια και προσαγωγική δύναμη αυτής της διάσπασης είναι μια μορφή ετερότητας, την οποία ο Adorno εστιάζει σ' ένα νοούμενο βασίλειο της ουτοπίας. Αυτή η νοούμενη ουτοπική ετερότητα είναι το ενδόμυχο στοιχείο της *Αρνητικής Διαλεκτικής* που οιστρηλατεί, χωρίς τελικά να ορίζει, τη διαλεκτική σ' ένα αδιάλειπτο μεθοδικό διαλογισμό των αντιφάσεων⁴⁴. Γιατί διαλεκτική που δεν ταυτίζεται μόνο με τη μέθοδο ή την έλλογη δομή του πράγματος, σημαίνει μεταξύ άλλων το να σκέπτεται κανείς χάριν της εμπειρίας των αντιφάσεων του πράγματος και αντιφατικά κατά των αντιφάσεων. Στην αντίφαση της αντίφασης σώζεται τελικά η αντίφαση. Αυτό είναι, όπως θα μπορούσε να το ονομάσει κανείς, το εγγελιανό παράδοξο του Adorno.

Ο λόγος αυτού του παραδόξου έγκειται σ' εκείνον τον τρόπο κατανόησης της σχέσης του καθέκαστον αντικειμένου και του όλου, ο οποίος αποποιείται κάθε μορφή του θετικισμού της γνώσης και κάθε κατάφαση του όλου ως αλήθειας. Ενώ κατά τον Hegel το όλον είναι το αληθές, μέσα στο οποίο ειρηνεύουν ακόμη και οι πιο εκρηκτικές αντιφάσεις, στον Adorno η αλήθεια του όλου απογυμνώνεται ως μια αλήθεια κυριαρχίας και βίας. Το όλον είναι το ανάθεμα. Αυτό φυσικά έχει συνέπειες στην κατανόηση και αποτίμηση των επιμέρους. «Αν το όλον είναι το ανάθεμα (*Bann*), το αρνητικό, τότε μένει η άρνηση των επιμέρους που έχει την ολότητά της σε κείνο το όλον, όντας αρνητική»⁴⁵. Έτσι, με το πνεύμα της ανένδοτης άρνησης, το πνεύμα των ανυπότακτων αντιφάσεων, «σώζονται» τα επιμέρους και τα καθέκαστα, το «ανεξίτηλο» πρωτείο του αντικειμένου⁴⁶, που αρνείται την ολοκληρωτική του υποταγή στο λογικό *ιμπεριαλισμό* του

υποκειμένου και η ανάμνηση της «λογικής» ετερότητας της φύσεως⁴⁷. Η λογική της *Αρνητικής Διαλεκτικής* δεν είναι συνεπώς μια απόλυτα αρνητική λογική καταλυτική της ταυτότητας, μια λογική της ολοκληρωτικής αποσύνθεσης⁴⁸, αλλά μια *αποσυνθετική λογική του ολοκληρωτισμού*, όπου η ταυτότητα έχει κράτος και εξουσία. Είναι κι αυτή επομένως δέσμια των κατηγοριών μιας φιλοσοφίας που υποτάσσεται στη λογική της ταυτότητας κι ωστόσο μια ριζική διαμαρτυρία κατά των ενεργειών της. «Διαλεκτικό σκέπτεσθαι είναι η προσπάθεια να διασπάσει κανείς τον καταναγκαστικό χαρακτήρα της λογικής με τα δικά της μέσα», τονίζει ο Adorno ήδη στα *Μικρά Ηθικά* του (*Minima Moralia*)⁴⁹.

Η πρωταρχική όμως υποταγή της «Αρνητικής Διαλεκτικής» στους νόμους της λογικής δε σημαίνει και την αναγωγή της λογικής σε πρώτη αρχή. Από τη στιγμή που ο Adorno ανακαλύπτει την ταυτότητα⁵⁰ ως την αρχέγονη μορφή της ιδεολογίας (*uniform von ideologie*)⁵¹, ως διαμορφωτική θέληση της σύνθεσης⁵², ως το αρχέτυπο του καταναγκασμού και του ολοκληρωτισμού, γίνεται άμεσα συναντιλήπτορας του άλλου, αυτού που σε τελευταία ανάλυση περιέχει, υπονοεί, εφίεται η ταυτότητα: της ετερότητας, της αντίφασης, του αντικειμένου. «Κρυφίως η ετερότητα (μη-ταυτότητα) είναι το τέλος (ο σκοπός) της ταύτισης, αυτό που πρέπει να διασωθεί σ' αυτήν· το λάθος του παραδοσιακού σκέπτεσθαι (είναι) ότι θεωρεί την ταυτότητα ως το σκοπό του». «Ό,τι είναι, είναι επιπλέον του είναι του. Αυτό το επιπλέον δεν του επιβάλλεται, αλλά μένει ως το περιεχόμενό του, ως το απωθνημένο του. Το μή-ταυτόν θα ήταν συνεπώς η ταυτότητα του πράγματος κατά των ταυτίσεών του»⁵³.

Η σχέση ταυτότητας και ετερότητας είναι μια σχέση ενδόμυχης αλληλουχίας. Ενώ το μή-ταυτόν διαφαίνεται ως περιεχόμενο της ταυτότητας, ο λόγος της ταυτότητας εμφωλεύει στην επίγνωση και γνώση της ετερότητας.

Η κριτική της *Αρνητικής Διαλεκτικής* δεν αφανίζει, αλλά αλλοιώνει ποιοτικά την ταυτότητα: «... στη μομφή, το πράγμα δεν είναι ταυτόσημο με την έννοια, ζει ακόμα με τη νοσταλγία της: είθε ,να γίνει. Με τον τρόπο αυτό περιέχει το συνειδός της μη-ταυτότητας ταυτότητα»⁵⁴.

Η αμοιβαία διαστατική ένταση και η συγκλιτική σ' ένα κοινό σημείο διάτρηση έννοιας και πράγματος, ταυτότητας και αντικειμένου, ενότητας και διαφοράς, συμβάλλουν στη φανέρωση στοιχείων που υπερβαίνουν τη «λογική» και «διαλεκτική» του δυτικού-ευρωπαϊκού ορθολογισμού. Το μή-ταυτόν και το έτερον, το καθέκαστον και το επιμέρους, η ποιότητα και η διαφορά, η ιδιο-

μορφία και η ενικότητα προβάλλουν και πάλι, μετά το διωγμό και αφορισμό που υπέστησαν στις ολοκληρωτικές φιλοσοφίες των «μεγάλων αφηγήσεων», ως προσδιοριστικοί όροι της σκέψης. Κατόρθωσε όμως, πράγματι, ο Adorno την πλήρη αποκατάσταση της ετερότητας και την απελευθέρωσή της από την ολοκληρωτική ηγεμονία του υποκειμένου;

3.6. Η αποφατική-μυστικιστική εκδοχή της αλήθειας και η αδυναμία υπέρβασης του αντικειμένου

Στη σκέψη του Adorno η έννοια της ετερότητας φαίνεται να αντιδιαστέλλεται ριζικά από την έννοια του υποκειμένου. Ο,τιδήποτε δεν αναλύεται στο θετικισμό της λογικής του ταυτιστικού Λόγου και ο,τιδήποτε αντιστέκεται στον ολοκληρωτισμό του υποκειμένου, φέρνει το όνομα της ετερότητας. Και πριν απ' όλα το ίδιο το αντικείμενο, η κατ' εξοχήν ετερότητα του υποκειμένου⁵⁵, στην οποία ο Adorno απονέμει το πρωτείο και τον τίτλο κυριότητας της γνώσης. Χωρίς την αντικειμενική ετερότητα η γνώση εκφυλίζεται σε μια γυμνή ταυτολογία⁵⁶. Μόνο στην «ιδέα της ετερότητας», τον κατ' εξοχήν φιλοσοφικό τόπο της ποιότητας και του περιεχομένου, συντελείται και συνοψίζεται η πληρότητα της γνώσης. Αυτή η γνωσιοθεωρητική θέση του Adorno υποβάλλει το ίδιο το υποκείμενο σε μια, τρόπον τινά, αναγκαστική πράξη γνωσιολογικής αυτοκτονίας. «Το πειρώμενο υποκείμενο εργάζεται για την εξαφάνισή του στην... (μη-ταυτότητα). Η αλήθεια θα ήταν ο αφανισμός του»⁵⁷.

Η απουσία αυτή του υποκειμένου στην ουσιαστική παρουσία της αλήθειας δε σημαίνει, αναγκαστικά και τον οριστικό εκτοπισμό του υποκειμένου από το σύνολο των συντελεστών της διαμόρφωσης της αλήθειας. Ενώ ως τόπος της αλήθειας, όπως θα διαπιστώσουμε πιο κάτω, ορίζεται η αμοιβαία εξάρτηση και η δυναμική αλληλοπαραγωγή υποκειμένου-αντικειμένου⁵⁸, η ίδια η αλήθεια εκλαμβάνεται ως μια εντελώς αυτοκίνητη «υπέρβαση» στη νοούμενη σφαίρα του «καθ' αυτό». Αυτός ο τρόπος κατανόησης της αλήθειας ορίζει την αποφατική-μυστικιστική εκδοχή της. Το ότι το υποκείμενο δεν πρέπει να αρκείται στη μόνη αντιστοιχία των κρίσεων του με τις καταστάσεις των πραγμάτων, προέρχεται από τούτο: η κρίση δεν είναι μόνον μία υποκειμενική δραστηριότητα, η αλήθεια δεν είναι μόνον μία ποιότητα της κρίσης, αλλά σ' αυτήν (την αλήθεια) επιβάλλεται πάντοτε ταυτόχρονα και αυτό, που χωρίς να είναι απομονώσιμο (*isolierbar*), δεν ανάγεται

στο υποκείμενο... Η αλήθεια κενώνεται από την υποκειμενικότητα της: Επειδή καμιά υποκειμενική κρίση δεν μπορεί να είναι αληθής, μολονότι η κάθε μια πρέπει να θέλει να είναι τέτοια, η αλήθεια γίνεται υπερβατική στο καθ' αυτό⁵⁹.

Ο δυναμικός αποφατισμός που ο Adorno αποδίδει στην έννοια της αλήθειας, συγκροτεί τόσο μια συνειδητή άρνηση του στατικού ορισμού της αλήθειας ως *adaequatio rei ad intellectum*, όσο και μια ριζική αμφισβήτηση του ψευδοαντικειμενισμού⁶⁰.

Η αλήθεια ως αποφατική-διαλεκτική διαδικασία, αλλά και ως διάβαση διαμέσου όλων των στοιχείων που την συγκροτούν, εστιάζεται μεν στο «επέκεινα», είναι όμως ένα «μεταξύ» υποκειμένου και αντικειμένου. «Αν δεν υπήρχε κανένα όμοιο μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου, αν και τα δύο αντέκειντο μεταξύ τους απόλυτα, αδιαμεσολάβητα (*unvermittelt*), όπως κατά την επιθυμία του αυτονομημένου θετικισμού, τότε όχι μόνο δε θα υπήρχε καμιά αλήθεια, αλλά και κανείς ορθός Λόγος, καμιά σκέψη γενικά»⁶¹. Η «ομοιότητα» μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου, εννοίας και πράγματος, οδηγεί τον Adorno να ορίσει την αλήθεια ως συγγένεια (*affinität*). «Η αλήθεια δεν είναι αντιστοιχία (*adaequatio*) αλλά συγγένεια», τονίζει στην πραγματεία του *Απόψεις της Εγγελιανής Φιλοσοφίας*⁶².

Ο σεισμογραφικός στοχασμός του Adorno πάλλεται και δονείται, ενώ η συλλογιστική-διαλεκτική του ένταση συναγωνίζεται, αναμφισβήτητα, εκείνη του Παρμενίδη ή του Πλάτωνα, σ' ένα μεταίχμιο υποκειμένου και αντικειμένου, ενότητας και διαφοράς, ταυτότητας και ετερότητας, ανώνυμου και ουσιαστικά μη-σημαινόμενου. «Το υποκείμενο δεν είναι ποτέ, στ' αλήθεια, πλήρως υποκείμενο, το αντικείμενο ποτέ πλήρως αντικείμενο· ωστόσο, και τα δύο δεν αποκομματίζονται από ένα τρίτο, που τα υπερβαίνει. Το τρίτο δε θα ήταν λιγότερο απατηλό»⁶³.

Και οι δύο αυτοί όροι –το υποκείμενο και το αντικείμενο– είναι «αναφυόμενες κατηγορίες του στοχασμού, τύποι για ένα μή-ενώσιμο... έκφραση μοναδική της μή-ταυτότητας»⁶⁴. Παρά την ειδοποίησή τους διαφορά, δε συγκροτούν ούτε μια έσχατη δυαδικότητα, ούτε και μια έσχατη ενότητα. Ο απόλυτος δυαλισμός τους θα ήταν το ίδιο μονιστικός και ολοκληρωτικός, όπως και ο απόλυτος αντικειμενικός ιδεαλισμός του Hegel, όπου το έσχατο σημείο της διαλεκτικής αναγωγής του υποκειμένου-αντικειμένου είναι το υποκείμενο⁶⁵.

Ενώ λοιπόν στον Hegel και τον Marx⁶⁶ η διαλεκτική μορφή του Λόγου καταβροχθίζει άπληστα τη διχοτομία υποκειμένου-αντικειμένου, νοείν και νοουμένου, η διχοτομία αυτή στον Adorno με-

τασηματίζεται καθ' εαυτήν σε διαμεσολαβητική δυνατότητα του σκέπτεσθαι⁶⁷ και σε προϋπόθεση υπέρβασης του ολοκληρωτισμού της σκέψης⁶⁸.

Η πρωταρχική κατάφαση των μεταφυσικών αυτών όρων της γνωσιολογίας του δυτικού-ευρωπαϊκού ορθολογισμού και εμπειρισμού, δεν οδηγεί τον Adorno ούτε στον μονισμό, με την αναγωγή, υποταγή ή κατάποση του αντικειμένου (της ύλης, της ετερότητας, του τόδε τι) από το υποκείμενο ή τανάπαλιν: του υποκειμένου (του λόγου, της έννοιας, του ποιείν και πράττειν) από το αντικείμενο, ούτε, από την άλλη, στον δυαλισμό (αρχική αυτονομία και αυτοτέλεια υποκειμένου-αντικειμένου). Η διχοτομία υποκειμένου-αντικειμένου συναιρείται σε μια «διαλεκτική διαμεσολάβηση» (dialektische vermittlung), σε μια διαμεσολαβητική αλληλουχία των διαφορών, όπου αδιάλειπτα συντελείται η αναφορά των γνωστικών όρων στην αντίθεσή τους, «ένα είδος συνεχούς έκρηξης, φλέγον μέσα στην ψαύση των άκρων»⁶⁹. Η «ψαύση των άκρων» είναι η ενδοεγνωσιολογική υπέρβαση της έννοιας, η εκπλήρωση της νοσταλγίας, που αρνείται η έννοια ως «όργανο του νοείν» και ως «τείχος» μεταξύ νοείν και νοουμένου⁷⁰.

Η γνωστική ανεπάρκεια της έννοιας φράζεται στην άρρητη και σε έσχατη ανάλυση, διανοητικά ακαταδάμαστη παρουσία του αντικειμένου. Μόνο στη συμφιλίωση του καθόλου και του επιμέρους, του υποκειμένου και του αντικειμένου, στη συμφιλιωτική πολλότητα των αλλοτρίων διαφορών, είναι δυνατή η απελευθέρωση της ετερότητας, του εναντίφατου πραγματικού από τους εννοιολογικούς καταναγκασμούς της ταυτότητας. Μια τέτοια όμως φανέρωση της αγαπητικής κοινωνίας των ετεροτήτων, μένει στην *Αρνητική Διαλεκτική* του Adorno ανήλεα εγκλωβισμένη στις γνωστικές δυνατότητες των εννοιολογικών συσχετίσεων⁷¹.

Η αποφατική στάση του Adorno καθ' εαυτήν δε συνιστά μια καθολική ελευθερία έναντι των φιλοσοφικών εννοιών. Τουναντίον: η σύνταξη των εννοιών, η συνέλευση των νοητικών ρημάτων οφείλει να γίνει ποιητική της προφάνειας του αρρήτου⁷². Αυτή η παράδοξη απορία της γνώσης ορίζει τη γνωστική ουτοπία της *Αρνητικής Διαλεκτικής* και το τέλος της διαλεκτικής εν γένει. «Η ουτοπία της γνώσης θα ήταν τούτο: να ανοίξει κανείς το άρρητο με έννοιες, χωρίς να το εξομοιώσει μ' αυτές»⁷³. Το στερούμενο έννοιας είναι το περιεχόμενο και «γνώση που θέλει το περιεχόμενο θέλει την ουτοπία»⁷⁴.

Το νοητικό «τέλος» της γνώσης είναι η ουτοπία: η άμεση συνεπαγωγή της αποτελεί την αναίρεση της διαλεκτικής και το «θάνατο» του υποκειμένου⁷⁵. Η υπέρβαση του ρήγματος υποκει-

μένου-αντικειμένου στη συμπαρουσία των αλλοτρίων ετεροτήτων και διαφορών, σημαίνει την καθαίρεση της διαλεκτικής-ενοσιολογικής δεσποτείας⁷⁶. «Αν η σκέψη επρόκειτο πράγματι να κενωθεί στο πράγμα, αν είχε το κύρος της σ' αυτό και όχι στη δική της κατηγορία, τότε θ' άρχιζε να μιλάει αυτό τούτο το αντικείμενο κάτω από το επίμονο βλέμμα της σκέψης»⁷⁷.

Στα *Μικρά Ηθικά* (Minima Moralia) η «επίμονη όραση της σκέψης» κατανοείται ως η «αβίαη θεωρία, απ' την οποία προέρχεται σύνολη η ευτυχία της αλήθειας»⁷⁸. Είναι, λοιπόν, ο Adorno ένας Πλατωνιστής της ετερότητας⁷⁹, ένας φιλοθεάμονας της αλήθειας⁸⁰ και διαλεκτικός υλιστής του επέκεινα της ουσίας; Αν ο αποφατισμός του Πλάτωνα κατανοηθεί ως ένα θεωρητικό κατόρθωμα υπέρβασης του «γιγνώσκειν» και του είναι, του όντος και της ουσίας⁸¹, ως μια καθολική χειραφέτηση από κάθε γνωσιολογικό και οντολογικό πρότυπο, τότε η νοητική σύλληψη της ετερότητας φαίνεται σαν μια οντολογική πενία μπροστά στο φιλοσόφημα της «δαιμονίας υπερβολής» του Πλάτωνα. Αν όμως θεωρηθούν κριτικά, και σε τούτο μάλλον έγκειται η συμβολή της Κριτικής Θεωρίας του Adorno και του Horkheimer, οι ενδόμυχες απορίες της Διαλεκτικής του Hegel και του Marx, τότε η αντικειμενική ετερότητα είναι ίσως η βέλτιστη και οξυδερκέστερη μέχρι σήμερα λύση αυτών των αποριών.

Η εμμονή του Adorno στο «τόδε τι», το καθέκαστο αντικείμενο⁸², εξαγοράζεται φυσικά με την ουτοπία· αλλά η ουτοπία είναι η μόνη μονή βασιλεία του δυτικού-ευρωπαϊκού σκέπτεσθαι. Σ' αυτήν την ουτοπία μένει ανεξιλέητα εγκλωβισμένος ο Adorno· όπως μένει και δέσμιος της κυριαρχίας του υποκειμένου, της κυριαρχίας της έννοιας. Ο Adorno δεν κατορθώνει την υπέρβαση του υποκειμένου και την υπέρβαση της μεταφυσικής του ταυτιστικού λόγου, επειδή η ετερότητα που προτείνει είναι μια αντικειμενική ετερότητα, δηλαδή το «αυτοσυνειδός της ταυτότητας». Ή πιο απλά: ο Adorno δεν κατορθώνει την υπέρβαση του υποκειμένου, επειδή δεν κατορθώνει την υπέρβαση του αντικειμένου. Ξεχνάει ο τελευταίος, μάλλον, διαλεκτικός της φιλοσοφίας του συνειδότης, ότι το «αντικείμενο» της νοησιαρχικής φιλοσοφίας, νομιμοποιείται μόνον στο σύμπαν του Λόγου της μεταφυσικής του υποκειμένου. Η αντιστροφή των όρων της διαλεκτικής του Hegel και του Marx είναι ικανή για την καθιέρωση της αιώνιας άρνησης και την εγκατάλειψη των θεωρητικών προσεγγίσεων χάρη της άρνησης. Δεν είναι όμως ικανή για την αποκατάσταση της *ισηγορίας* και *συζυγίας* της ταυτότητας και της ετερότητας, για την αποκατάσταση και ανάπτυξη μιας *κοινωνικής*

διαλεκτικής του ταυτού και του ετέρου.

Ωστόσο, ο στοχασμός του Adorno είναι ενδεικτικός των εγγενών αποριών και διλημάτων μιας διαλεκτικής που, απαρέγκλιτα και καταστρεπτικά, συγκλόνισε και προσδιόρισε τις πολιτικές και κοινωνικές επιλογές του οικουμενικού μας βίου. Οι προσπάθειες ξεπεράσματος αυτών των αποριών και υπέρβασης του υποκειμένου αποτελούν ήδη, σήμερα, το κύριο μέλημα του φιλοσοφικού στοχασμού ενώ φαίνεται, ταυτόχρονα, να προοιωνίζουν το ίδιο το μέλλον της φιλοσοφίας.

Σημειώσεις

1. Πρ. 6λ. Fichte, *Gesamtausgabe, Briefe*, τόμ. 2, Stuttgart Bad Cannstatt, 1970, σελ. 282.
2. Πρ. 6λ. K.L. Reinhold, *Beiträge zur Leichten Übersicht des Zustandes der Philosophie Beym Anfang des 19. Jahrhunderts I.*, Heft, Hamburg 1801, σελ. 34.
3. Για την έννοια της «μεταμοντέρνας κατάστασης» και φιλοσοφίας βλ. Ζαν-Φρανσουά Λυοτάρ, *Η μεταμοντέρνα κατάσταση*, μετ. Κωστή Παπαγιώργη, Αθήνα 1988, σελ. 131-156. Επίσης, Γ. Βέλτσος, *Η Διαμάχη για τη Νεότερικότητα*, Αθήνα, 1990.
4. Βλ. M. Heidegger, *Nietzsche 2*, Pfullingen, 1961, σελ. 142, επίσης του ίδιου, *Holzwege*, FFM, 1960, σελ. 85.
5. Βλ. G. Vattimo, *La Fine Della Modernita*, Milano 1985.
6. Βλ. F. Bouterwek, *Die Epochen der Vernunft Nach der Idee einer Apodiktik*, Brüssel, 1968, σελ. 62.
7. Του ίδιου, *Idee Einer Apodiktik*, τόμ. I, Brüssel, 1968, σελ. 382 κ.ε.
8. Βλ. την εξαιρετική εργασία του Wolfgang Hübener, «Der Dreifache tod des Subjekts», στο: *Die Frage Nach dem Subjekt*, εκδ. M. Frank, G. Raulet και W. van Reijen, FFM, 1988, σελ. 107.
9. Βλ. M. Frank, «Subjekt, Person, Individuum», στον ίδιο τόμο, σελ. 9.
10. G. Vattimo, *La Fine...*, όπ.παρ., ιδιαίτερα το κεφάλαιο για την κρίση του Ουμανισμού.
11. Βλ. τις αισθητικές αναλύσεις του W. Welsch για την μεταμοντέρνα τέχνη και το υπονοούμενο υποκειμενό της, στο: W. Welsch, *Ästhetisches Denken*, Stuttgart, 1990.
12. Βλ. το πρόλογο που έγραψε ο M. Foucault για τη γερμανική μετάφραση του έργου του «Οι λέξεις και τα πράγματα». Η μετάφραση φέρει τον τίτλο: *Die Ordnung der Dinge. Eine Archäologie der Humanwissenschaften*, FFM, 1974, επίσης, Στ. Πάνου, «Αρχαιολογία της σιωπής και του λόγου», στην: *Ελληνική φιλοσοφική επιθεώρηση*, τόμ. 8, τεύχ. 22, Ιανουάριος 1991, σελ. 44.
13. Βλ. Th. Adorno, *Negative Dialektik*, FFM, 1970, σελ. 19, 63.
14. Βλ. M. Horkheimer, «Zur Kritik der Instrumentellen Vernunft», στο: *Gesammelte Schriften*, τόμ. 6, FFM, 1991.

15. Στο ίδιο, σελ. 116.
16. Στο ίδιο, σελ. 106.
17. Στο ίδιο, σελ. 109.
18. Βλ. D. Henrich, «Fichtes ich», στο: D. Henrich, *Selbstverhältnisse*, Stuttgart, 1982, σελ. 60, 61.
19. Βλ. H. Gripp, Theodor W. Adorno, Paderborn, München, Wien, 1986, σελ. 72.
20. Βλ. Μ. Χορκχάιμερ, Τ. Αντόρνο, *Η διαλεκτική του Διαφωτισμού*, μετ. Ζ. Σαρίκα, Αθήνα, 1986, σελ. 26.
21. Βλ. Μ. Horkheimer, «Zur kritik... »όπ.παρ., σελ. 106.
22. Στο ίδιο, σελ. 106.
23. Βλ. Th. Adorno, *Negative Dialektik*, FFM, 1970, σελ. 137, 173.
24. Πρ. βλ. Th. Adorno, *Ästhetische theorie*, FFM, 1970, σελ. 103.
25. Στο ίδιο, σελ. 93.
26. Στο ίδιο, σελ. 30, επίσης W. Welsch, *Ästhetische Denken*, όπ.παρ., σελ. 114.
27. Για τη φιλοσοφία του W. Benjamin, βλ. τη μελέτη του R. Tiedemann, *Studien zur Philosophie W. Menjamins*, FFM 1973, σελ. 71 κ.έ. Σε οποιαδήποτε μορφή εκκοσμικεύσης: στην εκκοσμικευμένη φιλοσοφία της Ιστορίας (Fichte, Schelling, Marx κ.λπ.), την εκκοσμικευμένη αισθητική της Παλαιάς Διαθήκης (W. Benjamin, Adorno κ.λπ.), την εκκοσμικευμένη φιλοσοφία του υποκειμένου κ.λπ. παραμένει η Θεολογία, οπωσδήποτε, μίτος ηγετικός του σκέπτεσθαι.
28. Βλ. Th. Adorno, *Negative Dialektik*, όπ.παρ., σελ. 20, 23, 141.
29. Στο ίδιο, σελ. 163, 216.
30. Στο ίδιο, σελ. 192.
31. Στο ίδιο, σελ. 193.
32. Στο ίδιο, σελ. 53, 101.
33. Στο ίδιο, σελ. 38, 163.
34. Στο ίδιο, σελ. 49, 174.
35. Στο ίδιο, σελ. 174, 192.
36. Στο ίδιο, σελ. 31, 43, 66. Επίσης, βλ. Anke Thyen, *Negative Dialektik und Erfahrung*, FFM, 1989, σελ. 204.
37. Βλ. Th. Adorno, *Negative Dialektik*, όπ.παρ., σελ. 144.
38. Στο ίδιο, σελ. 152.
39. Στο ίδιο, σελ. 170.
40. Βλ. *Η διαλεκτική του Διαφωτισμού*, όπ.παρ., σελ. 106 κ.ε., 141 κ.ε.
41. Βλ. *Negative Dialektik*, σελ. 184.
42. Στο ίδιο, σελ. 182 κ.ε.
43. Πρ. βλ. τη ρήση, «Κάθε αντικείμενο έχει τη δική του διαλεκτική, που ανήκει μόνο σ' αυτό». N. Hartmann, *Philosophie des Deutschen Idealismus II*, 1929, σελ. 188.
44. Η έννοια της άρνησης κατανοείται από τον Adorno ως το ιστορικό ανένδοτο κατ' εξοχήν. Το στοιχείο αυτό είναι που συγκροτεί την ουσιαστική διαφορά του από τον Έγελο αλλά και από την ιστορική-υλιστική Διαλεκτική του Marx. Σχετικά βλ. Μ. Χορκχάιμερ, Τ. Αντόρνο, *Η Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, όπ.παρ., σελ. 41.

45. Th. Adorno, *Negative Dialektik*, όπ.παρ., σελ. 159.
46. Στο ίδιο, σελ. 182 κ.ε.
47. Στο ίδιο, σελ. 158.
48. Μια κατανόηση της «Αρνητικής Διαλεκτικής» ως αρνητικής φιλοσοφίας της καθολικής αποσύνθεσης (βλ. I. Müllerströmsdörfer, «Die Helfende Kraft Bestimmter Negation», στο *Kritik und Interpretation der Kritischen Theorie*, Giessen, 1975, σελ. 41) ή ως διαλεκτικής αναιρετικής της ταυτότητας (βλ. Chr. Jermann, *Philosophie und Politik: Untersuchungen zur Struktur und problematik des Deutschen Idealismus*, Stuttgart-Bad Cannstatt, 1986, σελ. 298 κ.έ.) είναι μια φλοιώδης παρανόηση και παρερμηνεία του Αποφατικού Λόγου της Κριτικής Φιλοσοφίας του Adorno.
49. Βλ. Th. Adorno, *Minima Moralia*, FFM, 1951, σελ. 284.
50. Για τον τρόπο κατανόησης της ταυτότητας στον Adorno βλ. *Negative Dialektik*, όπ.παρ., σελ. 147 κ.ε.
51. Στο ίδιο, σελ. 149.
52. Βλ. M. Horkheimer, Th. Adorno, *Dialektik der Aufklärung*, FFM, 1973, σελ. 23.
53. Πρ. βλ. *Negative Dialektik*, όπ.παρ., σελ. 162.
54. Στο ίδιο, σελ. 150.
55. Στο ίδιο, σελ. 182.
56. Στο ίδιο, σελ. 183.
57. Στο ίδιο, σελ. 187-188.
58. Βλ. Th. Adorno, *Zur Metakritik der Erkenntnistheorie, Studien über Husserl und die Phänomenologischen Antinomien*, Stuttgart, 1956, σελ. 144.
59. Πρ. βλ. Th. Adorno, *Aspekte der Hegelschen Philosophie*, Berlin, FFM, 1957, σελ. 45.
60. Βλ. την κριτική του Adorno κατά τις προσπάθειες να κατανοήσει κανείς το αντικειμενικό περιεχόμενο ενός μουσικού έργου, λ.χ. της μουσικής του Bach κ.λπ. με έναν αφορισμό της υποκειμενικότητας, στο: *Prismen, kultur, Kritik und Gesellschaft*, Berlin, FFM, 1955, σελ. 176.
61. Βλ. Th. Adorno, *Gesammelte Schriften*, τόμ. 5, Berlin, FFM, 1957, σελ. 185.
62. Στο ίδιο, σελ. 285.
63. *Negative Dialektik*, όπ.παρ., σελ. 175.
64. Στο ίδιο, σελ. 174.
65. Βλ. Hegel W.W.S., σελ. 16.
66. Για τον Μονισμό του Marx βλ. Petros Anastasiadis, *Geschichtsphilosophie und Reale Dialektik*, FFM, 1981, Bern-Cirencester/UK, σελ. 44 κ.ε.
67. Βλ. *Negative Dialektik*, σελ. 174, 175.
68. Στο ίδιο, σελ. 180.
69. Πρ. βλ. Th. Adorno, «Erfahrungsgehalte der Hegelschen Philosophie», στο *Archiv für Philosophie*, τόμ. 9, σελ. 84 κ.ε.
70. *Negative Dialektik*, όπ.παρ., σελ. 25.
71. Βλ. Helga Gripp, *Theodor Adorno*, όπ.παρ., σελ. 182.
72. Βλ. *Negative Dialektik*, όπ.παρ., σελ. 60.
73. Στο ίδιο, σελ. 19.
74. Στο ίδιο, σελ. 64.

75. Πρ. 8λ. στο ίδιο, σελ. 16.

76. Στο ίδιο, σελ. 16, 20.

77. Στο ίδιο, σελ. 36.

78. Th. Adorno, *Minima Moralia*, Berlin-Frankfurt/M, 1951 σελ. 157.

79. H. Schnädelbach, «Dialektik als Vernunftkritik. Zur Konstruktion des Rationalen bei Adorno», στο *Adornolkonferenz*, εκδ. H.V. Friedeburg και J. Habermas, FFM, 1983, σελ. 74.

80. Πρ. 8λ. Πλάτωνος Πολιτεία, Ε 475ε 4: «Τούς δέ ἀληθινούς (φιλοσόφους) ἔφη, τίνας λέγεις; τοὺς τῆς ἀλήθειας ἦν δ' ἐγώ, φιλοθεάμονας».

81. Πρ. 8λ. στο ίδιο, S 509b 6: «καὶ τοὺς γινωσκομένους τοίνυν μὴ μόνον τὸ γινώσκεισθαι φάναι ὑπὸ τοῦ ἀγαθοῦ παρεῖναι, ἀλλὰ καὶ τό εἶναι τε καὶ τὴν οὐσίαν ὑπ' ἐκείνου αὐτοῖς προσεῖναι, οὐκ οὐσίας ὄντος τοῦ ἀγαθοῦ, ἀλλ' ἔτι ἐπέκεινα τῆς οὐσίας πρῶσθειν καὶ δυνάμει ὑπερέχοντος».

82. *Negative Dialektik*, ὀπ.παρ., σελ. 18.

Θέσεις

ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ - ΚΡΙΤΙΚΗ
ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΑΛΗΣ ΤΩΝ ΤΑΞΕΩΝ

Περί ελληνικής Ιστορίας Η προσέγγιση της Ρύθμισης

Της Σύνταξης: Ναυάγιο στο μακεδονικό βάλτο

Δημήτρης Ξιφαράς: Η «ακατάλυτη συνέχεια» του Ελληνισμού: ορισμένες ελίκαιρες σκέψεις για την ελληνική ιστορία. Μέρος Β'

Γιάννης Μπράχος: Ευέλικτα συστήματα παραγωγής: Ο μύθος της εξόδου από την κρίση

Θοδωρής Πελαγίδης: Στον αστερισμό της στασιμότητας: Απο-φορντισμός και ευέλικτα παραγωγικά συστήματα

Σταύρος Μαυρουδέας: Η προσέγγιση της Ρύθμισης: Προβλήματα μεθοδολογίας, κατεύθυνσης και ταυτότητας

Ben Fine: Η θεωρία της κατακερματισμένης αγοράς εργασίας: Μια κριτική αποτίμηση

Γιώργος Τσόγκας: Ξένες άμεσες επενδύσεις και βιομηχανική παραγωγή υπερεθνικών εταιρειών από τις ΗΠΑ και την ΕΟΚ

Χρήστος Τυροβούξης: Το κοινωνικό δυναμικό του "Κεντρώου" χώρου (1946-67). Μια πρώτη προσέγγιση

Η θεωρία της γαιοπροσόδου και οι αγροτικές τιμές: Μια μαρξιστική προσέγγιση

Γιώργος Λιοδάκης*

1. Εισαγωγή

Μέχρι σήμερα έχει ήδη αναπτυχθεί ένας πλούσιος προβληματισμός και υπάρχει μια εκτεταμένη βιβλιογραφία σχετικά με ζητήματα όπως η γαιοπρόσδοος, η σημασία της έγγειας ιδιοκτησίας για την παραγωγική ή μη χρήση της γης, η αντίθεση γαιοκτησίας-κεφαλαίου και η σχέση της γαιοπροσόδου με τον καθορισμό τόσο των τιμών της γης, όσο και των τιμών των αγροτικών προϊόντων. Παρά την εκτεταμένη όμως αυτή βιβλιογραφία, ορισμένα σχετικά με τα παραπάνω φαινόμενα, εξακολουθούν να παραμένουν ανοικτά σε παραπέρα θεωρητικό προβληματισμό και εμπειρική διερεύνηση. Επειδή μάλιστα, με την εξέλιξη των θεωριών και των ειδικότερων μεθοδολογικών προσεγγίσεων ή ακόμα και με τη σκόπιμη υποβάθμιση ορισμένων προσεγγίσεων, συχνά δημιουργείται σύγχυση στην κατανόηση ορισμένων εννοιολογικών κατηγοριών και οικονομικών σχέσεων, επιβάλλεται η κριτική ανασκόπηση των σχετικών θεωριών και η διεξοδική ανάλυση φαινομένων και σχέσεων όπως αυτά που αναφέρθηκαν παραπάνω. Το άρθρο αυτό έχει σαν στόχο να συμβάλει σε αυτήν ακριβώς την προσπάθεια. Ειδικότερα θα πρέπει να σημειώσουμε ότι στόχος μας δεν είναι μια λεπτομερειακή ανασκόπηση της ιστορίας των σχετικών οικονομικών θεωριών, αλλά μάλλον η διαμόρφωση ενός θεωρητικού πλαισίου ικανού να ερμηνεύσει τις εξελίξεις και

---

* Επίκουρος Καθηγητής στο Πολυτεχνείο Κρήτης

το ρόλο της γαιοπροσόδου και των αγροτικών τιμών μέσα στα πλαίσια των καπιταλιστικών συνθηκών παραγωγής. Μια επιλεκτική αναδρομή στη σχετική θεωρία, από την περίοδο της κλασικής Πολιτικής Οικονομίας μέχρι σήμερα, καθίσταται αναγκαία σε αυτή μας την προσπάθεια και απορρέει σε μεγάλο βαθμό από τον ίδιο το λογικο-ιστορικό χαρακτήρα της προσέγγισής μας.

Η σκοπιμότητα μιας τέτοιας προσπάθειας υπογραμμίζεται και από το γεγονός ότι, τα φαινόμενα, οι σχέσεις και οι αντιθέσεις που επισημάνθηκαν παραπάνω, παίζουν έναν ουσιαστικό ρόλο στην ανάπτυξη της αγροτικής παραγωγής και του κεφαλαίου, όχι μόνο στον αγροτικό, αλλά και στο βιομηχανικό τομέα. Αυτό συμβαίνει, όχι μόνο επειδή οι πρώτες ύλες και τα πρωτογενή προϊόντα αποτελούν βασικό παράγοντα για την ανάπτυξη της βιομηχανικής παραγωγής, αλλά επίσης επειδή η προσφορά και οι τιμές των αγροτικών προϊόντων, αποτελούν καθοριστικό παράγοντα για την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης και κατ'επέκταση για τις συνθήκες αξιοποίησης και ανάπτυξης του κεφαλαίου σε όλους τους τομείς. Παρεπιπτόντως αξ σημειωθεί ότι οι ψηλές τιμές των αγροτικών προϊόντων ευνοούν καταρχήν την ανάπτυξη της αγροτικής παραγωγής, αφού επηρεάζουν άμεσα και θετικά τα αγροτικά εισοδήματα. Ενδέχεται όμως, κάτω από ορισμένες συνθήκες και εφόσον οι ψηλές τιμές επηρεάζουν θετικά τις τιμές της αγροτικής γης, να δημιουργούν και ορισμένα εμπόδια στην αγροτική ανάπτυξη στις περιπτώσεις που το αγροτικό κεφάλαιο δεν συμπίπτει με την ιδιοκτησία της γης. Ας σημειωθεί επίσης ότι, η σκοπιμότητα του άρθρου αυτού επιτείνεται για μια χώρα όπως η Ελλάδα, όπου η αγροτική παραγωγή εξακολουθεί να παίζει ένα σημαντικό ρόλο στην οικονομική αναπαραγωγή και ανάπτυξη.

Στα πλαίσια του παρόντος άρθρου και για λόγους που θα αναλυθούν παρακάτω, θα δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στη μαρξιστική προσέγγιση της γαιοπροσόδου. Η παρουσίαση θα γίνει με μια κριτική αντιπαράθεση της Μαρξικής προσέγγισης, τόσο απέναντι στις αντίστοιχες απόψεις των κλασικών της Πολιτικής Οικονομίας, όσο και απέναντι σε ορισμένες σύγχρονες (νεοκλασικές ή «νεο-μαρξιστικές») προσεγγίσεις. Στα στενά πάντως πλαίσια του παρόντος άρθρου, η αντιπαράθεση αυτή δεν μπορεί να είναι εξαντλητική ή ισοβαρής, ενώ κάτι τέτοιο δεν κρίνεται και μεθοδολογικά αναγκαίο¹. Με βάση την αντιπαράθεση αυτή, που στοχεύει στην οριοθέτηση και την εδραίωση του επιστημονικού κύρους της μαρξιστικής προσέγγισης και τη θεωρητική ανάλυση που ακολουθεί, θα υποστηριχτεί ότι η σχετική προσέγγιση του

Marx προσφέρει μια συνεκτική και θεωρητικά συνεπή βάση, προτιμότερη από οποιαδήποτε εναλλακτική προσέγγιση ή από ένα μεθοδολογικό εκλεκτικισμό. Στο επόμενο τμήμα θα αναλυθούν καταρχήν οι θεμελιακές αφετηρίες της Μαρξικής προσέγγισης και ειδικότερα η θεωρία της αξίας και του κεφαλαίου. Στα αμέσως επόμενα τμήματα θα προσεγγίσουμε ειδικότερα τη διαφορική και την απόλυτη γαιοπρόσοδο, ενώ στο τελευταίο τμήμα θα γίνει μια κριτική παρουσίαση των βασικών στοιχείων της αντίστοιχης νεοκλασικής προσέγγισης και μια αναφορά στη διαμάχη που έχει πρόσφατα αναπτυχθεί σχετικά με τις τιμές της γης. Ταυτόχρονα θα γίνει μια σύντομη αναφορά σε ορισμένες προσεγγίσεις «νεο-μαρξιστικής» ή «νεο-ρικαντιανής» έμπνευσης.

2. Θεωρία της αξίας και της γαιοπροσόδου: Θεμελιακές αφετηρίες της Μαρξικής προσέγγισης

Με τη θεωρία της αξίας αλλά και της γαιοπροσόδου, ασχολήθηκαν βέβαια προ του Marx και κλασικοί συγγραφείς της Πολιτικής Οικονομίας όπως οι Smith, Ricardo και Rodbertus². Η συμβολή όμως του Marx υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική και μπορούμε να πούμε ότι αποτελεί μια κριτική αξιολόγηση και υπέρβαση των αντίστοιχων προσεγγίσεων της κλασικής Πολιτικής Οικονομίας. Παρακάτω θα πρέπει να διευκρινίσουμε την ποιοτική διαφορά και μεθοδολογική ανωτερότητα της Μαρξικής προσέγγισης απέναντι στους κλασσικούς και να εξηγήσουμε τους λόγους πρόκρισης της προσέγγισης αυτής σε σχέση με τη σύγχρονη νεοκλασική ή άλλες εναλλακτικές προσεγγίσεις των αντίστοιχων ζητημάτων (βλ. επίσης Fine, 1979 και Bina, 1989).

Καταρχήν θα πρέπει να σημειωθεί ότι για το Marx οι νόμοι κίνησης και ανάπτυξης του κεφαλαίου αφορούν αδιακρίτως τόσο το βιομηχανικό, όσο και τον αγροτικό τομέα πέρα βέβαια από το γεγονός ότι η ιδιοκτησία και χρήση της γης στον αγροτικό τομέα δημιουργεί ορισμένες ιδιομορφίες. Στόχος της Μαρξικής θεωρίας της προσόδου, είναι ακριβώς το να διερευνήσει κατά πόσο οι νόμοι που αφορούν γενικά το βιομηχανικό κεφάλαιο τροποποιούνται από την ύπαρξη της έγγειας ιδιοκτησίας (Fine, 1979). Επομένως είναι πρωταρχικά αναγκαίο να ερευνηθούν οι νόμοι κίνησης και ανάπτυξης του κεφαλαίου γενικά και ανεξάρτητα από τις σχέσεις ιδιοκτησίας της γης. Από αυτή την άποψη, η θεωρία της

αξίας και του κεφαλαίου είναι για το Marx προϋπόθεση της θεωρίας της γαιοπροσόδου. Η θεωρία της γαιοπροσόδου του Marx είναι άρρηκτα συνυφασμένη με την εργασιακή του θεωρία της αξίας και τη θεωρία του κεφαλαίου. Γι' αυτό είναι σκόπιμο εδώ να υπενθυμίσουμε ορισμένες βασικές έννοιες και στοιχεία από τη Μαρξική θεωρία της αξίας και του κεφαλαίου.

Θα πρέπει καταρχήν να σημειωθεί ότι για το Marx, η «αξία ενός εμπορεύματος» καθορίζεται από την ποσότητα της κοινωνικά αναγκαίας «αφηρημένης» εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή του. Η «αξία χρήσης» του εμπορεύματος, η χρησιμότητα δηλαδή που προκύπτει από τη χρήση ή κατανάλωσή του, αποτελεί την προϋπόθεση, όχι όμως και την πηγή ή το μέτρο της αξίας και της ανταλλακτικής αξίας του εμπορεύματος. Η «ανταλλακτική αξία» του εμπορεύματος αποτελεί την έκφραση της αξίας του στη σφαίρα της ανταλλαγής, όπου εξασφαλίζεται η απορρόφηση του συνολικού κοινωνικού προϊόντος και επικηρώνεται η κοινωνικά αναγκαία κατανομή της εργασίας. Η «τιμή του εμπορεύματος» δεν είναι παρά η χρηματική έκφραση της ανταλλακτικής του αξίας. Το «κεφάλαιο» αποτελεί για το Marx μια κοινωνική σχέση παραγωγής, που είναι χαρακτηριστική για τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής (ΚΤΠ) και εκφράζει ουσιαστικά μια αυτοεπεκτεινόμενη αξία. Η αυτοεπέκταση αυτή του κεφαλαίου στηρίζεται στην εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης και στην απόσπαση και συσσώρευση υπεραξίας. Γενικά η απλή εμπορευματική παραγωγή (από ανεξάρτητους μικροπαραγωγούς που κατέχουν τα δικά τους μέσα παραγωγής), μπορεί να παρασταθεί με τη σχέση $E-X-E'$, που δείχνει ότι ένα ορισμένο εμπόρευμα (E) ανταλλάσσεται με μια ποσότητα χρήματος (X) το οποίο σε μια δεύτερη φάση ανταλλάσσεται με ένα άλλο εμπόρευμα (E'). Η ειδικότερη δε παραγωγική σχέση του κεφαλαίου μπορεί να παρασταθεί ως εξής: $X-\{M\pi, E\Delta\}-\Pi-EE-X'$

Η σχέση αυτή δείχνει ότι ο επιχειρηματίας καπιταλιστής με μια ορισμένη ποσότητα χρηματικού κεφαλαίου (X), αγοράζει ή μισθώνει ορισμένα μέσα παραγωγής (Mπ) και εργατική δύναμη (EΔ), τα οποία αξιοποιούμενα στην παραγωγή (Π) οδηγούν στην παραγωγή εμπορευμάτων (E), που στη συνέχεια πωλούνται στην αγορά προς μια ποσότητα χρήματος (X'). Η «υπεραξία» που προκύπτει από την εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης (των εργατών), οφείλεται στο γεγονός ότι οι άμεσοι παραγωγοί (εργάτες), δημιουργούν στα πλαίσια της παραγωγικής διαδικασίας συνολική αξία που υπερβαίνει την αξία αναπαραγωγής της εργατικής τους δύναμης, την πραγματική δηλαδή αξία του μισθού τους. Το «κέρ-

δος» του καπιταλιστή ($X'-X>0$) αποτελεί τη χρηματική έκφραση της υπεραξίας. Ας σημειωθεί επίσης ότι, σύμφωνα με το Marx, η «οργανική σύνθεση του κεφαλαίου» αφορά τη σχέση του «σταθερού κεφαλαίου» (C), που δαπανάται για μέσα παραγωγής, με το «μεταβλητό κεφάλαιο» (V) που δαπανάται για μίσθωση της εργατικής δύναμης (για μισθούς). Η οργανική δηλαδή σύνθεση του κεφαλαίου (ΟΣΚ) εκφράζεται από το λόγο C/V .

Ο Marx ξεκινά την ανάλυσή του για τον προσδιορισμό των τιμών με βάση τις αξίες των εμπορευμάτων από την απλή εμπορευματική παραγωγή. Οι αξίες, όπως επισημαίνει, έχουν τόσο ιστορική, όσο και λογική προτεραιότητα σε σχέση με τις τιμές. Στο επίπεδο αυτό ανάλυσης, οι τιμές καθορίζονται κατ' αναλογία προς τις αντίστοιχες αξίες των εμπορευμάτων και γι' αυτό θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν σαν «άμεσες τιμές». Στην περίπτωση αυτή ο Marx υποστηρίζει ότι τα ποσοστά κέρδους διαφέρουν από κλάδο σε κλάδο λόγω της διαφορετικής σύνθεσης του κεφαλαίου. Αυτό προκύπτει από το γεγονός ότι οι κλάδοι με μεγαλύτερο λόγο ζωντανής εργασίας προς σταθερό κεφάλαιο, παράγουν περισσότερη υπεραξία ανά μονάδα προκαταβλημένου κεφαλαίου.

Στα πλαίσια όμως του ΚΤΠ, ο καπιταλιστικός ανταγωνισμός οδηγεί στην «τάξη εξίσωσης των ποσοστών κέρδους». Σε ένα πρώτο στάδιο ο ανταγωνισμός μέσα σε κάθε κλάδο παραγωγής οδηγεί στη διαμόρφωση της κοινωνικής, ή αγοραίας όπως την αποκαλεί ο Marx, αξίας κάθε εμπορεύματος. Η τάση εξίσωσης των ποσοστών κέρδους συντελεί σε ένα δεύτερο στάδιο στη γνωστή διαδικασία μετασχηματισμού των αξιών σε τιμές κόστους, ή «τιμές παραγωγής» όπως τις ονομάζει ο Marx. Σημειώνεται σχετικά:

«Εκείνο που επιφέρει ο ανταγωνισμός μέσα στην ίδια σφαίρα παραγωγής είναι ο καθορισμός της "αξίας του εμπορεύματος σε μια δεδομένη σφαίρα" από το μέσο χρόνο εργασίας που απαιτείται γι' αυτό, δηλαδή, η δημιουργία της αγοραίας αξίας. Εκείνο που επιφέρει ο ανταγωνισμός ανάμεσα στις διαφορετικές σφαίρες παραγωγής είναι η δημιουργία του ίδιου γενικού ποσοστού κέρδους στις διαφορετικές σφαίρες μέσα από την διαμόρφωση από τις διαφορετικές αγοραίες αξίες των αγοραίων τιμών, οι οποίες είναι τιμές κόστους που είναι διαφορετικές από τις πραγματικές αγοραίες αξίες». (TSV, II, σελ. 208).

Με άλλα λόγια, οι τιμές παραγωγής των εμπορευμάτων καθο-

ρίζονται από τα στοιχεία του κόστους τους, που περιλαμβάνουν την αξία του καταναλωθέντος σταθερού και μεταβλητού κεφαλαίου, συν ένα ορισμένο κέρδος που καθορίζεται από το γενικό ποσοστό κέρδους και υπολογίζεται με βάση το προκαταβλημένο συνολικό κεφάλαιο, τόσο αυτό που καταναλώθηκε, όσο και αυτό που δεν καταναλώθηκε³. Οι τιμές παραγωγής αποτελούν στη Μαρξική προσέγγιση τις θεωρητικές εκείνες τιμές που συνιστούν ένα είδος κέντρου βάρους γύρω από το οποίο κυμαίνονται και διαμορφώνονται οι τιμές αγοράς των εμπορευμάτων ανάλογα με το συγκεκριμένο συσχετισμό προσφοράς και ζήτησης (βλ. και Shaikh, 1977). Το γεγονός ότι οι τιμές παραγωγής αποκλίνουν από τις αντίστοιχες αξίες των εμπορευμάτων, προκειμένου να διασφαλιστεί η εξίσωση των ποσοστών κέρδους, δεν σημαίνει βέβαια ότι αμφισβητείται ο νόμος της αξίας. Οι αποκλίσεις αυτές προκύπτουν από την αναγκαία αναδιανομή της συνολικής κοινωνικά υπεραξίας, που εξαρτάται από την οργανική σύνθεση του κεφαλαίου κατά κλάδο. Οι κλάδοι με χαμηλότερη του μέσου όρου οργανική σύνθεση του κεφαλαίου τους, καρπώνονται μικρότερη υπεραξία από εκείνη που παράγουν, ενώ οι κλάδοι με μεγαλύτερη σύνθεση κεφαλαίου καρπώνονται περισσότερη από τη δική τους υπεραξία. Πάντως, «... η κίνηση των τιμών παραγωγής των διαφόρων εμπορευμάτων καθορίζεται αποκλειστικά από την κίνηση των αξιών τους, με την προϋπόθεση ότι παραμένουν αμετάβλητοι όλοι οι άλλοι όροι»⁴.

Όσον αφορά τώρα τη γαιοπρόσοδο, θα πρέπει καταρχήν να σημειώσουμε ότι ο Marx τη θεώρησε σαν μια από τις μορφές που παίρνει η υπεραξία στη σφαίρα της διανομής, πέρα βέβαια από το επιχειρηματικό κέρδος και τον τόκο. Η εξέταση της γαιοπρόσοδου σαν τέτοιας, καθιστά αναγκαία τη διερεύνησή της με έναν ικανοποιητικό τρόπο, από άποψη λογική και ιστορική. Γι' αυτό ακριβώς ο Marx θεωρεί τη γαιοπρόσοδο ιστορική κατηγορία, που προκύπτει από την ειδική λειτουργία της έγγειας ιδιοκτησίας μέσα στα ιστορικά συγκεκριμένα πλαίσια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (βλ. και Banaji, 1976, Fine, 1979 και Bina, 1989). Την εξετάζει μάλιστα σαν προϊόν του αναπτυσσόμενου καπιταλισμού, παίρνοντας υπόψη το γεγονός ότι η έγγεια ιδιοκτησία δεν συμπίπτει απαραίτητα με το πρόσωπο του καπιταλιστή επιχειρηματία⁵. Από αυτή την άποψη η προσέγγιση του Marx παρουσιάζει μια ποιοτική διαφορά σε σχέση με την προσέγγιση του Ricardo, αλλά και των λοιπών κλασικών της Πολιτικής Οικονομίας. Ασκώντας σχετική κριτική, ο Marx επισημαίνει ότι ο Ricardo μετατρέπει ένα ιστορικό φαινόμενο σε αιώνιο νόμο (Marx, TSV, II, σελ.

18). Για το Ricardo επισημαίνεται ότι η πρόσοδος είναι γενικά το έσοδο που υπερβαίνει το μέσο κέρδος⁶. Αντίθετα ο A. Smith, αν και δέχεται από ορισμένη άποψη το ρόλο της έγγειας ιδιοκτησίας, τη βλέπει σαν τη γενική δυνατότητα άσκησης ενός μονοπωλιακού δικαιώματος και αποτυγχάνει τελικά να αντιληφθεί σωστά τη λειτουργία της στις ειδικές συνθήκες της καπιταλιστικής παραγωγής (Marx, TSV, II, σελ. 343, 361).

Στο σημείο αυτό είναι σκόπιμο να αναφέρουμε και την κατά παρόμοιο τρόπο κριτική που άσκησε ο Lenin σε ορισμένους σύγχρονους του συγγραφείς, οι οποίοι γενικεύοντας με τρόπο αμφισβητήσιμο το «νόμο» των φθινουσών αποδόσεων, κατέληγαν σε μια άκριτη απολυτοποίηση του «μονοπωλίου», το οποίο μετέτρεπαν σε κάτι το γενικό (Lenin, 1976, σελ. 21-23). Έτσι οι συγγραφείς αυτοί, όπως επεσήμανε ο Lenin, αποτυγχάνουν να αντιληφθούν τη διαφορά που υπάρχει στις καπιταλιστικές συνθήκες, ανάμεσα στη μονοπώληση της γης σαν αντικείμενο ιδιοκτησιακού δικαιώματος και στη μονοπώληση της δυνατότητας οικονομικής εκμετάλλευσης της γης που προκύπτει από το γεγονός ότι διατίθεται σε περιορισμένη έκταση. Το τελευταίο αυτό στοιχείο συντελεί στην τάση του καπιταλισμού να υποτάξει και να εκμεταλλευτεί ποικίλλες μορφές έγγειας ιδιοκτησίας και εξηγεί το γεγονός ότι η αξία του αγροτικού προϊόντος καθορίζεται από τις συνθήκες παραγωγής, όχι στη μέση γη, αλλά στη λιγότερο εύφορη από την καλλιεργούμενη γη. Έχει λοιπόν ιδιαίτερη σημασία η παραπάνω διάκριση αφού, όπως θα δούμε ειδικότερα και παρακάτω, η διαφορεική πρόσοδος που προκύπτει από τις ενδοοριακές καλλιέργειες μπορεί να είναι ανεξάρτητη από τη μορφή της ιδιοκτησίας. Η μόνη συνέπεια της περιορισμένης έκτασης της γης στην καπιταλιστική παραγωγή, αφορά τη διαμόρφωση της διαφορεικής προσόδου που προκύπτει από τις διαφορές παραγωγικότητας των διαφόρων επενδύσεων κεφαλαίου.

Όπως γίνεται ήδη σαφές από τα παραπάνω, ο ιστορικός χαρακτήρας της Μαρξικής και κατ' επέκταση της Λενινιστικής προσέγγισης της γαιοπροσόδου, έχει ιδιαίτερη σημασία. Ο Marx υπογράμμισε ιδιαίτερα τον καθοριστικό ρόλο των ιστορικοκοινωνικών συνθηκών και εξέτασε την ανάπτυξη τόσο των επιμέρους μορφών, όσο και του ύψους της γαιοπροσόδου σε στενή συνάρτηση με τη διαδικασία και το επίπεδο ανάπτυξης του καπιταλισμού (βλ. *Το Κεφάλαιο*, III, σελ. 962, 980, 984). Πριν όμως έλθουμε σε μια ειδικότερη εξέταση των επιμέρους μορφών της γαιοπροσόδου, είναι ίσως σκόπιμο να αναφερθούμε σύντομα σε ορισμένα ακόμα ζητήματα που αφορούν τη γαιοπρόσοδο και τον

καθορισμό της τιμής της αγροτικής γης.

Ας σημειωθεί καταρχήν ότι, όπως επεσήμανε και ο Marx, ο A. Smith είχε ήδη σωστά δείξει πως οι πρόσοδοι των γαιών που παράγουν άλλα, εκτός φυτικών, προϊόντα, εξαρτώνται από τις προσόδους της γης που αξιοποιείται στη φυτική παραγωγή (*Το Κεφάλαιο*, III, σελ. 943, 950, και *TSV*, II, σελ. 241, 336). Εστιάζοντας, επομένως, την προσοχή μας στις συνθήκες της γεωργικής (φυτικής) παραγωγής, μπορούμε να συνάγουμε γενικότερα συμπεράσματα για τον καθορισμό και την ανάπτυξη κάθε μορφής έγγειας προσόδου.

Επίσης στην ανάλυση του Marx υπογραμμίζεται μια ουσιαστική ιδιομορφία που σχετίζεται με τη χρήση της γης στην αγροτική παραγωγή. Η ιδιομορφία αυτή συνίσταται στο γεγονός ότι, ενώ η γη δεν έχει αξία αφού στη φυσική της κατάσταση δεν είναι προϊόν ανθρώπινης εργασίας, έχει όμως τιμή και επομένως ανταλλακτική αξία, επειδή είναι διαθέσιμη σε περιορισμένη έκταση και κάτω από ιδιοκτησιακό έλεγχο. Η αξία για το Marx, όπως ήδη αναφέραμε, προκύπτει αποκλειστικά από την υλοποίηση (αξιοποίηση) της ανθρώπινης εργασίας, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η γη ή τα άλλα μέσα παραγωγής δεν συντελούν στην παραγωγή. Η αξία όμως, όπως επισημαίνει ο Marx, δεν πηγάζει από τους φυσικούς πλουτοπαραγωγικούς πόρους ή την ατομική τους ιδιοκτησία, αν και τα τελευταία αυτά στοιχεία μπορούν να δημιουργούν πηγές εισοδήματος (*TSV*, II, σελ. 42). Η «τιμή της γης» δεν προκύπτει σαν έκφραση της «αξίας» της, αλλά σαν «κεφαλαιοποίηση της γαιοπροσόδου», όπως συχνά αναφέρει ο Marx (*TSV*, II, σελ. 89, και *Το Κεφάλαιο*, III, σελ. 775-77, 792, 806, 953-54, 992). Η αντίληψη αυτή για την τιμή της γης τον οδηγεί μάλιστα στο συμπέρασμα, ότι οι τιμές της γης διαμορφώνονται κατ' αναλογία προς το ύψος της γαιοπροσόδου και αντιστρόφως ανάλογα προς το ύψος του ποσοστού του επιτοκίου (*TSV*, II, σελ. 89 και *Το Κεφάλαιο*, III, σελ. 776-77, 997).

Ο καθορισμός κατ' αυτόν τον τρόπο των τιμών της αγροτικής γης, μπορεί να εξηγηθεί και με ένα απλό αριθμητικό παράδειγμα που δείχνει τους όρους κάτω από τους οποίους είναι συμφέρον να τοποθετηθεί ένα ορισμένο χρηματικό κεφάλαιο στη αγορά γης (Λιανός, 1985, σελ. 198-200). Μια ειδικότερη όμως ανάλυση του κατ' αυτόν τον τρόπο καθορισμού των τιμών της γης, μπορεί να γίνει και με μια σύγχρονη μαθηματική προσέγγιση. Εδώ θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η προσέγγιση αυτή γίνεται δεκτή ακόμα και σε ένα σημαντικό μέρος της σύγχρονης νεοκλασικής αρθρογραφίας. Η τιμή της αγροτικής γης εκτιμάται συνήθως σαν

η παρούσα αξία της συνολικής ροής των προσόδων που προέρχονται από την ίδια γη μέχρι το απώτερο μέλλον. Χρησιμοποιώντας τον κλασσικό τύπο κεφαλαιοποίησης (Burt, 1986), μπορούμε να εκτιμήσουμε την τιμή της γης ως ακολούθως⁷:

$$(1) \quad P_0 = \sum_{t=0}^{\infty} \frac{R_t}{[(1+r_1)(1+r_2)\dots(1+r_t)]}$$

P_0 είναι η τιμή της γης το έτος μηδέν, r_t είναι το ποσοστό του πραγματικού προεξοφλητικού επιτοκίου για το έτος t , και R_t είναι η καθαρή πρόσδοος της γης που προκύπτει το έτος t . Αν το προεξοφλητικό επιτόκιο θεωρηθεί σταθερό, η εξίσωση (1) παίρνει την ακόλουθη απλούστερη μορφή:

$$(2) \quad P_0 = \sum_{t=0}^{\infty} \frac{R_t}{(1+r)^t}$$

όπου r είναι το σταθερό ποσοστό επιτοκίου. Η εκτίμηση της τιμής της αγροτικής γης με τη μέθοδο της κεφαλαιοποίησης μπορεί να απλουστευτεί ακόμα παραπέρα αν υποθέσουμε ότι η γη αποφέρει διαχρονικά μια ισόποση πρόσδοο. Έτσι καταλήγουμε στον επόμενο τύπο που χρησιμοποιείται και πρακτικά για την εκτίμηση της τιμής (της «αξίας») της γης:

$$(3) \quad P = \frac{R}{r}$$

Ο τύπος αυτός παρέχει μια ακριβή εκτίμηση μόνο εφόσον πληρούνται οι ακόλουθες τρεις προϋποθέσεις: (α) η γη αποφέρει μια ισόποση πρόσδοο (R) διαχρονικά, (β) λαμβάνεται υπόψη ένας άπειρος ή πολύ μεγάλος χρονικός ορίζοντας και (γ) το ποσοστό κεφαλαιοποίησης που χρησιμοποιείται για την προεξόφληση των μελλοντικών προσόδων θεωρείται σταθερό. Υποστηρίζεται ότι το ποσοστό απόδοσης της αγροτικής γης ($r = R/P$) που εκτιμάται από την εξίσωση (3) υποεκτιμά μάλλον το πραγματικό ποσοστό απόδοσης (Lee and Rask, 1976). Αν διασφαλίζονται πάντως οι παραπάνω προϋποθέσεις, η εξίσωση (3) παρέχει μια χρήσιμη και πρακτική προσέγγιση της τιμής της αγροτικής γης.

Όπως έχει γίνει ήδη σαφές, όσον αφορά τουλάχιστον τη συσχέτιση των τριών μεταβλητών της εξίσωσης (3), υπάρχει μια φαινομενική ταύτιση ανάμεσα στη Μαρξική και μια ευρέως αποδεκτή νεοκλασσική προσέγγιση. Πέρα όμως από τη φαινομενική αυτή ταύτιση, υπάρχει μια θεμελιακή ποιοτική διαφορά ανάμεσα στη Μαρξική και τη νεοκλασσική προσέγγιση γενικά⁸. Η διαφορά αυτή δεν οφείλεται μόνο στο συνολικά διαφορετικό θεωρητικό υπόβαθρο (θεωρία της αξίας, του κεφαλαίου, και της διανομής), αλλά επίσης στο λογικο-ιστορικό χαρακτήρα της προσέγγισης

του Marx στο ζήτημα της γαιοπροσόδου και στο διαφορετικό τρόπο προσδιορισμού και ανάλυσης των επιμέρους μορφών γαιοπροσόδου που θα πραγματευτούμε παρακάτω.

Ο συγκεκριμένος χαρακτήρας της προσέγγισής του επιτρέπει στο Marx να εντοπίσει τους περιορισμούς που θέτει, με τη μορφή της γαιοπροσόδου, η έγγεια ιδιοκτησία στην ανάπτυξη του κεφαλαίου και να αναλύσει τους τρόπους με τους οποίους το κεφάλαιο επιδιώκει την ανάπτυξή του και την αναγκαία αναδιάρθρωση των ιδιοκτησιακών σχέσεων στον αγροτικό τομέα⁹. Μια ακόμα ουσιαστική διαφορά, αφορά τη σχέση των τιμών των αγροτικών προϊόντων με τη γαιοπρόσοδο και τις τιμές της γης. Όπως θα δούμε καλύτερα στη συνέχεια, για τη Ρικαρντιανή και μερικά για τη Μαρξική προσέγγιση η «γαιοπρόσοδος» καθορίζεται ουσιαστικά από τις τιμές των αγροτικών προϊόντων, δηλαδή «είναι καθοριζόμενη μεταβλητή» (βλ. και Kurz, 1978). Ο Marx, βέβαια, σε αντίθεση με το Ricardo ο οποίος δεν αναγνωρίζει την ύπαρξη της απόλυτης γαιοπροσόδου (Ricardo, 1974, κεφ. 2), υποστηρίζει ότι η μορφή αυτή προσόδου και το μονοπωλιακό δικαίωμα ιδιοκτησίας και ελέγχου της γης που αυτή προϋποθέτει, ασκεί καθοριστική επίδραση στις αγροτικές τιμές. Αντίθετα, για τη νεοκλασική προσέγγιση γενικά η γαιοπρόσοδος και κατ' επέκταση η τιμή της αγροτικής γης, αποτελεί «καθορίζουσα μεταβλητή» για τις τιμές των αγροτικών προϊόντων, αφού αποτελεί την αμοιβή (ή την κεφαλαιοποίηση της) ενός «παραγωγικού συντελεστή».

3. Διαφορική γαιοπρόσοδος

Όπως έγινε σαφές από τα παραπάνω, η Μαρξική έννοια της γαιοπροσόδου σχετίζεται με τις κοινωνικές συνθήκες ανάπτυξης του κεφαλαίου στη γεωργία. Σύμφωνα με το Marx, η καπιταλιστική πρόσοδος δεν θα πρέπει να αποδοθεί στις φυσικές ιδιότητες της γης, αλλά μάλλον στη σύσταση των ιστορικά ειδικών κοινωνικών σχέσεων κάτω από τις οποίες η γη αξιοποιείται για την παραγωγή αξίας. Σε αντίθεση με το Ricardo, του οποίου η αντίληψη για τη διαφορική πρόσοδο (ΔΠ) εναρμονίζεται με φυσικές ή τεχνικές πλευρές της αγροτικής παραγωγής, ο Marx αναζητά ιδιαίτερα την κοινωνική αναγκαιότητα γέννησης της ΔΠ, την οποία εντοπίζει ειδικότερα στα πλαίσια του ενδοτομεακού ανταγωνισμού και της διαδικασίας διαμόρφωσης των κοινωνικών (αγοραίων) αξιών. Όπως σημειώνει, «Ο καθορισμός της αγοραίας αξίας των προϊόντων, συμπεριλαμβανομένων, επομένως, των

αγροτικών προϊόντων, είναι μια κοινωνική πράξη, αν και κοινωνικά μη συνειδητή και ηθελημένη. Βασίζεται πάνω στην ανταλλακτική αξία του προϊόντος, όχι πάνω στο έδαφος και τη διαφορά στη γονιμότητά του». (K. Marx, *Capital*, III, όπως παρατίθεται στο B. Fine, 1979). Όπως είναι γνωστό, για το Ricardo η ΔΠ προκύπτει από την επέκταση των καλλιεργειών μέχρι τα λιγότερα εύφορα χωράφια, στα οποία δεν πληρώνεται πρόσοδος, και την κλιμάκωση των ενδοοριακών γαιών από άποψη γονιμότητας και γεωγραφικής θέσης. Οι διαφορές βέβαια αυτές στην γονιμότητα και την παραγωγικότητα καθορίζουν τις ατομικές αξίες και τις δυνατότητες υπερκερδών που προκύπτουν από τη διαδικασία διαμόρφωσης των κοινωνικών αξιών. Τα υπερκέρδη αυτά με την παρέμβαση της έγγειας ιδιοκτησίας μετατρέπονται σε γαιοπρόσοδο. Όμως οι φυσικές συνθήκες της διαφορετικής παραγωγικότητας δεν αποτελούν την πηγή της προσόδου, ούτε του υπερκέρδους, αλλά αποτελούν απλώς μια συνθήκη για τις διαφορές παραγωγικότητας. Ο Marx σημειώνει σχετικά τα εξής: «Η φυσική δύναμη δεν είναι η πηγή του πρόσθετου κέρδους, αλλά μόνο η φυσική βάση γι' αυτό, ... Αυτό το πρόσθετο κέρδος θα υπήρχε ακόμα και όταν δεν θα υπήρχε η ιδιοκτησία, ... Επομένως, το μέρος της αξίας που μετατρέπεται σε πρόσθετο κέρδος, δεν το δημιουργεί η γαιοκτησία, αλλά δίνει απλώς τη δυνατότητα στο γαιοκτήμονα, ... να μεταφέρει αυτό το πρόσθετο κέρδος από την τσέπη του βιομήχανου στη δική του την τσέπη. Είναι η αιτία όχι της δημιουργίας αυτού του πρόσθετου κέρδους, αλλά της μετατροπής του στη μορφή της γαιοπροσόδου». (K. Marx, *Το Κεφάλαιο*, III, σελ. 804-805).

Επομένως, η ύπαρξη της ΔΠ δεν οφείλεται απλώς και μόνο στην ύπαρξη των υπερκερδών, αλλά στο ότι αυτά ιδιοποιούνται από το γαιοκτήμονα και όχι τον καπιταλιστή. Η παρέμβαση της έγγειας ιδιοκτησίας στερεοποιεί και δίνει ένα μονιμότερο χαρακτήρα σ' αυτά τα υπερκέρδη (ΔΠ), σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει στη βιομηχανία όπου τα υπερκέρδη, λόγω ανταγωνισμού, έχουν ένα περισσότερο ρευστό και πρόσκαιρο χαρακτήρα. Η ιδιοποίηση αυτή από την έγγεια ιδιοκτησία των υπερκερδών, με τη μορφή της προσόδου, τα αποκόπτει από τη συμμετοχή στη διαμόρφωση του μέσου ποσοστού κέρδους (Marx, *TSV*, II, σελ. 21). Ο Marx διακρίνει δύο τύπους ΔΠ.

Η «Διαφορική Πρόσοδος Ι» (ΔΠΙ), η οποία εσφαλμένα ταυτίζεται πολλές φορές με το Ρικαρντριανό εκτατικό όριο, προκύπτει κατά βάση από τις διαφορές γονιμότητας της γης, με την προϋπόθεση ότι έχει επενδυθεί η ίδια ποσότητα σε όλα τα κομμάτια

γης, με την υπόθεση δηλαδή ότι ίσο κεφάλαιο εφαρμόζεται σε άνισα (από άποψη ποιότητας) κομμάτια. Στην περίπτωση αυτή, ακριβώς λόγω της παρέμβασης της έγγειας ιδιοκτησίας, τροποποιείται η κοινωνική διαμόρφωση της αγοραίας-αξίας των αγροτικών προϊόντων, η οποία καθορίζεται από τις χειρότερες και όχι τις μέσες συνθήκες παραγωγής (τα λιγότερο γόνιμα χωράφια). Πέρα όμως από το σημείο αυτό, θα πρέπει να σημειωθεί ότι η προσέγγιση του Marx διαφοροποιείται από την ανάλυση του Ricardo για τη ΔΠ, η οποία είναι τεχνικού μάλλον χαρακτήρα, περιοριστική στα πλαίσια κάποιας μερικής ισορροπίας, και υποθέτει σαν φυσιολογική και γενική την κατιούσα γραμμή, την κλιμακωτή δηλαδή κίνηση από τα περισσότερα προς τα λιγότερα εύφορα χωράφια, μέχρι τα χειρότερα από τα καλλιεργούμενα χωράφια που δεν παίρνουν καθόλου ΔΠ. Αντίθετα ο Marx έδειξε ότι και τα λιγότερα πλεονεκτικά κομμάτια γης, από άποψη γονιμότητας και γεωγραφικής τοποθέτησης, μπορούν με την πρόοδο της τεχνολογίας και την ανάπτυξη των συγκοινωνιών και επικοινωνιών, να μετατραπούν σε περισσότερα εύφορα και πλεονεκτικά. Ο ιστορικο-κοινωνικός λοιπόν αυτός παράγοντας δεν επιτρέπει τον αποκλεισμό του ενδεχομένου κίνησης σε μια ανερχόμενη κλίμακα, από τα λιγότερα δηλαδή προς τα περισσότερα γόνιμα κομμάτια γης¹⁰. Σχετικά με τις συνθήκες διαμόρφωσης της ΔΠΙ, ο Marx καταλήγει στα ακόλουθα συμπεράσματα (*Το Κεφάλαιο*, III, σελ. 817-818):

(α) η ΔΠ προκύπτει από διαφορές φυσικής γονιμότητας με ίση επένδυση κεφαλαίου.

(β) μια διαβαθμισμένη ΔΠ μπορεί να προκύψει τόσο από μια κατιούσα κλίμακα, όσο και αντίστροφα, από μια προοδευτική κλίμακα.

(γ) ανεξάρτητα από τη διαδικασία διαμόρφωσής της, η κλίμακα εμφανίζεται πάντα ως κατιούσα γραμμή από τα κομμάτια γης που δίνουν τη μέγιστη πρόσοδο προς εκείνα που δεν δίνουν καθόλου πρόσοδο.

(δ) η τιμή παραγωγής του χειρότερου κομματιού γης, που είναι και η ρυθμίζουσα αγοραία τιμή, δεν αφήνει περιθώριο για καμιά πρόσοδο. Καλύπτει μόνο το κόστος παραγωγής και διασφαλίζει το μέσο ποσοστό κέρδους.

Η «Διαφορική Πρόσοδος II» (ΔΠΙΙ), σύμφωνα με τον Marx, προκύπτει από τη διαφορά κεφαλαιακής επένδυσης σε ίσα (όμοια από άποψη γονιμότητας) κομμάτια γης. Και πάλι εσφαλμένα συνδέεται συχνά η μορφή αυτή ΔΠ με το Ρικαρντιανό όριο¹¹. Ο ίδιος ο Marx σημειώνει σχετικά με τις δύο αυτές μορφές προσόδου

(ΔΠΙ και ΔΠΙΙ) τα ακόλουθα: «Με μια δεδομένη κεφαλαιακή επένδυση, η μεταβολή του μεγέθους της προσόδου μπορεί να εξηγηθεί μόνο από τη διαφορετική γονιμότητα της γης. Η μεταβολή του μεγέθους της προσόδου, με δεδομένη μια "ίση γονιμότητα", μπορεί να εξηγηθεί μόνο από το "διαφορετικό μέγεθος του επενδυμένου κεφαλαίου"». (TSV, II, σελ. 43). Θα ήταν παραπλανητικό να θεωρηθεί ότι η συνολική ΔΠ που αποφέρει ένα ορισμένο κομμάτι γης είναι απλά το άθροισμα της ΔΠΙ και της ΔΠΙΙ, καθώς οι δύο αυτές κατηγορίες δεν είναι ανεξάρτητες και, επομένως, τα δύο μεγέθη δεν είναι προσθετικά. Ο Marx γι' αυτό συζητά πάντα τη ΔΠΙΙ με την παρουσία της ΔΠΙ, με το δεδομένο δηλαδή της άνισης ποιότητας της γης. «Η βάση της και η αφετηρία της, όχι μόνο ιστορικά, αλλά και όσον αφορά την κίνησή της σε κάθε δοσμένη στιγμή, είναι διαφορεική πρόσδος I» (*Το Κεφάλαιο*, III, σελ. 838). Η ΔΠΙ, όπως ήδη αναφέραμε, σχετίζεται με τη διαδικασία διαμόρφωσης των κοινωνικών αξιών, ενώ η ΔΠΙΙ αφορά ουσιαστικά τη διαδικασία καθορισμού του κανονικού κεφαλαίου. Στη διαδικασία αυτή διαμόρφωσης της ΔΠΙΙ και καθορισμού του κανονικού κεφαλαίου ο Marx εντοπίζει και επισημαίνει ιδιαίτερα τα σοβαρά εμπόδια που δημιουργεί η έγγεια ιδιοκτησία στην ανάπτυξη του κεφαλαίου. Σημειώνει σχετικά τα εξής: «Αλλά μόλις λήξει ο χρόνος που προβλέπεται από το συμβόλαιο... οι βελτιώσεις που έχουν ενσωματωθεί στο έδαφος γίνονται ιδιοκτησία του γαιοκτήμονα σαν αδιαχώριστο χαρακτηριστικό της ουσίας της γης... Αλλά αυτό είναι ταυτόχρονα ένα από τα μεγαλύτερα εμπόδια στην ορθολογική ανάπτυξη της γεωργίας, γιατί ο ενοικιαστής αγρότης αποφεύγει κάθε βελτίωση και δαπάνη για την οποία δεν μπορεί να περιμένει πλήρη απόδοση στη διάρκεια της περιόδου πάχτωσης». (B. Fine, 1979).

Μέχρι το σημείο αυτό η ανάλυση, τόσο της ΔΠΙ όσο και της ΔΠΙΙ, γίνεται σε ένα ορισμένο επίπεδο αφαίρεσης αναφορικά με την κατανομή του κεφαλαίου και τη διαφοροποίηση της γονιμότητας. Είναι αναγκαία μια περισσότερο σύνθετη ανάλυση που να λαμβάνει ταυτόχρονα υπόψη την ποιοτική ανισότητα της γης και την ανισότητα του κεφαλαίου το οποίο επενδύεται σ' αυτήν¹², καθώς επίσης και τον ταυτόχρονο καθορισμό του κανονικού κεφαλαίου και τη διαμόρφωση της κοινωνικής αξίας. Ο Marx επιχειρεί αυτή τη διερεύνηση εξετάζοντας το επίπεδο της ΔΠ σε τρεις διαφορετικές περιπτώσεις, στις οποίες η τιμή παραγωγής του αγροτικού προϊόντος (σιταριού) αυξάνεται, παραμένει σταθερή, ή μειώνεται. Εξετάζοντας κάτω απ' αυτές τις εναλλακτικές συνθήκες τις σχετικές διαδικασίες διαμόρφωσης της ΔΠ, ο Marx επι-

τυγχάνει να φωτίσει την «κοινωνική διαδικασία ταυτόχρονης διαμόρφωσης των αξιών» και καθορισμού του «κανονικού κεφαλαίου» κάτω από την «τροποποιητική παρέμβαση της έγγειας ιδιοκτησίας». Από την ανάλυση αυτή γίνεται σαφές ότι οι πρόσοδοι καθορίζουν σε τελική ανάλυση τη διάρθρωση της συσσώρευσης κεφαλαίου, ενώ οι ίδιες διαμορφώνονται από το συσχετισμό ανάμεσα στη γαιοκτησία και τις δυνατότητες του κεφαλαίου να επιλέξει ένα άλλο κομμάτι γης (Fine, 1979).

4. Απόλυτη γαιοπρόσодος

Όπως είδαμε στο προηγούμενο τμήμα, η ύπαρξη της ΔΠ στηρίζεται στη διαδικασία διαμόρφωσης της «αγοραίας-αξίας» (κοινωνικής αξίας, ή ΚΑ) και του υπερκέρδους στα πλαίσια του ανταγωνισμού μέσα στον αγροτικό τομέα, ενώ η «απόλυτη πρόσодος» (ΑΠ), που θα αναλύσουμε στη συνέχεια σύμφωνα με το Marx, στηρίζεται στα υπερκέρδη που προκύπτουν από τη διαδικασία μετασχηματισμού των αξιών σε τιμές παραγωγής (ΤΠ) και τον διατομεακό ανταγωνισμό, τα οποία ιδιοποιείται η έγγεια ιδιοκτησία με τη μορφή της προσόδου. Και οι δύο αυτές μορφές προσόδου, αν και σχετίζονται με ένα διαφορετικό επίπεδο ανάλυσης, αφορούν τα εμπόδια που δημιουργεί η έγγεια ιδιοκτησία στην επένδυση του κεφαλαίου στον αγροτικό τομέα. Η ΔΠ προκύπτει από τη διαφορά ή απόκλιση μεταξύ της ατομικής αξίας (ΑΑ) και της κοινωνικής αξίας (ΚΑ), ενώ η ΑΠ από την απόκλιση μεταξύ κοινωνικών (αγοραίων) αξιών και τιμών παραγωγής.

Πριν προχωρήσουμε όμως στην εννοιολογική αποσαφήνιση της απόλυτης γαιοπρόσодου, είναι σκόπιμο να σημειώσουμε ότι ο Ricardo αρνείται την ύπαρξη της ΑΠ επειδή, όπως επισημαίνει ο Marx, «ξεκινά από τη λανθασμένη υπόθεση ότι αν η αξία των εμπορευμάτων καθορίζεται από το χρόνο-εργασίας, οι μέσες τιμές των εμπορευμάτων πρέπει να ισούνται με τις αξίες τους» (TSV, II, σελ. 129, 244). Και σημειώνει παραπέρα ο Marx: «Αν οι αξίες των εμπορευμάτων και οι μέσες τιμές των εμπορευμάτων ήταν ταυτόσημες τότε η απόλυτη πρόσодος... θα ήταν εξίσου αδύνατη». (TSV, II, σελ. 130). Το λάθος δηλαδή που ουσιαστικά κάνει ο Ricardo είναι ότι εξισώνει τις αξίες με τις τιμές παραγωγής ή τις τιμές-κόστους, όπως εναλλακτικά τις αποκαλεί ο Marx¹³. Η θέση αυτή του Ricardo εξηγείται παραπέρα από το Marx: «ο Ricardo αρνείται την ύπαρξη της απόλυτης προσόδου επειδή υποθέτει ότι η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου είναι ίδια στη βιομηχανία και

τη γεωργία και έτσι αρνείται το καθαρά ιστορικό γεγονός της χαμηλότερης ανάπτυξης της παραγωγικής δύναμης της εργασίας στη γεωργία σε σχέση με τη μεταποίηση». (TSV, II, σελ. 244). Δίνοντας και μια ιστορική διάσταση στην ανάλυσή του, ο Marx θεμελιώνει την ύπαρξη της ΑΠ με τον ακόλουθο τρόπο: «Η μετατροπή των αξιών σε τιμές-κόστους είναι απλώς η συνέπεια και το αποτέλεσμα της ανάπτυξης της καπιταλιστικής παραγωγής. Αρχικά τα εμπορεύματα πωλούνται (κατά μέσο όρο) στις αξίες τους. Απόκλιση από αυτό στη γεωργία εμποδίζεται από την έγγεια ιδιοκτησία». (TSV, II, σελ. 333).

Αναφερόμενος τώρα σε μια κατάσταση όπου επικρατεί ο ΚΤΠ, ο Marx παρατηρεί: «Το ότι το κέρδος είναι ο μόνος ρυθμιστής της καπιταλιστικής παραγωγής είναι αρκετά σωστό. Και είναι επομένως αλήθεια ότι δεν θα υπήρχε απόλυτη πρόσοδος αν η παραγωγή ρυθμιζόταν αποκλειστικά από το κεφάλαιο. Προκύπτει ακριβώς στο σημείο όπου οι συνθήκες της παραγωγής δίνουν τη δυνατότητα στο γαιοκτήμονα να θέσει εμπόδια απέναντι στην αποκλειστική ρύθμιση της παραγωγής από το κεφάλαιο». (TSV, II, σελ. 336).

Σχετικά με τον καθοριστικό ρόλο της γαιοκτησίας στη γένεση της ΑΠ, ο Marx αναφέρει σε κάποιο άλλο σημείο και τα ακόλουθα: «Είναι απλώς η ατομική ιδιοκτησία της γης, των ορυχείων, του νερού, κ.λ.π. από ορισμένους ανθρώπους, η οποία τους δίνει τη δυνατότητα να αρπάξουν, να αποκόψουν και να καρπωθούν την πλεονάζουσα υπεραξία πάνω από το κέρδος (το μέσο κέρδος...) που περιλαμβάνεται στα εμπορεύματα αυτών των ιδιαίτερων σφαιρών παραγωγής, αυτών των ιδιαίτερων πεδίων κεφαλαιακής επένδυσης και έτσι να την αποτρέψουν από το να μπει στη γενική διαδικασία από την οποία διαμορφώνεται το γενικό ποσοστό κέρδους». (TSV, II, σελ. 37). Εδώ θα πρέπει να επισημανθεί ότι ο Marx δεν κάνει λόγο για τη γαιοκτησία γενικά, σαν προϋπόθεση της ΑΠ, σαν «τεθημένη» (posited) έγγεια ιδιοκτησία που είναι συνυφασμένη και τροποποιημένη από τη λειτουργία του ΚΤΠ (TSV, II, σελ. 301). Είναι λοιπόν η παρέμβαση αυτή της γαιοκτησίας που γεννά την ΑΠ, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι ο αγροτικός τομέας χαρακτηρίζεται σε σχέση με τη βιομηχανία από μια χαμηλότερη ΟΣΚ, που συνεπάγεται το ότι οι τιμές παραγωγής των αγροτικών προϊόντων είναι χαμηλότερες από τις αξίες τους (TSV, II, σελ. 331).

Στο σημείο αυτό είναι σκόπιμο να τονίσουμε ότι, ενώ ο Marx συνδέει την ύπαρξη της ΑΠ με το μονοπώλιο της γαιοκτησίας, ωστόσο χαράζει ένα σαφή και πλήρη διαχωρισμό ανάμεσα στη

μονοπωλιακή πρόσοδο γενικά και την ΑΠ. Ενώ υποστηρίζει ότι έχουν δίκιο εκείνοι που γενικά αποδίδουν την πρόσοδο στο μονοπώλιο, υπογραμμίζει ταυτόχρονα ότι, «εκείνοι που αποδίδουν την πρόσοδο στο μονοπώλιο κάνουν λάθος όταν φαντάζονται πως το μονοπώλιο δίνει τη δυνατότητα στον ιδιοκτήτη της γης να ειβάλλει την τιμή του εμπορεύματος πάνω από την αξία του» (T^SV, II, σελ. 94). Εδώ γίνεται σαφής υπαινιγμός για τα όρια της ΑΠ, αλλά στο ζήτημα αυτό θα επανέλθουμε. Όσον αφορά πάντως τη διάκριση ανάμεσα στη μονοπωλιακή πρόσοδο και την ΑΠ, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι ο Marx θεωρεί μόνο τη ΔΠ και την ΑΠ σαν τις «μοναδικά κανονικές» μορφές προσόδου. Από εκεί και πέρα, η οποιαδήποτε πρόσοδος μπορεί να στηρίζεται μόνο σε μια καθεαυτό μονοπωλιακή τιμή, η οποία είναι συνάρτηση του ανταγωνισμού και του συσχετισμού προσφοράς-ζήτησης (Το Κεφάλαιο, III, σελ. 940). Εδώ ο Marx διευκρινίζει ειδικότερα: «Όταν μιλάμε για μονοπωλιακή τιμή, εννοούμε γενικά μια τιμή, που καθορίζεται μόνο από την επιθυμία των αγοραστών να αγοράζουν και από την ικανότητά τους να πληρώνουν, ανεξάρτητα από την τιμή που καθορίζεται από τη γενική τιμή παραγωγής, καθώς και από την αξία των προϊόντων». (Το Κεφάλαιο, III, σελ. 953). Ας επανέλθουμε όμως στο ζήτημα του καθορισμού των ορίων της ΑΠ. Είναι χρήσιμο να παραθέσουμε εδώ την ακόλουθη παρατήρηση: «σαν συνέπεια του φραγμού, που βάζει η γαιοκτησία, πρέπει η αγοραία τιμή να ανέβει ως το σημείο εκείνο, που η γη αυτή θα μπορεί να δίνει ένα περίσσευμα πάνω από την τιμή παραγωγής, δηλαδή να πληρώνει μια πρόσοδο. Αλλά, επειδή, σύμφωνα με την υπόθεσή μας η αξία των εμπορευμάτων που παράγονται από το αγροτικό κεφάλαιο είναι μεγαλύτερη από την τιμή παραγωγής τους, η πρόσοδος αυτή αποτελεί... το πλεόνασμα της αξίας πάνω από την τιμή παραγωγής, ή ένα μέρος του». (Το Κεφάλαιο, III, σελ. 937. Η έμφαση σ.σ.). Όπως έχει γίνει ήδη σαφές, η ΑΠ δεν προκύπτει από το γεγονός ότι τα αγροτικά προϊόντα πωλούνται σε τιμές που ξεπερνούν την αξία τους, αλλά από το γεγονός ότι πωλούνται σε τιμές που προσεγγίζουν ή φθάνουν την αξία τους, η οποία υπερβαίνει την τιμή παραγωγής τους. Η ΑΠ δεν αφορά μόνο τα πιο εύφορα αλλά καλύπτει ακόμα και τα λιγότερο εύφορα κομμάτια γης ενώ το ύψος της εξαρτάται τόσο από τη συνολική ζήτηση αγροτικών προϊόντων και κατ' επέκταση το επίπεδο ανάπτυξης του καπιταλισμού, όσο και από τον τρόπο επέκτασης της αγροτικής παραγωγής¹⁴. Η ανάγκη κατανόησης της ΑΠ σαν κάτι διαφορετικό από τη μονοπωλιακή πρόσοδο, που προκύπτει από τις ειδικές συνθήκες της αγροτικής παραγωγής

και όχι απλώς από τις διαφορές της ΟΣΚ, μας οδηγεί στην ανάγκη διερεύνησης των συνθηκών και των επιπτώσεων από την επέκταση των καλλιεργειών και του κεφαλαίου σε νέα κομμάτια γης. Μπορεί να υποστηριχτεί σχετικά ότι, η θεωρία του Marx για το κεφάλαιο και τη γαιοπρόσοδο συνεπάγεται πως η ΔΠΙΙ αποτελεί τη βάση καθορισμού του ορίου πέρα από το οποίο η υπεραξία διατηρείται στον αγροτικό τομέα (Fine, 1979). Και τούτο γιατί η δημιουργία των υπερκερδών που αποτελούν τη βάση της ΑΠ, μπορεί να προέλθει από την εκτατική καλλιέργεια σε νέα γη και όχι από την εντατική εφαρμογή περισσότερου κεφαλαίου πάνω στην ίδια γη (άνοδος της ΟΣΚ), πράγμα που θα συνιστούσε τη βάση για την αύξηση της ΔΠΙΙ. Είναι δυνατόν να δείχτεί με κάποια αλγεβρική επεξεργασία ότι, η υπεραξία που παράγεται από αυτή την εκτατική παραγωγή αντιστοιχεί ακριβώς στη διαφορά ανάμεσα στην αξία και την τιμή της παραγωγής του τομέα, πράγμα που επιβεβαιώνει τη θέση του Marx¹⁵.

Από τα παραπάνω έχει γίνει ήδη σαφής ο ρόλος και τα εμπόδια που δημιουργεί η έγγεια ιδιοκτησία στην ανάπτυξη του κεφαλαίου στη γεωργία. Επειδή σε ορισμένη έκταση και ορισμένες μορφές της ΔΠ (ιδιαίτερα στη ΔΠΙ), μπορούν να υπάρξουν ανεξάρτητα από το συγκεκριμένο χαρακτήρα της γαιοκτησίας, ο Marx τονίζει ότι δεν είναι η ΔΠ, αλλά η ΑΠ που αποτελεί την επαρκή έκφραση της έγγειας ιδιοκτησίας (TSV, II, σελ. 331, 336). Η αποκάλυψη αυτού του ρόλου της γαιοκτησίας από το Marx, δεν αφορά μόνο τους φραγμούς για την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και του κεφαλαίου στον αγροτικό τομέα, ή τη συνεπαγόμενη αντίθεση κεφαλαίου-γαιοκτησίας, αλλά επίσης την ίδια την ύπαρξη και τις ιστορικές προοπτικές του ΚΤΠ¹⁶. Για να συμπληρώσουμε όμως την εννοιολογική αποσαφήνιση της απόλυτης γαιοπροσόδου (ΑΠ), είναι σκόπιμο να προσθέσουμε μια ακόμα εκτεταμένη παράθεση από τον Marx. «Η ουσία της απόλυτης προσόδου συνίσταται επομένως στο ότι: ίσα σε μέγεθος κεφάλαια σε διάφορες σφαίρες παραγωγής, σε συνθήκες ίσου ποσοστού της υπεραξίας ή ίσου βαθμού εκμετάλλευσης της εργασίας, παράγουν διαφορετικές μάζες υπεραξίας, ανάλογα με τη διαφορετική μέση σύνθεσή τους. Στη βιομηχανία αυτές οι διαφορετικές μάζες υπεραξίας εξισώνονται στο μέσο ποσοστό κέρδους και μοιράζονται ισόμετρα στα ξεχωριστά κεφάλαια σαν σε υποπολλαπλάσια του κοινωνικού κεφαλαίου.

Η γαιοκτησία, από τη στιγμή που η παραγωγή χρειάζεται γη, είτε για τη γεωργία, είτε για την εξόρυξη πρώτων υλών, εμποδίζει αυτή την εξίσωση για τα κεφάλαια που έχουν επενδυθεί στη γη

και αρπάζει ένα μέρος της υπεραξίας, το οποίο διαφορετικά θα έμπαινε στην εξίσωση του γενικού ποσοστού κέρδους. Έτσι η πρόσδοδος αποτελεί ένα μέρος της αξίας και ειδικότερα της υπεραξίας των εμπορευμάτων, που, απλούστατα, αντί να περιέλθει στα χέρια της τάξης των κεφαλαιοκρατών, οι οποίοι την απέσπασαν από τους εργάτες, περιέχεται στους γαιοκτήμονες, οι οποίοι την αποσπούν από τους κεφαλαιοκράτες». (*Το Κεφάλαιο*, III, σελ. 948-49).

Ανακεφαλαιώνοντας τώρα την προηγούμενη ανάλυση για τη ΔΠ και την ΑΠ, και παίρνοντας υπόψη ότι η συνολική πρόσδοδος (ΣΠ) δεν είναι παρά το άθροισμα των δύο παραπάνω μορφών (ΔΠ και ΑΠ), μπορούμε να καταλήξουμε στις ακόλουθες μαθηματικές διατυπώσεις (βλ. και *TSV*, II, σελ. 293-294):

$$\begin{aligned} (4) \quad & \text{ΑΠ} = \text{ΑΑ} - \text{ΤΠ} \\ (5) \quad & \text{ΔΠ} = \text{ΚΑ} - \text{ΑΑ} \\ (6) \quad & \text{ΣΠ} = \text{ΑΠ} + \text{ΔΠ} \end{aligned}$$

Η εξίσωση (6), παίρνοντας υπόψη τις (4) και (5), γίνεται:

$$(7) \quad \text{ΑΠ} + \text{ΔΠ} = \text{ΚΑ} - \text{ΤΠ} \quad \text{ή} \quad \text{ΚΑ} = \text{ΑΠ} + \text{ΔΠ} + \text{ΤΠ}$$

Όπως γίνεται φανερό από τις παραπάνω εξισώσεις,

$$\begin{array}{llll} \text{αν} & \text{ΚΑ} > \text{ΑΑ} & \text{τότε} & \text{ΔΠ} > 0 & \text{και} & \text{ΣΠ} = \text{ΑΠ} + \text{ΔΠ} \\ \text{αν} & \text{ΚΑ} < \text{ΑΑ} & \text{τότε} & \text{ΔΠ} < 0 & \text{και} & \text{ΣΠ} = \text{ΑΠ} - \text{ΔΠ} \\ \text{αν} & \text{ΚΑ} = \text{ΑΑ} & \text{τότε} & \text{ΔΠ} = 0 & \text{και} & \text{ΣΠ} = \text{ΑΠ} \\ \text{αν} & \text{ΚΑ} = \text{ΤΠ} & \text{τότε} & & & \text{ΣΠ} = 0 \end{array}$$

Ένα τελευταίο ζήτημα, που αφορά την κατανόηση της γαιοπροσόδου γενικά και έχει ένα ευρύτερο ενδιαφέρον για την ανάλυσή μας, συνδέεται με την (αιτιακή) σχέση καθορισμού η οποία υπάρχει ανάμεσα στη γαιοπρόσοδο και τις (αγοραίες) τιμές των αγροτικών προϊόντων. Σε αντίθεση με την απλή και μονοσήμαντη (αν και διαφορετική) τοποθέτηση στο ζήτημα αυτό τόσο από τη Ρικαρντιανή, όσο και από τη νεοκλασσική προσέγγιση, η λεπτομερειακή ανάλυση της γαιοπροσόδου από το Marx και η σφαιρική διερεύνηση διαφόρων ενδεχόμενων καταστάσεων μέσα σε ιστορικά συγκεκριμένα πλαίσια, δεν επιτρέπει τη συναγωγή μιας γενικής και μονοσήμαντος απάντησης στο ζήτημα. Η σχέση αυτή ουσιαστικά προσδιορίζεται τόσο από τις συγκεκριμένες μορφές της προσόδου, όσο και από τις γενικότερες συνθήκες της κοινωνικής και καπιταλιστικής ανάπτυξης. Έτσι, ενώ ο Marx επισημαίνει ότι είναι αδιάφορο για τον καθορισμό των αγροτικών τιμών το αν ορισμένα υπερκέρδη με τη μορφή της ΔΠ ιδιοποιούνται από τους γαιοκτήμονες ή τους επιχειρηματίες-αγρότες (καπιταλιστές), υποστηρίζει το αντίθετο στην περίπτωση της ΑΠ.

Όπως σημειώνει: «... αυτό δεν ισχύει για την ΑΠ. Είναι λάθος να πούμε εδώ ότι η έγγεια ιδιοκτησία δεν αυξάνει την τιμή του προϊόντος. Αντίθετα η τιμή αυξάνεται επειδή η παρέμβαση της έγγειας ιδιοκτησίας κάνει το προϊόν να πουλιέται στην αξία του που υπερβαίνει την τιμή-κόστους του». (TSV, II, σελ. 316). Φαίνεται λοιπόν ότι στην περίπτωση της ΑΠ η εξεταζόμενη σχέση είναι σαφής. Η ΑΠ αποτελεί μια αιτία για την αύξηση των αγροτικών τιμών (βλ. και *Το Κεφάλαιο*, III, σελ. 928 και 944). Αντίθετα η αύξηση των αγροτικών τιμών, συνεπάγεται μια αύξηση της ΔΠ, ανεξάρτητα από την ύπαρξη ή το ύψος της ΑΠ (Στο ίδιο, σελ. 954-55). Εδώ η αύξηση των αγροτικών τιμών αποτελεί προϋπόθεση για την αύξηση ειδικότερα της ΔΠΙ. Από την άλλη πλευρά, η αύξηση της ΔΠΙΙ που προκύπτει από την εντατική καλλιέργεια μπορεί, με την αύξηση της παραγωγικότητας, να συνεπάγεται μια μείωση των αγροτικών τιμών. Για την αποσαφήνιση της εξεταζόμενης σχέσης ο Marx πήρε υπόψη του, πέρα από τα πορίσματα της αναλυτικής του διερεύνησης και τις υπάρχουσες εμπειρικές ενδείξεις στις αρχές του περασμένου (19ου) αιώνα και τις συγκεκριμένες ενδείξεις ότι οι μειώσεις των αγροτικών τιμών μπορεί συχνά να συμβαδίζουν με την αύξηση της γαιοπροσόδου (Bina, 1989).

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η τιμή της αγροτικής γης αποτελεί κατ' ουσίαν έκφραση της κεφαλαιοποιημένης προσόδου που προκύπτει για την αντίστοιχη γη. Στο βαθμό λοιπόν που η κίνηση των αγροτικών τιμών καθορίζει μερικά τη γαιοπρόσοδο, καθορίζει επίσης σε τελευταία ανάλυση και την τιμή της αγροτικής γης. Πρέπει να σημειωθεί βέβαια ότι, η τιμή της γης μπορεί να αυξάνεται χωρίς αντίστοιχη αύξηση της γαιοπροσόδου εάν, για παράδειγμα, μειώνεται το ύψος του επιτοκίου (βλ. *Το Κεφάλαιο*, III, σελ. 954-55). Η γαιοπρόσοδος όμως, και ιδιαίτερα η ΑΠ, μπορεί να καθορίζει η ίδια περισσότερο άμεσα από τη μια μεριά την κίνηση των αγροτικών τιμών και από την άλλη την τιμή της γης. Ταυτόχρονα βέβαια, η εντατική ανάπτυξη του κεφαλαίου στον αγροτικό τομέα συνεπάγεται κατά κανόνα μια μείωση των τιμών παραγωγής και κατ' επέκταση των αγοραίων τιμών του αγροτικού προϊόντος, καθώς επίσης και μια αύξηση της αντίστοιχης προσόδου. Η περίπτωση αυτή αποδεικνύεται ίσως και η επικρατέστερη στις συνθήκες του σύγχρονου καπιταλισμού. Παρά την αύξηση της ζήτησης για αγροτικά προϊόντα λόγω της έντονης ανάπτυξης του καπιταλισμού και παρά τους φραγμούς της έγγειας ιδιοκτησίας, το κεφάλαιο αναπτύσσεται τόσο γενικά όσο και ειδικά στον αγροτικό τομέα, πράγμα που συνεπάγεται και μια αλματώδη

ανάπτυξη της προσφοράς αγροτικών προϊόντων. Ταυτόχρονα, αν πάρουμε υπόψη τη ραγδαία επιστημονική και τεχνολογική ανάπτυξη και τη συνεπαγόμενη μείωση του ρόλου της γης στην παραγωγή αγροτικών προϊόντων και τροφίμων, φαίνεται ότι η εντατική ανάπτυξη της γεωργίας και η παραγωγή με χαμηλότερο κόστος και σε χαμηλότερες τιμές είναι η πιθανότερη περίπτωση.

Φαίνεται επομένως, με βάση τα παραπάνω, ότι η Μαρξική θεωρία της γαιοπροσόδου και τα συμπεράσματά της μπορούν να ερμηνεύσουν ικανοποιητικά τα σύγχρονα φαινόμενα του καπιταλισμού και ειδικότερα τις εξελίξεις που σχετίζονται με την ανάπτυξη της παγκόσμιας γεωργίας και το ρόλο της γαιοπροσόδου (βλ. και Naboodiripad, 1984). Τα σύγχρονα αυτά φαινόμενα περιλαμβάνουν ασφαλώς την μακροχρόνια τάση μείωσης των αγροτικών τιμών και ταυτόχρονα μια τάση αύξησης τόσο της προσόδου όσο και των τιμών της αγροτικής γης.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημανθούν δύο πράγματα. Το πρώτο αφορά την εγκυρότητα και σχετικότητα της προηγούμενης προσέγγισης, που σε μεγάλο βαθμό στηρίζεται στην ανάλυση του Marx, στις συνθήκες του σύγχρονου καπιταλισμού. Οι συνθήκες ανάπτυξης της αγροτικής παραγωγής που είχε υπόψη του ο Marx κατά το 19ο αιώνα έχουν βέβαια αλλάξει σημαντικά, με αποτέλεσμα τον κατακερματισμό σε ορισμένες χώρες της αγροτικής παραγωγής και την σχετική επικράτηση της μικροαγροτικής ιδιοκτησίας. Παρά το γεγονός αυτό και τις διαρθρωτικές μεταβολές που έχουν επέλθει στις συνθήκες αναπαραγωγής του καπιταλισμού και οι οποίες σχετίζονται με τη μονοπωλοποίηση του κεφαλαίου, την κρατική παρέμβαση και η διεθνοποίηση, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η μαρξιστική προσέγγιση που παρουσιάστηκε παραπάνω έχει τη μεγαλύτερη δυνατή εγκυρότητα και στις σημερινές συνθήκες. Και τούτο διότι, ο ΚΤΠ εξακολουθεί σε ακόμα μεγαλύτερο βαθμό να κυριαρχεί στις σημερινές συνθήκες και οι νόμοι κίνησης και ανάπτυξης του κεφαλαίου, τροποποιούμενοι ίσως από τις σημερινές διαρθρωτικές συνθήκες, εξακολουθούν και σήμερα να ισχύουν χωρίς ουσιαστικές αλλαγές (βλ. και Carchedi, 1988). Οι νόμοι αυτοί κίνησης και ανάπτυξης αποτελούν τάσεις που αφορούν, μεταξύ άλλων, τα εξεταζόμενα φαινόμενα της διαμόρφωσης της γαιοπροσόδου και των τιμών και σχετίζονται με το διαλεκτικό αλληλοκαθορισμό των σφαιρών παραγωγής και ανταλλαγής-διανομής σε εθνικό και διεθνές επίπεδο. Το δεύτερο σημείο που θα πρέπει να επισημάνουμε είναι ότι, το θεωρητικό πλαίσιο που παρουσιάστηκε παραπάνω, αποτελεί μια πρώτη μόνο προσέγγιση, σε ένα επίπεδο

αφαίρεσης που αφορά τις γενικές τάσεις ανάπτυξης του κεφαλαίου στον αγροτικό τομέα. Είναι όμως αναμφίβολα αναγκαίο να ληφθούν υπόψη οι διαρθρωτικοί-τροποποιητικοί παράγοντες που αναφέρθηκαν παραπάνω και να αναλυθούν συγκεκριμένα οι συνθήκες γαιοκτησίας, αγροτικής εκμηχάνισης και κρατικής παρέμβασης μέσα σε κοινωνικά συγκεκριμένα πλαίσια για να μπορέσουμε να αναλύσουμε ειδικότερα τη διαμόρφωση της γαιοπροσόδου και των αγροτικών τιμών και τη συνυφασμένη με αυτή τη διαμόρφωση διανομή της υπεραξίας ή του αγροτικού πλεονάσματος σε εθνικό και διεθνές επίπεδο. Ακόμα όμως και μια τέτοια συγκεκριμένη ανάλυση και εμπειρική διερεύνηση φαίνεται να υποστηρίζει τις βασικές υποθέσεις και την εγκυρότητα της μαρξιστικής προσέγγισης που παρουσιάστηκε (βλ. Λιοδάκης 1991α, 1992, Πανισίδης 1992, Yunez 1988, Liodakis 1992).

5. Η νεοκλασική προσέγγιση, η πρόσφατη διαμάχη για τις τιμές της γης και η «νεο-μαρξιστική» προσέγγιση

Πριν γίνει λόγος ειδικότερα για τη σύγχρονη νεοκλασική προσέγγιση στο ζήτημα της προσόδου, είναι σκόπιμο να γίνει μια σύντομη αναφορά στην ενδιάμεση προσέγγιση του A. Marshall, ο οποίος ως γνωστόν αποτελεί τον κύριο θεμελιωτή της νεοκλασικής παράδοσης. Η σκοπιμότητα αυτής της αναφοράς πηγάζει από το γεγονός ότι οι βασικές όψεις και οι αδυναμίες της Μαρσαλιανής προσέγγισης χαρακτηρίζουν σε μεγάλη έκταση επίσης τη σύγχρονη νεοκλασική προσέγγιση.

Ο Marshall λοιπόν, ακολουθώντας τη Ρικαρντιανή προσέγγιση, θεωρεί τη γαιοπρόσοδο σαν το άμεσο αποτέλεσμα της φύσης. Επισημαίνει σχετικά ότι: «οι εγγενείς ιδιότητες, τις οποίες η γη αντλεί από τη φύση... είναι κυρίως από αυτές που η ιδιοκτησία της αγροτικής γης αντλεί την ιδιαίτερη σημασία της και η θεωρία της προσόδου τον ειδικό της χαρακτήρα» (Marshall, 1961, σελ. 147). Σε αντίθεση όμως με τους Ricardo και Smith, οι οποίοι έκαναν ένα σαφή διαχωρισμό ανάμεσα στο κέρδος και την πρόσοδο, ο Marshall κάνει ακριβώς το αντίθετο, αντιμετωπίζει δηλαδή ενιαία τις δύο αυτές κατηγορίες αγνοώντας την συμβολή των κλασικών. Πέρα από τις δύο αυτές αδυναμίες (φυσικός καθορισμός, και μη διάρκεια της προσόδου από το κέρδος) της Μαρσαλιανής προσέγγισης, μια ειδικότερη διερεύνησή της δείχνει ότι χαρα-

κτηρίζεται από ορισμένες πρόσθετες αδυναμίες (Bina, 1989). Ο Marshall θεωρεί την πρόσοδο σαν μια γενική έννοια, η οποία σαν τέτοια δεν καθιστά αναγκαία την ειδική αντιμετώπισή της μέσα στα πλαίσια διερεύνησης των μοναδικών συνθηκών της έγγκειας ιδιοκτησίας στον καπιταλισμό. Ακόμα παραπέρα θεωρεί δεδομένη την αντίθεση στην επέκταση του κεφαλαίου που πηγάζει από την έγγκεια ιδιοκτησία και τη μονοπώληση της φύσης.

Η αντιμετώπιση της προσόδου σαν ενός, καθοριζόμενου από τις τιμές, εισοδήματος ενός παραγωγικού συντελεστή είναι τουλάχιστον συνεπής μέσα στα πλαίσια της Μαρσαλιανής προσέγγισης μερικής ισορροπίας. Μέσα στα αναλυτικά αυτά πλαίσια, η προσέγγιση της προσόδου μπορεί να έχει ένα σχετικά ειδικό χαρακτήρα. Στα πλαίσια όμως της γενικής ισορροπίας γενικεύεται η έννοια της «εισοδηματικής προσόδου», που ρυθμίζεται από την οριακή συμβολή κάθε παραγωγικού συντελεστή. Η διανεμητική αρχή που προκύπτει από την προσέγγιση αυτή, αφορά τα εισοδήματα όλων των παραγωγικών συντελεστών. Μετά τον Marshall λοιπόν, η συζήτηση που διεξάγεται στα νεοκλασσικά πλαίσια για την πρόσοδο παίρνει τη μορφή μιας αντιπαράθεσης ανάμεσα σε προσεγγίσεις μερικής και γενικής ισορροπίας. Από αυτή την άποψη, η συζήτηση παίρνει το χαρακτήρα «διαλόγου κουφών» (Fine, 1982). Με τη σταδιακή επικράτηση της νεοκλασσικής προσέγγισης γενικής ισορροπίας, οι δυνατότητες διαλόγου μηδενίζονται και η ανάγκη μιας ειδικής και ιστορικά συγκεκριμένης θεώρησης στο ζήτημα της γαιοπροσόδου φαίνεται περιττή.

Η θεωρία, επομένως της προσόδου, που περιλαμβάνεται στην καθιερωμένη νεοκλασσική προσέγγιση, πάσχει από όλες τις μεθοδολογικές και αναλυτικές αδυναμίες που έχουν ήδη αναφερθεί παραπάνω. Είναι ίσως σκόπιμο να σημειωθεί ειδικότερα ότι, στα πλαίσια αυτά της νεοκλασσικής προσέγγισης, η οικονομική πρόσοδος ορίζεται ως η διαφορά ανάμεσα στην πραγματική αμοιβή και το ελάχιστο κόστος διατήρησης σε ορισμένη απασχόληση ενός παραγωγικού συντελεστή (Ghatak and Ingersent, 1984, σελ. 75). Η γαιοπρόσοδος ειδικότερα θεωρείται ότι προσδιορίζεται, όπως όλες οι τιμές, από το συσχετισμό προσφοράς-ζήτησης και, επειδή η γη θεωρείται συνήθως σταθερή από άποψη προσφοράς, υποστηρίζεται ότι η «πρόσοδος» ουσιαστικά εξαρτάται από παράγοντες ζήτησης. Έτσι συμπεραίνεται ότι, «οι μεταβολές της προσόδου οφείλονται κυρίως σε μεταβολές της ζήτησης» (Στο ίδιο, σελ. 76) και το επίπεδό της εξαρτάται από το πόσο επικερδής είναι η χρήση της γης (Στο ίδιο, σελ. 79).

Έχει επίσης ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τους σκοπούς του πα-

ρόντος, μια σχετική αναφορά στη διαμάχη που έχει αναπτυχθεί κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες, μέσα στα νεοκλασσικά πλαίσια, για τον καθορισμό των τιμών της αγροτικής γης. Η συζήτηση αυτή προέκυψε σαν αποτέλεσμα των αλματωδών αυξήσεων που παρατηρήθηκαν στις τιμές της γης σε αρκετές χώρες κατά τις τελευταίες δεκαετίες, και της φαινομενικής απόκλισης των τιμών της γης από τα επίπεδα του αγροτικού εισοδήματος, πράγμα που συνδέεται με το λεγόμενο «παράδοξο των τιμών της γης». Οι σχετικές μελέτες κινούνται σε δύο εναλλακτικές κατευθύνσεις. Η πρώτη υποστηρίζει ότι οι τιμές της γης καθορίζονται κατά βάση από τα καθαρά ενοίκια (προσόδους) που αποφέρει η γη, ενώ η δεύτερη αποδίδει τις έντονες μεταβολές των τιμών της γης σε άλλους παράγοντες και κυρίως στα αναμενόμενα κέρδη του κεφαλαίου από την αγορά γης ιδιαίτερα σε περιόδους πληθωρισμού¹⁷. Είναι ίσως χρήσιμο να παρουσιάσουμε τις δυο αυτές κατευθύνσεις κάπως αναλυτικότερα.

(α) Η πρώτη προσέγγιση (Melichar 1979, Phipps 1984, Burt 1986, Alston 1986), που συνδέει τις μεταβολές των τιμών της αγροτικής γης με τα αντίστοιχα εισοδήματα από προσόδους, συμφωνεί φαινομενικά και σε ένα πρώτο επίπεδο ανάλυσης με την κλασική Ρικαρτιανή αλλά και τη Μαρξική άποψη, όπως έχει ήδη γίνει σαφές από τα προηγούμενα. Σύμφωνα με αυτή τη νεοκλασσική εκδοχή, οι αυξήσεις των εισοδημάτων από γαιοπροσόδους και κατ'επέκταση οι αυξήσεις των τιμών της γης, θα πρέπει μάλλον να αποδοθούν σε βαθύτερες αιτίες όπως οι τεχνολογικές αλλαγές, τα κυβερνητικά προγράμματα, και η ανάπτυξη της εγχώριας και της παγκόσμιας ζήτησης για αγροτικά προϊόντα. Οι τιμές των αγροτικών προϊόντων, αλλά και των εισροών, από αυτή την άποψη, έχουν προφανώς μια καθοριστική σημασία. Η ερμηνεία αυτή των μεταβολών των τιμών της αγροτικής γης συνεπάγεται ουσιαστικά ότι οι τιμές αυτές καθορίζονται σε μεγάλη έκταση μέσα στα πλαίσια του αγροτικού τομέα.

(β) Η δεύτερη προσέγγιση (Plaxico 1979, Barry 1980, Feldstein 1980α, 1980β, Νταούλη-Ντεμούσης 1991), δίδει ιδιαίτερη έμφαση στο λεγόμενο «παράδοξο των τιμών της γης», στην αποκλίνουσα δηλαδή ή ανεξάρτητη κίνηση των τιμών της γης από τα εισοδήματα γης. Υποστηρίζεται ότι η συμβατική νεοκλασσική υπόθεση της ουδετερότητας της ανόδου του γενικού επιπέδου των τιμών (πληθωρισμού) είναι μάλλον παραπλανητική, καθώς υπάρχουν ενδείξεις ότι σε περιόδους πληθωρισμού οι τιμές της γης, ή άλλων αποθεματικών αξίας όπως ο χρυσός, αυξάνονται με ταχύτερους ρυθμούς σε σχέση με το γενικό επίπεδο τιμών (Feldstein

1980α, 1980β). Ο πληθωρισμός δηλαδή φαίνεται ότι επιδρά αυξητικά στις σχετικές τιμές αυτών των αποθεματικών. Η κύρια εξήγηση που δίδεται στο φαινόμενο αυτό, συνδέεται με τα κέρδη που μπορεί να αποκομίσει το κεφάλαιο που επενδύεται στη γη από την υπερτίμησή της σε περιόδους πληθωρισμού και ιδιαίτερα στις περιπτώσεις όπου υπάρχει φορολογία κερδών κεφαλαίου (capital gains tax: «φόρος υπεραξίας»). Το κερδοσκοπικό κίνητρο και η λειτουργία της γης σαν αποθεματικό διατήρησης αξίας σε περιόδους πληθωρισμού, υποτίθεται ότι επιβεβαιώνει τη θετική επίδραση του πληθωρισμού πάνω στις τιμές της αγροτικής γης. Ορισμένοι μάλιστα συγγραφείς (Νταούλη-Ντεμούσης 1991) υποστηρίζουν, ότι η θετική αυτή επίδραση του πληθωρισμού πάνω στις τιμές της γης, μπορεί να υπάρχει ακόμα και σε περιπτώσεις απουσίας «φόρου υπεραξίας», όπως στην Ελλάδα όπου, λόγω ανεπαρκούς ανάπτυξης της αγοράς κεφαλαίου, η γη λειτουργεί σε μεγάλη έκταση σαν μέσο αποθεματοποίησης αξίας. Όπως γίνεται φανερό, στη δεύτερη αυτή εκδοχή (β) της νεοκλασικής προσέγγισης, η άνοδος των τιμών της αγροτικής γης καθορίζεται σε μεγάλη έκταση από παράγοντες εκτός των πλαισίων του αγροτικού τομέα. Ας σημειωθεί επίσης ότι ορισμένοι συγγραφείς (Plaxico 1979) υπογραμμίζουν τη θετική επίδραση της ανόδου των τιμών της γης πάνω στην τάση συγκέντρωσης και ενοποίησης της γης, πράγμα που δημιουργεί ακόμα παραπέρα δυνατότητες μεγέθυνσης των μεγάλων ιδιοκτητών αγροτικών εκμεταλλεύσεων. Στην έκταση δηλαδή που η υπόθεση για την (μη-ουδέτερη) επίδραση του πληθωρισμού είναι σωστή, θα έπρεπε κανείς να αναμένει ότι ο πληθωρισμός συντελεί στη συγκέντρωση και ενοποίηση της γης.

Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι οι παραπάνω δύο εναλλακτικές εκδοχές (α και β) δεν θεωρούνται αναγκαστικά σαν αμοιβαία αποκλείουσες η μια την άλλη. Αν και η πρώτη εκδοχή (α) θεωρείται επικρατέστερη, τόσο από αναλυτική όσο και από εμπειρική άποψη, η εκδοχή (β) –η υπόθεση δηλαδή καθορισμού των μεταβολών στις τιμές της γης από τον πληθωρισμό– δεν μπορεί να αποκλειστεί *a priori*. Οι δύο εκδοχές μπορεί δηλαδή να θεωρηθεί ότι έχουν ένα συμπληρωματικό χαρακτήρα. Οι περισσότερες πάντως εμπειρικές ενδείξεις φαίνεται να υποστηρίζουν μάλλον την πρώτη εκδοχή (Alston 1986).

Ας σημειωθεί ακόμα ότι στα πλαίσια της νεοκλασικής προσέγγισης, συχνά εξετάζεται η επίδραση του πληθωρισμού πάνω στους όρους εμπορίου των αγροτικών προϊόντων, η σχέση δηλαδή μεταξύ απολαμβανομένων και καταβαλλομένων από τους

αγρότες τιμών. Η συμβατικά υιοθετούμενη υπόθεση είναι ότι ο μη αναμενόμενος πληθωρισμός οδηγεί στη βελτίωση των όρων εμπορίου για τα αγροτικά προϊόντα – γρήγορη αύξηση των απολαμβανόμενων τιμών (Daouli and Demoussis, 1989). Αν η υπόθεση αυτή είναι σωστή, θα έπρεπε να αναμένεται μια κατ' αρχήν αποδυνάμωση της επίδρασης του πληθωρισμού πάνω στις τιμές της γης (εκδοχή β). Το αντίθετο όμως θα ήταν αλήθεια, αν ο πληθωρισμός συντελούσε στην επιδείνωση των όρων εμπορίου για τα αγροτικά προϊόντα, πράγμα που είναι ίσως πιθανότερο αφού οι αγροτικές εισροές χαρακτηρίζονται από ένα μεγαλύτερο βαθμό μονοπωλιακής συγκέντρωσης, ενώ τα αγροτικά προϊόντα συνήθως χαρακτηρίζονται από ένα κατακερματισμό της παραγωγής και μια ανεπαρκή οργάνωση των αγορών. Πρέπει πάντως να τονιστεί ότι η έντονη κρατική παρέμβαση και ο θεσμικός καθορισμός των τιμών, μπορεί να αντισταθμίζει μερικά ή και να εξουδετερώνει εντελώς την όποια επίδραση του πληθωρισμού πάνω στους όρους εμπορίου των αγροτικών προϊόντων.

Επισημαίνεται επίσης σε σχετικές αναλύσεις (Segura Garcia del Rio, et al., 1984) ότι, η ζήτηση και η ανοδική πίεση των τιμών της γης είναι μεγαλύτερη στις περιπτώσεις καλλιεργειών που δεν απαιτούν ιδιαίτερη φροντίδα και αφοσίωση (όπως απαιτούν π.χ. οι ανθοκαλλιέργειες και η ορυζοκαλλιέργεια), ενώ η επίδραση της έκτασης (του μεγέθους) της γης, φαίνεται επίσης να ασκεί σημαντική επίδραση, με την έννοια ότι στα μικρότερα αγροτεμάχια εκδηλώνεται μεγαλύτερη ζήτηση και ανοδική πίεση των τιμών. Ο τελευταίος αυτός παράγοντας μπορεί να ερμηνευτεί με το ενδεχόμενο οι μικρότερες εκτάσεις να αποσκοπούν σε μη αγροτική χρήση της γης, κάθε αγορά γης να έχει μια υποκειμενική αξία για τον αγοραστή, ή οι μικρότερες εκτάσεις να είναι οικονομικά προσιτές σε ένα μεγαλύτερο αριθμό πιθανών αγοραστών.

Υπογραμμίζονται τέλος οι προφανώς σοβαρές επιπτώσεις της ανόδου των τιμών της αγροτικής γης στην ίδια την αγροτική παραγωγή και ειδικότερα στην επιχειρησιακή στρατηγική και τον προσδιορισμό του άριστου (optimum) μεγέθους γεωργικής εκμετάλλευσης και των μέτρων της πολιτικής αγροτικής αναδιάρθρωσης σε συσχετισμό με τους συγκεκριμένους παράγοντες που επηρεάζουν την αγορά γης (Segura Garcia del Rio, et al., 1984).

Πέρα από τη νεοκλασική προσέγγιση, είναι σκόπιμη εδώ μια σύντομη έστω αναφορά σε ορισμένες προσεγγίσεις που αναπτύχθηκαν με βάση αναφοράς το έργο του A. Chayanov από τις αρχές του αιώνα. Ορισμένες από τις προσεγγίσεις αυτές, όπως

αυτή του G. Schmitt, στηρίζονται ουσιαστικά σε μια νεοκλασική μεθοδολογία, ενώ άλλες κινούνται σε «νεο-μαρξιστικά» ή «νεο-ρικαρντιανά» πλαίσια. Στην τελευταία αυτή κατηγορία εντάσσεται η προσέγγιση του S. Amin και του K. Βεργόπουλου (1975α και 1975β). Όλες αυτές οι προσεγγίσεις ξεκινούν από την παραδοχή ότι η οικογενειακή μορφή αγροτικής εκμετάλλευσης παρουσιάζει μια ευελιξία και ανθεκτικότητα, που οφείλεται στην οικονομική της αποτελεσματικότητα ή τη λειτουργική της ενσωμάτωση στο σύστημα του αστικού καπιταλισμού, με συνέπεια να αποκλείεται η τάση ανάπτυξης του ΚΤΠ στον αγροτικό τομέα και να επικρατεί μάλλον η μικροαγροτική εκμετάλλευση και ιδιοκτησία. Σαν συνέπεια του κατακερματισμού της αγροτικής παραγωγής που συντελείται μερικά μέσω των αγροτικών μεταρρυθμίσεων και της συμπίεσης των αγροτικών τιμών από το μηχανισμό της αγοράς και την κρατική παρέμβαση, υποστηρίζεται τελικά ότι η γαιοπρόσοδος τείνει να μηδενιστεί ώστε να παρακάμπτεται ουσιαστικά το εμπόδιο της έγγειας ιδιοκτησίας στην ανάπτυξη του κεφαλαίου συνολικά. Ο K. Βεργόπουλος φθάνει μάλιστα στο ακραίο συμπέρασμα ότι: «Η οικογενειακή γεωργία... προμηθεύει τη σύγχρονη κοινωνία με αγροτικά προϊόντα στην τιμή κόστους των (που περιλαμβάνει την αυστηρά αναγκαία αμοιβή της εργασίας), θέτοντας ταυτόχρονα το σύνολο της υπερεργασίας της, το οποίο κανονικά θα αντιστοιχούσε στο κέρδος και τη γαιοπρόσοδο, στη διάθεση της αστικής κοινωνίας... (Είναι, επομένως) αυτή η οικογενειακή γεωργία που συνιστά ένα αναγκαίο μηχανισμό για τη συσσώρευση του αστικού κεφαλαίου και την ανάπτυξη του καπιταλισμού». (K. Vergopoulos 1978). Το πρόβλημα όμως με τον K. Βεργόπουλο, αλλά και με άλλους συγγραφείς αυτής της κατηγορίας, όπως ο S. Amin, δεν είναι μόνο ο έντονος μεθοδολογικός εκλεκτικισμός (βλ. 1975β, Εισαγωγή), αλλά και η αναντιστοιχία των βασικών υποθέσεων και των συμπερασμάτων του με τις πραγματικές αναπτυξιακές τάσεις και τις υπάρχουσες εμπειρικές ενδείξεις. Αν και οι επισημάνσεις προσεγγίσεων όπως αυτή του Βεργόπουλου θίγουν ορισμένες πραγματικές πλευρές ή αναπτυξιακές τάσεις, το σύνολο και τα βασικά συμπεράσματά τους έρχονται σε αντίθεση με την πραγματικότητα. Σε μια εκτεταμένη βιβλιογραφία επισημαίνονται οι ειδικότερες αδυναμίες της παραπάνω προσέγγισης και σε αντίθεση με τα συμπεράσματά της και με βάση τις υπάρχουσες ενδείξεις, επισημαίνεται η τάση ανάπτυξης του καπιταλισμού και στον αγροτικό τομέα, παρά τα οποιαδήποτε εμπόδια, η τάση συγκέντρωσης και συγκεντρωποίησης της αγροτικής γης και του κεφαλαίου, και το γεγονός ότι η γαιο-

πρόσδος εξακολουθεί να διαμορφώνεται σε αρκετά επίπεδα και να αποτελεί ένα ουσιαστικό εμπόδιο για την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και του κεφαλαίου στον αγροτικό τομέα (βλ. Λιοδάκης 1991α, 1991β, 1992, Μωυσίδης 1986, Πανιτσίδης 1992, Patnaik 1979, Lehmann 1982, Yunez 1988, Liodakis 1992).

6. Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Το θεωρητικό πλαίσιο που παρουσιάζεται στο άρθρο αυτό για την ανάλυση της γαιοπροσόδου και της σχέσης της τόσο με τις τιμές των αγροτικών προϊόντων όσο και με τις τιμές της αγροτικής γης καθώς και του ρόλου της έγγειας ιδιοκτησίας στην ανάπτυξη της αγροτικής παραγωγής μέσα σε καπιταλιστικές συνθήκες, στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στη σχετική ανάλυση του Marx. Η ανάλυση αυτή, όπως υποστηρίχθηκε, διατηρεί βασικά την εγκυρότητά της στις σύγχρονες συνθήκες της καπιταλιστικής παραγωγής, ενώ η γενικότερη μαρξιστική προσέγγιση που προτάθηκε για το εξεταζόμενο ζήτημα, δεν αποτελεί παρά ένα πρώτο θεωρητικό βήμα σε ένα επίπεδο αφαίρεσης που αφορά τις γενικές τάσεις ανάπτυξης του κεφαλαίου στον αγροτικό τομέα. Η συγκεκριμένη όμως ανάλυση του ζητήματος, μέσα σε κοινωνικά συγκεκριμένες συνθήκες, απαιτεί την εξειδίκευση και συγκεκριμενοποίηση της θεωρητικής προσέγγισης, παίρνοντας υπόψη τις διαρθρωτικές αλλαγές του καπιταλισμού, τις διατομεακές ανταλλαγές, τους όρους της κρατικής παρέμβασης, το καθεστώς εκμνηχάνισης και χρήσης της αγροτικής γης και τις διεθνείς οικονομικές σχέσεις.

Από την έστω και περιορισμένη αντιπαράθεση της προτεινόμενης προσέγγισης με την αντίστοιχη νεοκλασική προσέγγιση και ορισμένες Τσαγιανοφικής έμπνευσης προσεγγίσεις, αναδεικνύεται σε γενικές γραμμές η μεθοδολογική ανωτερότητα και η μεγαλύτερη επιστημονική εγκυρότητα της πρώτης. Όπως έγινε φανερό, οι σχετικές αναλύσεις και εμπειρικές έρευνες που πραγματοποιούνται στα πλαίσια της κυρίαρχης νεοκλασικής προσέγγισης, ενδέχεται σε ορισμένες περιπτώσεις να συμβάλουν στην αντικειμενική περιγραφή κάποιων φαινομένων ή την ποσοτική εκτίμηση ορισμένων σχετικών μεταβλητών. Η παραμορφωτική όμως οπτική της αστικής τάξης, περιορίζει την επιστημονική τους εγκυρότητα και τη δυνατότητά τους να αναλύσουν σφαιρικά και σε βάθος τους καθοριστικούς παράγοντες των σχετικών φαινομένων και τις εσωτερικές αντιθέσεις που προσδιορίζουν τις

αντίστοιχες οικονομικές εξελίξεις, οι οποίες ως τάσεις εκφράζονται με τη συγκεκριμένη διαμόρφωση εμπειρικών φαινομένων και μεγεθών στο επίπεδο της αγοράς.

Σημειώσεις

1. Στο σημείο αυτό δεν θα ήταν ίσως άστοχο να σημειώσουμε ότι, στις περισσότερες αναλύσεις στα πλαίσια της κυρίαρχης νεοκλασικής προσέγγισης, οι αντίστοιχες μαρξιστικές προσεγγίσεις υποβαθμίζονται, παραμορφώνονται ή, το πιθανότερο, αγνοούνται εντελώς.

2. Για μια ειδικότερη ιστορική ανασκόπηση βλέπε K. Marx, *Theories of Surplus Value*, (TSV), II, (1975), Θ. Σταυρόπουλος (1991), και K. Βεργόπουλος (1975b), κεφ. I.

3. K. Marx, *Το Κεφάλαιο*, III, σελ. 796-797.

4. K. Marx, *Το Κεφάλαιο*, III, σελ. 932. Οι άλλοι όροι αναφέρονται προφανώς στη διάρθρωση του κεφαλαίου. Παρακάτω σημειώνεται σχετικά:

«Η σχέση της τιμής παραγωγής ενός εμπορεύματος προς την αξία του καθορίζεται αποκλειστικά από τη σχέση, στην οποία βρίσκεται το μεταβλητό μέρος του κεφαλαίου, με το οποίο παράγεται, προς το σταθερό του μέρος, ή από την οργανική σύνθεση του κεφαλαίου που το παράγει». (Στο ίδιο, σελ. 933).

5. Το γεγονός ότι ο Marx ερευνά τη γαιοπρόσοδο ειδικά και συγκεκριμένα για τον καπιταλισμό, δεν σημαίνει βέβαια ότι ανακάλυψε την κατηγορία αυτή, ή ότι η γαιοπρόσοδος δεν προϋπήρχε του ΚΤΠ. Αντίθετα ο Marx ανέλυσε διεξοδικά τον ιστορικό μετασχηματισμό της γαιοπροσόδου, από τη μορφή οφειλόμενης εργασίας ή σε είδος που επικρατούσε στον προκαπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, στην εγχρήματη μορφή που επιβάλλεται σταδιακά και κυριαρχεί με τη γενίκευση της εμπορευματικής παραγωγής στον καπιταλισμό. Ενώ όμως στο Μεσαίωνα η κατηγορία αυτή αφορούσε τη φυσική οντότητα του προϊόντος και την αξία-χρήσης του, η καπιταλιστική γαιοπρόσοδος έγκειται στην παραγωγή ανταλλακτικής αξίας στον καπιταλισμό και την αποθέωση της ατομικής ιδιοκτησίας μέσα στα καπιταλιστικά πλαίσια παραγωγής (βλ. σχετικά και Naboodiripad, 1984 και Bina, 1989).

6. K. Marx, TSV, II, p. 31. Σημειώνεται επίσης ότι: «Ο Ricardo εξηγεί μόνο την ύπαρξη της διαφορικής προσόδου και πραγματικά δεν αποδίδει στην ιδιοκτησία της γης κανένα οικονομικό αποτέλεσμα» (Στο ίδιο, σελ. 94).

7. Μια εναλλακτική διατύπωση της παρούσας αξίας της γης στο χρόνο t είναι η ακόλουθη:

$$V_t = \int_{t=0}^{\infty} R_{t+n}^* e^{-rn} dn$$

όπου V_t είναι η παρούσα αξία (η τιμή της γης) το χρόνο t , R_{t+n}^* είναι η αναμενόμενη πρόσοδος στο χρόνο $t+n$, δηλαδή η περίοδος προς το μέλλον, και r είναι το ποσοστό του προεξοφλητικού επιτοκίου. Στην περίπτωση αυτή επισημαίνεται ότι η τιμή της γης προσαρμόζεται έτσι ώστε το ποσο-

στό απόδοσης της γης να εξισώνεται με το κόστος ευκαιρίας που συνεπάγεται η επένδυση στη γη, με το προεξοφλητικό δηλαδή επιτόκιο (βλ. Alston, 1986).

8. Για μια εκτενέστερη σχετική ανάλυση βλέπε επίσης Θ. Σταυρόπουλος, (1991), και ειδικότερα σελ. 9-12 και 580-82.

9. Ας σημειωθεί ότι η τιμή της γης σαν κεφαλαιοποιημένη έκφραση της γαιοπροσόδου και κατ' επέκταση η δαπάνη χρηματικού κεφαλαίου για την αγορά γης δεν αποτελεί, σύμφωνα με τον Marx, επένδυση αγροτικού κεφαλαίου, αλλά μάλλον μια ισόποση μείωση του κεφαλαίου που πράγματι επενδύεται στη σφαίρα της παραγωγής. Συνεπάγεται δηλαδή, μια ισόποση μείωση της ποσότητας των μέσων παραγωγής και έτσι περιορίζει την οικονομική βάση της παραγωγής. (βλ. και Namboodiripad, 1984).

10. K. Marx, TSV, II, σελ. 241, 312, και του ίδιου *Το Κεφάλαιο*, III, σελ. 809. Ας σημειωθεί ότι, στα πλαίσια μιας νεορικαρντιανής προσέγγισης, η ιεράρχηση (κλιμάκωση) της γης από απόψη γονιμότητας και προτεραιότητας στην επέκταση της καλλιέργειας προσδιορίζεται από τον αυτόνομο διανεμητικό συσχετισμό ανάμεσα στους μισθούς και τα κέρδη. Βλέπε σχετικά Η. Kurz, όπ.παρ.

11. Ας σημειωθεί ότι το εντατικό όριο του Ricardo δεν είναι παρά μια ειδική περίπτωση της ΔΠII (βλ. και Fine, 1979).

12. Ας σημειωθεί ότι για την αλληλοσυσχέτιση ανάμεσα στη ΔΠI και τη ΔΠII ο Marx αναφέρει και τα εξής χαρακτηριστικά: «η διαφορική πρόσδοδος I και η διαφορική πρόσδοδος II, ενώ η πρώτη είναι η βάση της δεύτερης, χρησιμεύουν ταυτόχρονα η μια σαν όριο της άλλης, πράγμα που συνεπάγεται τότε διαδοχική επένδυση κεφαλαίου στο ίδιο κομμάτι γης, τότε παράλληλη επένδυση κεφαλαίου σε νέο συμπληρωματικό κομμάτι γης». (*Το Κεφάλαιο*, III, σελ. 908).

13. Βλέπε σχετικά στο ίδιο, pp. 242-243. Ας σημειωθεί ότι το ίδιο αυτό λάθος του Ricardo (ταύτιση αξίας και τιμής κόστους) κάνει και A. Smith. Βλ. και TSV, II, σελ. 337.

14. Για τα όρια και τους προσδιοριστικούς παράγοντες της ΑΠ βλέπε επίσης *Το Κεφάλαιο*, III, σελ. 932.

15. Ας υποθεθεί σχετικά ότι αρχικά η ΟΣΚ είναι ίδια σ' όλους τους τομείς και ότι η ΟΣΚ (c/v) στη βιομηχανία και ενδεχόμενα στη γεωργία μπορεί να αυξηθεί με ένα συντελεστή $b > 1$ πράγμα που σημαίνει ότι τώρα η ίδια ποσότητα εργασίας (v) θέτει σε κίνηση μια αυξημένη ποσότητα bc σταθερού κεφαλαίου και όχι απλώς c . Η διαφορά της αξίας από την τιμή παραγωγής στη γεωργία είναι:

$$\begin{aligned} &= c + v + ev - (c + v)(1 + r) && \text{όπου } r \text{ είναι το ποσοστό κέρδους και } e \text{ το} \\ &= ev - (c + v)r && \text{ποσοστό εκμετάλλευσης} \\ &= ev - [(c + v)ev/(bc + v)], && \text{αφού } r = ev/(bc + v) \\ &= [ev/(bc + v)](bc + v - c - v) \\ &= rc(b - 1) \end{aligned}$$

Αλλά $rc(b - 1)$ είναι τα υπερκέρδη που προκύπτουν από την αύξηση της ΟΣΚ, αφού είναι το γινόμενο του ποσοστού κέρδους με το πρόσθετο σταθερό κεφάλαιο που μπαίνει σε κίνηση. Τα υπερκέρδη αυτά αντιστοιχούν ακριβώς στην ΔΠII που συνδέεται με την αύξηση της ΟΣΚ πάνω στην ίδια

έκταση καλλιεργούμενης γης. Όπως γίνεται επομένως φανερό, η ΑΠ περιορίζεται από τη διαφορά ανάμεσα στην αξία και την τιμή παραγωγής και σε συνάρτηση με ανώτερο όριο της ΔΠΙΙ που προκύπτει από την εντατική εναλλακτική εφαρμογή του κεφαλαίου. (Βλ. και Fine, 1979).

16. Σχετικές είναι οι ακόλουθες παρατηρήσεις:

«Αν η έγγεια ιδιοκτησία γινόταν λαϊκή ιδιοκτησία τότε θα εξέλειπε ολόκληρη η βάση της καπιταλιστικής παραγωγής, το θεμέλιο στο οποίο εδράζεται η αντιπαράθεση του εργάτη από τις συνθήκες εργασίας σαν μια ανεξάρτητη δύναμη». (TSV, II, σελ. 104).

«Από τη σκοπιά ενός ανώτερου οικονομικού κοινωνικού σχηματισμού η ατομική ιδιοκτησία ξεχωριστών ατόμων στη γήινη σφαίρα θα εμφανίζεται τόσο πέρα για πέρα ανούσια, όσο και η ατομική ιδιοκτησία ενός ανθρώπου πάνω σε έναν άλλο άνθρωπο». (Το Κεφάλαιο, III, σελ. 954).

17. Εκτός του πληθωρισμού, στη σχετική αρθρογραφία επισημαίνονται και άλλοι παράγοντες που επηρεάζουν τη ζήτηση και τις τιμές της γης, όπως η μη αγροτική χρήση της γης και η είσοδος στην αγορά γης μη επαγγελματιών ή αγροτών μερικής απασχόλησης. (Βλ. και Segura Garcia del Rio, et al., 1984).

Βιβλιογραφία

- Βεργόπουλος Κ., *Το Αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα, 1975.
Βεργόπουλος Κ., *Δύσμορφος Καπιταλισμός*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1975.
Λιανός Θ., *Μαρξιστική Οικονομική Θεωρία*, Οδυσσεάς, Αθήνα, 1985.
Λιοδάκης Γ., *Διεθνής Καταμερισμός Εργασίας και Ελληνική Γεωργία*, ΑΤΕ, No 40, Αθήνα, 1991.
Λιοδάκης Γ., «Η "σωστή θεωρία" για τη Γεωργία που είναι ουσιαστικά λάθος: Ένα σχόλιο στον G. Schmitt», υπό δημοσίευση στην *Επιθεώρηση Αγροτικών Μελετών*, 3(3), 1991.
Λιοδάκης Γ., «Γαιοπρόσδοος, Επιτόκια και Αγροτικές Τιμές: Οικονομικές Πλευρές του Αγροτικού Ζητήματος», μελέτη υπό δημοσίευση.
Μαρξ Κ., *Το Κεφάλαιο*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1978.
Μωυσίδης Α., *Η Αγροτική Κοινωνία στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα, 1986.
Νταούλη Α. και Ντεμούσης Μ., «Οι Επιπτώσεις του Πληθωρισμού στις Πραγματικές Τιμές της Γεωργικής Γης», *Επιθεώρηση Αγροτικών Μελετών*, 3(2), 1990.
Παντισίδης Γ., *Προσεγγίσεις στην Ταξική Δομή της Αγροτικής Οικονομίας μας*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1992.
Σταυρόπουλος Θ., *Η Έγγειος Πρόσδοος: Κριτική Ανάλυση των Θεωριών*, ΑΤΕ, Αθήνα, 1991.
Alston J., «An Analysis of Growth of U.S. Farmland Prices, 1963-82», *American Journal of Agricultural Economics*, 68, 1986, σελ. 1-9.
Bina C., «Some Controversies in the Development of Rent Theory», *Capital & Class*, 39: 82-112, 1989.

- Burt O., «Econometric Modeling of the Capitalization Formula for Farmland Prices», *American Journal of Agricultural Economics* (AJAE), 68, 1986, σελ. 10-26.
- Carchedi G., «Marxian Price Theory and Modern Capitalism», *International Journal of Political Economy*, 18(3), 1988.
- Daouli J. and Demoussis M., «The Impact of Inflation of Prices received and paid by Greek Farmers», *Journal of Agricultural Economics*, 40, 1989, σελ. 232-239.
- Feldstein M., «Inflation, Portfolio Choice, and the Prices of Land and Corporate Stock», *American Journal of Agricultural Economics*, 62, 1980, σελ. 910-916.
- Feldstein M., «Inflation, Tax Rules, and the Prices of Land and Gold», *Journal of Public Economics*, 14, 1980, σελ. 309-317.
- Fine B., «On Marx's Theory of Agricultural Rent», *Economy and Society*, 8(3), 1979, σελ. 241-278.
- Fine B., «Landed Property and the Distinction between Royalty and Rent», *Land Economics*, 58(3), 1982, σελ. 338-250.
- Ghatak S. and Ingersent K., *Agriculture and Economic Development*, Brighton, Sussex, Wheatsheaf Books, 1984.
- Kurz H., «Rent Theory in a multisectoral Model», *Oxford Economic Papers*, 60, 1978.
- Lee W. and Rask N., «Inflation and Crop Profitability: How much can Farmers pay for Land?», *American Journal of Agricultural Economics*, 58, 1976, σελ. 984-89.
- Lehmann D., «After Chayanov and Lenin: New Paths of Agrarian Capitalism», *Journal of Development Economics*, 11, 1982, σελ. 133-161.
- Lenin V., *The Agrarian Question and the «Critics of Marx»*, Moscow, Progress Publ, 1976.
- Liodakis G., «The Evolution of Ground-Rent and Land Prices in Greek Agriculture: An Empirical Investigation», άρθρο υπό δημοσίευση, 1992.
- Marx K., *Theories of Surplus Value* (TSV), Moscow, Progress Publ, 1975.
- Marshall A., *Principles of Economics*, New York, MacMillan 8th ed, 1961.
- Melichar E., «Capital versus Current Income in the Farming Sector», *American Journal of Agricultural Economics*, 61, 1979, σελ. 1085-1092.
- Namboodiripad E.M.S., «The Marxist Theory of Ground Rent: Relevance to the Study of Agrarian Question in India», *Socialist Scientist*, 12(2), 1984, σελ. 3-15.
- Patnaik U., «Neo-Populism and Marxism: The Chayanovian View of the Agrarian Question and its Fundamental Fallacy», *Journal of Peasant Studies*, 6(4), 1979, σελ. 375-420.
- Phipps T., «Land Prices and Farm-Based Returns», *AJAE*, 66, 1984, σελ. 422-429.
- Plaxico J., «Implications of Divergence in Sources of Returns in Agriculture», *AJAE*, 61, 1979, σελ. 1098-1102.
- Ricardo D., *The Principles of Political Economy and Taxation*, New York, Dutton Publications, 1974.
- Segura Garcia del Rio, et al., «Evolution of the Prices of Land in Europe and

- North-America: Repercussion of the Horticultural Production», *Acta-Horticulturae*, Vol. 155, 1984, σελ. 379-84.
- Shaikh A., «Marx's Theory of Value and the "Transformation Problem"», in J. Schwarts (ed.), *The Subtle Anatomy of Capitalism*, Santa Monica, California, Goodyear Publications, 1977.
- Vergopoulos K., «Capitalism and Peasant Productivity», *Journal of Peasant Studies*, Vol. 5, 1978, σελ. 447-465.
- Yunez A., «Theories of Exploited Peasantry: A Critical Review», *Journal of Peasant Studies*, 15(2), 1988, σελ. 190-217.

Υπεργολαβίες βιομηχανικής παραγωγής και οι επιπτώσεις τους στην ανάπτυξη της πόλης: Η περίπτωση του δήμου Συκεών στη Θεσσαλονίκη

*Ντίνα Βαΐου, Λόης Λαμπριανίδης,
Κωστής Χατζημιχάλης και Ζώγια Χρονάκη**

1. Εισαγωγή

Το άρθρο αυτό αναφέρεται στην ανάπτυξη των υπεργολαβιών και του φασόν και, κυρίως, στις σχέσεις τους με την ανάπτυξη των πόλεων¹. Οι υπεργολαβίες και το φασόν αποτελούν σημαντικό μέρος του φαινομένου της διάχυτης εκβιομηχάνισης, που εμφανίζεται ιδιαίτερα έντονο από τη δεκαετία 1970. Το φαινόμενο αυτό έχει κλονίσει παραδοσιακές σταθερές, όπως την τάση για ολοένα μεγαλύτερη συγκέντρωση της βιομηχανίας σε λίγους πόλους, ή την τάση για συγκέντρωση σε μεγαλύτερες μονάδες, αλλά και ορισμένες βεβαιότητες της επιστημονικής έρευνας και συζήτησης γύρω από την ανάπτυξη της βιομηχανίας. Αυτό είναι σημαντικό σε έκταση και πολυπλοκότητα, αλλά και αντιφατικό, με την έννοια ότι συμβάλλει στη διαπλοκή χρήσεων και λειτουργιών και στή διατήρηση μιας καθημερινής ζωντανίας στην πόλη, ενώ ταυτόχρονα αναπαράγει απαράδεκτες εργασιακές σχέσεις και συνθήκες ζωής και εργασίας.

---

* Λέκτορας στο ΕΜΠ, Επίκ. Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Αναπλ. Καθηγητής στο ΑΠΘ, Βοηθός στο ΑΠΘ, αντίστοιχα.

Οι υπεργολαβίες και το φασόν δεν αποτελούν μια αδυναμία ή έναν αναχρονισμό στην οργάνωση της βιομηχανίας μιας χώρας ή μιας περιοχής, αλλά αντίθετα, το δομικό χαρακτηριστικό ενός ευέλικτου παραγωγικού συστήματος, που μπορεί να προσαρμόζεται εύκολα, γρήγορα και με χαμηλό κόστος στις διακυμάνσεις της αγοράς. Ωστόσο, οι υπεργολαβίες και το φασόν δεν είναι πρόσφατα φαινόμενα και δεν πρέπει να αναγορεύονται σε λύση στα προβλήματα της εν σειρά παραγωγής και του φορντισμού. Δυστυχώς, αυτό το λάθος γίνεται συχνά στην Ελλάδα, όπου η προβληματική της «ευελιξίας» και «της κατάτμησης της παραγωγής σε υπεργολαβικές μονάδες» αντιμετωπίζεται μόνο θεωρητικά, αντλώντας επιχειρήματα από μελέτες που έγιναν στο εξωτερικό. Απουσιάζουν οι πρωτογενείς έρευνες που θα εντόπιζαν τις ελληνικές ιδιαιτερότητες, θα προσδιόριζαν τα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά ενός τοπικού παραγωγικού συστήματος και τέλος, θα έθεταν ερωτήματα για το πώς το τελευταίο επηρεάζει την τοπική ανάπτυξη μιας συγκεκριμένης περιοχής.

Η Θεσσαλονίκη, όπως και άλλες πόλεις, και ειδικά η γειτονιά των Συκεών, υπάρχει συγχρόνως ως ιστορικός τόπος, ως τόπος κοινωνικών συγκρούσεων και αντιθέσεων, ως τόπος με ιδιαίτερα φυσικά και οικολογικά χαρακτηριστικά, ως τόπος κατανάλωσης και ως τόπος παραγωγής. Το τελευταίο είναι ίσως εκείνο που ξεχνιέται συχνότερα, όπως δείχνουν τα προγράμματα των κομμάτων και των υποψηφίων δημάρχων, αλλά και η πλειοψηφία των μελετών για την πόλη. Ακόμα και οι άμεσα ενδιαφερόμενοι (εργοδότες και εργαζόμενοι) έχουν πολύ αποσπασματική έως αρνητική εντύπωση για το πώς η παραγωγή επηρεάζει και επηρεάζεται από την ανάπτυξη της πόλης.

Όμως, η βιομηχανία και γενικά ο παραγωγικός δυναμισμός χαρακτηρίζουν τη Θεσσαλονίκη πολύ περισσότερο από άλλες ελληνικές πόλεις και οπωσδήποτε περισσότερο από την Αθήνα. Η έρευνα που πραγματοποιήσαμε στη Θεσσαλονίκη συμβάλλει στην κάλυψη ενός σημαντικού κενού στην ελληνική βιβλιογραφία και κάνει μια πρώτη εκτίμηση των ποσοτικών και ποιοτικών χαρακτηριστικών ενός φαινομένου, που επηρεάζει καθοριστικά την ανάπτυξη της πόλης και την καθημερινή ζωή των κατοίκων της.

Δίπλα στην ορατή, μετρούμενη, και καταγραφόμενη επίσημη βιομηχανία, αναπτύσσεται και εκείνη που «διαχέεται» σ' όλη την πόλη που «δε φαίνεται» και που εντοπίζεται στα χιλιάδες ημιυπόγεια, πίσω από τις βαμμένες άσπρες τζαμαρίες, στις κουζίνες και τα καθιστικά των διαμερισμάτων. Δίπλα στους χιλιάδες εργα-

ζόμενους και εργαζόμενες της «επίσημης» αγοράς εργασίας, εργάζονται επίσης χιλιάδες άλλοι (κυρίως γυναίκες), που δεν καταγράφονται στην «άτυπη» αγορά εργασίας. Η σημασία για την πόλη των δύο αυτών υποκατηγοριών, που αποτελούν ένα ενιαίο παραγωγικό σύστημα, είναι κάτι παραπάνω από το άθροισμά τους: είναι ένα πλέγμα κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων που ενσωματώνουν το σπίτι με το εργοστάσιο, τις ανάγκες της παραγωγής με την κυκλοφορία, το κέντρο της πόλης με τις περιφερειακές συνοικίες, τη νόμιμη με την παράνομη εργασία, τους συνδικαλισμένους άνδρες μιας μεγάλης επιχείρησης με τις χωρίς συνδικαλιστική και ασφαλιστική κάλυψη φασονίστριες και τελικά, το χώρο της πόλης με τα μη-χωρικά του στοιχεία.

2. Υπεργολαβίες και φασόν

Η υπεργολαβία είναι η ανάθεση από μια επιχείρηση (εντολέα) σε μια άλλη (υπεργολάβο) της εκτέλεσης μιας εργασίας, της παραγωγής ενός προϊόντος ή της παροχής κάποιας υπηρεσίας. Αυτό επιτρέπει στον εντολέα να χρησιμοποιήσει το αποτέλεσμα της εργασίας είτε ως ειδικό προϊόν, είτε για να συμπληρώσει την παραγωγική του διαδικασία, αντί να το κατασκευάζει μόνος του, συνήθως με μεγαλύτερο κόστος (βλ. Μπενέκος, 1983 και Holmes, 1986).

Η υπεργολαβία είναι πάντα αποτέλεσμα ειδικών συμφωνιών-διαπραγματεύσεων μεταξύ εντολέα και υπεργολάβου, υπάρχει δηλαδή σ' αυτή μια σχέση εξάρτησης. Το αντίθετο συμβαίνει στην ελεύθερη αγορά, στις σχέσεις δηλαδή μεταξύ ανεξάρτητων παραγωγών, όπου μπορούν να προσφέρονται παρόμοια προϊόντα ή υπηρεσίες. Αν ο υπεργολάβος δεν χρησιμοποιεί δικές του πρώτες ύλες (τις παίρνει δηλαδή από τον εντολέα), τότε έχουμε την κλασική περίπτωση της ανάθεσης φασόν.

Μέχρι πρόσφατα οι υπεργολαβίες, και ειδικότερα το φασόν, εθεωρούντο, τόσο από τις ορθόδοξες-φιλελεύθερες όσο και από τις μαρξιστικές θεωρίες, μια αναχρονιστική εξέλιξη των προηγμένων καπιταλιστικών οικονομιών (Bagnasco, 1988). Ήταν, σύμφωνα με αυτές τις απόψεις, φαινόμενα περιορισμένα στις παραδοσιακές και παρακμάζουσες βιομηχανίες που συναντώνται στα παρακμάζοντα κέντρα των πόλεων ή στις χώρες του Τρίτου Κόσμου. Με την ανάκαμψη και το ξεπέρασμα της κρίσης, η προοπτική που διαφαίνεται θα ήταν η ολική τους εξαφάνιση. Ειδικά για το φασόν στους «παραδοσιακούς» του κλάδους, δηλαδή στο

έτοιμο ένδυμα και στα παπούτσια, ήταν κυρίαρχη η αντίληψη ότι θα εκλείψει μετά την κρίση (στρατηγική εργοδοσίας) ή θα περιοριστεί όταν οι εργαζόμενοι/νες θα έχουν δυνατότητα καλύτερων μόνιμων απασχολήσεων.

Ο Braverman (1974) για παράδειγμα υποστηρίζει ότι οι υπεργολαβίες, εντάσεως εργασίας είναι μια «μεταβατική μορφή» που είναι ασυμβίβαστη με τη γενικότερη καπιταλιστική παραγωγή και επιλέγεται μόνο σε ειδικές περιπτώσεις. Ο Κοριά (1985) περιγράφει συστήματα υπεργολαβιών στη Γαλλία την περίοδο 1840-50, θεωρώντας τα κατ' εξοχήν απεργοσπαστικούς μηχανισμούς και τρόπους «καθυπόταξης της εργατικής δύναμης». Θεωρεί ότι οι υπεργολαβίες παρέχουν μια ιδιαίτερα εύθραυστη βάση για τη συσσώρευση και γι' αυτό αντικαταστάθηκαν από τον τεύλορισμό και το φορντισμό.

Η άποψη όμως του Braverman για τις υπεργολαβίες, βασίζεται στο γεγονός ότι θεωρεί την υποταγή της εργασίας στο κεφάλαιο μη-προβληματική, δηλαδή δεδομένη. Ο δε Κοριά περιορίζει την ανάλυσή του στους κυρίαρχους κλάδους του φορντισμού στη Γαλλία μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1970 (αυτοκίνητα, ηλεκτρικές μηχανές, ελαστικά, αλλά και σιδηρουργία) και σε ορισμένες μόνο περιοχές – αυτές των μεγάλων εργοστασίων και των σκληρών απεργιών. Όμως μελέτες της οικονομικής ιστορίας της Αγγλίας και της Ιταλίας έδειξαν ότι, σε πολλές περιπτώσεις, η δουλειά με το κομμάτι και οι υπεργολαβίες του τέλους του προηγούμενου αιώνα και των αρχών του 20ου, δεν αντικαταστάθηκαν από συγκεντροποιημένες παραγωγικές διαδικασίες. Η L. McDowell και η D. Massey (1984) π.χ. έχουν αναλύσει τη δουλειά με το κομμάτι για τα έτοιμα ενδύματα στη γειτονιά του Hackney στο Λονδίνο τον 19ο αιώνα, αλλά και μετά το 1975. Σ' όλη τη μακρά αυτή περίοδο οι γυναίκες-εργαζόμενες με το κομμάτι στο Hackney παρέμειναν ανοργάνωτες και χαμηλά αμοιβόμενες. Αυτό που άλλαξε είναι η εθνικότητα των γυναικών: δεν είναι πια Αγγλίδες, αλλά μετανάστριες από χώρες του Τρίτου Κόσμου που ράβουν ρούχα στα διαμερίσματά τους.

Αντίστοιχες περιπτώσεις υπάρχουν σ' όλες τις μεγάλες πόλεις της Ευρώπης και των Η.Π.Α. (βλ. αναλυτικά Scott, 1988). Όμως τα εμπειρικά δεδομένα των υπεργολαβιών της τελευταίας δεκαετίας δεν περιορίζονται μόνο στον κλάδο των ετοιμών ενδυμάτων. Έχουν επεκταθεί σ' ένα μεγάλο αριθμό κλάδων και υποκλάδων ανάλογα με την υφιστάμενη τεχνολογία, την προσφορά εργασίας και τις τοπικές κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες. Οι νέες δυνατότητες που ανοίγονται για το βιομηχανικό κεφάλαιο

μέσω των υπεργολαβιών, συγκεντρώνουν πλεονεκτήματα, όπως π.χ. οικονομίες προοπτικής ή οικονομίες συλλογικής εξειδίκευσης (scope economies) έναντι των οικονομιών κλίμακας, ευέλικτες μορφές βιομηχανικής οργάνωσης έναντι των άκαμπτων τεύλορικών συστημάτων και αξιοποίηση υπαρχόντων ή δημιουργία νέων κατατμημένων τοπικών αγορών εργασίας, έναντι της παλαιάς ομοιογένειας.

Οι υπεργολαβίες λοιπόν δεν είναι μια αδυναμία του καπιταλιστικού συστήματος ή ένας αναχρονισμός, αλλά μια δυναμική δυνατότητα (ανάμεσα σε πολλές άλλες) προσαρμογής και αναδιάρθρωσης του κεφαλαίου, ένα δομικό χαρακτηριστικό του σύγχρονου ευέλικτου συστήματος βιομηχανικής παραγωγής. Σημειώνουμε τις παρακάτω βασικές ερμηνείες για την ανάπτυξή τους, οι οποίες εστιάζουν στα πλεονεκτήματά τους από την πλευρά του κεφαλαίου (βλ. Friedman, 1977· Holmes, 1986· Allen και Wolkowitz, 1987):

α. η δομή και η χρονική/γεωγραφική αστάθεια των αγορών συγκεκριμένων προϊόντων επηρεάζει την παραγωγή και οδηγεί έτσι σε τάσεις για περισσότερο ευέλικτα συστήματα.

β. μέσα από την εισαγωγή πιο ευέλικτων συστημάτων παραγωγής μειώνεται το κόστος και οι απαιτήσεις για επενδύσεις σταθερού κεφαλαίου, εξοπλισμού και εξαρτημάτων.

γ. η φύση της χρησιμοποιούμενης τεχνολογίας στη διαδικασία παραγωγής ή συναρμολόγησης προϊόντων κάνει πιο αποδοτικό το σύστημα των υπεργολαβιών.

δ. το σύστημα αυτό, λόγω της φύσης και της δομής της προσφερόμενης εργασίας, δίνει μεγαλύτερες δυνατότητες μείωσης του κόστους εργασίας και αύξησης του ελέγχου του κεφαλαίου πάνω στην εργασία.

ε. συνδέεται ακόμη με την «αναβάθμιση» της χειρωνακτικής εργασίας, και, μέσω αυτής, με την επαναφορά μεθόδων άντλησης απόλυτης υπεραξίας.

Για παράδειγμα, η δουλειά με το κομμάτι στο σπίτι (φασόν) σε έτοιμα ενδύματα, παπούτσια, παιχνίδια, ηλεκτρονικά κ.λ.π. είναι μια ακραία περίπτωση υπεργολαβίας, όπου όλο το κόστος για τον εντολέα είναι μεταβλητό (δεν υπάρχει καθόλου σταθερό κεφάλαιο). Επιτυγχάνει έτσι ο εντολέας το χαμηλότερο δυνατό κόστος εργασίας και την υψηλότερη ευελιξία, αντλώντας συγχρόνως άμεση υπεραξία, μέσα από την καταπάτηση και των πιο στοιχειωδών κατακτήσεων των εργαζομένων, όπως ωράρια εργασίας, άδειες, επιδόματα και ασφάλιση.

Είναι φανερό ότι οι υπεργολαβίες δεν προωθούν αυτομάτως

την αμοιβαιότητα συμφερόντων και κερδών. Οι περισσότερες εμπειρικές αναλύσεις δείχνουν τη δύναμη που εξασκεί και τους περιορισμούς που βάζει ο εντολέας στον υπερβολάβο και τις άνισες οικονομικές σχέσεις που έχουν μεταξύ τους. Γι' αυτό αντιμετωπίζουμε με επιφύλαξη απόψεις, όπως του ΕΟΜΜΕΧ, που υποστηρίζουν ότι:

«... το συμφέρον και των δυο επιχειρήσεων είναι αυτονόητο. Για την υπερβολαβική επιχείρηση έχουμε εξεύρεση πελατείας, τεχνική ειδικευση, οικονομική παραγωγή. Για την επιχείρηση του εντολέα υπάρχει μία αποφυγή λειτουργίας τμημάτων αντισυμβαλλομένων, μια που δεν θα αποτελούσαν παρά βοηθητικά κομμάτια της όλης διαδικασίας και που πολλές φορές θα απαιτούσαν εξοπλισμό τελείως διάφορο από τον κύριο εξοπλισμό της επιχείρησης» (Μπενέκος, 1983: 21). Ωστόσο οι εργοδότες εργαστηρίων ετοιμών ενδυμάτων φασόν για το εξωτερικό είναι περισσότερο ευλίκρινοι: «... κάθε ρούχο έξω το βλέπουν σαν σύνολο επί μερους εργασιών των οποίων η διάρκεια είναι εκ των προτέρων γνωστή και η διαπραγμάτευση (για την υπερβολαβία) δεν γίνεται για μια φούστα ή μπλούζα αλλά για τη φούστα των 40 λεπτών και την μπλούζα των 46 λεπτών... η εργαζόμενη όμως στην χώρα μας παράγει μόνο το 55 έως 65% του έργου των ξένων και έτσι είμαστε πλήρως εξαρτημένοι από τους ξένους... και το κράτος πέρα από ευχολόγια για την αύξηση της παραγωγικότητας δεν έκανε και δεν κάνει τίποτε...» (Σύνδεσμος Κατασκευαστών Ετοιμών Ενδυμάτων, 1985: 53-54).

Εντονότερες επιφυλάξεις αξίζει να διατυπωθούν και γύρω από την αισιοδοξία με την οποία αντιμετωπίζονται οι νέες «ευέλικτες μορφές απασχόλησης» που, σύμφωνα με ορισμένες απόψεις, τείνουν να αντικαταστήσουν την ακαμψία της αλυσίδας παραγωγής. Αυτές περιλαμβάνουν όχι μόνο τις υπερβολαβίες και το φασόν, αλλά και ποικίλες άλλες μορφές και σχέσεις εργασίας (π.χ. μερική, προσωρινή ή εποχιακή απασχόληση, εργασία κατά ζήτηση) με ανάλογα χαρακτηριστικά. Πέρα από τα αναντίρρητα πλεονεκτήματα για τον εργοδότη, συχνά εντοπίζονται και πλεονεκτήματα για τους εργαζόμενους, που είναι κυρίως γυναίκες και που έχουν να κάνουν με την ένταξή τους στην αγορά εργασίας και το «συνδυασμό» οικογένειας και απασχόλησης, παρά τα μειονεκτήματα των συνθηκών και όρων εργασίας και αμοιβής (βλ. για παράδειγμα Gershuny, J.I., 1985· Μουρίκη, 1991).

Για να υποστηριχθούν τέτοιες απόψεις αναπαράγονται μια σειρά μύθοι, γύρω από την εργασία των γυναικών και ειδικότερα για την εργασία με το κομμάτι στο σπίτι, οι οποίοι νομιμοποιούν τόσο τις συνθήκες υπερεκμετάλλευσης και την αυθαιρεσία του εργοδότη, όσο και την εξουσία του άνδρα μέσα στο σπίτι που ταυτίζεται με το χώρο δουλειάς (για μια αναλυτική συζήτηση βλ. Βαΐου, Στρατηγάκη, Χρονάκη, 1991).

3. Η συζήτηση για τις υπεργολαβίες και το φασόν στην Ελλάδα: μια σύντομη θεώρηση

Τα θέματα των υπεργολαβιών, του φασόν και των άτυπων εργασιακών σχέσεων που τα συνοδεύουν, δεν έχουν απασχολήσει τους Έλληνες μελετητές όσο τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά της βιομηχανίας. Αντιθέτως, η συζήτηση για την «ευέλικτη εξειδίκευση» και η εισαγωγή του προτύπου της «τρίτης Ιταλίας» ως επιθυμητής αναπτυξιακής επιλογής, βρίσκει συχνά ευρύτατη αποδοχή. Η έλλειψη επίσημων στατιστικών στοιχείων και η ανάγκη πρωτογενούς έρευνας πεδίου είναι οπωσδήποτε ένας από τους λόγους της περιορισμένης συζήτησης γύρω από φαινόμενα που «δε φαίνονται». Ο Τ. Γιαννίτσης (1985) για παράδειγμα, αναφέρεται στις υπεργολαβίες και στο φασόν, χωρίς να κάνει διάκριση μεταξύ των δύο. Υποστηρίζει ότι... «Η ανάλυση των εργασιών υπεργολαβίας κατά κατηγορίες μεγέθους, δείχνει ότι η σημασία τους (με ορισμένες εξαιρέσεις), φθίνει με την κλίμακα παραγωγής» (σελ. 150). Αυτό όμως προκύπτει εν μέρει μόνο από τα στοιχεία που παραθέτει. Χρησιμοποιώντας τα στοιχεία της ΕΣΥΕ σε εθνική κλίμακα για τη σημασία του φασόν ως ποσοστό στην ακαθάριστη αξία παραγωγής, διαπιστώνει έντονες διαφοροποιήσεις ανάλογα με τον κλάδο. Δεν σημειώνει όμως ότι τα στοιχεία της ΕΣΥΕ αφορούν μόνο τις «δηλωμένες» και «τυπικές» υπεργολαβικές σχέσεις και όχι το σύνολο των σχετικών συμβάσεων μεταξύ επιχειρήσεων. Επιπλέον, τα στοιχεία αναφέρονται στη «μεγάλη βιομηχανία» (επιχειρήσεις με περισσότερους από 20 εργαζόμενους) και μόνο δειγματοληπτικά στις μικρότερες μονάδες (με 10-20 εργαζόμενους/νες). Ενδεικτική της καταστάσεως είναι η παρακάτω παρέμβαση του κ. Ευμοίρη για τις εξαγωγές ετοιμών ενδυμάτων από τη Θεσσαλονίκη, στο Α' Συνέδριο Ετοιμού Ενδύματος, Πλεκτικής και Φασόν (1985):

«... μόλις το 1982 μπόρεσε η ΕΣΥΕ να μετρήσει το φασόν... τελικά όμως τα στοιχεία δεν μπορούν να είναι απόλυτα πιστευτά... το 1983 π.χ. η ΕΣΥΕ έλεγε ότι εξάγουμε στην Δ. Γερμανία 13 εκατομμύρια T-shirts της κατηγορίας 4, ενώ οι Γερμανοί λένε ότι εισάγουμε από μας 25 εκατομμύρια τεμάχια, σχεδόν τα διπλά» (Σύνδεσμος Κατασκευαστών Ετοιμών Ενδυμάτων, 1985: 70).

Μια προσπάθεια που θα μπορούσε να είχε θετικά αποτελέσματα είναι η μελέτη του Παυλόπουλου (1987) σχετικά με την παραοικονομία στην Ελλάδα. Εντούτοις, ο Παυλόπουλος αποφεύγει συστηματικά την ανάλυση της δομής της βιομηχανικής παραγωγής, θεωρώντας ότι πρόβλημα παραοικονομίας υπάρχει μόνο στις μικρές επιχειρήσεις (κρίνοντας μόνο τους υποκλάδους «επισκευές αυτοκινήτων» και «επισκευές ηλεκτρικών συσκευών»). Αντιθέτως στην πρόσφατη εργασία της Α. Λυμπεράκη (1991), αναλύονται διεξοδικά τα προβλήματα υπεργολαβιών και φασόν σε 4 κλάδους της ελληνικής βιομηχανίας. Τα επιχειρήματα τεκμηριώνονται με μακρο-οικονομικές παρατηρήσεις και επιμέρους μελέτες περιπτώσεων και επιχειρείται μια προσεκτική συσχέτισή τους με τα χαρακτηριστικά της ευέλικτης εξειδίκευσης τύπου «τρίτης Ιταλίας».

Αν όμως το ενδιαφέρον των μεμονωμένων ερευνητών είναι περιορισμένο, αυτό δεν ισχύει για ορισμένους συλλογικούς φορείς. Ο ΕΟΜΜΕΧ π.χ. οργάνωσε το 1983 Διεθνή Διάσκεψη για τις Υπεργολαβίες (ΕΟΜΜΕΧ, 1983) στα πλαίσια του Ευρωπαϊκού έτους ΜΜΕ. Στη σχετική εισήγηση για τις υπεργολαβίες στην Ελλάδα εντοπίζονται 4 κυρίως κλάδοι: 1) μεταλλικά εξαρτήματα κάθε φύσης για βιομηχανική χρήση (250 ΜΜΕ που δουλεύουν υπεργολαβικά με 8.000 περίπου άτομα), 2) ηλεκτρολογικό-ηλεκτρονικό υλικό (180 ΜΜΕ με 5.500 περίπου άτομα προσωπικό), 3) πλαστικά-ελαστικά (70 ΜΜΕ 1.800 άτομα), 4) ξύλο (70 ΜΜΕ και 500 άτομα). Η έκθεση αναφέρεται επίσης στο έτοιμο ένδυμα «φασόν» και στη γούνα, αλλά δεν παρέχει άλλα στοιχεία. Είναι ενδιαφέρον ότι από την έκθεση του ΕΟΜΜΕΧ απουσιάζει τελείως ο κλάδος «εκτυπώσεις-εκδόσεις», που στα στοιχεία του Γιαννίτση (1985) εμφανίζει το υψηλότερο ποσοστό υπεργολαβιών. Να σημειωθεί ότι ο ΕΟΜΜΕΧ διατηρεί μόνιμο γραφείο υπεργολαβιών που λειτουργεί σαν μεσολαβητής μεταξύ εντολέων και πιθανών υπεργολαβών.

Το 1985 οργανώθηκε το Α΄ Πανελλήνιο συνέδριο ετοιμού ενδύματος, πλεκτικής και φασόν στη Θεσσαλονίκη, από 6 εργοδοτι-

κές ενώσεις κατασκευαστών ετοιμών ενδυμάτων. Από τα πρακτικά του συνεδρίου, γίνεται φανερή η προσπάθεια μιας ολικής αντιμετώπισης των προβλημάτων του κλάδου και μια λεπτομερής αναφορά των διαδικασιών παραγωγής, των εργασιακών σχέσεων και των προοπτικών σε σχέση με τον έντονο ανταγωνισμό από χώρες χαμηλότερου κόστους εργασίας.

Από την πλευρά των εργαζομένων, η πληροφόρηση και η συνειδητοποίηση είναι αναπτυγμένη μόνο στον κλάδο των ετοιμών ενδυμάτων και των προϊόντων από δέρμα. Η Ομοσπονδία Γυναικών Ελλάδος (ΟΓΕ) διοργάνωσε Συμπόσιο για το φασόν και τη δουλειά στο σπίτι το 1987 στην Αθήνα. Αντιπρόσωποι από κλαδικά σωματεία και μεμονωμένες φασονίστριες μίλησαν για την ανάπτυξη του φαινομένου, τις συνθήκες απασχόλησης και τις χαμηλές αμοιβές, δίνοντας μια εντελώς διαφορετική εικόνα για τις υπεργολαβίες και το φασόν απ' ότι οι δύο προηγούμενες συναντήσεις. Με τέτοιες μεθόδους κατασκευάζονται προϊόντα τόσο διαφορετικά όσο μανταλάκια στο Πέραμα, φόντια για παπούτσια και ρούχα από το Περιστέρι ως το Χαλάνδρι, καλύμματα αυτοκινήτων και παιχνίδια, ηλεκτρικές συσκευές αλλά και... βράζονται και συσκευάζονται γαρίδες (!) στο Ζεφύρι της Αττικής. Οι Δυτικές κυρίως συνοικίες του πολεοδομικού συγκροτήματος πρωτεύουσας φαίνεται ότι συμμετέχουν σε μια εκτεταμένη «κρυφή» παραγωγή μιας πληθώρας προϊόντων, ενεργοποιώντας σημαντικά τμήματα του πληθυσμού, που καταγράφεται ως οικονομικά «μη-ενεργός» από την ΕΣΥΕ.

Η σχέση υπεργολαβιών και φασόν με το χώρο και τη δυναμική ανάπτυξη ορισμένων περιοχών, αναλύθηκε για πρώτη φορά το 1985 στην εργασία των Βαΐου, Χατζημιχάλη που παρουσιάστηκε στο Διεθνές σεμινάριο της Λέσβου και δημοσιεύτηκε το 1987 (βλ. Βαΐου, Χατζημιχάλης, 1987). Στην εργασία αυτή γίνεται ειδική αναφορά για τα δίκτυα υπεργολαβικών σχέσεων στο Μεσολόγγι-Αργίνιο και στη γουνοποιία της Καστοριάς. Το 1989 ολοκληρώθηκε μια έρευνα του τομέα «Πόλη και κοινωνικές πρακτικές» του ΕΜΠ (Βασενχόβεν κ.ά., 1989), με θέμα «Σχέσεις οικονομικού και φυσικού σχεδιασμού. Η αλληλεπίδραση της πολιτικής πολεοδομικής αναβάθμισης αστικών περιοχών και άλλων πολεοδομικών ελέγχων και παρεμβάσεων με τη λειτουργία των ΜΜΕ» όπου γίνεται εκτενής περιγραφή των υπεργολαβικών δικτύων τριών υποκλάδων στο κέντρο της Αθήνας και αξιολογούνται οι πολεοδομικές παρεμβάσεις ως προς τις επιπτώσεις τους στη λειτουργία και εξέλιξη των ΜΜΕ (βλ. και Σαπουντζάκη, 1991). Αντίθετα, μία άλλη έρευνα που εκπονήθηκε στον ίδιο τομέα, με θέμα «Με-

λέτη και έρευνα προβλημάτων δυσλειτουργίας των ΜΜΕ σε σχέση με την πολεοδομική οργάνωση. Προτάσεις για ανάπτυξη περιοχής: ένα μοντέλο», αν και είχε ως πεδίο αναφοράς το Δήμο Περιστερίου στην Αθήνα, όπου υπάρχει μια από τις μεγαλύτερες συγκεντρώσεις δικτύων υπεργολαβικών σχέσεων, εντούτοις δεν ασχολείται καθόλου με το φαινόμενο στα πλαίσια της λειτουργίας των ΜΜΕ (βλ. Παναγιωτάτου κ.ά., 1989).

Την ίδια έλλειψη ενδιαφέροντος για τα σημαντικά υπεργολαβικά δίκτυα στη Θεσσαλονίκη συναντάμε στην έρευνα με θέμα «Βιομηχανία στη Θεσσαλονίκη: κλαδική και χωροθετική ανάλυση» (Ανδρικοπούλου, Λαγόπουλος κ.ά., 1985). Σε μια μεταγενέστερη δημοσίευση αυτής της έρευνας (βλ. Ανδρικοπούλου, 1990) αναγνωρίζεται η ύπαρξη υπεργολαβιών και φασόν στην περιοχή Θεσσαλονίκης. Οι παρατηρήσεις όμως είναι αντιφατικές, καθώς υποστηρίζεται ότι υπάρχει εκτεταμένη ανάθεση φασόν από επιχειρήσεις της περιοχής σε άλλες επιχειρήσεις της περιοχής και αμέσως παρακάτω διαπιστώνεται περιορισμένη ανάληψη φασόν! Επιπλέον οι σχετικές αναφορές είναι γενικές, χωρίς κλαδική-γεωγραφική εξειδίκευση και δεν υπάρχει κανένας προβληματισμός για τη δουλειά με το κομμάτι στα σπίτια.

Σε μία αντίστοιχη παραγνώριση της σημασίας και της έκτασης των υπεργολαβικών σχέσεων στην περιοχή της Θεσσαλονίκης καταλήγει και μία άλλη έρευνα (βλ. Αυγουστίδου κ.ά., 1987 και Κομνηνός, 1990), που υποστηρίζει την πλήρη απουσία «κάθετων» ή «σχεδόν κάθετων» διασυνδέσεων και υπεργολαβικών σχέσεων στην περιοχή.

Αντιθέτως οι αναφορές στην ιταλική εμπειρία και ο άκριτος μιμιτισμός της «ευέλικτης εξειδίκευσης», είναι πολύ διαδεδομένος. Σε μία παλαιότερη δημοσίευση, ο Α. Πεπελάσης (1986) καλούσε τους Έλληνες βιομηχάνους και το ελληνικό κράτος να αντιγράψουν τους Ιταλούς και την ευελιξία τους, παραγνωρίζοντας προφανώς ότι και οι δύο έχουν «αντιγραφεί» με επιτυχημένο τρόπο εδώ και χρόνια. Το βασικό λάθος που γίνεται σε τέτοιες βολονταριστικού τύπου προτροπές, είναι ότι τα δίκτυα υπεργολαβικών σχέσεων και η ευέλικτη εξειδίκευση είναι αποτέλεσμα μακροχρόνιων παραγωγικών παραδόσεων και κοινωνικών σχέσεων σ' ένα τόπο και δεν αποτελούν μία «επιθυμητή» ή «δυνατή» επιλογή για την ανάπτυξη και τον εκσυγχρονισμό σ' άλλους τόπους. Αυτό βέβαια δε σημαίνει ότι δεν μπορούμε να «μάθουμε» από τις περιοχές της τρίτης Ιταλίας. Το σημαντικότερο μάθημα δε είναι η αδυναμία μεταφοράς αυτούσιας της Ιταλικής εμπειρίας σ' άλλες περιοχές, ούτε καν στον ιταλικό Νότο (βλ. Mingione,

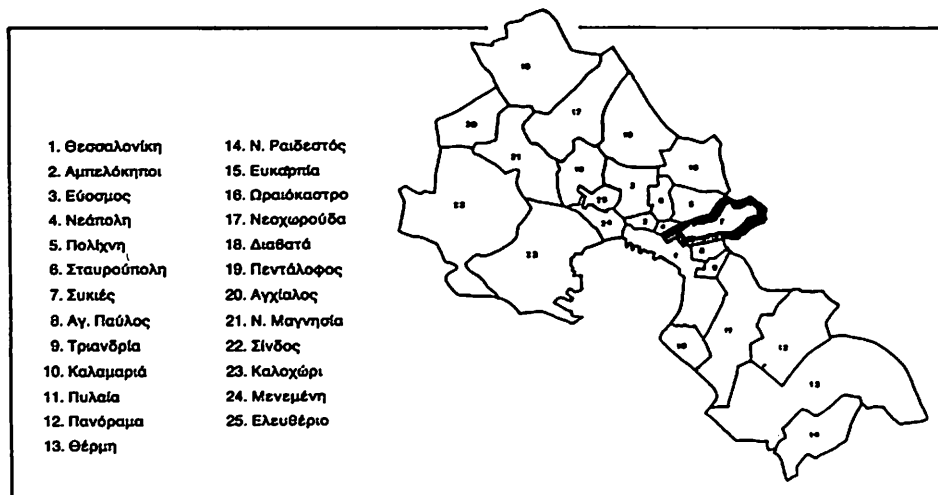
1988).

Αντιμετωπίζουμε λοιπόν με μεγάλη επιφύλαξη τις απόψεις εκείνες που αναφέρονται στην «ευέλικτη εξειδίκευση» και στα δίκτυα ΜΜΕ ως «επιλογές ανάπτυξης και εκσυγχρονισμού της βιομηχανίας και συγκεκριμένων περιοχών», μέσω άσκησης σχετικής πολιτικής (Κομνηνός, 1990), ή άλλες που προχωρούν ακόμα πιο πολύ και προτείνουν αμφιβόλου βιωσιμότητας «στρατηγικές ευέλικτου τοπικού εκσυγχρονισμού» σε κάποιες περιοχές με ΜΜΕ όπως π.χ. στο Ν. Καρδίτσας, ενώ τα χαρακτηριστικά των επιχειρήσεων που παρουσιάζονται δεν μπορούν να τις στηρίξουν (Πετράκος κ.ά., 1991). Όπως συμβαίνει πάντα, η πραγματικότητα είναι περισσότερο πολύπλοκη. Έτσι, τόσο οι θεωρητικές απόψεις, όσο και οι προτάσεις πολιτικής, πρέπει να βασίζονται σε τεκμηριωμένη εμπειρική έρευνα.

4. Έρευνα σε μια γειτονιά της Θεσσαλονίκης

Η Θεσσαλονίκη (Πολοδομικό Συγκρότημα, ΠΣΘ, και Ευρύτερη περιοχή, ΕΠΘ), όπως είναι γνωστό, αποτελεί το δεύτερο μεγαλύτερο πόλο συγκέντρωσης βιομηχανικών δραστηριοτήτων στη χώρα, με ρυθμούς ανάπτυξης βιομηχανικών καταστημάτων και απασχολουμένων πολύ υψηλότερους από το σύνολο της χώρας σ' όλη τη μεταπολεμική περίοδο (1958-1989)². Σύμφωνα με την Απογραφή Καταστημάτων του 1984, η Θεσσαλονίκη παρουσιάζει σημαντική συγκέντρωση καταστημάτων και απασχόλησης στους κλάδους: καπνοβιομηχανίας, υφαντικών βιομηχανιών, ειδών ενδυμασίας-υπόδησης, επίπλων, μηχανών και πετρελαιοειδών. Από τους κλάδους αυτούς όσοι αναφέρονται στη λεγόμενη ελαφρά βιομηχανία και κυρίως το έτοιμο ένδυμα, τα παπούτσια, τα έπιπλα, οι εκτυπώσεις-εκδόσεις, το δέρμα-γούνα και οι λοιπές βιομηχανίες, αναπτύσσονται στους περισσότερο κεντρικούς δήμους του ΠΣΘ (Θεσσαλονίκης, Καλαμαριάς, Συκεών, Νεάπολης, Πολίχνης, Ευόσμου, Σταυρούπολης, Ελευθερίου – βλ. Χάρτη 1).

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η έστω και μικρή αύξηση της βιομηχανικής απασχόλησης στους δήμους αυτούς. Δεν φαίνεται, τουλάχιστον ως το 1988, να παρουσιάζονται στη Θεσσαλονίκη συμπτώματα «αποβιομηχάνισης» αντίστοιχα με εκείνα της Αθήνας, παρά την εμφανή κρίση και αύξηση της ανεργίας την περίοδο 1983-87, ιδιαίτερα των γυναικών. Ένα μεγάλο μέρος του δυναμι-

Χάρτης 1: Οι περιοχές του ΠΣΘ και της ΕΠΘ

σμού αυτών των δραστηριοτήτων στη Θεσσαλονίκη στηρίζεται στην ανάπτυξη των υπεργολαβιών και του φασόν, δηλαδή της βιομηχανικής δραστηριότητας που «δεν φαίνεται» και την οποία προσπαθήσαμε να διερευνήσουμε μέσα από την έρευνα πεδίου³.

4.α. Μεθοδολογικές παρατηρήσεις

Στην έρευνα πεδίου αρχικά εντοπίστηκαν οι κλάδοι και υποκλάδοι όπου αναπτύσσονται υπεργολαβίες και φασόν και έγινε μια προκαταρκτική διερεύνηση κατά κλάδο (Βαΐου κ.ά., 1991α, τόμος Α'). Στη συνέχεια, τα στοιχεία επαληθεύτηκαν και εξετάστηκαν λεπτομερέστερα, σε συνδυασμό με τα στοιχεία της Ετήσιας Έρευνας Βιομηχανίας της ΕΣΥΕ, που μετρούν το πιστωτικό και χρεωστικό φασόν σε επίπεδο χώρας, Νομού Θεσσαλονίκης και Π.Σ. Θεσσαλονίκης⁴. Από τα στοιχεία αυτά εντοπίστηκαν με τη μεγαλύτερη ακρίβεια οι υποκλάδοι (τριψήφιοι και τετραψήφιοι κωδικοί) όπου εμφανίζονται υπεργολαβίες και φασόν και το ποσοστό που αυτό αντιπροσωπεύει στην ακαθάριστη αξία παραγωγής (τόμος Β').

Με τα στοιχεία αυτά και με τη βοήθεια ορισμένων συνδικαλιστών του ΕΚΘ και των υπευθύνων αρχείου του ΕΒΕΘ, συντάχθηκε ένας πρώτος κατάλογος των υποκλάδων για τους οποίους θα «επιθυμούσαμε» να είχαμε λεπτομερέστερα στοιχεία. Οι υποκλάδοι αυτοί μπορούν να χωριστούν σε τρεις ενότητες:

α. υποκλάδοι όπου αναπτύσσονται κυρίως «εσωτερικές»

υπεργολαβίες (γίνεται εσωτερικός διαχωρισμός). Γι' αυτούς προκρίθηκε η διερεύνηση μέσα από συνεντεύξεις με τους εκπροσώπους των εργοστασιακών σωματείων. Δεν έγινε έρευνα με ερωτηματολόγια, με βάση την υπόθεση ότι οι εσωτερικές υπερβολαβίες δεν επηρεάζουν και δεν επηρεάζονται από τη γεωγραφική οργάνωση και την πολεοδομική ανάπτυξη της πόλης και της ΕΠΘ, τουλάχιστον όχι τόσο όσο οι επόμενες δύο κατηγορίες.

β. υποκλάδοι όπου αναπτύσσονται κυρίως «εξωτερικές» υπερβολαβίες/φασόν (δίνουν έξω). Γι' αυτούς έγινε έρευνα με ερωτηματολόγια σε επιχειρήσεις, αφού καταρτίσθηκε κατάλογος των επιχειρήσεων συνδυάζοντας στοιχεία από τα μητρώα του ΕΒΕΘ (για τις μικρές επιχειρήσεις) και τις καταγραφές της ICAP (για τις μεγάλες). Στις επιχειρήσεις του καταλόγου που συγκροτήθηκε έγινε τηλεφωνική ερώτηση αν «δίνουν ή παίρνουν υπερβολαβίες ή φασόν». Από τις επιχειρήσεις που απάντησαν θετικά, καταρτίσθηκε νέος κατάλογος, από τον οποίο αντλήθηκε τυχαίο δείγμα 140 επιχειρήσεων.

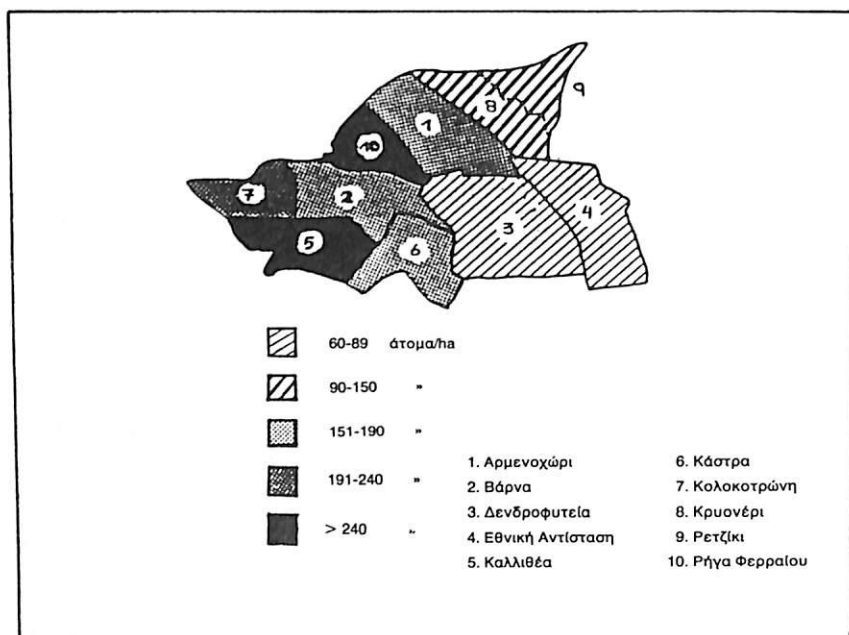
γ. υποκλάδοι όπου αναπτύσσεται το φασόν στα σπίτια ή σε μικρά συνεργεία. Στοιχεία γι' αυτούς συλλέχθηκαν με τη συμπλήρωση ερωτηματολογίων σε εργαζόμενους/νες.

Επιπλέον έγιναν συνεντεύξεις με φορείς της πόλης και με εργοστασιακά σωματεία εταιριών που κυρίως «διαχωρίζουν μέσα». Από τα στοιχεία της διερεύνησης αυτής προκύπτει μια πρώτη ποσοτική εκτίμηση για ορισμένους υποκλάδους των υπερβολαβιών και του φασόν (βλ. ενδεικτικά τον Πίνακα 1) καθώς και ορισμένες ποιοτικές εκτιμήσεις για την οργάνωση της παραγωγής, τις συνθήκες εργασίας και τη λειτουργία της πόλης. Από τον πίνακα 1 προκύπτει καταρχήν μία σημαντική υποεκτίμηση της συνολικής βιομηχανικής παραγωγής στο ΠΣΘ (στήλες 1 και 2) μεταξύ της απογραφής της ΕΣΥΕ και των καταλόγων ΕΒΕΘ, κλαδικών σωματείων και ICAP. Η χρονική διαφορά των τριών χρόνων μεταξύ 1984-87 δεν πιστεύουμε ότι παίζει σημαντικό ρόλο, εκτός αν υποθέσουμε ότι οι συγκεκριμένοι υποκλάδοι διένυαν τότε μια περίοδο δραματικών αυξητικών τάσεων. Αυτό όμως γνωρίζουμε ότι δεν ισχύει σε μακρο-οικονομικό επίπεδο και σε εθνική κλίμακα. Για τα γουναρικά (υποκλάδος 292) π.χ., έχουμε μια σημαντική κάμψη του κλάδου και μόνο ίσως το γεγονός ότι η γουνοποιία αποκομμάτων είναι (θεωρητικά;) απαγορευμένη εκτός Ν. Καστοριάς και επαρχίας Σιατίστης, επιτρέπει την παραγνώριση της ύπαρξής της το 1984 από την ΕΣΥΕ.

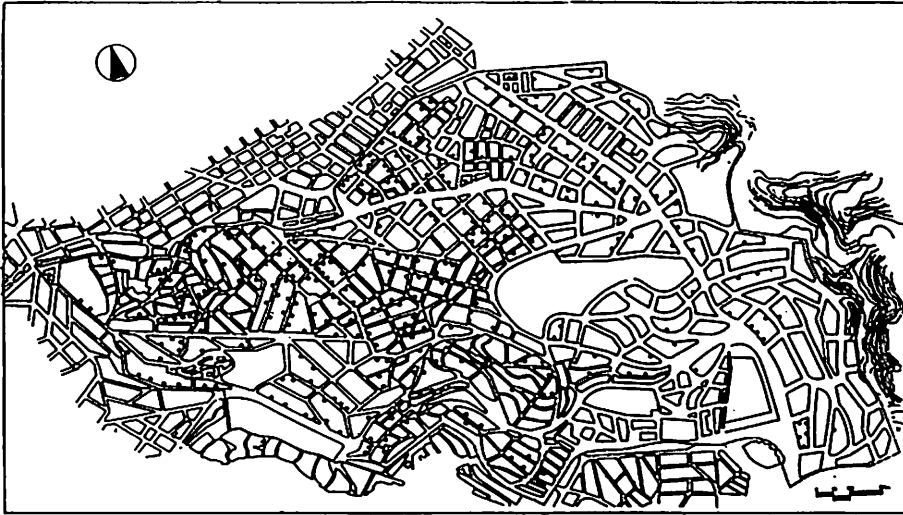
Σημαντικές διαφορές εμφανίζονται επίσης και στις στήλες 4 και 7 που επιτρέπουν την υπόθεση ότι οι υπερβολαβίες και το

του δάσους του Σεΐχ Σου που εκτείνεται ανάμεσα στο παλιό κομμάτι του Δήμου Συκεών και τις νεότερες επεκτάσεις του στην περιοχή του Ρετζικιού. Ο Δήμος έχει έκταση 10.675 στρέμματα. Ένα πολύ μεγάλο μέρος αυτής της έκτασης (50,3%) είναι δάσος ή αναδασωτέα περιοχή. Εξάλλου, ο Δήμος Συκεών χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη έντονων υψομετρικών διαφορών που δημιουργούν διάφορες δυσκολίες, κυρίως στη συγκοινωνία, προσδίδουν όμως και ένα ιδιαίτερο ύφος και χαρακτήρα στην περιοχή. Η γενική εικόνα που παρουσιάζει το οδικό δίκτυο, αλλά και όλη η υποδομή, είναι προβληματική, λόγω αδιάνοικτων τμημάτων του δικτύου και της μορφολογίας του εδάφους (ΓΠΣ, 1986: 61). Η απόσταση του κεντρικού πυρήνα του Δήμου Συκεών από το κέντρο της Θεσσαλονίκης είναι μικρή (περίπου 1 χλμ.), ενώ αυξημένη προσπελασιμότητα εξασφαλίζει και ο περιφερειακός δρόμος που διασχίζει το Δήμο στο σημείο επαφής του με το Σεΐχ Σου.

Ο Δήμος Συκεών αποτελείται από 10 συνοικίες (πολεοδομικές ενότητες), όπου ο πληθυσμός και η πυκνότητα είναι άνισα κατανομημένα (Χάρτης 2). Δεν συναντώνται εξυπηρετήσεις υπερτοπικού επιπέδου εμπορικές, διοικητικές κ.λ.π. (Δήμος Συκεών,

Χάρτης 2: Πυκνότητες πληθυσμού 1988 στις Συκιές

Χάρτης 3

ΣΥΚΙΕΣ: Παραγωγικές μονάδες στον ιστό της πόλης, 1989

Πηγή: Απογραφή της ερευνητικής ομάδας

1989). Πρόκειται για περιοχή κατοικίας με τοπικό λιανικό εμπόριο και έντονη παρουσία (φανερή και κρυφή) βιοτεχνιών. Μεγάλος αριθμός από αυτές τις βιοτεχνίες καθώς και από εργαζόμενους/νες στα σπίτια αναλαμβάνουν υπεργολαβίες και φασόν.

Οι βιοτεχνίες και μικρές βιομηχανίες είναι διάχυτες στα ημι-πόγεια, τα ισόγεια ακόμα και τους ορόφους των κατοικιών, που είναι ιδιόκτητες σε ποσοστά 60-70% (Χάρτης 3). Υπάρχουν όμως ορισμένες επαγγελματικές εγκαταστάσεις ξέχωρες από τον αστικό ιστό, όπως κτηνοτροφικές και πτηνοτροφικές μονάδες στην περιοχή του Ρετζικιού. Οι κατοικίες αποτελούν μόνιμη αστική κατοικία με τη μορφή μονοκατοικίας και κυρίως, πολυκατοικίας. Υπάρχουν ελάχιστες εξαιρέσεις που χρησιμοποιούνται ως δεύτερη κατοικία και μόνο στο συνοικισμό Ρετζικιού. Ο αριθμός ορόφων ποικίλλει κατά περιοχές και είναι από ένας μέχρι πέντε. Τα χαμηλότερα κτίρια συναντώνται στις ανατολικές συνοικίες του Δήμου, όπως και στο Ρετζίκι όπου και η δόμηση είναι αραιότερη (ΓΠΣ, 1986: 35-36).

Ο Δήμος Συκεών αποτελεί συνέχεια του παραδοσιακού κέντρου της Θεσσαλονίκης και είναι μακριά από τους, μέχρι πρότινος, βασικούς συγκοινωνιακούς άξονες. Συγκεντρώνει καταστήματα λιανικού εμπορίου εξυπηρέτησης καθημερινών αναγκών, τα οποία βρίσκονται διάσπαρτα μέσα στον πολεοδομικό ιστό, με κά-

ποιας μορφής συγκέντρωση κατά μήκος των τοπικών κυκλοφοριακών αξόνων. Στο επίπεδο γειτονιάς συναντώνται μικρά διάσπαρτα καταστήματα εξυπηρέτησης της κατοικίας, ανομοιόμορφα καταναμημένα μέσα στην έκταση του Δήμου, με αποτέλεσμα μεγάλες περιοχές του να στερούνται ακόμη και των βασικών καθημερινών εξυπηρετήσεων. Οι πιο προβληματικές περιοχές από αυτήν την άποψη βρίσκονται γύρω από τα κάστρα στο σχετικά νεόκτιστο τμήμα του οικισμού κοντά στο δάσος. Τα καταστήματα χονδρικού εμπορίου, τοπικής καθαρά ακτινοβολίας, καλύπτουν μέρος των αναγκών αυτών των μικρών καταστημάτων (ΓΠΣ, 1986: 45-48 και ΤΑΠ, 1990: 41).

Οι πρώτοι Έλληνες κάτοικοι έφθασαν στην περιοχή του σημερινού Δήμου ως πρόσφυγες από την Ανατολική Θράκη το 1914, ενώ στα 1922 άρχισε η εγκατάσταση προσφύγων της ανταλλαγής από τον Πόντο και τη Μ. Ασία. Συγκεκριμένα, ακόμη και σήμερα, ένα σημαντικό τμήμα του πληθυσμού (7%) είναι προσφυγικής καταγωγής, ένα άλλο είναι ποντιακής καταγωγής (6%), ενώ το υπόλοιπο (87%) αποτελείται από γηγενείς (Δήμος Συκεών, 1989).

Ο Δήμος Συκεών παρουσιάζει μια συνεχή αύξηση πληθυσμού, που το 1988 έφθασε τις 39.718 κατοίκους. Συγκεκριμένα, στην πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1951-61) ο Δήμος, προσέλκυε σημαντικό αριθμό μεταναστών και ξεπερνούσε τους ρυθμούς πληθυσμιακής αύξησης του ΠΣΘ, του Νομού Θεσσαλονίκης και του συνόλου της χώρας. Στις επόμενες περιόδους (1961-71 και 1971-81) οι ρυθμοί πληθυσμιακής αύξησης μειώνονται και υπολείπονται αυτών του ΠΣΘ. Εξακολουθούν βέβαια να ξεπερνούν τους ρυθμούς αύξησης τόσο του Νομού Θεσσαλονίκης, όσο και κυρίως του συνόλου της χώρας.

4.γ. Η διάχυση της παραγωγής σε μικρές μονάδες

Η μεταποίηση αποτελεί το βασικό τομέα απασχόλησης των κατοίκων του Δήμου Συκεών, ενώ το μεγαλύτερο μέρος του εργαζόμενου πληθυσμού με τυπικές σχέσεις εργασίας (δηλαδή χωρίς να περιλαμβάνονται οι φασονιστές/τριες στο σπίτι ή στα εργαστήρια) μετακινείται καθημερινά για απασχόληση εκτός των ορίων του Δήμου: 84,4% εργάζονται εκτός του Δήμου, κυρίως στην ΕΠΘ, ενώ ένα σημαντικό ποσοστό από αυτούς (περίπου 18%), δεν έχουν σταθερό τόπο εργασίας. Από την επιτόπια έρευνα στις βιοτεχνίες προέκυψε επίσης ότι ένας αριθμός απασχολούμενων σ' αυτές προέρχεται και από γειτονικούς δήμους. Από τα στοιχεία της ΕΣΥΕ φαίνεται ότι ο μέσος όρος των απα-

σχολουμένων ανά κατάσταση στη μεταποίηση είναι χαμηλότερος από αυτόν τόσο του νομού, όσο και της επαρχίας Θεσσαλονίκης (2,6 απασχολούμενοι ανά κατάσταση έναντι 5,48 το 1984).

Όπως έδειξε και η έρευνά μας στη Θεσσαλονίκη και την ΕΠΘ, η περίοδος 1978-84 χαρακτηρίζεται από την ίδρυση πολλών νέων μικρών μονάδων που λειτουργούν κυρίως με υπεργολαβικές σχέσεις και που υπόθεση της ερευνητικής μας ομάδας είναι ότι αναπτύχθηκαν για να εκμεταλλευθούν τη θετική γενική συγκυρία (κυρίως για το έτοιμο ένδυμα, παπούτσι, δερμάτινα, ηλεκτρικές μηχανές, εργαλεία και εξαρτήματα μηχανών). Πολλές από αυτές βέβαια δεν εμφανίζονται καθόλου (φασονιστές/τριες σε σπίτι ή σε εργαστήρια), όπως προκύπτει από την επιτόπια έρευνα.

Οι πιο σημαντικοί κλάδοι της μεταποίησης στις Συκιές, τουλάχιστον από το 1973 και μετά, είναι οι ακόλουθοι: 24 (είδη ένδυσης-υπόδοσης), 26 (έπιπλα και είδη επιπλοποιίας) και 20 (είδη διατροφής), που είναι κυρίως εργαστήρια ειδών αρτοποιίας και ζαχαροπλαστικής. Οι τρεις αυτοί κλάδοι το 1984 συγκέντρωναν το 61% των καταστημάτων μεταποίησης που ήταν εγκατεστημένα στα όρια του Δήμου Συκεών και το 66% της απασχόλησης σε αυτά. Μάλιστα, η σημασία τόσο του κλάδου 24 όσο και του κλάδου 26, αυξήθηκε και σε απόλυτους αριθμούς και ως ποσοστό στην περίοδο 1978-84. Μικρή αύξηση είχε και ο κλάδος 38 (μεταφορικά μέσα: πρόκειται βασικά για συνεργεία αυτοκινήτων) που από 13 καταστήματα και 19 απασχολούμενους το 1978, αυξήθηκε σε 37 και 55 αντίστοιχα. Τέλος, ενδιαφέρον παρουσιάζει η εμφάνιση του κλάδου 28 (εκτυπώσεις-εκδόσεις) το 1984, με 11 καταστήματα και 30 απασχολούμενους έναντι 1 και 2 το 1978. Πρόκειται για μετεγκαταστάσεις από τις κεντρικές περιοχές με σπουδαιότερη ένα μεταξοτυπείο με 15 απασχολούμενους εκ των οποίων κανείς (εκτός του ιδιοκτήτη) δεν κατοικεί στις Συκιές.

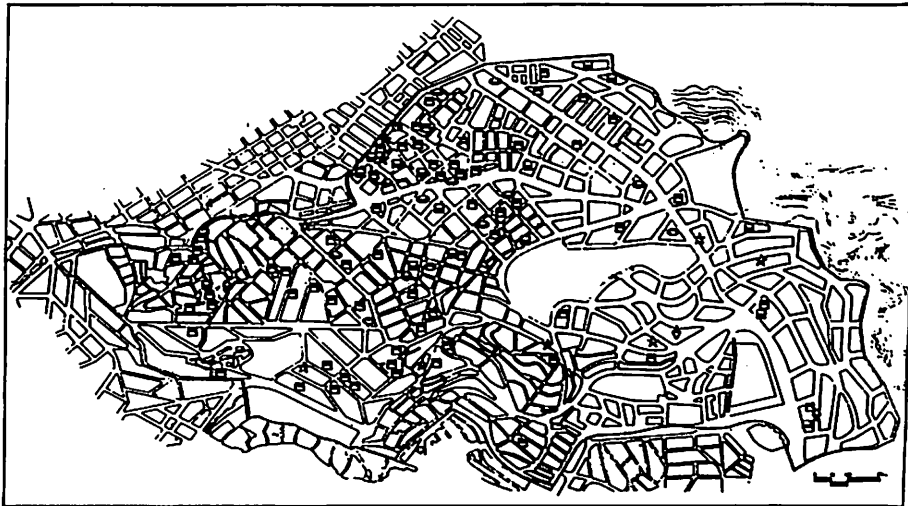
Η μονομερής συγκέντρωση της τοπικής απασχόλησης στο έτοιμο ένδυμα, τα παπούτσια και τα έπιπλα, όπως έδειξε η επιτόπια έρευνά μας, είναι ακόμη πιο έντονη τόσο λόγω της συγκέντρωσης των εργαστηρίων φασόν, όσο και λόγω των μεμονωμένων φασονιστών/τριών σε αυτούς τους υποκλάδους. Όπως υποστηρίζεται στη συνέχεια, αυτό το χαρακτηριστικό καθιστά ευάλωτο το Δήμο Συκεών σε πιθανή οικονομική κρίση αυτών των κλάδων, που, τουλάχιστον για τον κλάδο 24, είναι πλέον ευδιάκριτη.

Οι δραστηριότητες αυτές συνυπάρχουν με τις χρήσεις κατοικίας στο εσωτερικό του πολεοδομικού ιστού (ΓΠΣ, 1986: 32) και «διαχέονται» στο σύνολο σχεδόν της έκτασης του Δήμου (εκτός από το Ρετζίκι) (Χάρτες 2-3). Το χαρακτηριστικό αυτό, μαζί με το

είδος των κλάδων και τα διαρθρωτικά τους χαρακτηριστικά, υποδηλώνει μια σχετική ομοιότητα των Συκεών με άλλες περιοχές της πόλης (χωρίς να είναι «τυπική» περίπτωση), στοιχείο που συνηγορεί στην επιλογή τους.

Η απογραφή των βιομηχανιών και βιοτεχνιών που έγινε από την ερευνητική μας ομάδα έδειξε ότι, στο εσωτερικό του αστικού τμήματος του Δήμου Συκεών (εκτός από το Ρετζίκι), η γεωγραφική τους κατανομή εμφανίζεται διαφοροποιημένη. Οι μεγαλύτερες συγκεντρώσεις εμφανίζονται στη Βάρνα και το Αρμενοχώρι και ακολουθούν η Καλλιθέα, Κολοκοτρώνη, Ρήγα Φερραίου και Κάστρα. Σημαντικά μικρότερες συγκεντρώσεις παρατηρούνται στη Δενδροφυτεία (το μικρότερο ποσοστό), στην Εθνική Αντίσταση και στο Κρουονέρι. Οι ανισοκατανομές αυτές ερμηνεύονται εν μέρει από την ύπαρξη ή όχι κατάλληλων ισόγειων και ημιυπόγειων χώρων (το 70,2% των επιχειρήσεων στις Συκίες στεγάζεται σε τέτοιους χώρους) και την προσπελασιμότητα της κάθε γειτονιάς. Δεν πρέπει να είναι τυχαίο ότι οι νεώτερες κατασκευές με κάποια «ανεκτή» κατάσταση ή ακόμα και παράνομη πρόβλεψη βιοτεχνικού χώρου, βρίσκονται με υψηλότερα ποσοστά στη Βάρνα, Αρμενοχώρι, Καλλιθέα και Ρήγα Φερραίου (ΓΠΣ, 1986). Αυτές εξάλλου οι γειτονίες έχουν και τη μεγαλύτερη προσπελασιμότητα (σχέση με γειτονικούς τους Δήμους, το κέντρο, τις αρτηρίες, τις λεωφορειακές γραμμές κ.λ.π.).

Η κατανομή των βιοτεχνιών ετοίμου ενδύματος, πλεκτικής, κεντήματος και κουβερτών παρακολουθεί —όπως είναι φυσικό— τη συνολική κατανομή των βιοτεχνιών κατά γειτονιά. Οι μεγαλύτερες σε μέγεθος (πάνω από 10 άτομα) βρίσκονται στη Βάρνα και το Αρμενοχώρι. Τα παπούτσια (με μια επιμέρους ειδικευση στην κατασκευή παντοφλών) ως παραγωγική δραστηριότητα δεν εμφανίζονται καθόλου στη Δενδροφυτεία, Εθνικής Αντίστασης και Κρουονέρι, ενώ παρουσιάζουν μια συγκέντρωση στη Βάρνα, όπου βρίσκεται και η μεγαλύτερη μονάδα (25 άτομα) στο Δήμο. Τα τρόφιμα, η πλέον τοπικού χαρακτήρα βιοτεχνία, έχει την περισσότερο ισοκατανεμημένη παρουσία, που παρακολουθεί τις πυκνότητες του πληθυσμού. Αντίθετα στα έπιπλα έχουμε μια σημαντική συγκέντρωση μονάδων στο Αρμενοχώρι και στη Βάρνα (21 στις 37 βιοτεχνίες). Τα αντικείμενα από μέταλλο και τα συνεργεία έχουν τη μεγαλύτερη συγκέντρωση στο Αρμενοχώρι, ενώ δεν υπάρχουν καθόλου σ' άλλες γειτονίες (Κάστρα, Κρουονέρι, Εθνική Αντίσταση). Τέλος οι λοιπές βιομηχανίες, λόγω του σημαντικού συνολικού τους αριθμού, παρακολουθούν κι αυτές τη γενική κατανομή, με εξαίρεση τη γειτονιά Ρήγα Φερραίου, όπου

◻	έτοιμο ένδυμα παίρνει φασόν	⊙	υποδήματα παίρνει φασόν	★	λοιπές παίρνει φασόν
◻	» » δίνει φασόν	⊙	» » δίνει φασόν	★	» » δίνει φασόν
⊙	έπιπλο παίρνει φασόν	⊙	συνεργ. αυτοκ. παίρνει φασόν	◇	μετάλλα παίρνει φασόν
⊙	» » δίνει φασόν	⊙	» » δίνει φασόν	◇	» » δίνει φασόν

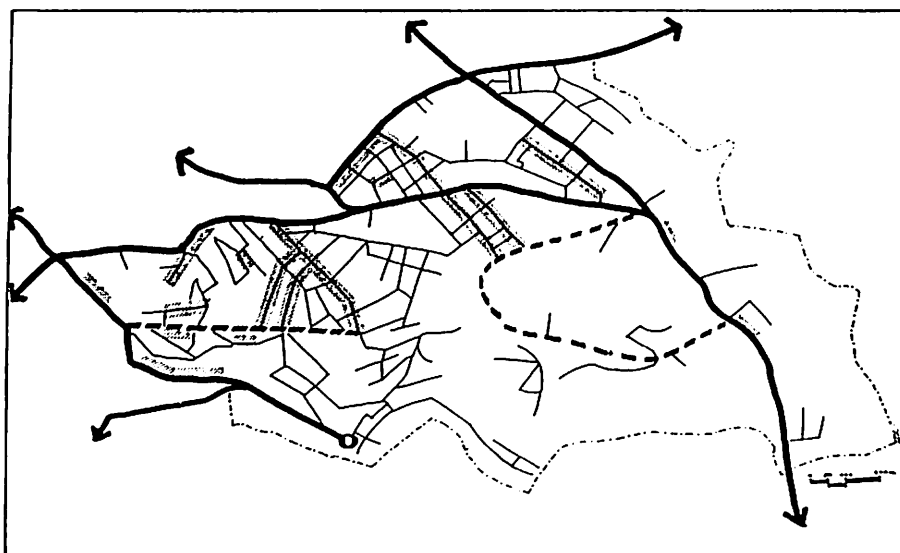
Χάρτης 4

ΣΥΚΙΕΣ: Η κατανομή των παραγωγικών μονάδων που δίνουν ή παίρνουν υπεργολαβίες/φασόν

Πηγή: Απογραφή της ερευνητικής ομάδας

έχουμε τη μεγαλύτερη συγκέντρωσή τους (Χάρτης 4).

Ο περιορισμός της έρευνας στα διοικητικά όρια του Δήμου Συκεών δεν παρουσιάζει στους χάρτες την πραγματική πυκνότητα των βιοτεχνιών/βιομηχανιών που αναπτύσσονται έντονα και προς την Πολίχνη και την Νεάπολη. Από αυτή τη σκοπιά οι χάρτες εμφανίζονται ίσως αποσπασματικοί. Μπορούν όμως μέσα απ' αυτούς να εντοπιστούν κάποια ενδιαφέροντα χαρακτηριστικά για τη διάχυση των παραγωγικών μονάδων στον αστικό ιστό. Κατ' αρχήν είναι εμφανής η συγκέντρωση όλων των μονάδων και κυρίως των μεγαλύτερων σε μικρή απόσταση από τους κυκλοφοριακούς άξονες Ρήγα Φερραίου, Επταπυργίου, Παπαναστασίου και Ελπίδος (Χάρτης 5). Οι εμπορικές χρήσεις και οι αξίες γης δεν επιτρέπουν την ανάπτυξη των βιοτεχνιών κατά μήκος των αξόνων αυτών, αλλά στις παρόδους τους, εκτός λίγων περιπτώσεων. Είναι εμφανής εδώ η δυσμενής θέση των γειτονιών Κάστρα και Δενδροφυτεία. Το δίκτυο των δρόμων όπου υπάρχουν βιοτεχνίες είναι τελικά ένα πολύ μικρό μέρος του συνολικού δικτύου δρό-

→ κύριοι κυκλοφοριακοί άξονες
— δρόμοι που συγκεντρώνουν βιοτεχνίες
- - - δρόμοι που έχουν μεγάλη συγκέντρωση βιοτεχνιών

Χάρτης 5

ΣΥΚΙΕΣ: Η συγκέντρωση των παραγωγικών μονάδων σε λίγους δρόμους
Πηγή: Απογραφή της ερευνητικής ομάδας

μων του Δήμου κι από αυτούς οι μεγαλύτερες πυκνότητες βρίσκονται σε εκείνους που ενώνουν βασικές αρτηρίες ή βασικούς συλλεκτήριους και έχουν κατά κανόνα μια ευθειογενή χάραξη.

4.δ. Υπεργολαβίες και φασόν

Από το σύνολο των 308 βιοτεχνικών καταστημάτων που απογράφηκαν, τα 110, δηλαδή το 35,7%, ενέχονται με τον ένα ή τον άλλο τρόπο σε υπεργολαβική σχέση παραγωγής. Από αυτά, τα 81 (73,6%) είναι στον κλάδο έτοιμου ενδύματος και τα 13 (11,8%) στον κλάδο επίπλου. Δηλαδή στους δύο αυτούς κλάδους συγκεντρώνεται το 85,4% του φασόν στη βιοτεχνία της περιοχής (Πίνακας 2).

Στη μεγάλη τους πλειοψηφία (74 από τις 110 ή 67,2%) οι βιοτεχνικές αυτές επιχειρήσεις αναλαμβάνουν υπεργολαβίες. Μια ανάλυση όμως κατά κλάδο δείχνει ότι αυτό ισχύει κυρίως για τον κλάδο του έτοιμου ενδύματος (65 στις 81 επιχειρήσεις), ενώ για

Πίνακας 2: Μονάδες του Δήμου Συκεών που παίρνουν ή δίνουν φασόν

		ΚΛΑΔΟΣ		
		Έτοιμο ένδυμα κ.λπ.*	Έπιπλο	Λοιπές Βιοτεχνίες
Αριθμός επιχειρήσεων		81	13	16
Θέση στο κτίριο	Ισόγειο	33	5	9
	Ημι-υπόγειο	26	3	4
	Υπόγειο	17	5	3
Αριθμός απασχολουμένων	1	10	4	4
	2	31	6	5
	3	11	3	4
	4	10		2
	5	2		
	6-10	10		1
	11-19	5		
20-35	2			
Φασόν	Παίρνει	65	3	6
	Δίνει	16	10	10
Περιοχή από όπου παίρνει	Δ. Συκεών	2	1	
	Κέντρο πόλης	45		3
	Ανατ. Θεσ/νίκη	3		2
	Δυτ. Θεσ/νίκη	10	1	1
	άλλες περιοχές	20	2	1
Περιοχή που δίνει	Δήμος Συκεών	7	7	1
	Κέντρο πόλης		1	2
	Ανατ. Θεσ/νίκη	1		
	Δυτ. Θεσ/νίκη	4		
	Άλλο νομό	4		
	άλλες περιοχές	3	2	1
Έτος ίδρυσης	πριν '75	3	2	2
	'76-'80	7	8	2
	'81-'85	13		3
	'86-'90	50	3	6

* = Περιλαμβάνονται: 2 μονάδες που κάνουν πλεκτό, 2 μονάδες που κάνουν κέντημα και 1 μονάδα κουβέρτες.

Πηγή: Επιτόπια έρευνα της ερευνητικής ομάδας.

τους περισσότερους άλλους κλάδους (υποδηματοποιία, μηχανουργεία, τυπογραφεία, κούκλες, φωτεινές επιγραφές και είδη οικιακής χρήσης) και κυρίως για τον κλάδο της επιπλοποιίας ισχύει το αντίστροφο (10 στις 13 επιχειρήσεις αναθέτουν φασόν).

Η απασχόληση στα εργαστήρια είναι πολύ μικρή, εφόσον αυτά στο σύνολό τους σχεδόν απασχολούν 1-3 άτομα.

Οι επιχειρήσεις ετοίμου ενδύματος, πλεκτικής, κεντήματος, κουβερτών κ.λπ., στην πλειοψηφία τους παίρνουν φασόν από το κέντρο της Θεσσαλονίκης (56,3%), κυρίως από τις περιοχές όπου υπάρχει έντονη συγκέντρωση αντίστοιχων βιοτεχνιών (κέντρο πόλης και κυρίως Βαλαωρίτου, Πτολεμαίων και Συγγρού). Οι επιχειρήσεις που αναλαμβάνουν υπεργολαβίες στο Δήμο Συκεών τις αναλαμβάνουν από «όπου βρουν» (50%), είτε από τους Δυτικούς Δήμους του ΠΣΘ, είτε από το Δήμο Συκεών. Αυτά τα χαρακτηριστικά κατατάσσουν τις Συκιές στις περιοχές-λήπτες φασόν.

Όσον αφορά τις επιχειρήσεις των ίδιων υποκλάδων που αναθέτουν φασόν, αυτό γίνεται κυρίως σε συνοικίες του ίδιου του Δήμου Συκεών (36,8%), σε περιοχές των Δυτικών Δήμων του ΠΣΘ (21,1%) και σε άλλους νομούς (Ημαθίας, Σερρών, Κιλκίς) (21,1%). Αρκετές από τις επιχειρήσεις που αναθέτουν φασόν (6 στις 16) αρχικά αναλαμβάνουν υπεργολαβίες από το κέντρο και εν συνεχεία τις αναθέτουν σε εργαζόμενες στα σπίτια της γειτονιάς. Όσον αφορά το έπιπλο, οι επιχειρήσεις αυτές στη συντριπτική τους πλειοψηφία (76,9%) αναθέτουν υπεργολαβίες σχεδόν αποκλειστικά σε επιχειρήσεις του Δήμου Συκεών (70%) και δευτερευόντως σε άλλες περιοχές.

Στο Δήμο Συκεών παρουσιάζεται μια μεγαλύτερη συγκέντρωση «νέων» βιοτεχνιών (μετά το 1978) από τις γενικές τάσεις στο ΠΣΘ και της ΕΠΘ. Δε γνωρίζουμε βέβαια αν αυτό ισχύει και για άλλους Δήμους με παρόμοια με τις Συκιές χαρακτηριστικά. Για τις Συκιές όμως μπορούμε να διατυπώσουμε την υπόθεση, ότι την περίοδο 1985-90 (όταν ήδη είχε εκδηλωθεί η κρίση στους υποκλάδους πλεκτικής και ετοίμου ενδύματος), παρουσίαζαν συγκριτικό πλεονέκτημα ανάπτυξης μικρών εργαστηρίων, που αναλάμβαναν φασόν από τις κεντρικές περιοχές.

Τα εργαστήρια φασόν είναι όλα ισόγειοι, ημιυπόγειοι ή υπόγειοι χώροι, τους οποίους ακόμη και οι ίδιοι οι ιδιοκτήτες (κυρίως όσοι δουλεύουν ατομικά ή σε μικρές οικογενειακές επιχειρήσεις), χαρακτηρίζουν ακατάλληλους (Πίνακας 2 και Δημοκρατικός Σύλλογος Γυναικών Συκεών, 1983). Έχουν υγρασία, είναι σκοτεινοί, έχουν προβλήματα από την παρουσία των σωληνώσεων των αποχετεύσεων και συχνά πλημμυρίζουν από τη βροχή.

Όλα τα εργαστήρια αντιμετωπίζουν προβλήματα με το φως και τη θέρμανση. Όλα σχεδόν χρησιμοποιούν ηλεκτρικό φως και την ημέρα –κυρίως το χειμώνα– και σε όλα η θέρμανση από θερμάστρες υγραερίου και πετρελαίου δεν είναι επαρκής και επιβα-

ρύνει τον περιορισμένο αερισμό. Τα τζάμια στις τζαμαρίες των εργαστηρίων/βιοτεχνιών είναι γαλακτόχρωμα ή βρίσκονται πολύ ψηλά (ουσιαστικά πρόκειται για φεγγίτες) και έτσι δεν επιτρέπουν να βλέπει κανείς τι γίνεται μέσα ή οι από μέσα τι γίνεται έξω. Το γεγονός αυτό έχει δύο βασικά πλεονεκτήματα για τον βιοτέχνη: Πρώτον, το εργαστήριο δεν είναι δυνατόν να εντοπισθεί εύκολα από (τυχόν ανεπιθύμητους) υπαλλήλους διαφόρων Δημοσίων Υπηρεσιών (Εφορία, Επιθεώρηση Εργασίας, ΙΚΑ κ.λπ.). Δεύτερον, διαμορφώνει ένα σχετικά ομοιόμορφο εσωτερικό φωτισμό και δεν επιτρέπει τους εργαζόμενους να «χαζεύουν έξω». Πολύ συχνά έξω από το χώρο της βιοτεχνίας/εργαστηρίου δεν υπάρχει πινακίδα με την επωνυμία της επιχείρησης, εκτός από τις περιπτώσεις που πουλούν και λιανικά. Αυτό επιτρέπει τις συχνές αλλαγές επωνυμίας της επιχείρησης και συγχρόνως «εξασφαλίζεται» ο βιοτέχνης, καθώς γίνεται δυσκολότερος ο εντοπισμός.

Τέλος, επειδή συνήθως τα εργαστήρια/βιοτεχνίες βρίσκονται σε κτίρια κατοικίας, δημιουργούνται «τριβές» με τους ενοίκους λόγω του θορύβου που προκαλείται κατά την ώρα της εργασίας ή λόγω της αναστάτωσης της κυκλοφορίας από τη μεταφορά προϊόντων κ.λ.π.

4.ε. Η δουλειά στο σπίτι

Εκτός από την καταγραφή των βιοτεχνιών και την αναγνώριση των υπεργολαβικών σχέσεων μεταξύ επιχειρήσεων και συνεργείων, η ερευνητική μας ομάδα προσπάθησε να προσεγγίσει το πρόβλημα των εργαζομένων και κυρίως των γυναικών, στα σπίτια. Από το σύντομο ερωτηματολόγιο σε τυχαίο δείγμα 101 νοικοκυριών, προέκυψε ένα ποσοστό 10% των νοικοκυριών, όπου κάποιο μέλος δουλεύει φασόν. Δεδομένου όμως ότι το δείγμα παρουσιάζει μεγάλη γεωγραφική διασπορά, έχουμε ένα διάστημα εμπιστοσύνης από 6 ως 16%. Αυτό μας επιτρέπει να διαμορφώσουμε μια *minimum* και μια *maximum* υπόθεση για την παρουσία εργαζομένων φασόν στα σπίτια των Συκεών που κυμαίνεται από 600 (*min*) έως 1.600 (*max*) νοικοκυριά.

Οι παρατηρήσεις αυτές διασταυρώνονται και με τα αποτελέσματα της έρευνας του δημοκρατικού συλλόγου γυναικών, που υπολόγισαν ότι το 1/3 περίπου των νοικοκυριών που μένουν στις Συκιές έχει κάποια σχέση με τον φασόν, είτε σαν εργαζόμενοι/νες στο σπίτι τους, είτε σε κάποια βιοτεχνία τοπική ή σε άλλο δήμο ή τέλος είναι ιδιοκτήτες, συμπέρασμα σημαντικό για το χα-

ρακτήρα της καθημερινής ζωής στην περιοχή (Δημοκρατικός Σύλλογος Γυναικών Συκεών, 1983).

Από τα άτομα που εντοπίστηκε ότι εργάζονται φασόν, έγιναν συνεντεύξεις με 28 εργαζόμενους (με μια διασπορά σε υποκλάδους). Μια διαφορά που εντοπίσαμε στις Συκιές, σε σχέση με το σύνολο της Θεσσαλονίκης, είναι η σχετικά μεγαλύτερη ειδίκευση των εργαζομένων στα σπίτια στο δέρμα –και ειδικά στα φόντια και τις τσάντες– πράγμα που δεν εμφανίζεται τόσο έντονα στις βιοτεχνίες. Από τους 28 εργαζόμενους στα σπίτια οι 7 δουλεύουν φόντια (ή άλλο μέρος του παπουτσιού) και άλλοι 2 τσάντες δερμάτινες και από αυτούς όλοι είναι άνδρες, εκτός δύο γυναικών που κάνουν φιογκάκια σε παπούτσια. Οι υπόλοιπες ειδικεύσεις είναι: έτοιμο ένδυμα με 12 εργαζόμενους, πλεκτό με 3, νάυλον τραπεζομάντηλα με 2 και από έναν άνδρα εργαζόμενο για τα: κέντημα, κουμπί-κουμπότρυπα και ψαλίδισμα κορδελών. Μπορούμε να πούμε ότι οι ειδικεύσεις είναι οι παραδοσιακού τύπου εργασίες φασόν στα σπίτια, ενώ η αναλογία γυναικών/ανδρών είναι ελαφρώς ενισχυμένη υπέρ των ανδρών στις Συκιές, λόγω της παρουσίας των υποκλάδων του δέρματος.

Η πλειοψηφία των εργαζομένων δεν έχει άλλη δουλειά πέραν αυτής του φασόν. Δουλεύουν εποχιακά αλλά σε μόνιμη βάση. Κάποια μικρά χρονικά διαστήματα και κυρίως το καλοκαίρι, σταματούν απλά και μόνο γιατί δεν υπάρχει δουλειά αυτή την εποχή. Ενώ δουλεύουν πάρα πολλές ώρες, πληρώνονται με μια μέτρια έως κακή αμοιβή, από την οποία καλύπτουν και τα έξοδα που κάνουν για την εργασία τους, καθώς και τις δόσεις για τα μηχανήματα που είναι απαραίτητα για τη δουλειά τους και που οι ίδιοι/ες αγόρασαν.

Οι γυναίκες δεν έχουν καμιά προσωπική ασφάλιση, αλλά είναι ασφαλισμένες στο ταμείο του συζύγου τους. Μια ενδιαφέρουσα διαφορά σε σχέση με άλλες γειτονιές της πόλης, είναι το σχετικά υψηλό μορφωτικό τους επίπεδο, αφού η πλειοψηφία έχει πάει σε κάποιες τάξεις του γυμνασίου ή το έχει τελειώσει. Παρόλα αυτά η κοινωνική τους συνείδηση, τα ενδιαφέροντά τους, η γνώση τους για τον έξω κόσμο και γενικά η πληροφόρησή τους παραμένει σε πολύ χαμηλά επίπεδα. Οι εργαζόμενες με το κομμάτι στο σπίτι στις Συκιές, και όχι μόνο αυτές, πιστεύουν ότι η ζωή τους είναι δεμένη με αυτή τη μορφή της δουλειάς κι ότι για τις ίδιες τίποτε δεν πρόκειται να αλλάξει προς το καλύτερο.

Ο χώρος εργασίας είναι μέσα στο σπίτι (22 στις 28 περιπτώσεις) και μόνο δύο περιπτώσεις απάντησαν ότι έχουν ειδικό χώρο δουλειάς. Αρκετοί (12 στους 28) έχουν αντίστοιχη εργασία σε

βιοτεχνία και το απόγευμα παίρνουν επιπλέον δουλειά στο σπίτι (στο έτοιμο ένδυμα, τσάντες και διακόσμηση παπουτσιών). Για τις γυναίκες, η γέννηση και η φροντίδα των παιδιών και οι αυξημένες οικονομικές ανάγκες, είναι οι μόνιμοι λόγοι για την εργασία φασόν στο σπίτι.

5. Η γεωγραφική δομή των υπεργολαβιών και τα τοπικά παραγωγικά συστήματα

Οι κλάδοι που αναπτύσσονται μέσα στην πόλη και σε γειτονιές όπως οι Συκιές, χαρακτηρίζονται από αδύνατες ή λιγοστές εσωτερικές οικονομίες κλίμακας, έχουν όμως την ανάγκη μιας ευέλικτης τοπικής αγοράς εργασίας και πολλών και πυκνών διαπροσωπικών σχέσεων. Αυτές οι συνθήκες μπορεί να οδηγήσουν σε μια διάχυση της παραγωγικής διαδικασίας μέσω υπεργολαβικών σχέσεων, που διευρύνουν με τη σειρά τους τις αλληλοσυσχετίσεις μεταξύ των μονάδων και αναδεικνύουν νέες γεωγραφικές σχέσεις. Όσο ψηλότερο είναι το κόστος αυτών των αλληλοσυσχετίσεων, τόσο οι μονάδες έχουν την τάση να συγκεντρώνονται μαζί σ' ένα τμήμα ή τμήματα της πόλης. Μ' αυτόν τον τρόπο η γεωγραφική εγγύτητα λειτουργεί σαν ασφάλεια –ιδίως για τις μικρότερες από αυτές τις επιχειρήσεις– απέναντι στις αβεβαιότητες της αγοράς και στα καθημερινά προβλήματα που προκύπτουν από την παραγωγή, πληροφόρηση, διάθεση προϊόντων, ή ανεύρεση προσωπικού. Τα παραδείγματα από τη Θεσσαλονίκη για το έτοιμο ένδυμα στο κέντρο της πόλης, για τα εξαρτήματα μηχανών στον Εύοσμο, Μενεμένη και Σταυρούπολη, για τις δερμάτινες τσάντες στη Χαριλάου και 25ης Μαρτίου, για το έτοιμο ένδυμα και τα φόντια παπουτσιών στις Συκιές, Μπότσαρη, Τριανδρία κ.ά., επιβεβαιώνουν αυτές τις παρατηρήσεις (Βαίου κ.ά., 1991α).

Η συγκέντρωση ορισμένων βιομηχανικών μονάδων έξω από τις πόλεις, είναι αποτέλεσμα ιστορικών και τεχνολογικών εξελίξεων, που όμως ποτέ δεν κατάργησε τις αποκεντρωτικές τάσεις και τη διάχυση άλλων μονάδων μέσα στις πόλεις και μάλιστα στα κέντρα τους. Η διάχυση της βιομηχανικής παραγωγής στον ιστό των πόλεων δεν πρέπει να θεωρείται γενικά ως αναχρονισμός ή ένδειξη τεχνολογικής καθυστέρησης. Μπορεί για ορισμένους κλάδους και για ορισμένο είδος εταιριών, να είναι το αποτέλεσμα λογικών επιλογών χωροθέτησης που μεγιστοποιούν τα κέρδη αυ-

τών των επιχειρήσεων. Τα παραδείγματα από τη Νέα Υόρκη, το Λος Άντζελες, το Παρίσι, το Μιλάνο, τη Βαρκελώνη, τη Μπολόνια, τη Φλωρεντία, το Πράτο, το Οπόρτο κ.α. δείχνουν ότι σε διαφορετικές συνθήκες, διαφορετικά μεγέθη πόλεων και διαφορετικοί βιομηχανικοί κλάδοι, διαπλέκονται με τον αστικό ιστό και αναπαράγουν τους σύγχρονους όρους ύπαρξης της «διάχυτης εκβιομηχάνισης» (βλ. επίσης Bagnasco, 1988 και Scott, 1988).

Όσο πιο πυκνά και αναπτυγμένα είναι αυτά τα δίκτυα της κάθετης και οριζόντιας παραγωγικής αποκέντρωσης, των βιομηχανικών διασυνδέσεων και των διαπροσωπικών σχέσεων, τόσο μεγαλύτερη είναι και η δυναμική της αστικής ανάπτυξης στο σύγχρονο καπιταλισμό. Αυτό ισχύει κυρίως για μεσαίου μεγέθους πόλεις όπως η Θεσσαλονίκη, που δεν έχουν διοικητικές αρμοδιότητες εθνικού επιπέδου και δεν αποτελούν μητροπολιτικούς πόλους ενός διεθνούς ή ευρωπαϊκού δικτύου μεγαλουπόλεων. Ο χώρος της πόλης είναι και χώρος βιομηχανικής παραγωγής. Ο χώρος διαμορφώνεται από τις συνθήκες αναπαραγωγής ενός ή περισσότερων τοπικών παραγωγικών συστημάτων ενώ με τη σειρά του τις διαμορφώνει κι αυτός.

Το κύριο γνώρισμα ενός δυναμικού τοπικού παραγωγικού συστήματος σε μια αστική (ή μη-αστική) περιοχή είναι ο υψηλός βαθμός αποκέντρωσης της παραγωγικής διαδικασίας μέσω υπεργολαβιών. Αυτό ισχύει και αντιστρόφως: οι υπεργολαβίες και γενικά η αποκέντρωση της παραγωγής, αναπτύσσονται κυρίως σε περιοχές με πυκνό αστικό δίκτυο, όχι όμως απαραίτητα και σε μεγάλες πόλεις (Mingione και Redclift, 1985). Οι μονάδες αυτές έχουν αναπτυγμένες αλληλοσυνδέσεις με προμηθευτές εισροών για την παραγωγή και με κατασκευαστές ενδιάμεσων προϊόντων, δημιουργούν ζήτηση παροχής υπηρεσιών και οργανώνουν δίκτυα διανομής προϊόντων. Όλο αυτό το κύκλωμα επιδρά στην τοπική απασχόληση και στα τοπικά εισοδήματα, ιδιωτικά και δημοσίου, μέσω φορολογιών.

Οι γεωγραφικές αποστάσεις που ορίζουν ένα τέτοιο σύστημα είναι πολύ μικρές, για να αυξάνονται ακριβώς οι δυνατότητες προσωπικών επαφών με χαμηλό κόστος. Για παράδειγμα, η κεντρική περιοχή της Θεσσαλονίκης, γύρω από την πλατεία Βαρδαρίου, όπου συγκεντρώνεται το 61% των επιχειρήσεων-εντολέων στον κλάδο του έτοιμου ενδύματος στην πόλη, είναι μόλις 1.000 επί 800 μέτρα και όλες σχεδόν οι βασικές εξυπηρετήσεις του κλάδου βρίσκονται μέσα σ' αυτή την περιοχή. Εξάλλου, η πλειοψηφία των υπεργολαβικών επιχειρήσεων βρίσκονται σε μια ακτίνα 7-8 χιλιομέτρων από τους εκάστοτε εντολείς και η μέση

απόσταση συνεργείων φασόν από τις επιχειρήσεις του δείγματος είναι 4,5 χιλιόμετρα. Τέλος, οι αναθέσεις φασόν σε σπίτια χαρακτηρίζονται στην πλειοψηφία τους από μικρές αποστάσεις: η ενσωμάτωση της «γειτονιάς» και του «σπιτιού» στην παραγωγή γίνεται σε μια ακτίνα που δεν ξεπερά το χιλιόμετρο.

Δημιουργείται έτσι μία ιεραρχία χώρων που παρακολουθεί την ιεραρχία των αναγκών –ποιοτικών και χρονικών– της παραγωγής. Σε ένα πρώτο επίπεδο ο παγκόσμιος χώρος ενσωματώνει διαφορετικές εθνικές οικονομίες και «εθνικές» περιφέρειες όπου λειτουργούν οι επιχειρήσεις-εντολές, ακόμα μεγάλης κλίμακας υπεργολάβοι μ' αυτές κάποιων επιχειρήσεων ή μεγάλων καταστημάτων του εξωτερικού. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, στο χώρο της συγκεκριμένης πόλης ή περιφέρειας, αναπτύσσεται ένα δίκτυο υπεργολάβων που αναλαμβάνουν τμήματα της παραγωγής της μεγάλης επιχείρησης. Τέλος, σ' ένα τρίτο επίπεδο, αυτό της γειτονιάς και του σπιτιού, όπως στις Συκιές, μεμονωμένοι φασονίστες/στριες δουλεύουν στα σπίτια τους παίρνοντας δουλειά από τα μικρά συνεργεία. Στο πρώτο επίπεδο οι παραγγελίες αλλάζουν κάθε 2-3 μήνες, στο δεύτερο κάθε εβδομάδα και στο τρίτο καθημερινά. Μ' αυτό τον τρόπο τα διάφορα νοικοκυριά στις γειτονιές της πόλης εργάζονται ως παράλληλοι, ανεξάρτητοι και αποκομμένοι εργαζόμενοι, ως ο τελευταίος κρίκος της παραγωγικής διαδικασίας ενός «παγκόσμιου εργοστασίου», όπως εύστοχα έχουν παρατηρήσει οι Fuentes και Ehrenreich (1984).

Για τη λειτουργία του συστήματος μέχρι σήμερα ήταν απαραίτητες τέσσερις τοπικές προϋποθέσεις: α) ανεξέλεγκτη χωροθέτηση των μονάδων, που δημιουργούνται ουσιαστικά «όπου θέλουν», β) παροχή μιας ελάχιστης υποδομής επικοινωνιών και κυκλοφορίας, γ) ανοχή και ανεκτικότητα των δημοσίων αρχών και, τέλος, δ) ευέλικτη τοπική αγορά εργασίας.

Είναι προφανές ότι μια αλλαγή σε οποιαδήποτε από αυτές τις προϋποθέσεις θα προξενήσει ανεπιθύμητες, από την πλευρά των εργοδοτών, δυσλειτουργίες στο σύστημα. Αφήσαμε τελευταία την πιο σημαντική μακρο-οικονομικού χαρακτήρα προϋπόθεση: αυτή της ζήτησης των προϊόντων που παράγουν αυτές οι εταιρίες και της συσχέτισης της όλης τοπικής παραγωγής με την κρίση του κλάδου σε εθνική και ευρωπαϊκή κλίμακα. Είναι προφανές ότι ένα αρνητικό κλίμα σε διεθνές επίπεδο θα επηρεάσει όλο το σύστημα που περιγράφουμε και θα τροφοδοτήσει πιέσεις από την πλευρά των ιδιοκτητών να διατηρηθούν οι αρνητικές για τους εργαζόμενους/νες «τοπικές προϋποθέσεις» λειτουργίας του.

6. Από την «πρωτεύουσα των προσφύγων» στην «πρωτεύουσα του φασόν»;

Η σκόπιμη αυτή λογοτεχνικού τύπου αναφορά από το γνωστό βιβλίο του Γ. Ιωάννου δεν αποσκοπεί στην ωραιοποίηση των φαινομένων που περιγράψαμε. Αντιθέτως, υπογραμμίζει με έμφαση τις σημαντικές αλλαγές που έχουν γίνει μεταπολεμικά στην πόλη και την ανάδειξη του συνόλου της Θεσσαλονίκης σε ένα κατ'εξοχήν βιομηχανικό κέντρο, που έχει μία από τις μεγαλύτερες σε ευρωπαϊκή κλίμακα συγκεντρώσεις βιομηχανιών/βιοτεχνιών στον αστικό της ιστό και τη μεγαλύτερη πανελλαδικά αναλογία εργαζομένων με υπεργολαβική σχέση στο σύνολο του εργατικού πληθυσμού. Επιπλέον, η πόλη «οργανώνει παραγωγικά» την ευρύτερη περιοχή της κεντρικής Μακεδονίας σε ένα δυναμικό βιομηχανικό πόλο και συγκεντρώνει για πρώτη ίσως φορά μετά την απελευθέρωσή της ξανά τις προϋποθέσεις για μία διεθνή παρουσία στη Βαλκανική.

Η έρευνα γύρω από τη «διάχυτη εκβιομηχάνιση» στην πόλη της Θεσσαλονίκης και, πιο συγκεκριμένα, η διερεύνηση του φαινομένου των υπεργολαβιών και του φασόν στις Συκιές, αποκαλύπτει έναν πλούτο παραγωγικών δραστηριοτήτων που βρίσκονται συνήθως έξω από τον προβληματισμό όσων ασχολούνται με τα «προβλήματα της πόλης». Ταυτόχρονα αποτελεί μια μετάθεση του ενδιαφέροντος από τις ορατές πλευρές των πολεοδομικών προβλημάτων (κυκλοφοριακό χάος, ανάμιξη ετεροειδών χρήσεων κ.λ.π.) σε κάποιες από τις αθέατες πλευρές τους, που έχουν σχέση με το παραγωγικό σύστημα της πόλης και τη λειτουργία του. Από αυτή την άποψη η έρευνα θέτει ένα ζήτημα περιεχομένου και προτεραιοτήτων των προτάσεων και μέτρων πολιτικής. Όπως αναφέρει και ο Τσουκαλάς (1986: 9), η προσέγγιση της κοινωνικής πραγματικότητας δεν παράγει μόνο δεδομένα αλλά και «ιδεολογία» και μπορεί να συμβάλλει «στη ριζική θεωρητική ανακατασκευή παραδοσιακών κατηγοριοποιήσεων».

Με βάση τη συγκεκριμένη έρευνα μπορεί κανείς να υποστηρίξει ότι το παραγωγικό σύστημα της πόλης και της ευρύτερης περιοχής της Θεσσαλονίκης, μ' άλλα λόγια η οικονομία της πόλης, στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό σε μορφές παραγωγής που αρθρώνονται γύρω από το φαινόμενο των υπεργολαβιών. Αυτό δεν αφορά μόνο τις άμεσα παραγωγικές δραστηριότητες, αλλά και μια πληθώρα άλλων δραστηριοτήτων που τις υποστηρίζουν ή εξαρτώνται από αυτές.

Μέσα από τις υπεργολαβίες ενσωματώνεται στην παραγωγή,

με διαφορετικές σχέσεις και συνθήκες εργασίας, ένας μεγάλος αριθμός ανθρώπων, πολλοί από τους οποίους δεν καταγράφονται καν ως εργαζόμενοι/νες ή ενεχόμενοι/νες στην παραγωγή. Η λειτουργία του φαινομένου είναι λοιπόν καθοριστική όχι απλά για την οικονομία της πόλης με μια αφηρημένη έννοια, αλλά και για τις συνθήκες καθημερινής ζωής και την εμπειρία εργασίας ενός μεγάλου αριθμού των κατοίκων της. Αυτές οι συνθήκες και εμπειρίες διαμορφώνονται μέσα σε ένα πολεοδομικό περιβάλλον του οποίου τα χαρακτηριστικά τις προσδιορίζουν, αλλά και προσδιορίζονται από αυτές σε μεγάλο βαθμό.

Σημειώσεις

1. Το άρθρο βασίζεται σε υλικό που συγκεντρώθηκε στα πλαίσια έρευνας που ανατέθηκε στους συγγραφείς από τον Οργανισμό Ρυθμιστικού και Προστασίας Περιβάλλοντος Θεσσαλονίκης και εκπονήθηκε στο διάστημα Μάιος 1988-Φεβρουάριος 1991, βλ. Βαίου κ.ά., 1991α και Βαίου κ.ά., 1991β. Στη συλλογή των στοιχείων στο Δήμο Συκεών, πολύτιμη ήταν η συνεργασία: α) του Χάρη Ναξάκη, οικονομολόγου, β) των Κ. Χαραλαμπίδου, Χ. Καραθανάση και Κ. Παπούλια για τη συμπλήρωση των ερωτηματολογίων σε νοικοκυριά στο Δήμο Συκεών, γ) των μελών του δημοκρατικού συλλόγου γυναικών Συκεών που συμπλήρωσαν ορισμένα ερωτηματολόγια σε φασανίστριες/στες και δ) των Ε. Αθανασίου και Ο. Ευσταθίου για τη σχεδίαση των χαρτών. Ευχαριστούμε θερμά τους παραπάνω για τη βοήθειά τους καθώς και την τότε διοίκηση του εργατικού κέντρου Θεσσαλονίκης και τους υπεύθυνους των κλαδικών συνδικάτων.

2. Για αναλυτική παρουσίαση των συνθηκών και τάσεων ανάπτυξης της βιομηχανίας στη Θεσσαλονίκη, βλ. Βαίου κ.ά., 1991α, καθώς και τη σύντομη παρουσίαση της έρευνας στα *Σύγχρονα Θέματα* (Βαίου κ.ά., 1991β).

3. Όπ.παρ. (1).

4. Τα στοιχεία της ΕΣΥΕ για το φασόν κατά κλάδο σε επίπεδο νομού και πολεοδομικού συγκροτήματος είναι δημοσίευτα. Ευχαριστούμε τον κ. Γ. Βαλατσό, Διευθυντή Βιομηχανικής Παραγωγής της ΕΣΥΕ για τη συνεργασία του.

5. Οι χρονικοί και οικονομικοί περιορισμοί της συγκεκριμένης έρευνας δεν επέτρεπαν τέτοια λεπτομερή διερεύνηση στο σύνολο της Θεσσαλονίκης.

6. Η επιτόπια έρευνα έγινε το φθινόπωρο του 1989 και την άνοιξη του 1990 για να συμπέσει με περιόδους αιχμής του φαινομένου των υπεργολαβιών/φασόν.

Βιβλιογραφία

- Allen S., Wolkowitz C., *Homeworking. Myths and realities*, Macmillan, London, 1987.
- Ανδρικοπούλου Ε., Καυκαλάς Γ., Λαγόπουλος Α., και Σεφερτζή Ε., *Βιομηχανία στη Θεσσαλονίκη. Κλαδική και χωροθετική ανάλυση*, Θεσσαλονίκη, 1985.
- Ανδρικοπούλου Ε., «Βιομηχανικές δομές και τάσεις αναδιάρθρωσης στη δεκαετία του '80», *Τόπος*, 1, σελ. 47-79, 1990.
- Αραβαντινός Α., Βασενχόβεν Λ., Μάρκου Μ., Παναγιωτάτου Ε., Σαγιάς Ι., Τσουδερός Ι., *Μελέτη και έρευνα προβλημάτων δυσλειτουργίας των ΜΜΕ με την πολεοδομική οργάνωση, προτάσεις για την ανάπτυξη της περιοχής: ένα μοντέλο*, (Έρευνα για λογαριασμό του ΕΟΜΜΕΧ), ΕΜΠ, Αθήνα, 1989.
- Αυγουστίδου Μ., Κομνηνός Ν., Μιχαηλίδης Γ., Σεφερτζή Ε., Στογιαννίδου Μ., *Τεχνότοποι και βιομηχανικός εκσυγχρονισμός στην Ελλάδα*, (Έρευνα για λογαριασμό της ΓΓΕΤ), Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ, 1987.
- Bagnasco A., *The Italie*, Il Mulino, Bologna, 1977.
- Bagnasco A., *La costruzione sociale del Mercato*, Il Mulino, Bologna, 1988.
- Βαΐου Ντ., Λαμπριανίδης Λ., Χατζημιχάλης Κ. και Χρονάκη Ζ. *Διάχυτη εκβιομηχάνιση στο ΠΣΘ και στην ΕΠΘ: επιπτώσεις στην ανάπτυξη της πόλης*, Ερευνητικό Πρόγραμμα, Οργανισμός Ρυθμιστικού και Προστασίας Περιβάλλοντος Θεσσαλονίκης (τόμοι 4), Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ, 1991.
- Βαΐου Ντ., Λαμπριανίδης Λ., Χατζημιχάλης Κ. και Χρονάκη Ζ., «Διάχυτη εκβιομηχάνιση στη Θεσσαλονίκη», *Σύγχρονα Θέματα*, 45, σελ. 70-79, 1991.
- Βαΐου Ντ., Στρατηγάκη Μ., Χρονάκη Ζ., «Αμειβόμενη εργασία στο σπίτι: μια γυναικεία δουλειά και μια ιδεολογία», *Σύγχρονα Θέματα*, 45, σελ. 47-53, 1991.
- Βαΐου Ντ., Χατζημιχάλης Κ., «Νέα χαρακτηριστικά της άνισης περιφερειακής ανάπτυξης και μορφές κοινωνικής αναπαραγωγής στην Ελλάδα», *Πόλη και Περιφέρεια*, Νο 13, σελ. 99-122, 1987.
- Βασενχόβεν Λ., Λαμπρίδη Β., Λαμπρίδης Χ., Παναγιωτάτου Ε., Σαπουντζάκη Π., *Σχέσεις οικονομικού και φυσικού σχεδιασμού: Η αλληλεπίδραση της πολιτικής πολεοδομικής αναβάθμισης αστικών περιοχών και άλλων πολεοδομικών ελέγχων και παρεμβάσεων με την λειτουργία Μ.Μ.Ε.* (Έρευνα για λογαριασμό της ΓΓΕΤ), ΕΜΠ, Αθήνα, 1988.
- Braverman H., *Labour and monopoly capital*, Monthly Review Press, N.Y., 1974
- Γιαννίτσος Τ., *Η Ελληνική βιομηχανία: ανάπτυξη και κρίση*, Gutenberg, Αθήνα, 1985.
- ΓΠΣ, *Γενικό Πολεοδομικό Σχέδιο Δήμου Συκεών*, ΥΠΕΧΩΔΕ, 1986.
- Δήμος Συκεών, *Απογραφή κατοίκων 1988. Στατιστική ανάλυση πληθυσμιακών χαρακτηριστικών*, Μimeo, Θεσσαλονίκη, 1989.
- ΕΟΜΜΕΧ, *Συνέδριο για τις υπεργολαβίες*, Αθήνα, 1983.
- Friedman A., *Industry and labour*, Macmillan, London, 1977.

- Fuentes A., Ehrenreich B., *Women in the global factory*, South End Press, London, 1984. Βλ. επίσης τη μετάφραση του Α' Κεφαλαίου στο: Κ. Χατζημιχάλης (επιμ.), *Περιφερειακή ανάπτυξη και πολιτική, συλλογή κειμένων από τη διεθνή εμπειρία*, Εξάντας, Αθήνα, 1992.
- Gershuny J.I., «Economic development and change in the mode of provision of services», στο N. Redclift, E. Mignione (eds), *Beyond employment*, London, Macmillan, 1985.
- Holmes I., «The organization and locational structure of production subcontracting», στο A. Scott, M. Storper (eds), *Production, Work, Territory*, Allena Unwin, Boston, 1986. Βλ. σε ελληνική μετάφραση «Οργάνωση και γεωγραφική διάρθρωση των υπεργολαβιών παραγωγής», στο: Κ. Χατζημιχάλης (επιμ.), *Περιφερειακή ανάπτυξη και πολιτική, συλλογή κειμένων από τη διεθνή εμπειρία*, Εξάντας, Αθήνα, 1992.
- Κομνηνός Ν., «Τοπική ευελιξία και η κρίση της βιομηχανίας στην Ελλάδα», *Τόπος*, 1, 1990, σελ. 81-92.
- Κοριά Μ., *Ο εργάτης και το χρονόμετρο*, Κομμούνα, Αθήνα, 1985.
- Λυμπεράκη Αντ., *Ευέλικτη εξειδίκευση*; Gutenberg, Αθήνα, 1991.
- McDowell L., Massey D., «A woman's place!», στο D. Massey, J. Allen (eds) *Geography matters!*, Cambridge Univ. Press, 1984. Βλ. σε ελληνική μετάφραση «Ένας χώρος για τις γυναίκες», στο: Κ. Χατζημιχάλης (επιμ.), *Περιφερειακή ανάπτυξη και πολιτική, συλλογή κειμένων από τη διεθνή εμπειρία*, Εξάντας, Αθήνα, 1992.
- Mingione E., *Underground economy and irregular forms of Employment the case of Italy*, Commission of the European Communities, Bruxelles, 1988.
- Mingione E., Redclift N. (eds), *Beyond employment: household, gender and subsistence*, B. Blackwell, London, 1985.
- Μουρίκη Α., «Ευέλικτες μορφές απασχόλησης: ευλογία ή ανάθεμα;», *Τόπος*, 3, 1991, σελ. 97-117.
- Μπενέκος Κ., «Οι υπεργολαβίες στην Ελλάδα», στο *Διάσκεψη για τις υπεργολαβίες*, ΕΟΜΜΕΧ, Αθήνα, 1983.
- Παυλόπουλος Π., *Η παραοικονομία στην Ελλάδα*, ΙΟΒΕ, Αθήνα, 1987.
- Πεπελάσης Α., «Ανασυγκρότηση εδώ και τώρα», *Το Βήμα*, 29-6-1986, 1986.
- Πετράκος Γ., Ζήκος Σπ. και Ζαχαρόπουλος Θ., «Μικρομεσαίες επιχειρήσεις και η αναζήτηση αναπτυξιακής στρατηγικής σε τοπική κλίμακα», *Τόπος*, 3, 1991, σελ. 69-96.
- Σαπουντζάκη Π., «Μεταποιητική δραστηριότητα και αστικός χώρος: μια εμπειρική έρευνα στο κέντρο της Αθήνας», *Σύγχρονα Θέματα*, 45, 1991, σελ. 61-69.
- Scott A., *Metropolis: from the division of labour to urban form*, Univ. of California Press, Los Angeles, 1988.
- Σύνδεσμος Κατασκευαστών Ετοιμών Ενδυμάτων (κ.ά.), *Α' Πανελλήνιο Συνέδριο ετοιμού ενδύματος, πλεκτικής και φασόν*, Θεσσαλονίκη, 1985.
- ΤΑΠ, *Τοπικό αναπτυξιακό πρόγραμμα Δήμου Συκεών*, Θεσσαλονίκη, 1990.
- Τσουκαλάς Κ., «Εργασία και εργαζόμενοι στην πρωτεύουσα: αδιαφάνειες, ερωτήματα, υποθέσεις», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 60, 1986, σελ. 3-71.

Νέα Οικολογία

Τεύχος 104, Ιούνιος 1993

Μηνιαία επιθεώρηση, Μαυρομιχάλη 39, Αθήνα
106 80, τηλ. 36 19 837, fax. 36 02 621.

**Διαρκής αυθαιρεσία, της σύνταξης.
Γεωργία: οι παγκοσμίως φθίνουσες αποδόσεις, του Μιχάλη Μοδινού.**

Πράσινοι: μαθήματα από τις γαλλικές εκλογές, του Βασίλη Παπακριβόπουλου.

Τοξικά στο ποτήρι σας από την ΕΛΒΙΕΞ, της Κ. Καρύγιανη.

Η Θεσσαλονίκη κινδυνεύει από το PVC, της Greenpeace.

Ο Βαρδάρης πνίγει τον Αξιό, του Δ. Τ.

Πυροπροστασία στην Ικαρία, του Βασίλη Παπακριβόπουλου.

Ταυλάνδη: υγρή κι όμως ξερή, της Εύης Τσιτριίδου.

Το καθαρτήριο του Αρχαγγέλου, του Μιχάλη Προμπονά.

Ήταν κάποτε μια συνοικία..., του Σάκη Κουρουζίδη.

Ερημοποίηση και στην Ευρώπη, του Γ.Σ.

Συνέντευξη: Ανακύκλωση στην Αθήνα: δειλά βήματα

Φάνη Δημητρακούδη: Πόσιμο νερό: Αποτελεί το φίλτρο λύση;

Αθηνά Μαυρίδου: Συσκευές καθαρισμού του πόσιμου νερού.

Α. Κουζέλη - Κατσίρη: Το πόσιμο νερό σήμερα.

Α. Παράσχη - Γ. Χονδρινός: Το κόκκινο βιβλίο.

Γιώργος Πολίτης: Αώος ή Αίας ή Βογιούσα: Οδοιπορικό.

Γιώργος Σφήκας: Να σώσουμε τη χαράδρα του Αώου.

ΔΙΚΑΙΟ - ΑΦΙΕΡΩΜΑ

Προβλήματα προστασίας άγριων πτηνών στην ΕΟΚ, των Π. Πανιέρα, Μ. Σέγκρεν.

Η νομική προστασία των πουλιών στη Μεσόγειο, της Θ. Λαζαρέτου.

Η μητροπολιτική συγκέντρωση και το μέγεθος της μητρόπολης στην Ελλάδα 1961-1991

Γ. Πετράκος*, Β. Κοτζαμάνης**

1. Εισαγωγή

Η συγκέντρωση του αστικού πληθυσμού ενός σημαντικού αριθμού αναπτυσσόμενων αλλά και αναπτυγμένων χωρών στα μητροπολιτικά κέντρα και ο ρόλος που αυτά τα κέντρα διαδραματίζουν στην διαδικασία της οικονομικής ανάπτυξης, έχουν απασχολήσει σε σημαντικό βαθμό την διεθνή βιβλιογραφία (Berry 1961, El-Shakhs 1972, Friedmann 1969, 1970, 1972, Mera 1973, Parr 1985, Rosen and Resnick 1980, Wheaton and Shishido 1981, Firebaugh 1985, Smith 1985, Petrakos and Brada 1989, Petrakos 1992, Petrakos and Tsoukalas 1992). Η έρευνα έχει επεκταθεί και έχει απασχολήσει ερευνητές από διάφορα επιστημονικά πεδία (Οικονομολόγους, Γεωγράφους, Περιφερειολόγους Δημογράφους, Πολεοδομους) λόγω κυρίως του τρόπου και του ρυθμού με τον οποίο αναπτύσσεται ένας μεγάλος αριθμός μητροπόλεων σε παγκόσμια κλίμακα και των οικονομικών, κοινωνικών, πολεοδομικών και περιβαλλοντικών προβλημάτων που αυτή η μεγέθυνση συνεπάγεται.

Όπως φαίνεται στον Πίνακα 1, οι χώρες με υψηλό βαθμό μητροπολιτικής συγκέντρωσης είναι κυρίως οι αναπτυσσόμενες, χωρίς να λείπουν όμως και οι ανεπτυγμένες (Ιαπωνία, Ισραήλ, Μ. Βρετανία) ή και αυτές που βρίσκονται σε ενδιάμεσα επίπεδα

* Λέκτορας στο Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών

** Ερευνητής στο Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

ανάπτυξης (Ν. Κορέα, Ελλάδα). Αν και σε όλες τις χώρες ο βαθμός μητροπολιτικής συγκέντρωσης είναι αρκετά υψηλός, σε κάποιες από αυτές εξίσου σημαντικά είναι και τα προβλήματα που συνδέονται με το απόλυτο μέγεθος του μεγαλύτερου αστικού κέντρου.

Πίνακας 1: Χώρες/με υψηλό βαθμό μητροπολιτικής συγκέντρωσης

Χώρα	Πληθυσμός Μητρόπολης	Πληθυσμός Χώρας	Ποσοστό της Μητρόπολης επί του συν. Πληθυσμού
Αργεντινή	10.700.000	27.862.771	38,40%
Χιλή	4.000.000	11.976.050	33,40%
Κόστα Ρίκα	560.000	2.276.676	24,60%
Αίγυπτος	8.500.000	40.983.000	20,74%
Ιράκ	2.183.800	9.465.800	23,06%
Ισραήλ	1.380.000	3.950.700	34,93%
Ιαπωνία	26.200.000	117.060.396	22,38%
Ν. Κορέα	11.200.000	39.951.000	28,03%
Νικαράγουρα	644.588	2.823.979	22,81%
Περου	4.600.000	17.031.221	27,00%
Ουρουγουάη	1.350.000	2.788.000	48,42%
Ελλάδα	3.021.000	9.740.417	31,00%
Ιορδανία	648.587	2.152.273	30,11%
Μ. Βρετανία	11.100.000	56.286.000	19,72%

Πηγή: Rand McNally, World Atlas, 1986.

Ένα από τα βασικά σημεία προβληματισμού που έχουν αναπτυχθεί στην βιβλιογραφία αφορά την διερεύνηση των παραγόντων εκείνων που σε εθνικό ή διεθνές επίπεδο έχουν συμβάλλει στην διαμόρφωση αυτών των μεγάλων αστικών συγκεντρώσεων και τη σχέση που μπορεί να έχουν με τις ανάγκες και την διαδικασία της ανάπτυξης των χωρών αυτών. Γύρω από αυτή προβληματική έχουν μορφοποιηθεί κυρίως δύο προσεγγίσεις που επιχειρούν να ερμηνεύσουν το φαινόμενο.

Σύμφωνα με την πρώτη (Mera 1973, Wheaton and Shishido 1981) η συγκέντρωση πληθυσμού και άλλων παραγωγικών πόρων στη μητρόπολη είναι μια επιθυμητή και θετική διαδικασία που οδηγεί στην επιτάχυνση των ρυθμών ανάπτυξης μιας χώρας μέσω της λειτουργίας και εκμετάλλευσης εξωτερικών οικονομιών συσπείρωσης (agglomeration economies) που λαμβάνουν χώρα όταν η παραγωγική διαδικασία συγκεντρώνεται στα μεγάλα αστικά κέντρα. Εφόσον τα μεγάλα αστικά κέντρα εξυπηρετούν

καλύτερα την παραγωγή μέσω των οικονομιών συσπείρωσης που προσφέρουν στις επιχειρήσεις, η συγκέντρωση πληθυσμού στην μητρόπολη είναι μια οικονομικά αποτελεσματική και συνεπώς χρήσιμη και αναγκαία διαδικασία για την ανάπτυξη.

Η άποψη όμως αυτή δεν έχει γίνει γενικά αποδεκτή. Σύμφωνα με τους επικριτές της, σε πόλεις τεραστίων διαστάσεων όπως η Σεούλ, η Πόλη του Μεξικού ή το Κάιρο, τα οφέλη της συγκέντρωσης έχουν προ πολλού εξαντληθεί και αντισταθμιστεί από το αυξημένο κόστος μεταφοράς που συνεπάγονται η μεγάλη πληθυσμιακή πυκνότητα και η κυκλοφοριακή συμφόρηση καθώς και από την περιβαλλοντική ρύπανση και την χειροτέρευση της ποιότητας ζωής. Παρόλα αυτά, τα μητροπολιτικά κέντρα εξακολουθούν να μεγεθύνονται με αμείωτους ρυθμούς σε παγκόσμια κλίμακα κυρίως λόγω της επίδρασης μιας σειράς πολιτικών, διεθνών και κοινωνικών παραγόντων (Petrakos and Brada 1989), της δεσπόζουσας θέσης τους στο εθνικό σύστημα αστικών κέντρων που επιτρέπει την ανάπτυξη μιας άνισης σχέσης κέντρου-πεφέρειας (Friedmann 1969, 1970, 1972, El-Shakhs 1972), της επίδρασης των δεσμών που είχαν αναπτύξει στην περίοδο της αποικιοκρατίας (Smith 1985) ή τέλος, λόγω της μεροληπτικής άσκησης πολιτικής στον χώρο σε εθνικό επίπεδο (Petrakos and Tsoukalas 1992).

Για την χώρα μας όλη αυτή η προβληματική αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον λόγω κυρίως του μεγέθους του Πολεοδομικού Συγκροτήματος Πρωτεύουσας (Π.Σ.Π.) και του ειδικού βάρους του στην διαμόρφωση της συνολικής παραγωγής και του εισοδήματος σε σχέση με τις υπόλοιπες περιφέρειες της Ελλάδας (Οικονόμου 1991, Κατοχιανού, Θεοδωρή-Μαρκογιαννάκη 1989). Το μέγεθος αυτό έχει κριθεί από πολλούς ως προβληματικό επειδή συνδέεται άμεσα με την πληθυσμιακή συρρίκνωση και την καθυστέρηση της ανάπτυξης σε μια σειρά περιφέρειες της χώρας, αλλά και την επιδείνωση των κυκλοφοριακών και περιβαλλοντικών προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι κάτοικοι της Αθήνας τα τελευταία 10-20 χρόνια. Ταυτόχρονα επίσης γίνεται φανερό ότι η πολιτεία δεν έχει ακολουθήσει μέχρι στιγμής μια ενιαία στρατηγική απέναντι στο φαινόμενο της πληθυσμιακής συγκέντρωσης στην Αθήνα. Από την μια πλευρά παρέχει κίνητρα για την ανάπτυξη των περιφερειών και από την άλλη υιοθετεί εθνικές ή κλαδικές πολιτικές ανάπτυξης που ευνοούν την συγκέντρωση και διατηρεί την χωρικά συγκεντρωτική δομή της δημόσιας διοίκησης η οποία με την σειρά της αναπαράγει και διατηρεί την υπεροχή της πρωτεύουσας (Petrakos and Tsoukalas 1992).

Στην χώρα μας, όπως άλλωστε και στις περισσότερες χώρες του κόσμου, η διερεύνηση των παραγόντων που συμβάλλουν στην δημιουργία του χωρικού προτύπου της δεσπόζουσας πόλης και των σχέσεων κέντρου-περιφέρειας που αποδυναμώνουν τις προσπάθειες ανάπτυξης της υπόλοιπης χώρας, είναι δυσχερής. Αυτή η δυσχέρεια οφείλεται εν μέρει και στην έλλειψη πληθυσμιακών και άλλων στοιχείων σε επίπεδο πολεοδομικού συγκροτήματος σε διαχρονική βάση για τις 3 τουλάχιστον τελευταίες δεκαετίες κατά την διάρκεια των οποίων ο πληθυσμός της πρωτεύουσας σχεδόν διπλασιάστηκε. Τα μόνα στοιχεία που υπάρχουν είναι αυτά των απογραφών του πληθυσμού (Πίνακας 2), τα οποία δίνουν μεν μια εικόνα της κατάστασης, αλλά δεν επιτρέπουν οποιαδήποτε προσπάθεια συστηματικής διερεύνησης και αναζήτησης εμπειρικών ενδείξεων που να στοιχειοθετούν μια αξιόπιστη ερμηνεία του φαινομένου και να επιτρέπουν ένα πιο ορθολογικό σχεδιασμό χωρικών πολιτικών.

Πίνακας 2: Ο πληθυσμός του Πολεοδομικού Συγκροτήματος Πρωτεύουσας και ο βαθμός Μητροπολιτικής Συγκέντρωσης στην Ελλάδα

Έτη	Πληθυσμός Π.Σ.Π.	Πληθυσμός Ελλάδας	Βαθμός Μητροπολιτικής Συγκέντρωσης στην Ελλάδα
1951	1.378.586	7.632.801	18,06%
1961	1.852.709	8.388.553	22,08%
1971	2.540.241	8.768.641	28,96%
1981	3.027.331	9.740.417	31,08%
1991	3.096.775	10.256.464	30,19%

Πηγή: Απογραφές Ε.Σ.Υ.Ε. 1951, 1961, 1971, 1981, 1991 (προσωρινά στοιχεία).

Σκοπός της εργασίας αυτής είναι να βοηθήσει στην μελέτη των παραγόντων που προσδιορίζουν την χωρική κατανομή του πληθυσμού της Ελλάδας προτείνοντας μια πρωτότυπη μέθοδο υπολογισμού του πληθυσμού του Πολεοδομικού Συγκροτήματος της Αθήνας. Η μέθοδος ατή είναι σχετικά απλή και εύχρηστη αν και στον βαθμό που μπορούμε να γνωρίζουμε δεν έχει χρησιμοποιηθεί πριν στην διεθνή βιβλιογραφία.

2. Η μέθοδος εκτίμησης του βαθμού μητροπολιτικής συγκέντρωσης και του πληθυσμού του Πολεοδομικού Συγκροτήματος της Πρωτεύουσας (Π.Σ.Π.)

Η μέθοδος που χρησιμοποιούμε εκτιμά τον βαθμό Μητροπολιτικής Συγκέντρωσης (ΜΣ) σαν ποσοστό του πληθυσμού του Π.Σ.Π. επί του συνολικού της Ελλάδας (ΠΑ/ΠΕ), με βάση το λόγο του αριθμού των μαθητών Δημοτικής Εκπαίδευσης του Π.Σ.Π. (ΑΜΔΕΑ) ως προς τον αριθμό του συνόλου της Χώρας (ΑΜΔΕΕ). Ο λόγος αυτός πολλαπλασιάζεται με έναν ειδικό δείκτη (Κ) ο οποίος προσαρμόζει την εκτίμηση για τις σχετικές διαφορές: α) στον βαθμό ένταξης του μαθητικού πληθυσμού στο εκπαιδευτικό σύστημα και β) στις δομές του πληθυσμού της Περιφέρειας Πρωτεύουσας και του συνόλου της χώρας αντίστοιχα:

$$ΜΣ = \left[\frac{ΑΜΔΕΑ}{ΑΜΔΕΕ} \right] Κ \quad (1)$$

Χρησιμοποιούμε τον αριθμό των μαθητών στην δημοτική εκπαίδευση για το Π.Σ.Π. και το σύνολο της χώρας λόγω της στενής σχέσης που αναμένεται να υπάρχει ανάμεσα στον λόγο των μαθητών και τον λόγο του πληθυσμού. Η σχέση αυτή προκύπτει από τον υποχρεωτικό χαρακτήρα της Δημοτικής Εκπαίδευσης στην Ελλάδα. Ο πίνακας 3 μας δίνει τα στοιχεία για τις μεταβλητές ΑΜΔΕΑ, ΑΜΔΕΕ καθώς και το λόγο (ΑΜΔΕΑ/ΑΜΔΕΕ) για τα έτη 1961-1991. Τα στοιχεία αυτά ελήφθησαν από την Στατιστική της Εκπαίδευσης (ΕΣΥΕ) μέχρι το τέλος 1982 και από αδημοσίευστα στοιχεία του Τμήματος Στατιστικής του Υπουργείου Παιδείας για τα υπόλοιπα χρόνια και περιλαμβάνουν το σύνολο των μαθητών σε δημόσια, ιδιωτικά, ημερήσια και νυκτερινά δημοτικά σχολεία.

Από τα στοιχεία αυτά προκύπτουν δυο ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις. Πρώτον, η ανοδική τάση του μαθητικού πληθυσμού Δημοτικής Εκπαίδευσης στην περιφέρεια πρωτεύουσας ανακόπτεται στα τέλη της δεκαετίας του '70 (τέλος της μακράς περιόδου έντονων εσωτερικών μετακινήσεων προς το Π.Σ.Π.), ενώ ο μαθητικός πληθυσμός Δημοτικής Εκπαίδευσης στο σύνολο της χώρας βρίσκεται σε πτώση από το 1968 και μετά ως αποτέλεσμα αρχικά της αύξησης της οικογενειακής μετανάστευσης μετά το 1960 και μετά της προοδευτικής συρρίκνωσης των γεννήσεων από τα μέσα της ίδιας δεκαετίας (Β. Κοτζαμάνης 1988 και 1989).

Δεύτερον, αν και ο λόγος των μαθητών της πρωτεύουσας δια των μαθητών του συνόλου της χώρας (ΑΜΔΕΑ/ΑΜΔΕΕ) είναι μικρότερος του λόγου του πληθυσμού της Χώρας (ΠΑ/ΠΕ) στα έτη απογραφής, η διαφορά τους διαχρονικά μειώνεται και οι δύο λόγοι προσεγγίζουν μεταξύ τους ώστε ουσιαστικά να συγκλίνουν το 1991.

Πίνακας 3: Αριθμός Μαθητών Δημοτικής Εκπαίδευσης στο Π.Σ.Π. και στο σύνολό της Χώρας

Έτη	ΑΜΔΕΑ	ΑΜΔΕΕ	ΑΜΔΕΑ/ΑΜΔΕΕ %	Βαθμός ΜΣ %
1961	141.008	921.268	15,3058	22,08
1962	146.501	927.853	15,7892	
1963	150.876	928.717	16,2456	
1964	157.961	924.701	17,0823	
1965	171.508	965.782	17,7584	
1966	181.733	975.869	18,6226	
1967	190.724	979.395	19,4736	
1968	194.999	973.912	20,0222	
1969	197.452	960.812	20,5505	
1970	203.952	948.097	21,5117	
1971	206.326	919.984	22,4271	28,96
1972	220.621	910.728	24,2246	
1973	228.009	913.972	24,9470	
1974	237.932	925.495	25,7086	
1975	246.537	926.906	26,5978	
1976	253.436	937.123	27,0440	
1977	258.878	938.597	27,5813	
1978	261.067	933.595	27,9636	
1979	261.021	922.698	28,2888	
1980	258.956	899.546	28,7874	
1981	260.650	900.641	28,9404	31,08
1982	259.874	891.488	29,1505	
1983	263.517	890.171	29,6029	
1984	258.137	888.440	29,0550	
1985	267.007	889.648	30,0126	
1986	269.862	887.735	30,3989	
1987	260.456	873.521	29,8167	
1988	266.012	868.335	30,6347	
1989	259.180	853.527	30,3657	
1990	260.859	846.498	30,8162	
1991	251.594	819.142	30,7143	30,19

Για να εξισωθεί ο λόγος των μαθητών Δημοτικής Εκπαίδευσης

με το λόγο των πληθυσμών και να μπορεί να χρησιμοποιηθεί σαν εκτίμηση του βαθμού Μητροπολιτικής Συγκέντρωσης στην Ελλάδα θα πρέπει να προσαρμοστεί λαμβάνοντας υπόψη αφενός μεν τις δομικές διαφορές των πληθυσμών του Π.Σ.Π. και του συνόλου της χώρας, αφετέρου δε τον βαθμό ένταξης παιδιών ηλικίας 6,5 έως 11,5 ετών στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση αντίστοιχα. Συνεπώς ο δείκτης Κ εξειδικεύεται σύμφωνα με την σχέση (2):

$$K = \left[\frac{BE\Delta EA}{BE\Delta EE} \right]^{-1} \left[\frac{\Delta PA}{\Delta PE} \right]^{-1} \quad (2)$$

Οι μεταβλητές BEΔEA και BEΔEE μετρούν το βαθμό ένταξης νέων 6,5 έως 11,5 χρόνων στην Δημοτική Εκπαίδευση για το Π.Σ.Π. και την Ελλάδα:

$$BE\Delta EA = \frac{AM\Delta EA}{\Pi(6,5-11,5)A} \quad (3)$$

$$BE\Delta EE = \frac{AM\Delta EE}{\Pi(6,5-11,5)E} \quad (4)$$

όπου $\Pi(6,5-11,5)A$, $\Pi(6,5-11,5)E$ ο πληθυσμός 6,5-11,5 ετών στο Π.Σ.Π. και στο σύνολο της χώρας αντίστοιχα. Επίσης οι μεταβλητές ΔΠΑ και ΔΠΕ αποτελούν δείκτες δομής του πληθυσμού για Π.Σ.Π. και το σύνολο της χώρας:

$$\Delta PE = \frac{\Pi(6,5-11,5)A}{\Pi A} \quad (5)$$

$$\Delta PE = \frac{\Pi(6,5-11,5)E}{\Pi E} \quad (6)$$

Γίνεται φανερό από τον συνδυασμό της σχέσης (1) με τις σχέσεις (2)-(6) ότι η (1) αποτελεί στην πράξη μια ταυτότητα η οποία ισχύει σε κάθε χρονική στιγμή που η σχέση (7) που προκύπτει από αντικατάσταση των σχέσεων (2)-(6) στην (1) και τις σχετικές απλοποιήσεις μας δίνει τον ορισμό του βαθμού Μητροπολιτικής συγκέντρωσης:

$$M\sigma = \left[\frac{AM\Delta EA}{AM\Delta EE} \right] \left[\frac{BE\Delta EA}{BE\Delta EE} \right]^{-1} \left[\frac{\Delta PA}{\Delta PE} \right]^{-1} \Rightarrow \quad (7)$$

$$M\sigma = \left[\frac{AM\Delta EA}{AM\Delta EE} \right] \left[\frac{AM\Delta EA/\Pi(6,5-11,5)A}{AM\Delta EE/\Pi(6,5-11,5)E} \right]^{-1}$$

$$\left[\frac{\Pi(6,5-11,5)A/\Pi A}{\Pi(6,5-11,5)E/\Pi E} \right]^{-1} \Rightarrow \quad (8)$$

$$M\sigma = \left[\frac{\Pi A}{\Pi E} \right] \quad (9)$$

Υπολογίζουμε τους λόγους $[AM\Delta EA/\Pi(6,5-11,5)A]^{-1}$, $[AM\Delta EE/\Pi(6,5-11,5)E]^{-1}$, $[\Pi(6,5-11,5)A/\Pi A]^{-1}$ και $[\Pi(6,5-11,5)E/\Pi E]^{-1}$ με βάση

τα στοιχεία των απογραφών πληθυσμού 1961, 1971, 1981, και τα προσωρινά στοιχεία της απογραφής του 1991 για τον πληθυσμό της Αθήνας.

Ο πληθυσμός που βρίσκεται σε ηλικία που του επιτρέπει συμμετοχή στην Δημοτική Εκπαίδευση υπολογίζεται στην πράξη σαν το άθροισμα των παιδιών ηλικίας 6,5 έως 11,5 ετών. Αυτό προκύπτει από την πρόσθεση του αριθμού των ατόμων ηλικίας 7-11 ετών κατά τα έτη των απογραφών 1961, 1971, 1981 καθώς και του ενός δευτέρου (1/2) των ατόμων ηλικίας 6 και 12 ετών.

Για τον πληθυσμό ηλικίας 6,5 έως 11,5 ετών κατά το έτος 1991 για το οποίο τα στοιχεία της απογραφής δεν έχουν ανακοινωθεί ακόμη, ακολουθούμε την παρακάτω μέθοδο υπολογισμού. Αθροίζουμε τον αριθμό των ατόμων που έχουν γεννηθεί τόσο στο Π.Σ.Π. όσο και στο σύνολο της Χώρας κατά τα έτη 1980-84 καθώς και το ήμισυ αυτών που έχουν γεννηθεί κατά τα έτη 1979 και 1985. Το σύνολο αυτού του πληθυσμού προσαρμοσμένου με ένα δείκτη «επιβίωσης/παρουσίας» για το 1991 θα πρέπει κατά το έτος αυτό να έχει ηλικία από 6,5 έως 11,5 ετών. Υποθέτοντας ότι ο δείκτης αυτός¹ δεν έχει μεταβληθεί σημαντικά μέσα σε μια δεκαετία τον προσεγγίζουμε με τον δείκτη «επιβίωσης/παρουσίας» για το έτος 1981 που ορίζεται αν ο λόγος του πληθυσμού που γεννήθηκε από 1/7/1969 έως 31/6/1975 δια του πληθυσμού ηλικίας 6,5-11,5 ετών το 1981. Τα αποτελέσματα αυτών των υπολογισμών δίνονται στον πίνακα 4.

Μια πρώτη παρατήρηση αφορά τους δείκτες βαθμού ένταξης στην Δημοτική Εκπαίδευση ΒΕΔΕΑ [ΑΜΔΕΑ/Π(6,5-11,5)Α] και ΒΕΔΕΕ [ΑΜΔΕΕ/Π(6,5-11,5)Ε] οι οποίοι στην αρχή της περιόδου είναι και οι δύο μεγαλύτεροι της μονάδας (το αντίστροφο μέγεθός τους στον Πίνακα 4 είναι μικρότερο της μονάδας) με τον δεύτερο να είναι εμφανώς μεγαλύτερος του πρώτου, ενώ παρουσιάζεται διαχρονική τάση αφενός μείωσης και αφετέρου εξίσωσης των δύο δεικτών. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι στις πρώτες δύο δεκαετίες τόσο στο Π.Σ.Π. όσο και στο σύνολο της χώρας όπου και είναι πιο έντονο το φαινόμενο, ο αριθμός των μαθητών Δημοτικής Εκπαίδευσης είναι μεγαλύτερος του αριθμού των ατόμων ηλικίας 6,5-11,5 ετών. Το φαινόμενο αυτό θα πρέπει οπωσδήποτε να συσχετίζεται τόσο με την καθυστερημένη ένταξη κάποιων τμημάτων του πληθυσμού στο εκπαιδευτικό σύστημα, κυρίως στις αγροτικές περιοχές, όσο και με το γεγονός ότι μέχρι την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1982 η δημοτική Εκπαίδευση ήταν κατά ελάχιστο εξαετής και μπορούσε να διαρκέσει περισσότερο εάν ο μαθητής δεν εκρίνετο να έχει ικανοποιητική

απόδοση. Από το 1981 και μετά υπάρχουν τάσεις εξίσωσης των δυο δεικτών, γεγονός που συνεπάγεται ότι οι συνθήκες ένταξης των ατόμων ηλικίας 6,5-11,5 ετών στη Δημοτική Εκπαίδευση στην Περιφέρεια Πρωτεύουσας και το σύνολο της Χώρας εξομοιώνονται.

Πίνακας 4: Εκτιμήσεις του Βαθμού Ένταξης στη Δημοτική Εκπαίδευση (ΒΕΔΕ) και της Πληθυσμιακής Δομής (ΔΠ) στο Π.Σ.Π. και στο σύνολο της Χώρας κατά τα έτη των απογραφών

Μεταβλητή	Εκτίμηση			
	1961	1971	1981	1991
$\left[\frac{ΑΜΔΕΑ}{Π(6,5-11,5)Α} \right]^{-1}$	0,985887	0,967798	0,985493	1,058852
$\left[\frac{ΑΜΔΕΕ}{Π(6,5-11,5)Ε} \right]^{-1}$	0,915813	0,931746	1,002946	1,051148
$\left[\frac{Π(6,5-11,5)Α}{ΠΑ} \right]^{-1}$	13,327115	12,721432	11,785505	11,624487
$\left[\frac{Π(6,5-11,5)Ε}{ΠΕ} \right]^{-1}$	9,953716	10,302284	10,77095	11,920649

Στο τέλος της περιόδου το 95% περίπου των ατόμων σχολικής ηλικίας συμμετέχουν στη Δημοτική Εκπαίδευση και αυτό ισχύει τόσο για την Αθήνα, όσο για τη συνολική επικράτεια.

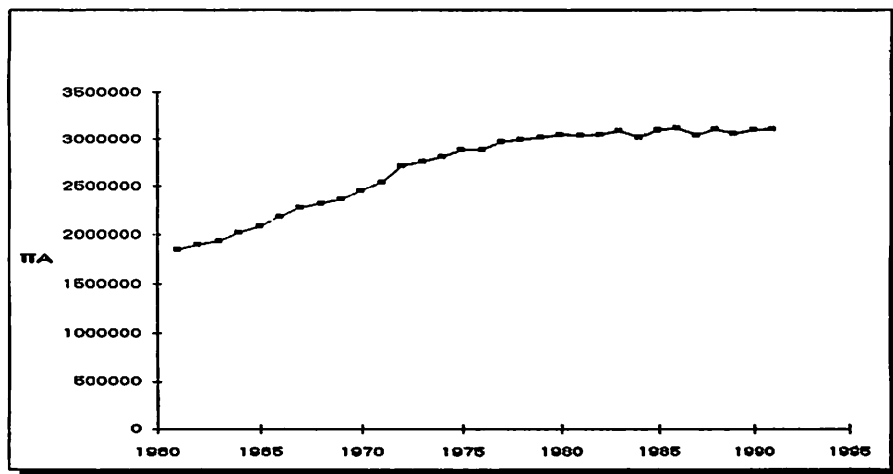
Μια δεύτερη παρατήρηση αφορά τους δείκτες «δομής» ΔΠΑ [Π(6,5-11,5)/ΠΑ] και ΔΠΕ [Π(6,5-11,5)Ε/ΠΕ] οι οποίοι μεταβάλλονται διαχρονικά προς αντίθετες κατευθύνσεις και εξισώνονται κάπου στο ενδιάμεσο των ετών 1981 και 1991. Συγκεκριμένα στην αρχή της περιόδου, το ποσοστό των ατόμων ηλικίας 6,5-11,5 ετών για τη χώρα είναι μεγαλύτερο από το αντίστοιχο ποσοστό στην Αθήνα, αντανακλώντας κυρίως το αυξημένο μέγεθος της οικογένειας στις αγροτικές περιοχές σε σχέση με τις αστικές. Η διαφορά όμως μεταξύ των δυο ποσοστών διαχρονικά εξαλείφεται και φτάνει μάλιστα να ανατραπεί ελαφρά το 1991 υπέρ της Πρωτεύουσας κυρίως λόγω της ταχύτατης γήρανσης του αγροτικού πληθυσμού που έχει σταδιακά προέλθει τόσο από τις έντονες μεταναστευτικές κινήσεις προς το εξωτερικό και το Π.Σ. Πρωτεύουσας-Π.Σ. Θεσσαλονίκης των δεκαετιών του '60 και του '70, όσο

και από την ταχεία συρρίκνωση της γονιμότητας στις αγροτικές περιοχές (Β. Κοτζαμάνης 1988 και 1989). Μια τρίτη παρατήρηση είναι ότι οι διαχρονικές μεταβολές και των τεσσάρων δεικτών είναι σχετικά πολύ μικρές, αφού οι ρυθμοί αύξησης ή μείωσης δεν φαίνεται να ξεπερνούν το 2-3 τοις χιλίοις σε ετήσια βάση. Δεδομένου ότι τα μεγέθη που απαρτίζουν τους δείκτες του Πίνακα 4 δεν αναμένεται να παρουσιάζουν μεγάλη διακύμανση στο εσωτερικό της κάθε περιόδου από τη μια περίοδο στην άλλη, εκτιμούμε τις τιμές των δεικτών για τα ενδιάμεσα έτη από τον γενικό τύπο:

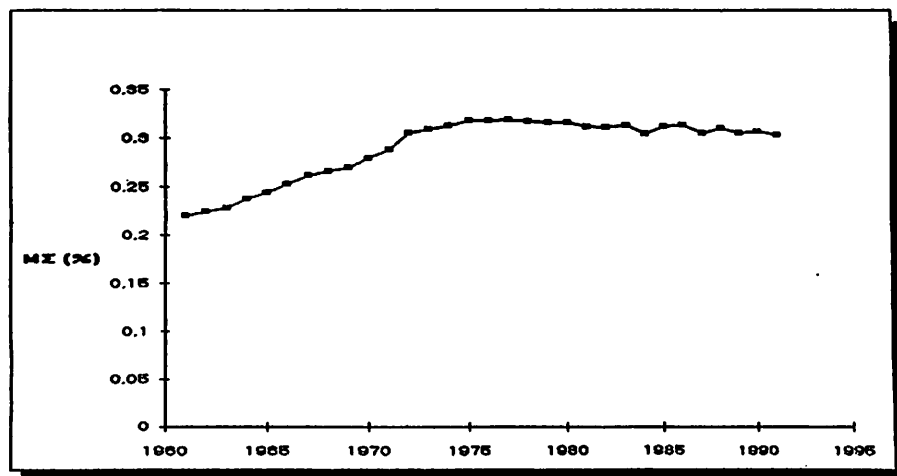
$$Y_{t+10} = (1 + r)^{10} Y_t \quad (10)$$

ο οποίος μας επιτρέπει να υπολογίσουμε τον μέσο ετήσιο ρυθμό μεταβολής r για κάθε δείκτη για τις περιόδους 1961-1971, 1971-1981 και 1981-1991. Με βάση τα στοιχεία του Πίνακα 4 και τους ρυθμούς αύξησης που εκτιμώνται από τη σχέση (10), υπολογίζουμε ετήσιες τιμές για τις μεταβλητές, ΒΕΔΕΑ, ΒΕΔΕΕ, ΔΠΑ, ΔΠΕ για την περίοδο 1961-1991. Στην συνέχεια αντικαθιστούμε τις τιμές αυτές στη σχέση (7) από την οποία υπολογίζουμε το βαθμό Μητροπολιτικής Συγκέντρωσης για την Ελλάδα (ΜΣ) στην ίδια περίοδο. Τέλος με την βοήθεια της σχέσης (9) και έχοντας γνωστό το συνολικό πληθυσμό της Χώρας σε ετήσια βάση (ΠΕ), εκτιμούμε τον πληθυσμό του Πολεοδομικού Συγκροτήματος της Πρωτεύουσας (ΠΑ) για την περίοδο 1961-1981. Τα αποτελέσματα των εκτιμήσεων δίνονται στον Πίνακα 5 και στα Διαγράμματα 1 και 2.

Παρατηρούμε, ότι ο βαθμός Μητροπολιτικής Συγκέντρωσης αυξάνεται συνεχώς από το έτος 1961 έως το 1977, στην συνέχεια παρουσιάζει μια πτωτική τάση έως το 1984, η οποία όμως ανακόπτεται και τείνει να σταθεροποιηθεί στο 30% περίπου του συνολικού πληθυσμού για το υπόλοιπο μισό της δεκαετίας του 80. Σχετικά με τους ρυθμούς μεταβολής του βαθμού μητροπολιτικής συγκέντρωσης, παρατηρούμε ότι οι υψηλότεροι ρυθμοί εμφανίζονται στα έτη 1963-1967 και 1969-1972 για τα οποία οι μεταναστευτικές ροές προς την Πρωτεύουσα φαίνεται ότι ήταν αρκετά έντονες, ενώ το κύριο χαρακτηριστικό της δεκαετίας του '80 είναι η σημαντική διαφοροποίηση στους ρυθμούς μεταβολής από τη μια περίοδο στην άλλη. Ο πληθυσμός της Αθήνας από την άλλη πλευρά παρουσιάζει μια αυξητική τάση έως το 1983 και στη συνέχεια σταθεροποιείται κοντά στο επίπεδο των 3,1 εκατομμυρίων κατοίκων χωρίς όμως να λείπουν οι αυξομειωτικές διακυμάνσεις γύρω από αυτό το επίπεδο.

Διάγραμμα 1: Πληθυσμός Πολεοδομικού Συγκροτήματος Πρωτεύουσας (Π.Σ.Π. ή Π.Α.) (1961-1991)

Διάγραμμα 2: Βαθμός Μητροπολιτικής Συγκέντρωσης (Μ.Σ.) στην Ελλάδα (1961-1991)

Πίνακας 5: Εκτιμήσεις του Βαθμού Μητροπολιτικής Συγκέντρωσης (ΜΣ) και του Πληθυσμού του Πολεοδομικού Συγκροτήματος της Πρωτεύουσας (ΠΑ) για την περίοδο 1 1961-1991

Έτη	ΜΣ	ΠΕ	ΠΑ
1961	0.220611	8398050*	1952709**
1962	0.224938	8448233	1900329
1963	0.228755	8479625	1939756
1964	0.237747	8510429	2023328
1965	0.244289	8550333	2088752
1966	0.253205	8613651	2181019
1967	0.261703	8716441	2201119
1968	0.265954	8740765	2324641
1969	0.269804	8772764	2366926
1970	0.279146	8792806	2454476
1971	0.287649	8331036*	2540241**
1972	0.305271	8888628	2713440
1973	0.308876	8929086	2759980
1974	0.312739	8962023	2802774
1975	0.317898	9046542	2875877
1976	0.317578	9067190	2879540
1977	0.318224	9308479	2962181
1978	0.316992	9429959	2989221
1979	0.315072	9548262	3008390
1980	0.315017	9642505	3037552
1981	0.311154	9729350*	3027331**
1982	0.310595	9789513	3040573
1983	0.312579	9846627	3077848
1984	0.304036	9895801	3008679
1985	0.311232	9934294	3091870
1986	0.312403	9963604	3112659
1987	0.303665	9983490	3031636
1988	0.309190	10004000	3093136
1989	0.303720	10033000	3047222
1990	0.305455	10120000	3091204
1991	0.301707	10270000	3096775
* Πληθυσμός στο μέσο του έτους			
** Πληθυσμός κατά την απογραφή			

3. Αξιολόγηση των εκτιμήσεων και συμπεράσματα

Χρησιμοποιώντας μια πρωτότυπη όσο και εύχρηστη μέθοδο, εκτιμήσαμε την εξέλιξη του βαθμού μητροπολιτικής συγκέντρωσης στην Ελλάδα καθώς και τον πληθυσμό του Πολεοδομικού Συγκροτήματος της Αθήνας για την περίοδο 1961-1991. Στο βαθμό που γνωρίζουμε τη βιβλιογραφία, αυτή είναι η πρώτη προσπάθεια διαχρονικής εκτίμησης πληθυσμιακών μεγεθών σε επίπεδο αστικού κέντρου καθώς επίσης και η πρώτη προσπάθεια διαχρονικής παρακολούθησης της σχέσης κέντρου-περιφέρειας και των ορίων της χωρικής πόλωσης που χαρακτηρίζει τη διαδικασία της ανάπτυξης.

Επειδή η μέθοδός μας στηρίζεται σε μια σχέση ταυτοτικής μορφής, οι εκτιμήσεις στα έτη των απογραφών συμπίπτουν ακριβώς με τις πραγματικές τιμές των εκτιμώμενων μεταβλητών. Η μόνη δυνατότητα σφάλματος στις εκτιμήσεις των ενδιάμεσων ετών μπορεί να προέλθει από τις αποκλίσεις στο ρυθμό μεταβολής α) του βαθμού «ένταξης» στη Δημοτική Εκπαίδευση (ΒΕΔΕ) και β) της δομής του πληθυσμού (ΔΠ) από τον υπολογισμένο με βάση τη σχέση (10) σταθερό ρυθμό αύξησης. Οι αποκλίσεις όμως αυτές, υποθέτουμε ότι δεν μπορεί παρά να είναι αμεληταίες, αφού οι ρυθμοί μεταβολής των μεταβλητών είναι της τάξης 2-3 τοις χιλίοις και τα μεγέθη τους δεν παρουσιάζουν διαχρονικά ιδιαίτερες αυξομειώσεις ώστε να υπάρχουν δυνατότητες για σημαντικά σφάλματα. Στο βαθμό λοιπόν που η υπόθεση αυτή ευσταθεί, οι εκτιμήσεις του βαθμού μητροπολιτικής συγκέντρωσης και του πληθυσμού της πρωτεύουσας είναι αξιόπιστες και έγκυρες προσεγγίσεις των πραγματικών μεγεθών.

Παρόλα αυτά η μέθοδος έχει μια αδυναμία που δεν σχετίζεται τόσο με την εκτίμηση του πληθυσμού του Π.Σ. της Αθήνας, που πιστεύουμε ότι είναι σχετικά ακριβής, αλλά με την εκτίμηση του βαθμού συγκέντρωσης του πληθυσμού και των δραστηριοτήτων στη μητρόπολη. Η αδυναμία προέρχεται από το γεγονός ότι δεν λαμβάνεται υπόψη η διάχυση του πληθυσμού της μητρόπολης στις περιαστικές περιοχές εκτός των ορίων του πολεοδομικού συγκροτήματος η οποία είναι πιο έντονη στο τέλος παρά στην αρχή της περιόδου 1961-1991. Πράγματι, εκτός του πολεοδομικού συγκροτήματος βρίσκονται σημαντικές αστικές περιοχές (Ελευσίνα, Αχαρναί, κ.λ.π.) οι οποίες από λειτουργική άποψη είναι αναπόσπαστα μέρηματα του αστικού χώρου της Περιφέρειας Πρωτεύουσας και οι οποίες αναπτύσσονται με γρήγορους ρυθμούς²

λόγω της τάσης περιαστικοποίησης (suburbanization) που παρατηρείται στα μεγάλα αστικά συγκροτήματα τα τελευταία χρόνια.

Συνεπώς στο βαθμό που ο Νομός Αττικής μετατρέπεται διαχρονικά σε ενιαίο χώρο τόσο από οικονομική όσο και από λειτουργική άποψη και στο βαθμό που οι περιοχές που βρίσκονται εκτός πολεοδομικού συγκροτήματος αναπτύσσονται πιο γρήγορα από το ίδιο το πολεοδομικό συγκρότημα της πρωτεύουσας, οι εκτιμήσεις του βαθμού μητροπολιτικής συγκέντρωσης αποτελούν υποεκτίμηση της πραγματικής σχέσης κέντρου-περιφέρειας και της κυριαρχίας της μητρόπολης στον υπόλοιπο Ελλαδικό χώρο. Προκύπτει συνεπώς η ανάγκη σε ένα επόμενο βήμα να εκτιμηθεί και ο πληθυσμός του Νομού Αττικής για την ίδια περίοδο, για να σχηματισθεί μια καθαρότερη εικόνα της εξέλιξης του φαινομένου της μητροπολιτικής συγκέντρωσης στην χώρα μας.

Αξιολογώντας τα αποτελέσματα των εκτιμήσεων νομίζουμε ότι εκείνο το οποίο προκαλεί σε κάποιο βαθμό εντύπωση και γι' αυτό πρέπει να μελετηθεί, είναι η έλλειψη σαφούς πτωτικής τάσης του βαθμού μητροπολιτικής συγκέντρωσης κατά τα τελευταία χρόνια, κάτι που επιβεβαιώνεται και από τα τελευταία στοιχεία της βιομηχανικής απασχόλησης (1988), όπου για πρώτη φορά από το 1973 η περιφέρεια Αττικής αυξάνει την βιομηχανική της απασχόληση, την στιγμή μάλιστα που οι περισσότερες περιφέρειες της χώρας υφίστανται αρνητικές μεταβολές.

Φαίνεται λοιπόν ότι στην Ελλάδα ο πολωτικός χαρακτήρας της ανάπτυξης δεν έχει μπει σε μια σαφή και οριστική διαδικασία ανίρσεως, όπως προβλέπουν μια σειρά μελέτες στη διεθνή βιβλιογραφία (El-Shakhs 1972, Wheaton and Shishido 1981, Petrakos and Brada 1989) η κάθε μια θέβαια από τη δική της οπτική γωνία και για τους δικούς της λόγους³. Είναι πολύ πιθανό στη χώρα μας οι πολιτικοί, κοινωνικοί και διεθνείς παράγοντες που έχουν βρεθεί να διαδραματίζουν έναν αποτρεπτικό ρόλο στη διαδικασία της αποσυγκέντρωσης, να είναι σημαντικοί και να λειτουργούν ανασταλτικά στη σημαντική μείωση του βαθμού κυριαρχίας της μητρόπολης.

Ενδεχομένως εδώ θα μπορούσε να υποστηριχθεί η άποψη ότι η παραπέρα μείωση του συγκεντρωτικού χαρακτήρα της ανάπτυξης στην Ελλάδα είναι θέμα χρόνου και ότι αργά ή γρήγορα θα υπάρξει διάχυση της ανάπτυξης και στις αστικές περιοχές της περιφέρειας, με αποτέλεσμα το ειδικό βάρος της πρωτεύουσας τελικά να μειωθεί σημαντικά. Δυστυχώς για μια σειρά λόγους δεν μπορούμε να θεωρήσουμε αυτό το σενάριο σαν το μόνο πιθανό.

Αντιθέτως υπάρχουν μια σειρά αναμενόμενες εξελίξεις που δημιουργούν ανησυχίες για επαναδραστηριοποίηση των μηχανισμών της μητροπολιτικής συγκέντρωσης. Σήμερα στις αγροτικές περιοχές εξακολουθεί να κατοικεί το 25% περίπου του συνολικού πληθυσμού της χώρας, ο οποίος κατά κύριο λόγο ασχολείται με τη γεωργία και την κτηνοτροφία. Το 1/3 του εισοδήματος αυτού του πληθυσμού έχει υπολογιστεί ότι προέρχεται από επιδοτήσεις της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, οι οποίες όμως αναμένεται να μειωθούν σε σημαντικό βαθμό λόγω των αλλαγών στη Κοινή Αγροτική Πολιτική.

Η μείωση αυτή των αγροτικών εισοδημάτων πέρα από την αναδιάρθρωση των καλλιεργειών, πιθανότατα να οδηγήσει και σε περαιτέρω έξοδο αγροτικού πληθυσμού προς τις αστικές περιοχές. Η πιθανότητα αυτή ενισχύεται τόσο από το σχετικό μέγεθος του αγροτικού πληθυσμού που είναι ιδιαίτερα υψηλό συγκρινόμενο με το αντίστοιχο των Ευρωπαϊκών Χωρών, όσο και από την έλλειψη ουσιαστικών δυνατοτήτων εναλλακτικής απασχόλησης στις αγροτικές περιοχές. Με δεδομένη την κατάσταση των περιφερειακών αστικών κέντρων τα οποία είναι εντελώς απροετοίμαστα να απορροφήσουν το πλεονάζον εργατικό δυναμικό των αγροτικών περιοχών λόγω έλλειψης –πλην ελαχίστων εξαιρέσεων– ουσιαστικής παραγωγικής βάσης, ο κύριος όγκος της μετανάστευσης θα κατευθυνθεί πιθανότατα προς την Αττική.

Αυτή η προοπτική ενισχύεται σημαντικά από την ανάληψη έργων υποδομής μεγάλης κλίμακας στην Πρωτεύουσα (Μετρό, Περιφερειακές οδικές αρτηρίες, Αεροδρόμιο Σπατών, κ.λ.π.) τα οποία αναμένεται να αυξήσουν την ελκτικότητα της Αθήνας και των όμορων ζωνών, βελτιώνοντας την ποιότητα ζωής, μειώνοντας το κόστος μεταφοράς ανθρώπων και εμπορευμάτων και αυξάνοντας την απασχόληση (τουλάχιστον κατά τη διάρκεια της κατασκευαστικής περιόδου).

Ένας επιπλέον λόγος που ενισχύει τη θέση της Αθήνας (και της Αττικής) έναντι των άλλων αστικών κέντρων, είναι η ραγδαία διεθνοποίηση των οικονομικών δραστηριοτήτων που συντελείται στον Ευρωπαϊκό χώρο. Για μια σειρά υποκειμενικούς και αντικειμενικούς λόγους η Πρωτεύουσα αποτελεί το σημείο σύνδεσης της χώρας μας με τον υπόλοιπο κόσμο και δέχεται έντονες επιδράσεις από την Ευρωπαϊκή Ενοποίηση είτε με τη μορφή εγκατάστασης Τμημάτων διαφόρων πολιτικών και οικονομικών οργανισμών, είτε σαν κύριος αποδέκτης των εισροών ξένου κεφαλαίου που αναμένεται να επιταχυνθούν μετά το 1992.

Η κύρια χρησιμότητα της εκτίμησης του βαθμού μητροπολιτι-

κής συγκέντρωσης στην Ελλάδα έγκειται στο γεγονός ότι επιτρέπει την αξιολόγηση των προοπτικών ισόρροπης ανάπτυξης του Ελληνικού αστικού χώρου καθώς και των προοπτικών μείωσης της πληθυσμιακής πίεσης και βελτίωσης της ποιότητας ζωής στο Πολεοδομικό Συγκρότημα της Πρωτεύουσας. Τα αποτελέσματα της εκτίμησης δείχνουν ότι κατά την τελευταία δεκαετία ο πληθυσμός της Αθήνας σαν ποσοστό του συνολικού πληθυσμού παλινδρομεί γύρω από ένα σταθερό ποσοστό της τάξης του 30% και ότι η διαδικασία της αποσυγκέντρωσης είτε έχει ανακοπεί, είτε είναι ιδιαίτερα αργή. Συνεπώς η μέθοδός μας πλην της συμβολής στην εκτίμηση σπάνιων όσο και αναγκαίων πληθυσμιακών στοιχείων για τη χώρα μας, παρέχει ένα χρήσιμο σημείο αναφοράς και μέτρο για την αποτελεσματικότητα των περιφερειακών πολιτικών καθώς και τις ενδεχόμενες χωρικές συνέπειες άσκησης εθνικών ή τομεακών πολιτικών που έχουν εφαρμοστεί.

Σημειώσεις

1. Ο δείκτης είναι συνάρτηση αφενός μεν τη βρεφικής και παιδικής θνησιμότητας, αφετέρου δε των μεταναστευτικών κινήσεων στην κάθε περίοδο.

2. Ο πληθυσμός του Υπολοίπου Αττικής αυξήθηκε στην περίοδο 1981-1991 κατά 4,55% έναντι 2,29% του Πολεοδομικού Συγκροτήματος της Πρωτεύουσας, δηλαδή με σχεδόν διπλάσιο ρυθμό. Αυτή η διαφορά εμφανίζεται για πρώτη φορά αφού στις προηγούμενες δύο δεκαετίες οι ρυθμοί αύξησης ήταν σχεδόν ίδιοι.

3. Σύμφωνα με τον El-Shakhs (1972) ο πολωτικός χαρακτήρας της ανάπτυξης μειώνεται από ένα σημείο και μετά λόγω της κατάρρευσης της σχέσης κέντρου-περιφέρειας, είτε λόγω δημιουργίας νέων αγορών και επέκτασης των παλαιών στην περιφέρεια, είτε λόγω δημιουργίας σοβαρών μεταφορικών δικτύων, είτε τέλος λόγω της ανάληψης από το κράτος σοβαρών πολιτικών περιφερειακής ανάπτυξης. Για τους Wheaton και Shishido (1981), η μείωση αυτή οφείλεται κυρίως στο αυξημένο κόστος μεταφοράς που συνεπάγονται οι μεγάλες μητροπολιτικές συγκεντρώσεις, το οποίο οδηγεί στην μείωση της αποτελεσματικότητας στη χρήση των συντελεστών παραγωγής σε αυτές. Τέλος, οι Petrakos και Brada (1989) αποδίδουν την μείωση του βαθμού μητροπολιτικής συγκέντρωσης στην ύπαρξη ισχυρών εξωτερικών αντιοικονομικών κλίμακας, που οφείλονται στην ατμοσφαιρική ρύπανση, την κυκλοφοριακή συμφόρηση και τη χειροτέρευση της ποιότητας ζωής, λόγω μεγάλης πληθυσμιακής πυκνότητας στην μητρόπολη.

Παράρτημα

Πηγές στατιστικών στοιχείων

- ΕΣΥΕ, Στατιστική της Εκπαίδευσης, 1971-1982.
- ΕΣΥΕ, Αποτελέσματα της Απογραφής Πληθυσμού Κατοίκων της 19/3/1961, Τόμος 1: Δημογραφικά Χαρακτηριστικά του Πληθυσμού, 1963.
- ΕΣΥΕ, Αποτελέσματα της Απογραφής Πληθυσμού Κατοικιών της 13/4/1971, Τόμος 2: Δημογραφικά και Κοινωνικά Χαρακτηριστικά Πληθυσμού, 1974.
- ΕΣΥΕ, Αποτελέσματα της Απογραφής Πληθυσμού Κατοικιών της 13/4/1981, Τόμος 2: Δημογραφικά και Κοινωνικά Χαρακτηριστικά Πληθυσμού, 1985.
- ΕΣΥΕ, Στατιστική της Φυσικής Κίνησης του Πληθυσμού της Ελλάδας, 1969-1975 και 1979-1985.
- ΕΣΥΕ, Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδας, 1977, 1988.
- ΕΣΥΕ, Μηνιαία Στατιστικά Δελτία, Διάφορα Τεύχη.
- Υπουργείο Παιδείας, Τμήμα Στατιστικής, Ανέκδοτα Στοιχεία Μαθητών Δημοτικής Εκπαίδευσης για τα έτη 1982-1991.

Βιβλιογραφία

- Berry B., «City size distributions and economic development», *Economic Development and Cultural Change*, Vol. 9 (1961), σελ. 573-588.
- El-Shakhs S., «Development, primacy and systems of cities», *Journal of Developing Areas*, Vol. 7 (1972), σελ. 11-35.
- Firebaugh G., «Core periphery Patterns of Urbanization in M. Timberlake», *Urbanization in the World-Economy*, σελ. 293-304, Academic Press, N.Y., 1985.
- Friedmann J., *A general theory of polarized development*, Urban Planning, 1969.
- Friedmann J., *Urbanization and national development: a comparative analysis*, L.A., University of California, School of Architecture and Urban Planning, 1970.
- Friedmann J., «The spatial organization of power in the development of urban systems», *Comparative Urban Research*, Vol. 2 (1972), σελ. 5-42.
- Κατοχιανού Δ., Θεοδωρή-Μαρκογιαννάκη Ε., «Το Ελληνικό σύστημα αστικών κέντρων», *Επιστημονικές Μελέτες* (29), Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, 1989, Αθήνα.
- Κοτζαμάνης Β., «Η αναπαραγωγή των Ελλήνων, μύθοι και πραγματικότητα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 70, 71 (1988).
- Kotzamanis B., *Le Mouvement Migratoire dans la Grece de l'Apres-Guerre*, These, Paris 1989.
- Mera K., «On urban agglomeration and economic efficiency», *Economic Development and Cultural Change*, Vol. 21 (1973), σελ. 309-337.

- Οικονόμου Δ., «Συγχρονικές τάσεις στην χωροταξική οργάνωση της Ελληνικής βιομηχανίας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 76 (1990).
- Parr J., «A note on the size distribution of cities over time», *Journal of Urban Economics*, Vol. 18 (1985), σελ. 100-112.
- Petrakos G., Tsoukalas D., *Firm, Size, City Size and Agglomeration Economies. Lessons for Regional Policies*, Discussion paper, Athens University of Economics and Business, 1992.
- Petrakos G., Brada J., «Metropolitan Concentration in Developing Countries», *Kyklos*, Vol. 42 (1989), Fasc. 4, σελ. 557-578.
- Petrakos G., «Urban Concentration and Agglomeration Economies: reexamining the relationship», *Urban Studies*, Vol. 29, No. 8, σελ. 1219-1230 (1992).
- Rosen K., Resnick M., «The size distribution of cities: an examination of the Pareto law and primacy», *Journal of Urban Economics*, Vol. 8 (1980), σελ. 165-186.
- Smith C., «Theories and Measures of urban primacy: a critique» in M. Timberlake (ed), *Unbanization in the World-Economy*, σελ. 87-117, Academic Press, N.Y., 1985.
- Wheaton W., Shishido H., «Urban concentration, agglomeration economies, and the level of economic development», *Economic Development and Cultural Change*, Vol. 30 (1981), σελ. 17-30.

Οι μαθητικές καταλήψεις του 1990: Ερευνητικά πορίσματα και θεωρητικές προεκτάσεις

Χρυσή Βιτσιλάκη-Σορωνιάτη*

1. Θεωρητικός προβληματισμός: οι καταλήψεις σαν αποκλίνουσα συμπεριφορά

Οι περισσότερες θεωρίες κοινωνικοποίησης επικεντρώνονται στις αξίες και τα πρότυπα συμπεριφοράς που είναι γενικότερα αποδεκτά από την κοινωνία, καθώς και στις διαδικασίες μέσω των οποίων οι διάφοροι επίσημοι και ανεπίσημοι θεσμοί τα εμπεδώνουν στην συνείδηση και πρακτική των νέων μελών της κοινωνίας¹. Αντίστροφα, συμπεριφορές που τείνουν να αντιβαίνουν στην έννομη και καθιερωμένη τάξη πραγμάτων, θεωρούνται από τις αντίστοιχες θεωρίες ως αποκλίνουσα συμπεριφορά, δηλαδή ως παραδείγματα περιπτώσεων όπου η συνειδητή ή ασυνείδητη, άμεση ή έμμεση λειτουργία των θεσμοποιημένων φορέων κοινωνικοποίησης δεν έχει δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για εναρμονισμό της ατομικής συμπεριφοράς με τους κοινωνικά αποδεκτούς κανόνες και αξίες. Σαν αποτέλεσμα, στις περιπτώσεις αυτές, μεμνωνομένα άτομα ή ομάδες ατόμων συμπεριφέρονται με τρόπο που χαρακτηρίζεται από ανάρμοστος μέχρι και εγκληματικός, για τα δεδομένα της κοινωνίας². Με βάση τη θεωρία, όπου ο εσωτερικευμένος κοινωνικός έλεγχος –ή αυτοέλεγχος– δεν έχει επιτευχθεί ή αποτυγχάνει, ενεργοποιείται η παρέμβαση των επί-

---

* Ειδικός επιστήμονας στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου (Ρόδος).

σημων και ανεπίσημων μηχανισμών κοινωνικού ελέγχου για την «πάταξη» της αποκλίνουσας συμπεριφοράς και την «επαναφορά στην τάξη» των αποκλινόντων ατόμων.

Στο δίπτυχο αυτό θεωρητικό πλαίσιο της κοινωνικοποίησης-απόκλισης, οι καταλήψεις των σχολείων από τους μαθητές τον Νοέμβριο του 1990 αποτελούν ένα κλασσικό παράδειγμα «αποκλίνουσας» συμπεριφοράς, λόγω του ότι προσέκρουαν και στην έννομη τάξη –νομικό καθεστώς λειτουργίας του εκπαιδευτικού συστήματος– και στα γενικώς αποδεκτά πρότυπα συμπεριφοράς των νεαρών μελών της κοινωνίας που είναι η απρόσκοπτη παρακολούθηση εκπαιδευτικών προγραμμάτων, ο σεβασμός προς τους ενήλικες και φορείς εξουσίας και η γενική συμμόρφωση με τους υφιστάμενους κοινωνικούς κανόνες. Η παράνομη κατάληψη των σχολικών χώρων, η μεγάλη υλική καταστροφή που επιτελέστηκε στις περισσότερες περιπτώσεις, η αναστολή των εκπαιδευτικών διαδικασιών, η αναίρεση της ισχύος κάθε σχολικής και κρατικής εξουσίας και οι ανεξέλεγκτες ομαδικές δραστηριότητες των μαθητών μέσα στα σχολεία καθόλη την διάρκεια του 24ώρου, καταστρατηγούσαν τους σκοπούς βασικών κοινωνικών θεσμών και εναντιώνονταν στα πρότυπα συμπεριφοράς των μαθητών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης τα οποία θεωρούνται γενικώς αποδεκτά τόσο στην ελληνική κοινωνία όσο και στις περισσότερες κοινωνίες των οποίων οι κοινωνικοποιητικοί μηχανισμοί έχουν μελετηθεί³. Ακόμα και με κριτήρια των «κριτικών» και «αντεξουσιαστικών» θεωρητικών και εμπειρικών προσεγγίσεων, η περίπτωση των σχολικών καταλήψεων θεωρείται αποκλίνουσα συμπεριφορά. Η θεωρητική και έμπρακτη κριτική που ασκήθηκε από τον Katz⁴ μέχρι τον Bareiter⁵ στο δομημένο αυταρχισμό των εξουσιαστικών κοινωνικών θεσμών –οικογένειας, σχολείου, κράτους– και η αντιπρόταση για ισότιμες σχέσεις και δημοκρατικό διάλογο μεταξύ των κοινωνικοποιητικών φορέων και των υπό κοινωνικοποίηση νεαρών ατόμων, δεν αναιρούν την αναγκαιότητα του σχολείου, ούτε καθιστούν αποδεκτή την ολική ανατροπή του εκπαιδευτικού θεσμού μέσω της συλλογικής δράσης των μαθητών⁶.

Το φθινόπωρο του 1990 όμως η κρατική εξουσία αντιμετώπισε προφορικά τις καταλήψεις με επικρίσεις και καταγγελίες παρανομίας και καταστρεπτικών συνεπειών, χωρίς να προχωρήσει αντίστοιχα σε ουσιαστικά μέτρα αντιμετώπισής τους. Οι αρμόδιες υπηρεσίες, όπως το Υπουργείο Παιδείας, οι κατά τόπους επιθεωρήσεις δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, τα δικαστήρια και η αστυνομία δεν ανέπτυξαν ουδεμία στρατηγική που να αποσκοπεί

στην παρεμπόδιση ή τον τερματισμό των καταλήψεων. Ο δημόσιος διάλογος περί κυρώσεων και η συμβαδίζουσα απραξία μάλλον πρόβαλε τόσο προς τους μαθητές όσο και προς το κοινωνικό σύνολο, αδυναμία ουσιαστικής κρατικής παρέμβασης, παρά στρατηγική περιορισμού ή καταστολής πράξεων τις οποίες η ίδια η πολιτεία χαρακτήριζε αποκλίνουσες και αξιόποινες. Οι άλλοι σχετικοί κοινωνικοποιητικοί φορείς –οι γονείς και οι οργανώσεις τους, οι καθηγητές και οι οργανώσεις τους και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης– εκδήλωσαν και διαχρονικά και μεταξύ τους διαφορετικές εκτιμήσεις και στάσεις, καταδηλώνοντας έτσι την πλήρη έλλειψη «σύγκλισης» ή «συναίνεσης» αναφορικά με τον κοινωνικό προσδιορισμό της κατάληψης σαν αποδεκτή ή αποκλίνουσα συμπεριφορά, και με την ανάλογη πρακτική αντιμετώπιση της συμπεριφοράς αυτής.

Το ερώτημα λοιπόν τίθεται αν και κατά πόσο το θεωρητικό πλαίσιο κοινωνικοποίησης-απόκλισης και τα αντίστοιχα εννοιολογικά και μεθοδολογικά εργαλεία του, μπορούν να εξηγήσουν το χάσμα μεταξύ των θεωρητικών σχημάτων και προσδοκιών –βάσει των οποίων οι καταλήψεις ήταν αποκλίνουσα συμπεριφορά προς καταστολή– και των εμπειρικών δεδομένων των καταλήψεων –βάσει των οποίων οι καταλήψεις ήταν μία τυπικά παράνομη πράξη η οποία όμως αντιμετωπίστηκε κοινωνικά με ανοχή έως και συμπάρασταση. Στην εργασία που ακολουθεί, θα χρησιμοποιήσουμε τα πορίσματα μιας σειράς εμπειρικών διερευνήσεων σε μια πρώτη προσπάθεια εντοπισμού και εξέτασης των πιο σημαντικών προσδιοριστικών παραγόντων της συμπεριφοράς αυτής και ταυτόχρονα, αξιολόγησης των πιο βασικών εννοιολογικών και μεθοδολογικών εργαλείων των θεωριών της κοινωνικοποίησης και της απόκλισης.

2. Ερευνητικό πλαίσιο και μεθοδολογική προσέγγιση

Αν και οι σχολικές καταλήψεις του χειμώνα του 1990-91 ήταν ένα πρωτόγνωρο για την ελληνική πραγματικότητα φαινόμενο, αν και άγγιξαν άμεσα το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού και όλο το φάσμα της πολιτικής ηγεσίας, αν και κατά τη διάρκεια τους όχι μόνον επισκίασαν αλλά και καθόρισαν σοβαρές κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις⁷, δεν έχουν μέχρι σήμερα τύχει καμιάς συστηματικής επιστημονικής ανάλυσης. Δεδομένου ότι εδώ και μερικούς μήνες οι καταλήψεις των σχολείων στην Θεσσαλο-

νίκη και την Αθήνα έχουν επανέλθει στο προσκήνιο, ο προβληματισμός γύρω από το θέμα γίνεται ιδιαίτερα επίκαιρος και πιεστικός.

Με σκοπό μια πρωταρχική διερεύνηση του φαινομένου των μαθητικών καταλήψεων και την διατύπωση υποθέσεων για περαιτέρω τεκμηρίωση και ανάλυση, ξεκινήσαμε στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου τον χειμώνα του 1991 μια σειρά ποιοτικών και ποσοτικών ερευνών⁸. Στο πρώτο στάδιο της έρευνας για τον εντοπισμό των βασικών στοιχείων των καταλήψεων διοργανώσαμε μια ανοιχτή συζήτηση με μαθητές σε τρεις διαφορετικές τάξεις ενός λυκείου της περιοχής και πήραμε σε βάθος συνεντεύξεις από επιλεγμένους πληροφοριοδότες (informants)⁹ –έξι καθηγητές και έξι μαθητές– που είχαν δραστηριοποιηθεί κατά την διάρκεια των καταλήψεων. Το κυρίως μέρος της συλλογής στοιχείων περιελάμβανε δύο ποιοτικές έρευνες και μια ποσοτική. Καταρχήν κάναμε δευτερογενή ανάλυση των ημερησίων τοπικών εφημερίδων που εκδόθηκαν κατά την διάρκεια των καταλήψεων στο νησί¹⁰, με σκοπό την διαμόρφωση ενός ολοκληρωμένου ιστορικού σε ένα συγκεκριμένο χώρο και την καταγραφή των αιτημάτων των μαθητών, καθώς και την στάση των βασικών κοινωνικών φορέων – γονέων, καθηγητών και τοπικών και κρατικών αρχών. Κατά δεύτερο λόγο, κάναμε οκτώ δομημένες συνεντεύξεις σε βάθος –τέσσερις με «ηγέτες των καταλήψεων από τρία λύκεια της πόλης, δύο με μαθητές που έλαβαν μέρος αλλά δεν ήταν δραστήριοι και δύο με μαθητές που εναντιώθηκαν στις καταλήψεις–, με σκοπό την εμπάθυση στις αντιλήψεις, τα κίνητρα και τα κριτήρια των μαθητών, αν και όπως αυτά διαφοροποιούνταν ανάλογα με την αντιμετώπιση των βασικών φορέων κοινωνικοποίησής τους. Τέλος, πραγματοποιήσαμε μια ποσοτική έρευνα μέσω της κατάρτισης ερωτηματολογίου, που αναφερόταν σε όλα τα παραπάνω θέματα και που απευθύνουμε σε ένα τυχαίο δείγμα 100 φοιτητών¹¹ του Πανεπιστημίου του Αιγαίου που ήταν μαθητές Β΄ και Γ΄ τάξης κατά την διάρκεια των εν λόγω καταλήψεων, σε λύκεια από όλη την χώρα. Δεδομένων των περιορισμών αυτών του δείγματος¹², τα στοιχεία που προκύπτουν μας δίνουν μια ενδιαφέρουσα πρωταρχική ματιά και μας εντάσσουν στον προβληματισμό του φαινομένου αυτού, ενώ ταυτόχρονα φωτίζουν τον θεωρητικό προβληματισμό της διάστασης κοινωνικοποίηση-απόκλιση¹³.

3. Σχολικές καταλήψεις: Ερευνητικά πορίσματα και θεωρητικές προεκτάσεις

3.α. Κοινωνικο-ιστορικές συνθήκες και προσδιορισμός προτύπων συμπεριφοράς

3.α.1. Θεωρητικός και μεθοδολογικός προβληματισμός

Οι θεωρητικές αναλύσεις της κοινωνικοποίησης και απόκλισης συγκλίνουν στην διαπίστωση ότι υπάρχει ένα φάσμα κοινωνικά αποδεκτών πράξεων που αποτελούν τα πρότυπα συμπεριφοράς των μελών μιας κοινωνίας, καθώς και ένα άλλο φάσμα απαράδεκτων και επιλήψιμων πράξεων, που αποτελούν τα παραδείγματα προς αποφυγήν και που υπόκεινται στις αρμοδιότητες των μηχανισμών καταστολής της κοινωνίας αυτής. Αναφορικά όμως με το *περιεχόμενο* και την *διαδικασία προσδιορισμού* του συστήματος αξιών και προτύπων βάσει των οποίων συγκεκριμένες συμπεριφορές χαρακτηρίζονται ως αποδεκτές και άλλες ως αποκλίουσες, υπάρχει έντονη θεωρητική διαφωνία.

Οι κλασσικές αναλύσεις της δομο-λειτουργικής σχολής αποδίδουν τον προσδιορισμό του αξιολογικού πλέγματος στις λειτουργικές ανάγκες του κοινωνικού συστήματος¹⁴. Στη στατική και μηχανιστική αυτή προσέγγιση¹⁵ του συστήματος των κοινωνικών ρόλων και των αξιών και κανόνων συμπεριφοράς που τους προσδιορίζουν, η σχολή της συμβολικής αλληλεπίδρασης έχει αντιπαράξει το ερμηνευτικό μοντέλο, βάσει του οποίου οι αξίες και οι κανόνες συμπεριφοράς δεν θεωρούνται απόλυτοι και δεδομένοι, αλλά ορισμένα σύμβολα που εκφράζουν τη σημασία και το νόημα που αποδίδουν οι ίδιοι οι άνθρωποι στα κοινωνικά πράγματα, και διαμορφώνονται μέσα από την διαδικασία αλληλεπίδρασης, όπως διαμορφώνεται και η ανθρώπινη συμπεριφορά¹⁶. Στις θεωρητικές αυτές βάσεις αναπτύχθηκε η θεωρία του χαρακτηρισμού¹⁷, κατά την οποία συγκεκριμένες πράξεις θεωρούνται αποκλίουσες, εάν και εφόσον χαρακτηριστούν έτσι από μία ή περισσότερες ισχυρές κοινωνικές ομάδες.

Και στις δύο αυτές θεωρήσεις της κοινωνικοποιητικής διαδικασίας, προσέφερε αντίλογο η μαρξιστική σχολή. Στην κριτική τους κατά των δομο-λειτουργιστών, οι μαρξιστές τόνισαν τον άκρατο συντηρητισμό των θεωριών αυτών, την παράβλεψη των

σχέσεων εξουσίας, την εξίσωση των πραγματικών πιέσεων για αποδοχή των κοινωνικών κανόνων, την αδυναμία εντοπισμού και εξήγησης κοινωνικών συγκρούσεων σε ιδεολογικό και κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο και την αδυναμία εξήγησης κοινωνικής αλλαγής. Στην κριτική τους κατά των θεωρητικών της συμβολικής αλληλεπίδρασης, οι μαρξιστές υπέδειξαν την παράβλεψη των σχέσεων εξουσίας και την εξίσωση των πραγματικών πιέσεων για ατομική αποδοχή των κοινωνικών κανόνων και ανάλογη εναρμόνιση συμπεριφοράς, με εθελοντική και υποκειμενική ερμηνεία των κανόνων αυτών¹⁸. Η μαρξιστική προσέγγιση ήρθε να τονίσει την καταναγκαστική φύση των κοινωνικών κανόνων που πηγάζουν μέσα από την δομή κάθε κοινωνίας και εκφράζουν ή εξυπηρετούν τις θεμελιακές ανάγκες της κοινωνίας αυτής και των κυρίαρχων εκπροσώπων της. Παρά τα προβλήματα που ενέχει η καθολική αποδοχή του θεωρητικού αυτού σχήματος, σημαντικότατη είναι η μεθοδολογική αρχή που υποδεικνύει, δηλαδή, ότι τόσο το περιεχόμενο, όσο και οι διαδικασίες κοινωνικοποίησης πρέπει να ερευνηθούν και να ερμηνευτούν ιστορικά, σε σχέση με την φύση του συγκεκριμένου κοινωνικο-οικονομικού σχηματισμού και τις ιδιόζουσες ιστορικές-πολιτισμικές συνθήκες του, καθώς και τις κοινωνικές συγκρούσεις που πηγάζουν απ' αυτόν. Το μεθοδολογικό αυτό εργαλείο αποτελεί κύριο γνώμονα της ανάλυσης που ακολουθεί.

Αναφορικά με τους φορείς της διατύπωσης και αλλαγής των αξιών και κανόνων, υπάρχει επίσης θεωρητική διαφωνία. Η σχολή των λειτουργιστών προσφέρει εκτενείς αναλύσεις των θεσμών της οικογένειας και της εκπαίδευσης σαν των κυριότερων φορέων ενσωμάτωσης νέων ατόμων στην κοινωνία, αδυνατεί όμως να εξηγήσει τη διαχρονική αλλαγή και των θεσμών αυτών και των λειτουργιών τους. Η σχολή της συμβολικής διάδρασης εστιάζει το ενδιαφέρον της στις «πρωτογενείς ομάδες» και τους «σημαντικούς άλλους»¹⁹ σαν τους βασικούς φορείς κοινωνικοποίησης, χωρίς όμως να τους προσδιορίζει ιστορικά και χωρίς να αναλύει τους παράγοντες που διαφοροποιούν διαχρονικά το «νόημα» αποδοχής ή απόκλισης που αποδίδεται σε συγκεκριμένες πράξεις. Η ορθόδοξη μαρξιστική προσέγγιση παραπέμπει στους φορείς εξουσίας του εκάστοτε κοινωνικού σχηματισμού –φεουδάρχες, μονάρχες, καπιταλιστές– και τα δομικά προσδιορισμένα συμφέροντά τους, σαν τους βασικούς φορείς διατύπωσης και αλλαγής της εκάστοτε ιδεολογίας και της κοινωνικοποίησης των μελών της κοινωνίας στην συνειδητή ή ασυνειδητή αποδοχή της ιδεολογίας αυτής²⁰. Ξεπερνώντας πολλές από τις απλουστεύσεις

των κλασικών μαρξιστικών αναλύσεων, οι νεο-μαρξιστές εστίασαν τη προσοχή τους στη διαμόρφωση των «ιδεολογικών μηχανισμών»²¹ του κράτους, όπως αυτοί καθορίζονται εν μέρει από τις ανάγκες των καπιταλιστών, αλλά κυρίως από τις εμφανείς και λανθάνουσες λειτουργικές ανάγκες του καπιταλιστικού συστήματος²².

Οι αναλύσεις όμως αυτές τελικά αποδίδουν μία καθαρά λειτουργιστική εξήγηση του προσδιορισμού των αξιών και προτύπων συμπεριφοράς, από την οποία απουσιάζει η κοινωνική δράση. Αποδεχόμενοι τον καθοριστικό ρόλο της οικονομικής υποδομής, αλλά αποποιούμενοι τις μονοδιάστατες προσδιοριστικές της δυνατότητες, εστιάζουμε, στην παρούσα εργασία, την προσοχή μας στους συλλογικούς αυτούς φορείς –θεσμοποιημένους και μη, οικονομικά καθορισμένους και μη– που μέσα από τη δράση τους πλάθουν αξίες και πρότυπα. Η θεωρητική-μεθοδολογική αφετηρία της ανάλυσης που ακολουθεί είναι ότι, η διαχρονική διαφοροποίηση αξιολογικών συστημάτων, ιδιαίτερα στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες²³, συντελείται σαν αποτέλεσμα έντονων και μακροχρόνιων κοινωνικών αγώνων από εξουσιαζόμενα στρώματα, τάξεις και κατηγορίες πολιτών. Τα μεγάλα κοινωνικά κινήματα της μεταπολεμικής περιόδου στις διάφορες χώρες της δύσης –το αντι-ρατσιστικό, το φεμινιστικό, το φοιτητικό, το οικολογικό, των ομοφυλόφιλων κ.ά.–, ήταν μορφές συλλογικής δράσης για την προώθηση συμφερόντων, ή και προάσπιση δικαιωμάτων, η παράβλεψη ή καταπάτηση των οποίων πηγάζε από τις κοινωνικοοικονομικές δομές της αντίστοιχης κοινωνίας. Και οι αξίες και ο τρόπος που αυτές προωθήθηκαν, ήταν στην απαρχή της συλλογικής τους δράσης μια «αποκλίνουσα συμπεριφορά»²⁴. Όπου όμως ο συσχετισμός κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων ήταν τέτοιος, ώστε να επιτευχθούν οι βασικοί στόχοι των κινήματων, τα αρχικά αποκλίνονται ήθη και πρότυπα θεσμοποιήθηκαν, αλλάζοντας έτσι το περιεχόμενο και την διαδικασία κοινωνικοποίησης στις κοινωνίες τους.

Ειδικότερα, το αν ένας τρόπος συλλογικής διεκδίκησης θεωρείται κοινωνικά αποδεκτός ή αποκλίνουσα συμπεριφορά, αλλάζει και στο χώρο και στο χρόνο ανάλογα με τις επικρατούσες συνθήκες της κοινωνίας και με την διαδικασία και την έκβαση των κοινωνικών αγώνων²⁵. Ένα κλασικό παράδειγμα συμπεριφοράς, η οποία από παράνομη και καταδικαστέα στις πρώτες της εκφάνσεις, καθιερώθηκε σαν νόμιμη και κοινωνικά αποδεκτή μέσα από μακροχρόνιους κοινωνικούς αγώνες είναι η απεργία. Μέσα από την ιστορική-συγκριτική ανάλυση της απεργίας και άλ-

λων μορφών συλλογικών αγώνων, ο Charles Tilly²⁶ καταλήγει ότι ο τρόπος με τον οποίον οι διάφορες κοινωνικές ομάδες επιδιώκουν τα συμφέροντά τους δεν είναι ιστορικά ομοιότυπος, ούτε διαχρονικά αποδεκτός και αποτελεσματικός. Αντίθετα, σε κάθε ιστορική συγκυρία υπάρχει ένα «ρεπερτόριο» πιθανών πρακτικών, η χρήση και η αποτελεσματικότητα του οποίου καθορίζεται: (1) από «τις αρχές του σωστού και του δικαίου που επικρατούν» την συγκεκριμένη εποχή στη συγκεκριμένη κοινωνία, (2) από τις συνθήκες και τον τρόπο της καθημερινής διαβίωσης του πληθυσμού της, (3) από την αποκτημένη εμπειρία των μελών της κοινωνίας σε παρόμοιες πρακτικές και (4) από τον βαθμό και το είδος της αντίστασης-καταστολής που χρησιμοποιείται έναντι της πρακτικής αυτής από αντιτιθέμενες κοινωνικές ομάδες και ιδιαίτερα από το κράτος²⁷. Χρησιμοποιώντας το μεθοδολογικό αυτό εργαλείο του «ρεπερτορίου», περνάμε τώρα στην ανάλυση του ιστορικού προσδιορισμού της κατάληψης σαν αποκλίνουσας ή αποδεκτής μορφής συλλογικής δράσης στη συγκυρία των τελευταίων δεκαετιών στην Ελλάδα.

3.α.2. Κοινωνικο-ιστορικός προσδιορισμός του χαρακτηρισμού της κατάληψης

Η κατάληψη καθιερώθηκε από τον Μάη του '68 σαν τρόπος προβολής και διεκδίκησης αιτημάτων από τα φοιτητικά κινήματα της Δυτικής Ευρώπης και της Βόρειας Αμερικής. Ήρθε να αποτελέσει μέρος του «ρεπερτορίου» δράσης του Ελληνικού φοιτητικού κινήματος μετά το 1973²⁸, οπότε συνέκλιναν και όλες οι προαναφερθείσες προϋποθέσεις. Ο τρόπος ζωής και οι συνθήκες που επιβλήθηκαν από το δικτατορικό καθεστώς άφηναν περισσότερα περιθώρια για συλλογική οργάνωση και κινητοποίηση στο πανεπιστημιακό, από ό,τι σε οποιοδήποτε άλλο πεδίο –όπως π.χ. στον εργασιακό χώρο– και εκεί η κατάληψη επελέγη σαν ο πιο πρόσφορος και αποτελεσματικός από τους πιθανούς τρόπους δράσης. Μετά την αιματηρή καταστολή της εξέγερσης του Πολυτεχνείου, η κατάληψη ήρθε να συνδεθεί με τις θετικές αξίες όχι μόνον του φοιτητικού κινήματος, αλλά και όλης της δημοκρατικής αντιπολίτευσης και του αντιεξουσιαστικού κινήματος στην εκπαίδευση. Τα επικρατούντα «αισθήματα σωστού και δικαίου», ενισχυμένα από την αιματοχυσία της 17ης Νοέμβρη 1973, καθιέρωσαν την κατάληψη στη συλλογική συνείδηση σαν μια ηρωική συμπεριφορά.

Στην περίοδο της μεταπολίτευσης, η κατάληψη ήρθε να απο-

τελέσει, μαζί με τις αποχές από τα μαθήματα και τις μαζικές πορείες, το «ρεπερτόριο» των φοιτητικών κινητοποιήσεων. Μέσα όμως στις κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες που είχαν διαμορφωθεί, κατέστη πολύ δύσκολο αν όχι αδύνατο για τις πολιτικές δυνάμεις να παρέμβουν στην χρήση ή κατάχρηση του ρεπερτορίου αυτού. Η συσχέτιση κάθε μορφής επέμβασης, πόσο μάλλον καταστολής των καταλήψεων με δικτατορικές-φασιστικές μεθόδους αντιμετώπισης, απέτρεπε την εκάστοτε κυβέρνηση από το να λάβει οποιαδήποτε μέτρα εναντίον των καταληψιών – ιδιαίτερα κατά τις κυβερνήσεις της περιόδου 1981-89 τα βασικά στελέχη των οποίων ήταν πρωτεργάτες των πρώτων φοιτητικών εξεγέρσεων. Αντίθετα, οι νομοθετικές ρυθμίσεις που ήρθαν να προστεθούν αναφορικά με το πανεπιστημιακό άσυλο, κατοχύρωσαν την κατάληψη και νομικά σαν τον πιο πρόσφορο και αποτελεσματικό τρόπο φοιτητικής διαμαρτυρίας ή αντιπαράθεσης. Η αίγλη καθώς και η νομιμότητα που περιέβαλε την ατομική και συλλογική αυτή πράξη, επισκίαζε τις εκάστοτε υλικές φθορές ή καταστροφές των πανεπιστημιακών χώρων και τις αναστολές της εκπαιδευτικής διαδικασίας και απέτρεπε κρατικές παρεμβάσεις, με αποτέλεσμα η κατάληψη να γίνει ένα σύνηθες, κοινωνικά αποδεκτό, ή τουλάχιστον ανεκτό, φαινόμενο κατά τη διάρκεια των δύο τελευταίων δεκαετιών.

Οι συγκεκριμένες συνθήκες της δικτατορικής και μεταπολιτευτικής περιόδου, λοιπόν, έδωσαν τροφή στους κοινωνικούς και πολιτικούς αγώνες²⁹ –μεταξύ αυτών και των φοιτητών– και μέσα από τους αγώνες αυτούς αναπήδησαν καινούργια κριτήρια «σωστού και δικαίου», νέες αρχές και αξίες, νέα αξιολογικά μοντέλα, νέα πρότυπα συμπεριφοράς και νέοι θεσμοποιημένοι τρόποι συλλογικής δράσης. Οι αγώνες αυτοί και τα αποτελέσματά τους επέδρασαν έμμεσα και άμεσα στην διαδικασία κοινωνικοποίησης των μαθητών στο πνεύμα και την πράξη της κατάληψης. Όπως θα τεκμηριωθεί στην ανάλυση που ακολουθεί, η πολιτική κουλτούρα που διαμορφώθηκε την περίοδο αυτή, αποτελούσε την προσωπική εμπειρία και την ιστορική μνήμη των βασικών φορέων κοινωνικοποίησης των μαθητών, των γονέων και των καθηγητών τους και έτσι έμμεσα εντάχθηκε στην κοινωνικοποιητική διαδικασία της γενιάς των μαθητών που έκαναν καταλήψεις. Το συνολικό αυτό σύστημα αξιών και κανόνων πολιτικής συμπεριφοράς, είχε επίσης διεισδύσει στο οικογενειακό, στο σχολικό και στο κοινωνικό περιβάλλον των μαθητών και είχε άμεσες μετασχηματιστικές επιδράσεις τόσο στο περιεχόμενο όσο και στη διαδικασία της κοινωνικοποίησής τους. Όπως εύστοχα αναλύει ο Γκότο-

βος, βάσει της νέας αυτής πολιτικής κουλτούρας, όχι μόνον άλλαξαν τα πρότυπα αποδεκτής και αποκλίνουσας συμπεριφοράς, αλλά ακόμα περισσότερο δημιουργήθηκαν συνθήκες «κοινωνικοποίησης μέσα σε έναν κοινωνικό περίγυρο όπου η απόκλιση αντιμετωπίζεται συστηματικά με την ανοχή»³⁰. Έτσι λοιπόν, διαπλάστηκαν νέοι κανόνες συμπεριφοράς, αλλά και δημιουργήθηκε ένα περιβάλλον ανοχής και μη επιβολής κυρώσεων σε συμπεριφορές οι οποίες τυπικά τουλάχιστον, χαρακτηρίζονται αποκλίνουσες, με αποτέλεσμα να αναιρούνται στην πράξη και παλιοί και νέοι κανόνες που καθόριζαν την απόκλιση, ιδιαίτερα των μαθητών και φοιτητών.

Συγκεκριμένα για τις καταλήψεις, η ύπαρξη νομοθετικής κατοχύρωσης και της κοινωνικής και πολιτικής ανοχής αλληπάληλων φοιτητικών καταλήψεων –πολλές εκ των οποίων διαδικαστικά δεν εκτελούσαν το γράμμα του νόμου–, είχαν δημιουργήσει την αντίληψη την τελευταία δεκαετία, ότι ήταν κάτι που μπορούσε να γίνει από οποιουδήποτε και ανά πάσα στιγμή σε χώρο διδασκαλίας. Την περίοδο αυτή, η κατάληψη δεν αποτελούσε πλέον αποκλίνουσα συμπεριφορά προς καταστολή, αλλά θετικό πρότυπο προς μίμηση, ένα συστατικό στοιχείο του περιεχομένου της κοινωνικοποίησης των νέων. Ένα από τα βασικά πορίσματα της έρευνάς μας είναι ότι οι καταλήψεις των σχολείων το χειμώνα του 1991 ήταν περίπτωση μίμησης –άλλοτε συνειδητής και άλλοτε ασυνείδητης– του τρόπου αυτού συμπεριφοράς, ή τουλάχιστον μια περίπτωση άντλησης από το υφιστάμενο ρεπερτόριο της συλλογικής δράσης στο χώρο της εκπαίδευσης, όπως αυτό είχε διαμορφωθεί από προηγούμενους κοινωνικούς αγώνες.

Η αφορμή για την απαρχή των μαθητικών καταλήψεων δόθηκε το φθινόπωρο του 1990, οπότε δημοσιοποιήθηκε το πολυνομοσχέδιο για την εκπαίδευση. Οι προτεινόμενες για την δευτεροβάθμια εκπαίδευση μεταρρυθμίσεις, όπως η τροποποίηση του συστήματος απουσιών, η «ευπρεπής» εμφάνιση των μαθητών –συμπεριλαμβανομένης και της επαναφοράς της ποδιάς–, η καλή εξωσχολική διαγωγή, ο υποχρεωτικός εκκλησιασμός, και γενικότερα η επιβολή ενός αυστηρότερου παιδαγωγικού μοντέλου, δημιούργησαν θύελλα αντιδράσεων μέσα και έξω από τους σχολικούς χώρους. Ταυτόχρονα οι περισσότεροι πανεπιστημιακοί τάχτηκαν υπέρ της κατάληψης σε ένδειξη αντίθεσης με τις προτεινόμενες αλλαγές στην ανώτατη εκπαίδευση, ευρύς δημόσιος διάλογος ξεκίνησε γύρω από το νομοσχέδιο και διατύπωνε συγκεκριμένα αιτήματα για λογαριασμό των μαθητών και έντονες ζυ-

μώσεις γίνονταν μέσα στις κοινωνικές, πολιτικές και συνδικαλιστικές οργανώσεις –συμπεριλαμβανομένων και αυτών των καθηγητών μέσης εκπαίδευσης– που προδιέγραφαν φορείς συμπαράστασης στα μαθηματικά αιτήματα.

Μέσα σ' αυτήν την κοινωνικο-πολιτική συγκυρία, η προβολή και διεκδίκηση των αιτημάτων των μαθητών εμφανίζετο σχεδόν επιβεβλημένη. Η δημοσιοποίηση δε των πρώτων μαθητικών καταλήψεων στη συγκυρία αυτή, λειτούργησε περισσότερο ενισχυτικά παρά αποτρεπτικά για περαιτέρω κινητοποιήσεις. Τη θέση αυτή εξέφρασαν επανειλημένως οι μαθητές που μας παραχώρησαν συνεντεύξεις σε βάθος. «Παντού γινόταν χαμός, εμείς τι να κάνουμε; Ν' αφήναμε τον (υπουργό) να μας ξαναφορέσει ποδιές; Κάνουμε κι' εμείς κατάληψη όπως όλοι οι άλλοι.» μας είπε μια μαθήτρια. Ένα ηγετικό στέλεχος της κατάληψης διετύπωσε αλλιώς τις πιέσεις που αισθάνονταν πολλοί από τους Ροδίτες μαθητές: «Κάθε βράδυ η τηλεόραση έδειχνε τις καταλήψεις των σχολείων στην Αθήνα. Εδώ βγαίναμε από το σχολείο και βλέπαμε απέναντι στο Πανεπιστήμιο (Αιγαίου) που έκαναν κατάληψη οι φοιτητές. Παντού καταλήψεις. Μόνο εμείς δεν κάναμε τίποτα»³¹.

Ανάλογα είναι και τα στοιχεία που προκύπτουν από το ερωτηματολόγιό μας. Στην ερώτηση (Πίνακας 1) «Εάν δεν είχαν αρχίσει οι καταλήψεις σε άλλα σχολεία, πιστεύεις ότι το δικό σου θα μπορούσε να ήταν το πρωτοπόρο;» 70% των μαθητών απάντησαν «όχι», και μόνον ένα 30% απάντησαν «ναι». Η πλειονότητα δηλαδή των μαθητών πίστευαν ότι το σχολείο τους, αν και δεν κατείχε τα προσόντα μιας πρωτοπορείας, έκανε κατάληψη δεδομένου ότι άλλα σχολεία είχα ήδη αρχίσει. Λογικά έπεται ότι η πλειοψηφία των σχολείων δεν θα έκαναν κατάληψη, εάν το κλίμα δεν ήταν πρόσφορο και η κατάληψη «του συρμού». Αντίστροφα βέβαια, τεκμηριώνεται η ύπαρξη μιας «κριτικής μάζας» μέσα στον μαθητικό κόσμο που είχε τη δυνατότητα να λειτουργήσει σαν πρωτοπορεία, μια μάζα αναγκαία για την ανάληψη συλλογικής δράσης³².

Από την παραπάνω ανάλυση προκύπτει λοιπόν ότι στην συγκεκριμένη συγκυρία που δημοσιοποιήθηκε το πολυνομοσχέδιο, οι συνθήκες ήταν πρόσφορες για την συλλογική προάσπιση μαθητικών αιτημάτων – σοβαρά αιτήματα, φορείς ενεργής συμπαράστασης, ενώ αδρανούσαν οι φορείς που τυπικά αντιτάχτηκαν στις καταλήψεις και υπήρχε μια πρωτοπορεία. Γιατί όμως η μαθητική συλλογική δράση έγινε υπό μορφήν καταλήψεων; Γιατί, όπως προκύπτει από τα παραπάνω, η κατάληψη είχε ιστορικά πλέον καταξιωθεί σαν βασικό στοιχείο του σύγχρονου ρεπερτο-

ρίου συλλογικής δράσης, σαν κοινωνικά αποδεκτός και νομικά κατοχυρωμένος τρόπος αντιπαράθεσης στον εκπαιδευτικό χώρο. Η ύπαρξη της αντίληψης αυτής ανάμεσα στους μαθητές τεκμηριώνεται από τις εμπειρικές διερευνήσεις μας. Από τις πρώτες άμεσες επαφές με τους μαθητές στις ανοιχτές συζητήσεις διαπιστώσαμε ότι όλοι τους, χωρίς εξαίρεση, το θεωρούσαν δεδομένο ότι ο σχολικός χώρος ήταν άσυλο προστατευμένο από την ίδια νομοθεσία που καλύπτει και το πανεπιστήμιο.

Θέτοντας το ίδιο ερώτημα και στην ποσοτική μας έρευνα (Πίνακας 2), βρήκαμε ότι μια συντριπτική πλειοψηφία του 90% επιβεβαίωσε ότι οι καταλήψεις πίστευαν ότι ο χώρος του σχολείου ήταν «άσυλο και δεν μπορούσε να εισβάλει η αστυνομία» και μόλις 10% πίστευαν το αντίθετο. Ουσιαστικά δηλαδή οι μαθητές, έχοντας κοινωνικοποιηθεί μέσα στις συγκεκριμένες συνθήκες, πίστευαν ότι η συμπεριφορά τους εντασσόταν στα πλαίσια μιας νομοθετικά κατοχυρωμένης πράξης και όχι μιας αποκλίνουσας συμπεριφοράς, ή ότι ακόμα και αν εκρίνετο ως αποκλίνουσα, βάσει της εμπειρίας των φοιτητικών καταλήψεων, είχαν την πεποίθηση ότι ο φορέας καταστολής δεν θα επενέβαιναν. Στην αντίληψη αυτή της ανοχής αποκλίνουσας συμπεριφοράς θα επανέλθουμε παρακάτω.

Θεωρητικά, λοιπόν, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι ο κοινωνικός προσδιορισμός της κατάληψης σαν αποδεκτής ή απαράδεκτης συμπεριφοράς δεν μπορεί να εξηγηθεί μέσα στο κανονιστικό πλαίσιο της δομο-λειτουργικής ανάλυσης, γιατί ο προσδιορισμός αυτός δεν πηγάζει από τη «φύση» της συγκεκριμένης πράξης, αλλά είναι ιστορικά μεταβαλλόμενος ανάλογα με τις επικρατούσες κοινωνικές συνθήκες και σχέσεις. Αντίθετα, σημαντικότερη είναι η μεθοδολογική αρχή της αλληλεπίδρασης γιατί, όπως διαφαίνεται από την εμπειρική μας ανάλυση, οι κοινωνικές ομάδες μέσα από την συνεχή τους αντιπαράθεση επαναπροσδιορίζουν συνεχώς το νόημα και τον επακόλουθο αξιολογικό χαρακτηρισμό της κάθε πράξης – ατομικής ή συλλογικής. Ενόσω όμως, οι κοινωνικές αυτές ομάδες δεν αποδίδουν νόημα και χαρακτηρισμό εθελοντικά και τυχαίως, αλλά πάντα σε σχέση με τις συγκεκριμένες αντιλήψεις και τα δομικά προσδιορισμένα συμπεριφέροντά τους, αναγκαία είναι η χρήση θεωρητικών εργαλείων των νεο-μαρξιστικών και νεο-βερμπεριανών εκείνων θεωριών, που αναλύουν διαχρονικά τις δομές της κοινωνικο-οικονομικής και πολιτικής εξουσίας και τις εκτυλισσόμενες κοινωνικές συγκρούσεις, η διαδικασία και το αποτέλεσμα των οποίων διαμορφώνει το εκάστοτε αξιολογικό σύστημα κανόνων συμπεριφοράς.

3.6. Η εφηβεία σαν ιδιάζουσα περίπτωση κοινωνικοποίησης

Οι ψυχολογικές και κοινωνιολογικές θεωρίες συγκλίνουν στην διαπίστωση ότι η πολύπλευρη ανάπτυξη που συντελείται κατά την περίοδο της εφηβείας –βιολογική, συναισθηματική, νοητική και κοινωνική– προσδίδει στις αντιλήψεις και την συμπεριφορά των νέων μια διαφορετική διάσταση³³. Όπως τεκμηριώνεται από τα ευρέως γνωστά στοιχεία για τις καταλήψεις και από την έρευνά μας (Πίνακας 3), οι καταλήψεις ήταν 16-18 χρονών, διέφυαν δηλαδή την φάση της εφηβείας και του περάσματος στην ενηλικίωση³⁴. Το ερώτημα λοιπόν που τίθεται είναι: η κατανόηση και εξήγηση του φαινομένου των μαθητικών καταλήψεων χρειάζεται την ευρεία κοινωνικο-ιστορική ανάλυση, όπως προασπίζεται η παρούσα εργασία, ή τα ιδιάζοντα χαρακτηριστικά της εφηβείας μπορούν από μόνα τους να εξηγήσουν το φαινόμενο αυτό; Για να απαντήσουμε το ερώτημα εξετάζουμε τις βασικές θεωρητικές υποθέσεις που προβάλλονται στη βιβλιογραφία σαν προσδιοριστικοί παράγοντες της συμπεριφοράς των εφήβων.

3.6.1. Ψυχο-σωματική ανάπτυξη

Η εφηβική ηλικία χαρακτηρίζεται από βιοσωματικές μεταβολές τόσο ριζικές που δικαίως ο J.J. Rousseau την αποκάλεσε «δεύτερη γέννηση»³⁵. Στις συντελούμενες αυτές ορμονικές και σωματικές αλλαγές ανάγονται, συν τοις άλλοις, και οι εντονότερες ψυχολογικές και συναισθηματικές μεταλλαγές και αναστατώσεις που χαρακτηρίζουν την περίοδο αυτή και που κυμαίνονται από κατάθλιψη μέχρι επαναστατικότητα. Ο Freud για παράδειγμα, ανήγαγε βασικά προβλήματα της σεξουαλικής δραστηριοποίησης και της λειτουργίας του Id και έμμεσα της διαμόρφωσης της προσωπικότητας, σε ορμονικούς και βιολογικούς παράγοντες³⁶.

Ερευνώντας το αν οι ίδιοι μαθητές θεωρούσαν τον ορθολογισμό της ενηλικίωσης ή τον συναισθηματισμό της εφηβείας σαν το προσδιοριστικό στοιχείο των καταλήψεων, πήραμε τις εξής απαντήσεις (Πίνακας 4): 46% ήταν της γνώμης ότι «οι καταλήψεις ήταν μια *φευγαλαία έκφραση θυμού* και της *απογοήτευσης* που αισθάνονται οι μαθητές για την παιδεία», ενώ κατά την γνώμη του 54% των μαθητών «οι καταλήψεις ήταν μια *συνειδητή πράξη* μέσω της οποίας οι μαθητές *διεκδικούσαν συλλογικά αιτήματα* για την βελτίωση της παιδείας». Τα στοιχεία αυτά μας λένε ότι, κατά την κρίση των ίδιων των μαθητών, η κατάσταση

στο χώρο της παιδείας λειτούργησε σαν το βασικό ερέθισμα, που στην πλειονότητα των περιπτώσεων δραστηριοποίησε την κριτική αντίληψη των νέων και ορθολογιστική διεκδίκηση συλλογικών αιτημάτων, χαρακτηριστικά της ενηλικίωσης, ενώ σε λιγότερες περιπτώσεις ενεργοποίησε τις τάσεις για συναισθηματική αντιμετώπιση της πραγματικότητας, που αποτελούν χαρακτηριστικό της εφηβείας.

Αναφορικά με την επίδραση του θυμικού στοιχείου στην προκειμένη περίπτωση, λοιπόν, καταλήγουμε ότι αυτό έπαιξε ένα ρόλο αρκετά σημαντικό ώστε να ληφθεί υπόψη στην ανάλυση της συμπεριφοράς των μαθητών. Η επίδρασή του όμως δεν μπορεί να εκληφθεί σαν αυτενεργούσα, αλλά μόνο σε σχέση με τις συγκεκριμένες συνθήκες οι οποίες επέτρεψαν την έκφραση του θυμού των μαθητών και τον διοχέτευσαν στο κανάλι των καταλήψεων. Όπως και οι ίδιοι οι ειδικοί επί της εξελικτικής ψυχολογίας τονίζουν, «το κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο ζει ο έφηβος αποτελεί καθοριστικό παράγοντα στη μορφή και στην έκταση που παίρνει η θυμική αναστάτωση της εφηβικής ηλικίας»³⁷. Στην περαιτέρω διερεύνηση του κοινωνικού πλαισίου περνάμε παρακάτω.

3.β.2. Νοητική ανάπτυξη

Η νοητική ανάπτυξη θεωρείται σαν ένας σημαντικότερος παράγοντας στη διαμόρφωση του αξιολογικού πλαισίου αναφοράς των εφήβων. Στην εφηβεία συντελείται το πέρασμα από την κατανόηση του συγκεκριμένου και υπαρκτού στην σύλληψη του αφηρημένου και πιθανού³⁸. Η εμφάνιση της τυπικής ή αφαιρετικής σκέψης προσδίδει στους νέους διαφοροποιημένη αντίληψη για τις κοινωνικές συνθήκες και σχέσεις αντίδρασης σ' αυτές. Η νεοαποκτηθείσα δυνατότητα σύλληψης εναλλακτικών λύσεων και η «ανακαινιστική διάθεση»³⁹ για κοινωνικές αλλαγές και επίλυση ατομικών και συλλογικών προβλημάτων, θεωρούνται υπεύθυνες για την «κρίση της εφηβικής πρωτοτυπίας»⁴⁰, για την διαμόρφωση μιας εφηβικής υπο-κουλτούρας που αντιστρατεύεται «εν πολλοίς το αξιολογικό πλέγμα της καθόλου κοινωνίας»⁴¹ και για το επακόλουθο «χάσμα των γενεών», που διαχωρίζει τις εναλλακτικές αξίες και τρόπους συμπεριφοράς των νέων από τις κοινωνικά αποδεκτές και κατεστημένες.

Δεδομένης της σημασίας που αποδίδεται στην νοητική ανάπτυξη κατά την εφηβεία σε σχέση με την κοινωνικοποιητική διαδικασία και το περιεχόμενό της, θελήσαμε να εξετάσουμε κατά

πόσο οι καταλήψεις ήταν μια έκφανση της κριτικής αντιμετώπισης και «ανακαινιστικής διάθεσης» των μαθητών και μια προσπάθεια ιδεαλιστικής προώθησης εναλλακτικών λύσεων στην εκπαίδευση. Εξετάζοντας αρχικά τις απόψεις των μαθητών αναφορικά με τις *αιτίες των καταλήψεων*, χρησιμοποιήσαμε τις ανοιχτές συζητήσεις και συνεντεύξεις σαν pilot study για την διαμόρφωση των κατηγοριών της ερώτησης που διερευνούσε τη βασική αιτία των καταλήψεων (Πίνακας 5). Οι απαντήσεις που λάβαμε στην ποσοτική έρευνα κατανέμονται ως εξής: ένα μεγάλο ποσοστό (25%) των ερωτηθέντων απάντησαν ότι βασική αιτία των καταλήψεων ήταν «η διάθεση των μαθητών να γλυτώσουν μαθήματα και να κάνουν “χαβαλέ”» – κατά την νεανική argot. Το ένα τέταρτο δηλαδή των μαθητών θεωρούσαν τις καταλήψεις άσχετες με την άσκηση οποιασδήποτε κοινωνικής κριτικής και έκφραση μιας επιπόλαιης αντιμετώπισης των μαθητικών αιτημάτων. Ένα 17% απάντησε ότι οι μαθητές έκαναν καταλήψεις αποσκοπώντας στο «να κάνουν αισθητή την παρουσία τους στον χώρο της παιδείας και στην κοινωνία γενικότερα», δηλαδή, σαν ένα τρόπο επιβεβαίωσης της ανεξαρτητοποίησής τους και της ξέχωρης ταυτότητάς τους. Ένα 22% των ερωτηθέντων θεώρησε «την αντίθεση των μαθητών στο συγκεκριμένο νομοσχέδιο για την παιδεία» σαν την βασική αιτία των καταλήψεων, δίνοντάς μας ένα δείγμα κριτικής αντιμετώπισης των συγκεκριμένων συνθηκών. Τελικά, μόνο ένα τρίτο των μαθητών έκαναν αναφορά σε γενικευμένα ή αφηρημένα αίτια των καταλήψεων. 25% ήταν της γνώμης ότι η αιτία των καταλήψεων ήταν «η αντίδραση των μαθητών στην κατάσταση που επικρατούσε στην παιδεία γενικότερα, της οποίας το νομοσχέδιο ήταν μόνο μια ένδειξη», και ένα 10% ήταν της γνώμης ότι «οι *συνθήκες* που επικρατούσαν στην *κοινωνία γενικότερα*» ήταν αυτό που πυροδότησε την συλλογική δράση των μαθητών.

Εξετάζοντας κατόπιν κατά πόσο η *αντίδραση στο πολυνομοσχέδιο* για την παιδεία υποδείκνυε συγκεκριμενοποιημένη ή αφαιρετική αντίληψη, βλέπουμε (Πίνακας 6) ότι περίπου ένα τρίτο (32%) των μαθητών αντέδρασαν σε πολύ συγκεκριμένα σημεία του νομοσχεδίου –αυστηρότερο σύστημα απουσιών, επαναφορά της ποδιάς, εφαρμογή του «πόϊντ σύστημα»–, περίπου ένα τρίτο (35%) αντέδρασαν μαχητικά γιατί έκριναν ότι το νομοσχέδιο «στο σύνολό του ήταν μια προσπάθεια επαναφοράς απαρχαιωμένων *εκπαιδευτικών μεθόδων*», αποδίδοντας έτσι μια πιο γενικευμένη αντίληψη των επιπτώσεών του και το υπόλοιπο τρίτο (32%) έδωσε δείγματα αφαιρετικής κριτικής, λέγοντας ότι

οι καταλήψεις εξέφραζαν τη «γενικότερη δυσaréσκεια των μαθητών με την κατάσταση της δημόσιας εκπαίδευσης».

Η εικόνα που διαμορφώνεται από τα προαναφερθέντα στοιχεία σκιαγραφεί ένα νεανικό πληθυσμό, η πλειοψηφία του οποίου εκφράζει, μέσα από τις καταλήψεις, μια νεανική επιπολαιότητα και διάθεση φυγής από τη σχολική καθημερινότητα και συνάμα μια πολύ συγκεκριμένη κριτική των εκπαιδευτικών προβλημάτων. Το θεωρητικά αναμενόμενο πνεύμα της εφηβικής αμφισβήτησης και ιδεαλισμού, καθώς και της γενικευμένης και αφαιρετικής σκέψης, χαρακτηρίζει μόνο μία μειοψηφία του μαθητικού πληθυσμού που υποδεικνύουν έναν φιλοσοφικά, υπαρξιακά ή πολιτικά εμβαθυμένο προβληματισμό γύρω από τις επικρατούσες συνθήκες στην παιδεία και την κοινωνία γενικότερα. Τα πορίσματα αυτά δεν πιστεύουμε όμως ότι αντανακλούν *διαβαθμίσεις νοητικής ανάπτυξης* της ελληνικής νεολαίας. Μάλλον εκφράζουν την *διαβάθμιση προτεραιοτήτων* των νέων όπως αυτές διαμορφώθηκαν από τις συνθήκες μέσα στις οποίες εβίωσαν την ήβη τους και ξεκίνησαν την πορεία προς την ενηλικίωση. Όπως προκύπτει από τα πορίσματα της ευρύτερης έρευνας του ΕΚΚΕ⁴², μόνον ένα 17% κατά μέσο όρο των νέων 15-19 ετών πιστεύουν ότι η παιδεία και η βελτίωση των σπουδών παραμένουν από τα βασικά και άλυτα προβλήματα της γενιάς τους. Αντιμέτωποι με τα σύγχρονα κοινωνικά προβλήματα της ανεργίας και των ναρκωτικών⁴³, οι έφηβοι έχουν εμβαθύνει σχετικά λιγότερο στα προβλήματα της παιδείας, πράγμα το οποίο εξηγεί και την πολύ συγκεκριμένη κριτική που, μέσω των καταλήψεων, θέλησαν να ασκήσουν, και την απερισκεψία που πολλοί από αυτούς έδειξαν στις καταλήψεις. Θεωρητικά λοιπόν, επιβεβαιώνεται το στοιχείο αυτό της κλασικής θεώρησης του Piaget, στο οποίο λίγοι δίνουν σημασία, ότι δηλαδή η διαμόρφωση της γενικευμένης ή αφαιρετικής σκέψης εξαρτάται και προσδιορίζεται από τις εκάστοτες επικρατούσες κοινωνικές συνθήκες⁴⁴.

3.β.3. Κοινωνική ανάπτυξη και οι ομάδες των συνομηλίκων

Το βασικότερο στοιχείο του κοινωνικού πλαισίου που προβάλλεται στην ψυχολογική και κοινωνιολογική βιβλιογραφία σαν καθοριστικό της συμπεριφοράς των εφήβων, είναι η διαφοροποιημένη σημασία των φορέων κοινωνικοποίησης. Σαν αποτέλεσμα της τάσης για ανεξαρτητοποίηση και αυτονόμηση του νέου, η οικογένεια παύει να είναι το βασικό σημείο αναφοράς και η κοινωνική αποδοχή και επιβεβαίωση της αναδύουσας προσωπικότητας

αποζητούνται στην ομάδα των συνομηλίκων, η οποία και καθίσταται ο βασικός φορέας κοινωνικοποίησης στην φάση αυτή. Έχοντας προηγουμένως επιχειρηματολογήσει για το ότι οι συνθήκες το φθινόπωρο του 1990 ήταν πρόσφορες για μαθητικές κινητοποιήσεις και ότι από τη δημοσιοποίηση του νομοσχεδίου, δόθηκε η αφορμή για τη διατύπωση και διεκδίκηση μαθητικών αιτημάτων –συγκεκριμένων και γενικευμένων– υπό μορφήν καταλήψεων, θα εξετάσουμε αν στην προκειμένη περίπτωση οι ομάδες συνομηλίκων ήρθαν να παίξουν σημαντικό ρόλο στη δραστηριοποίηση των μαθητών και αν ο ρόλος αυτός ήταν ενισχυτικός ή ανασταλτικός για την ανάληψη της συλλογικής τους δράσης.

Όπως προκύπτει από τον Πίνακα 7, στην ερώτηση για τους κοινωνικούς δεσμούς μεταξύ των πιο δραστήριων καταληψιών, 88% των μαθητών απάντησαν ότι αυτοί που ήταν οι *πιο δραστήριοι* στην κατάληψη του σχολείου τους, γνωριζόταν από πριν, ή ήταν ήδη μέλη της *ίδιας παρέας*, ή τέλος έκαναν *λίγη παρέα* μεταξύ τους. Μόνον 11% απάντησαν ότι οι πιο δραστήριοι καταληψίες «γνωριζόταν από πριν αλλά δεν έκαναν καθόλου παρέα μεταξύ τους» και δεν αναφέρθηκαν περιπτώσεις όπου οι δραστηριοποιημένοι καταληψίες «δεν γνωρίζονταν και δεν έκαναν καθόλου παρέα μεταξύ τους πριν από την κατάληψη». Προκύπτει λοιπόν ότι η έντονη δραστηριοποίηση στην κατάληψη ήταν συνάρτηση της ύπαρξης και διατήρησης στενών προσωπικών και κοινωνικών δεσμών μεταξύ των μαθητών. Η επιβεβαίωση της ύπαρξης των δεσμών αυτών, αφενός μεν υποδεικνύει την ύπαρξη μιας κοινωνικής υποδομής η οποία από την θεωρία τίθεται σαν προϋπόθεση για την ανάληψη κάθε μορφής συλλογικής δράσης⁴⁵, αφετέρου δε τεκμηριώνει ότι και στην προκειμένη περίπτωση, οι προϋπάρχοντες στενοί κοινωνικοί δεσμοί μεταξύ των συνομηλίκων μαθητών, τους παρείχαν το κίνητρο της συμμετοχής μέσω της ανάγκης ταύτισης με την ομάδα και ταυτόχρονα ασκούσαν πίεση για συμμόρφωση με τις αξίες και τα πρότυπα που είχε υιοθετήσει η ομάδα στην συγκεκριμένη φάση – συμμετοχή στην κατάληψη.

Το ότι η ομάδα των συνομηλίκων επέδρασε θετικά στην ενεργοποίηση των μαθητών, διαφαίνεται και από τα στοιχεία του Πίνακα 8. Ερωτηθέντες για το «τι ήταν αυτό που *μετέπεισε* τους περισσότερους μαθητές που ήταν αρχικά *αμφιταλαντευόμενοι* ή *αντίθετοι* προς την κατάληψη να συμμετέχουν», ένα 34% των μαθητών απάντησαν ότι «δεν ήθελαν αν γίνουν *στόχος κοροϊδίας* από τους άλλους συμμαθητές τους που συμμετείχαν στην κατάληψη» και άλλο ένα 24% απάντησαν ότι «δεν ήθελαν να *αποσκο-*

πούν από τους φίλους τους που συμμετείχαν στην κατάληψη». Δηλαδή, η πλειοψηφία των μαθητών (58% συνολικά) απέδωσε την αλλαγή άποψης και συμπεριφοράς των μαθητών αναφορικά με την κατάληψη, στην άσκηση κοινωνικών πιέσεων για συμμόρφωση από την ομάδα των συνομηλίκων και φίλων. Το υπόλοιπο 42% απέδωσε την αλλαγή γνώμης στην ενημέρωση που έγινε από τους καταληψίες, υποδηλώνοντας ότι η ομάδα αυτή όχι μόνο άσκησε συναισθηματικές πιέσεις αλλά και χρησιμοποίησε επιχειρήματα αποβλέποντας στην αλλαγή απόψεων και –σαν συνάρτηση αυτών– στην αλλαγή συμπεριφοράς μέσω του διαλόγου.

Ακόμα πιο εύλογο παράδειγμα της ισχύος της κοινωνικής πίεσης των συνομηλίκων μας δίνεται από τον Πίνακα 9, από όπου προκύπτει ότι 64% των ερωτηθέντων επιβεβαίωσαν ότι υπήρχαν και μαθητές που *δεν συμφωνούσαν* με τις καταλήψεις ή *παρέμειναν αμφιταλαντευόμενοι*, αλλά έλαβαν μέρος γιατί οι συμμαθητές τους που έκαναν κατάληψη τους *πίεζαν* – π.χ. τους κορδίδευαν, τους απειλούσαν, τους απομόνωναν από τις παρέες. Βλέπουμε λοιπόν ότι μια από τις βασικότερες θεωρητικές υποθέσεις στην βιβλιογραφία, αυτή της επίδρασης της πρωταρχικής ομάδας των συνομηλίκων στην διαμόρφωση της συμπεριφοράς των νέων, τεκμηριώνεται και από τα στοιχεία της εμπειρικής μας διερεύνησης. Στην περίπτωση δε των εν λόγω καταλήψεων, και δεδομένων των λοιπών πρόσφορων συνθηκών που προαναφέρθηκαν, η επίδραση αυτή των συνομηλίκων ήταν ενισχυτική. Επιπρόσθετα, η ανάλυση της υπόθεσης αυτής προβάλλει έναν βασικό επεξηγηματικό παράγοντα της συμμετοχής των μαθητών στις καταλήψεις.

Αναφορικά με τις ιδιαιτερότητες της ηλικίας, τα στοιχεία μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι τα *ιδιάζοντα* χαρακτηριστικά της εφηβείας πρέπει να ληφθούν υπόψη σε μία εξήγηση του φαινομένου των καταλήψεων, γιατί διαφαίνεται ότι ως ένα βαθμό, αυτές ήταν όντως έκφραση νεανικού θυμού και κριτικής, αλλά τα χαρακτηριστικά τους προσδιορίζονται και εξηγούνται μόνον σε σχέση με τις συγκεκριμένες συνθήκες και κοινωνικές σχέσεις μέσα στις οποίες ο νεανικός προβληματισμός διατυπώθηκε και εκφράστηκε.

3.γ. Η οικογένεια σαν φορέας κοινωνικοποίησης και απόκλισης

Πρόσφατες έρευνες αναφορικά με την σχετική επίδραση των φορέων κοινωνικοποίησης κατά την εφηβεία, καταλήγουν στο ότι

οι ομάδες των φίλων και συνομηλίκων επιδρούν βραχυπρόθεσμα στη διαμόρφωση της συμπεριφοράς των νέων, ενώ η οικογένεια διαμορφώνει το γενικότερο πλαίσιο αναφοράς και επιδρά μακροχρόνια στη διάπλαση αξιών και συμπεριφοράς⁴⁶. Βάσει των αναλύσεων αυτών, η πρωτοκαθεδρία της οικογένειας διατηρείται και στην περίοδο της εφηβείας γιατί μέσα από τους έντονους συναισθηματικούς δεσμούς που αναπτύσσονται από τις πρώτες στιγμές της ζωής, καθώς και από τις σχέσεις εξάρτησης και εξουσίας που παγιώνονται στην πορεία, οι γονείς μεταδίδουν συνεχώς στα παιδιά τις απόψεις, αντιλήψεις και στάσεις ζωής. Με βάση τις περισσότερες αναλύσεις, το αξιολογικό αυτό πλέγμα, αντικατοπτρίζει, ως ένα βαθμό τουλάχιστον, τις αρχές και αξίες της ευρύτερης κοινωνίας, ενώ η εμπέδωσή του στην συνείδηση και πρακτική των παιδιών αποτελεί βασική προϋπόθεση για την «εύρυθμη λειτουργία» της κοινωνίας –κατά τους δομο-λειτουργιστές– ή για την «κοινωνική αναπαραγωγή του κοινωνικού σχηματισμού» – κατά τους μαρξιστές. Ορισμένες πρόσφατες αναλύσεις όμως προτάσσουν ότι η οικογένεια «μπορεί να ενισχύσει αντί να μετριάσει την “κοινωνική απόκλιση”, δηλαδή την ανεπιθύμητη συμπεριφορά ή τα αντικοινωνικά πρότυπα στο παιδί»⁴⁷. Η θέση αυτή είναι χαρακτηριστική τόσο των ψυχολογικών, όσο και των κοινωνικών θεωριών της απόκλισης, οι οποίες αποδίδουν στις διάφορες, κυρίως αρνητικές, συνθήκες οικογενειακής διαβίωσης τα βασικά αίτια αποκλίνουσας συμπεριφοράς, ιδιαίτερα των νέων⁴⁸.

Από τις υποθέσεις που έχουν διατυπωθεί στη βιβλιογραφία για την κοινωνικοποιητική επίδραση της οικογένειας, οι πιο καιρίες για την παρούσα εργασία είναι αυτές που αφορούν στις αξίες και στάσεις των γονέων. Γι' αυτό, επιδιώξαμε να τεκμηριώσουμε καταρχήν τις απόψεις των γονέων για να εντοπίσουμε ποιές κοινωνικές αρχές και αξίες αυτές αντικατοπτρίζουν, και κατ' επέκταση, αν προκύπτει ότι καλλιέργησαν στα παιδιά τους την αντίληψη της κατάληψης σαν αποκλίνουσα ή σαν αποδεκτή συμπεριφορά στα πλαίσια της κοινωνίας, ή τουλάχιστον της οικογένειας. Κατά δεύτερο λόγο θελήσαμε να τεκμηριώσουμε την συγκεκριμένη *στάση* που κράτησαν οι γονείς απέναντι στα παιδιά τους αναφορικά με τις καταλήψεις, για να εξετάσουμε κατά πόσο η πιθανή ύπαρξη «χάσματος γενεών» μεταξύ των απόψεων των γονέων και της συμπεριφοράς των παιδιών ενεργοποίησε τις εξουσιαστικές δυνατότητες και λειτουργίες κοινωνικού ελέγχου της οικογένειας με σκοπό την πάταξη της απόκλισης, όπως θεωρητικά αναμένεται.

3.γ.1. Οι απόψεις των γονέων για τις καταλήψεις

Από την ποιοτική μας έρευνα –τις συνεντεύξεις και τη δευτερογενή ανάλυση– προκύπτει ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση της Ρόδου, οι απόψεις των γονέων κυμαίνονταν από τη θερμή συμπαράσταση στους μαθητές μέχρι τη βίαιη έκφραση αντίθεσης. Το ακραίο παράδειγμα αντίδρασης που αναφέρθηκε τόσο στις περισσότερες συνεντεύξεις όσο και στον τύπο, ήταν η περίπτωση ενός πατέρα που εισέβαλε σε ένα κατειλημμένο λύκειο και ξυλοκόπησε έναν μαθητή γιατί παρότρυνε το παιδί του σε συμμετοχή. Η δημοσιοποίηση της πράξης αυτής προκάλεσε το δημόσιο αίσθημα και πολλοί γονείς έσπευσαν σε συμπαράσταση προς τους καταληψίες του συγκεκριμένου λυκείου.

Από την ποσοτική ανάλυση των απόψεων των γονέων, προκύπτει (Πίνακας 10) πρώτον, ότι το μεγαλύτερο ποσοστό (42% συνολικά), ήταν αυτό των γονέων που διαφωνούσαν με τις καταλήψεις – από αυτούς 21% διαφωνούσαν *ριζικά* και 21% *απλώς* διαφωνούσαν. Το ποσοστό αυτό αντιπροσωπεύει μάλλον το μέρος του πληθυσμού που αποδεχόταν τους τυπικούς κανόνες και τις παραδοσιακές αρχές, θάσει των οποίων η κατάληψη σχολείων από μαθητές θεωρείται παράνομη και κοινωνικά αθέμιτη. Η αρνητική αυτή θέση είναι επίσης συνδεδεμένη με την αντίληψη που είχαν πολλοί γονείς ότι τα παιδιά τους, λειτουργώντας έξω από τα δοσμένα κοινωνικά πλαίσια σχολικής συμπεριφοράς, διέτρεχαν πολλαπλούς κινδύνους μέσα στα κατειλημμένα σχολεία. Όπως προέκυψε από τις συνεντεύξεις μας, οι φόβοι αυτοί κυμαίνονταν από το ότι «τα παιδιά τους θα αρρώσταιναν μέσα στα κρύα σχολεία» μέχρι το ότι ανεξέλεγκτα θα ήταν ευάλωτα «στη χρήση ναρκωτικών και αλκοολικών ουσιών»⁴⁹. Υπήρχε όμως και ένα επίσης μεγάλο ποσοστό γονέων (29% συνολικά) που είχαν θετική άποψη για τις καταλήψεις –από αυτούς 18% *απλώς* συμφωνούσαν και 11% συμφωνούσαν *απόλυτα*– αντιπροσωπεύοντας μάλλον αυτούς που, μέσα από τις προαναφερθείσες κοινωνικές συνθήκες της μεταπολίτευσης, ήρθαν να αποδεχτούν ένα εναλλακτικό αξιολογικό πλαίσιο κοινωνικής πράξης που καθιστούσε την κατάληψη αποδεκτή σαν μέσο προβολής και προάσπισης συμφερόντων κοινωνικών ομάδων, ακόμα και μαθητών. Μέρος του εναλλακτικού αυτού πλαισίου της νέας πολιτικής κουλτούρας είναι η έμπρακτη αντιπολίτευση, η οποία προφανώς έπαιξε σημαντικό ρόλο στη θέση που κράτησε η κατηγορία αυτή των γονέων απέναντι στις καταλήψεις.

Εξίσου σημαντικό είναι το ότι ένα μεγάλο ποσοστό (29%) δεν

εξέφρασαν στα παιδιά τους ούτε θετική ούτε αρνητική άποψη αναφορικά με τις καταλήψεις. Το γεγονός ότι δεν πήραν θέση για ένα τόσο σημαντικό θέμα που και την χώρα συγκλόνιζε και την ζωή των παιδιών τους αφορούσε άμεσα, καθρεπτίζει την αμηχανία με την οποία ένα μεγάλο ποσοστό των κοινωνικών φορέων και της κοινής γνώμης αντιμετώπισε το διυπόστατο φαινόμενο των καταλήψεων.

Αν δε, δεχτούμε ότι ιδιοποιό στοιχείο της αποκλίνουσας συμπεριφοράς είναι η ρητή και αταλάντευτη καταστολή της από τους αρμόδιους κοινωνικούς φορείς⁵⁰, τότε καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι η πλειοψηφία των γονέων –συνολικά το 58% που συμφωνούσε ή τουλάχιστον αποδεχόταν τις καταλήψεις– δεν θεωρούσαν την κατάληψη αποκλίνουσα συμπεριφορά, ή αντιμετώπιζαν με ανοχή αποκλίνουσες πράξεις. Και στις δύο περιπτώσεις διαφαίνεται ότι το περιεχόμενο της κοινωνικοποίησης των μαθητών –μετάδοση θετικών αντιλήψεων για τις καταλήψεις– ή και η διαδικασία κοινωνικοποίησης –ανοχή– απέβαιναν ενθαρρυντικά στην μαθητική συμμετοχή σε κατάληψη.

Εξετάζοντας την υπόθεση αυτή, μέσω ενός απλού συσχετισμού μεταξύ των απόψεων των γονέων και τη συμμετοχή των παιδιών τους, βλέπουμε ότι μάλλον ευσταθεί (Πίνακας 11). Ενδεικτικά, μόνο 29% των παιδιών των οποίων οι γονείς διαφωνούσαν ριζικά με τις καταλήψεις, συμμετείχαν σε κατάληψη, ενώ 61% αυτών που οι γονείς κράτησαν ουδέτερη στάση, συμμετείχαν και 92% αυτών που οι γονείς συμφωνούσαν, συμμετείχαν. Η προφανής αυτή συσχέτιση μπορεί να εκληφθεί σαν απλή ένδειξη ταύτισης μεταξύ απόψεων γονέων και συμπεριφοράς παιδιών. Μάλλον όμως, βάσει των λοιπών δεδομένων της παρούσας ανάλυσης, το αποτέλεσμα θα πρέπει να εκληφθεί σαν μία έντονη αιτιακή σχέση, όπου η μεν διαφωνία των γονέων λειτούργησε αποτρεπτικά ενώ αντίστροφα, η συμφωνία τους με τις καταλήψεις λειτούργησε ενθαρρυντικά στην απόφαση των παιδιών τους να συμμετέχουν σε σχολική κατάληψη. Η συσχέτιση αυτή χρήζει περαιτέρω ανάλυσης. Για τους παρόντες σκοπούς όμως, σημαντική είναι η τεκμηρίωση ότι τουλάχιστον αναφορικά με το συγκεκριμένο θέμα, δεν υπήρχε «χάσμα γενεών» και δεν δημιουργήθηκαν έντονες συγκρούσεις στην οικογένεια για το θέμα των καταλήψεων, οι οποίες ενδεχομένως να επιδρούσαν ανασταλτικά στη δράση των παιδιών.

3.γ.2. Η στάση των γονέων προς την συμμετοχή στην κατάληψη

Πέρα από τις απόψεις των γονέων, μεγαλύτερη σημασία στην πράξη σίγουρα είχε η συγκεκριμένη *στάση* που κράτησαν σχετικά με την συμμετοχή των δικών τους παιδιών σε κατάληψη. Όπως προκύπτει από τα στοιχεία μας (Πίνακας 12), το μεγαλύτερο ποσοστό των γονέων (48%) κράτησαν ουδέτερη στάση, εκφράζοντας και στην πράξη την αμφιταλαντευόμενη άποψη και αναποφασιστικότητα στην αντιμετώπιση των καταλήψεων από την ευρύτερη κοινωνία. Δεύτερο, παρατηρούμε ότι, ενώ 42% των γονέων συνολικά, *διαφωνούσαν* με τις καταλήψεις, μόνο 31% προσπάθησαν *στην πράξη* να αποτρέψουν τα παιδιά τους από την συμμετοχή, – από αυτούς μόνο 3% τους *απαγόρευσαν* *αυστηρά* και με την επιβολή *τιμωρίας* να λάβουν μέρος στην κατάληψη και 28% απλώς τους *συνέστησαν* να μην πάρουν μέρος. Η προφανής έλλειψη οποιασδήποτε σημαντικής οικογενειακής προσπάθειας για αποτροπή των μαθητών από συμμετοχή σε κατάληψη, υποδεικνύει ή ότι οι ίδιοι οι γονείς δεν είχαν διαμορφώσει έντονα αρνητική θέση για τις καταλήψεις, ή και ότι κοινωνικοποιημένοι στις αντιλήψεις των ελευθεριών της νέας γενιάς το θεώρησαν αθέμιτο ή και άσκοπο να πιέσουν τα παιδιά τους να μην λάβουν μέρος. Η ψυχο-κοινωνική διάσταση των επιπτώσεων της στάσης αυτής, όπως κλασικά αποδόθηκε από τον G.H. Mead⁵¹, είναι ότι κανένας από τους «σημαντικούς άλλους» δεν αντιτάχθηκε σθεναρά στην συγκεκριμένη συμπεριφορά, αποδίδοντάς της έτσι το νόημα του αποδεκτού. Η κοινωνικο-πολιτική διάστασή της, όπως αποδίδεται από το μοντέλο συλλογικής δράσης του Tilly⁵², είναι ότι η έλλειψη έντονης αντίθεσης από τους γονείς διέγραψε ένα μεγάλο «κόστος» που θα προσάπτετο στη συμμετοχή, εξουδετερώνοντας έτσι ένα σημαντικό ανασταλτικό παράγοντα της συμμετοχής των μαθητών σε κατάληψη.

Αντίστροφα, ενώ 29% των γονέων γενικά συμφωνούσαν με την κατάληψη, μόνο 21% συνολικά κράτησαν θετική στάση. Δηλαδή λιγότεροι γονείς υποστήριξαν τα παιδιά τους στην πράξη από ότι στην θεωρία, πράγμα το οποίο πιθανώς οφείλεται στις κοινωνικά εμπνευσμένες αναστολές συμπαράστασης σε παράνομες πράξεις και στην τυπική ευθύνη που φέρουν οι γονείς για τις πράξεις των παιδιών τους. Μάλιστα το ότι 15% *συνέστησαν* στα παιδιά τους να λάβουν μέρος και 6% τους *παρότρυναν* και τους προσέφεραν και υλική και ηθική *βοήθεια* για την συμμετοχή τους, δείχνει ότι υπήρχε ένα σημαντικό ποσοστό γονέων που αγνόησαν το στοιχείο αυτό και συνέδραμαν τα παιδιά τους στις

καταλήψεις. Περισσότερο από μια απλή αντιπολιτευτική στάση, διαφαίνεται ότι η θετική αυτή στάση των γονέων εκφράζει ένα σημαντικό κομμάτι της κοινωνίας το οποίο είχε αποδεχτεί γενικότερα τις αξίες και ειδικότερα τα πρότυπα ατομικής και συλλογικής συμπεριφοράς των νέων και αψηφούσε νομικές επιπλοκές. Για την κατανόηση της σημασίας της προτρεπτικής αυτής στάσης των γονέων σε σχέση με την έννομη τάξη, πρέπει να επισημάνουμε ότι βάσει του Άρθρου 360 του Ποινικού Κώδικα περί «Παραμέλησης της εποπτείας ανηλίκου» οι γονείς θεωρούνται υπεύθυνοι για οποιαδήποτε αξιόποινη πράξη των παιδιών τους κάτω των 17 ετών. Στην περίπτωση των καταλήψεων αξιόποινες ήταν και οι τυχόν φθορές που γινόταν στους σχολικούς χώρους αλλά και καθαυτή η πράξη της κατάληψης των χώρων αυτών⁵³. Αντί άλλου τεκμηρίου ας σημειώσουμε ότι, στην περίπτωση του νέου κύματος καταλήψεων του 1992-93 στην κοινωνικο-πολιτικά διαφοροποιημένη συγκυρία και δεδομένης της εμπειρίας των καταλήψεων του 1990, ο εισαγγελέας άσκησε αυτεπάγγελα ποινική δίωξη κατά παντός υπευθύνου· συμπεριλαμβανομένων και των γονέων.

Το ότι η γονική συμπαράσταση επέδρασε θετικά στη δραστηριοποίηση των καταληψιών προκύπτει και από τα στοιχεία του Πίνακα 13. Μόνο 52% των παιδιών που οι γονείς τους κράτησαν συνολικά αρνητική στάση συμμετείχαν σε κατάληψη, ενώ 58% αυτών που οι γονείς κράτησαν ουδέτερη στάση συμμετείχαν, όπως και 95% (κατά μέσο όρο) αυτών που οι γονείς κράτησαν συνολικά θετική στάση. Φαίνεται λοιπόν ότι η στάση της οικογένειας έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην συνολική συμμετοχή των μαθητών συνολικά. Ενόψει μικρής αντίστασης, μεγάλης ανοχής και αρκετής συμπαράστασης εκ μέρους των γονέων και δεδομένων των λοιπών πρόσφορων συνθηκών, ο μαθητικός κόσμος προχώρησε άφοβα σε καταλήψεις⁵⁴.

Συμπερασματικά, οι απόψεις και στάσεις των γονέων αναφορικά με τη συμμετοχή των παιδιών τους σε κατάληψη υποδεικνύουν ότι ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού είχε αποδεχτεί και στο παρελθόν, ή αποδέχτηκε λόγω της συγκυρίας ένα καινούργιο πλαίσιο αναφοράς και συμπεριφοράς προς τους νεαρούς μαθητές. Το φοιτητικό κίνημα, το αντιεξουσιαστικό κίνημα στην εκπαίδευση και οι ευρύτερες πολιτικές και ιδεολογικές αλλαγές της μεταπολιτευτικής περιόδου, συνετέλεσαν στην ευκαιριακή ή μακρόπνοη διαμόρφωση απόψεων και στάσεων, βάσει των οποίων η αυτόνομη δράση και έκφραση προβληματισμού των παιδιών ήταν ανεκτή ή αποδεκτή. Άλλες πτυχές του ευρύτερου

αυτού αξιολογικού πλέγματος είχαν σίγουρα και στο παρελθόν, άμεσα ή έμμεσα, λειτουργήσει, σαν διαμορφωτικοί παράγοντες στην αγωγή των παιδιών. Έτσι όταν στην προαναφερθείσα συγκυρία, προέκυψε το θέμα των καταλήψεων, η πλειονότητα των μαθητών είχαν κοινωνικοποιηθεί στην αντίληψη της κατάληψης σαν θεμιτής ή αποδεκτής συμπεριφοράς, ή τουλάχιστον η μορφή αυτή διεκδίκησης ήταν στα πλαίσια μίας γενικότερα ανεκτικής στάσης της οικογένειας, η οποία και επιβεβαιώθηκε στην πορεία των καταλήψεων.

Σε θεωρητικό επίπεδο, η ταυτόχρονη ύπαρξη θετικών, ουδέτερων και αρνητικών απόψεων και στάσεων προς τις καταλήψεις, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι «η οικογένεια» δεν είναι ένα ομοιότυπο και μονοδιάστατο στοιχείο της κοινωνίας. Αντικρούονται έτσι συντηρητικές λειτουργιστικές θεωρίες, βάσει των οποίων η οικογένεια λειτουργεί ομοιοστατικά για την διατήρηση της ισορροπίας και τάξης του συστήματος μέσω της κοινωνικοποίησης σε κοινωνικά αποδεκτούς ρόλους. Αντικρούονται επίσης και μαρξιστικές λειτουργιστικές αναλύσεις που διερευνούν το πώς οι συνεχώς διαφοροποιούμενοι ρόλοι και λειτουργίες της οικογένειας, συντελούν στην αναπαραγωγή των βασικών καπιταλιστικών κοινωνικών δομών και σχέσεων. Αντίστροφα, τα παραπάνω στοιχεία υποδεικνύουν την αναγκαιότητα της ανάλυσης του κοινωνικοποιητικού ρόλου της οικογένειας ιστορικά, με γνώμονα τις κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές και ιδεολογικές διαφοροποιήσεις που συντελούνται ανάμεσα στις διάφορες κοινωνικές ομάδες και στρώματα βάσει των ιστορικών συνθηκών. Το κατά πόσο οι έμμεσες και άμεσες κοινωνικοποιητικές επιδράσεις της οικογένειας συντελούν στη διατήρηση, αλλαγή ή ανατροπή του υφιστάμενου κοινωνικού συστήματος, είναι αποτέλεσμα της διαμόρφωσης και έκβασης κοινωνικών αγώνων που διεξάγονται στα διάφορα πεδία κοινωνικής πράξης – πολιτικό, επαγγελματικό, πολιτιστικό, ιδεολογικό, αποτελεί λοιπόν αντικείμενο κοινωνικο-ιστορικής ανάλυσης και όχι θεωρητικής αρχής.

3.δ. Το σχολείο σαν φορέας κοινωνικοποίησης και απόκλισης

Κατά γενική αποδοχή το σχολείο είναι μετά την οικογένεια ο βασικότερος φορέας κοινωνικοποίησης. Οι θεωρητικές όμως απόψεις δίστανται αναφορικά με το αν το εκπαιδευτικό σύστημα λειτουργεί κατά τρόπο που να ενσωματώνει τους νέους στα πλαίσια της κυρίαρχης ιδεολογίας και πρακτικής ή αν τους ανοί-

γει τους ορίζοντες για αυτόνομη ή και αντιεξουσιαστική σκέψη και δράση. Η πλειονότητα των συγκριτικών εμπειρικών αναλύσεων⁵⁵ τεκμηριώνει την επικρατούσα θεωρητική υπόθεση ότι η εκπαιδευτική διαδικασία σκοπό έχει να εμφυσήσει στους νέους την κυρίαρχη ιδεολογία με αποτέλεσμα να αναπαράγει τις δομές και σχέσεις πολιτικής και κοινωνικο-οικονομικής εξουσίας. Υπάρχουν όμως και τοποθετήσεις που υποστηρίζουν ότι το σχολείο και η εκπαιδευτική διαδικασία είναι αρκετά αυτονομημένα ώστε να λειτουργούν, σε ορισμένες περιπτώσεις και ως φορείς μετάδοσης αντιεξουσιαστικών αρχών, ακόμα και αποκλίνουσας συμπεριφοράς⁵⁶. Αναφορικά με το θέμα των καταλήψεων, η θεωρητική αυτή διαφωνία οδηγεί στο ερευνητικό ερώτημα: το εκπαιδευτικό σύστημα και οι επί μέρους παράγοντές του, αντιμετώπισαν τη συμμετοχή των μαθητών στις καταλήψεις σαν αποκλίνουσα ή σαν αποδεκτή συμπεριφορά και τι επιπτώσεις μπορούμε να συμπεράνουμε ότι είχε η στάση τους στην τελική απόφαση των μαθητών να συμμετέχουν ή μη σε σχολική κατάληψη; Στην ανάλυση του θέματος αυτού περνάμε τώρα.

Στην προηγούμενη ανάλυση επιχειρηματολογήσαμε ότι οι συνθήκες και οι κοινωνικοί αγώνες της μεταπολιτευτικής περιόδου στην Ελλάδα δημιούργησαν ένα καινούργιο αξιολογικό πλαίσιο κοινωνικής και πολιτικής συμπεριφοράς, που επέφερε μεγάλες αλλαγές και στην εκπαιδευτική διαδικασία. Η εμπειρική έρευνα του Γκότοβου τεκμηριώνει ότι σαν απόρροια των προαναφερθεισών συνθηκών, η πρακτική της ανοχής αποκλίνουσας συμπεριφοράς, από πλευράς φορέων κοινωνικοποίησης, έχει, την τελευταία δεκαετία, καθιερωθεί «ως επίκαιρη και λογική στρατηγική για την αντιμετώπιση της αποκλίνουσας συμπεριφοράς»⁵⁷ στο σχολείο. Η «στρατηγική» αυτή, κατά τον Γκότοβο, ανάγεται στην λειτουργία τριών παραγόντων: (1) την ιεραρχική ασυνέχεια που παρεμποδίζει την καθολική υλοποίηση των παιδαγωγικών προγραμμάτων, (2) την καταστροφή της παιδαγωγικής σύνεσης, που είναι απόρροια των παιδαγωγικών και πολιτικών ρηγμάτων ανάμεσα στο διδακτικό προσωπικό και της συνακόλουθης αδυναμίας της σχολικής ηγεσίας να επιβάλει την βούλησή της ενόψει των ρηγμάτων αυτών και (3) την εισαγωγή στο σχολείο του «νέου» δασκάλου που έχει τη δυνατότητα αποστασιοποίησης από την υλοποίηση της «εκπαιδευτικής γραμμής, όταν διαφωνεί πολιτικά με τον εκφραστή της»⁵⁸.

Εξετάζοντας τη στάση της εκπαιδευτικής ιεραρχίας αναφορικά με τις καταλήψεις στη Ρόδο, επιβεβαιώνεται ότι οι τρεις αυτοί παράγοντες είχαν όντως τεθεί σε λειτουργία. Από την δευτε-

ρογενή ανάλυση των στοιχείων και των τριών ημερήσιων τοπικών εφημερίδων, προκύπτει ότι από την αρχή των καταλήψεων, ο διευθυντής μέσης εκπαίδευσης, σαν ανώτερος στην σχολική ιεραρχία της περιοχής, καταρχήν τήρησε στάση μεσολαβητή και προσπάθησε να πείσει τους μαθητές μέσω του διαλόγου να τερματίσουν τις καταλήψεις. Στην συνέχεια όμως εξέφρασε την αντίθεσή του προς τον συγκεκριμένο τρόπο διεκδίκησης των αιτημάτων των μαθητών και σε επανειλημμένες δηλώσεις στον Τύπο απέδωσε τις κινητοποιήσεις σε «κέντρα σκόπιμης παραπληροφόρησης», και «πολιτικής και συνδικαλιστικής υποκίνησης»⁵⁹. Την αντίθεσή τους επίσης εξέφρασαν σχεδόν όλοι οι διευθυντές των υπό κατάληψη σχολείων, οι δεύτεροι στην ιεραρχία, οι οποίοι τάχθηκαν κατά των καταλήψεων και συνέχεια ανέφεραν στον τύπο τις μεγάλες υλικές καταστροφές που είχαν υποστεί οι σχολικοί χώροι.

Αντίθετα, οι διδάσκοντες, τρίτοι στην ιεραρχία, τάχθηκαν αμέσως υπέρ των κινητοποιήσεων των μαθητών. Με δηλώσεις του συνδικαλιστικού τους οργάνου, οι καθηγητές δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης της περιοχής εξέφρασαν από την αρχή των καταλήψεων την εκτίμησή τους ότι τα αιτήματα των μαθητών ήταν δίκαια. Έστειλαν μάλιστα δηλώσεις προς τους αρμόδιους φορείς, καλώντας την κυβέρνηση να τα λάβει σοβαρά υπόψη της. Στη συνέχεια ο σύλλογος καθηγητών έστειλε εκπροσώπους στην πορεία διαμαρτυρίας που οργάνωσαν οι μαθητές μαζί με τους φοιτητές του Πανεπιστημίου του Αιγαίου –το οποίο επίσης τελούσε υπό κατάληψη–, και δήλωσε δημόσια συμπάρασταση στον αγώνα των μαθητών⁶⁰.

Εξετάζοντας περαιτέρω κατά πόσο η στάση των καθηγητών και από άλλα μέρη της επικράτειας διαφοροποιήθηκε απ' αυτή των καθηγητών της Ρόδου, θέσαμε το θέμα στο ερωτηματολόγιο. Αναφορικά με την στάση της πλειοψηφίας των καθηγητών, όπως εκφράστηκε *ατομικά* κατά την διάρκεια της κατάληψης, διαφαίνεται μία λιγότερο ενθαρρυντική στάση (Πίνακας 14). Κατά τη γνώμη των μαθητών του δείγματός μας, το μεγαλύτερο ποσοστό των καθηγητών (41% συνολικά) συμφωνούσε με τις καταλήψεις – το (33%) απλώς συμφωνούσε και το 8% συμφωνούσε *απόλυτα*. Αλλά ένα επίσης μεγάλο ποσοστό (38% συνολικά) διαφωνούσε με τις καταλήψεις – το 8% διαφωνούσε *ριζικά* και το 30% απλώς διαφωνούσε. Τέλος, 21% των καθηγητών ήταν αβέβαιοι. Παρόμοια περιγράφεται και η στάση του *συλλόγου* των καθηγητών απέναντι στην κατάληψη (Πίνακας 15). 37% των μαθητών δήλωσε ότι η στάση του συλλόγου των καθηγητών ήταν αρνητική προς

τις καταλήψεις, 38% δήλωσαν ότι ήταν θετική και 26% δήλωσαν ότι ο σύλλογος των καθηγητών κράτησε αβέβαιη στάση.

Η στάση των καθηγητών συσχετίζεται έντονα και θετικά με την συμμετοχή των μαθητών σε κατάληψη, όπως καθαρά προκύπτει από τους Πίνακες 16 και 17. Ενδεικτικά, αναφέρουμε ότι από τους μαθητές που έκριναν τη στάση του συλλόγου των καθηγητών τους ως αρνητική, 51% κατά μέσο όρο συμμετείχαν σε κατάληψη, ενώ απ' αυτούς που την έκριναν ως θετική, 88% κατά μέσο όρο συμμετείχαν σε κατάληψη (Πίνακας 17). Και αντίστοιχα, 52% (κατά μέσο όρο) των μαθητών που θεωρούσαν τη στάση μεμονωμένων καθηγητών αρνητική προς την κατάληψη, συμμετείχαν σε κατάληψη, σε σύγκριση με 54% (κατά μέσο όρο) αυτών που τη θεωρούσαν ουδέτερη και 80% (κατά μέσο όρο) αυτών που τη θεωρούσαν θετική.

Συμπερασματικά, η στάση των καθηγητών, όπως εκφράστηκε τόσο μεμονωμένα όσο και μέσω του συλλόγου τους, υποδεικνύει μία αποδοχή ή τουλάχιστον ανοχή των καταλήψεων από την πλειοψηφία των καθηγητών και μία έντονα συσχετιζόμενη συμπεριφορά από πλευράς μαθητών. Για την επεξήγηση της στάσης αυτής και των επιπτώσεών της πρέπει να ανατρέξουμε σε πολλούς παράγοντες. Κατ' αρχήν, είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι το ποσοστό των καθηγητών που κράτησαν θετική στάση ήταν συνολικά μεγαλύτερο από το ποσοστό των γονέων που κράτησαν θετική στάση. Το γεγονός αυτό πιθανότατα οφείλεται στο ότι στην περίπτωση των καθηγητών δεν παρενέβαιναν οι ανασταλτικοί παράγοντες που αναφέραμε στην περίπτωση των γονέων, δηλαδή η τυπική ευθύνη για τη συμπεριφορά των παιδιών τους και ο φόβος της έκθεσης των παιδιών τους σε ανεξέλεκτες ή και αθέμιτες συνθήκες που επικρατούσαν στα κατελιμμένα σχολεία.

Δεύτερο, οι απόψεις των καθηγητών φαίνονται έντονα διχασμένες (38% διαφωνούσαν και 41% συμφωνούσαν) με λίγα περιθώρια ουδέτερης στάσης (21% σε αντίθεση με 48% των γονέων). Πέρα από συγκυριακές κομματικές επιρροές που πιθανώς επέδρασαν στη διαμόρφωσή τους, οι απόψεις αυτές μάλλον σκιαγραφούν και διαφοροποιημένα κοινωνικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά του καθηγητικού πληθυσμού. Ένα μέρος του πληθυσμού αυτού, πιθανώς απαρτιζόμενο από τους πιο ηλικιωμένους, εξέφραζε τις παραδοσιακές αρχές, αξίες και πρότυπα συμπεριφοράς στον ευρύτερο κοινωνικό καθώς και στο σχολικό χώρο. Ένα άλλο μέρος, πιθανώς απαρτιζόμενο από τους νεότερους καθηγητές της γενιάς του Πολυτεχνείου, υπό την επιρροή των πο-

λιτικών και ιδεολογικών ανακατατάξεων της μεταπολιτευτικής περιόδου, εξέφραζε την αποδοχή της ή και ανοχή της προς συμπεριφορές όπως η κατάληψη. Τα εναλλακτικά αυτά αξιολογικά πλαίσια αναφοράς, είχαν χωρίς αμφιβολία, επέμβει και στο παρελθόν στη διαδικασία κοινωνικοποίησης των μαθητών, διαμορφώνοντας συγκεχυμένες ή και συγκρουόμενες αντιλήψεις αναφορικά με το τι αποτελούσε θεμιτή ή αποκλίνουσα συμπεριφορά.

Τρίτο, οι διαφοροποιημένες στάσεις των καθηγητών απέναντι στις καταλήψεις, επιβεβαιώνουν τον διχασμό απόψεων και πρακτικών που επήλθε σαν αποτέλεσμα των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων και της κριτικής που έχει ασκηθεί κατά του παραδοσιακού εκπαιδευτικού συστήματος κατά τις τελευταίες δεκαετίες. Ακόμα όμως περισσότερο, η ανοχή και επιδοκιμασία των καταλήψεων από τη μεγάλη πλειοψηφία των καθηγητών, υποδηλώνει ότι κάτω από την επιρροή της θεωρητικής και πολιτικής «αμφισβήτησης του σχολείου», είχε όντως διαμορφωθεί ένας «νέος δάσκαλος»⁶¹, εκφραστής της αντιαυταρχικής αγωγής, που με τη θεωρία του (άμεσα) και τη πρακτική του (έμμεσα) κοινωνικοποιούσε τους μαθητές στην αντίληψη ότι και η αποκλίνουσα συμπεριφορά αντιμετωπίζεται στο σχολείο με ανοχή. Αυτό τεκμηριώνεται και από την αντιμετώπιση των μαθητών απέναντι στους καθηγητές τους. Στο ερώτημα (Πίνακας 18) αν φοβήθηκαν ότι κάποιος/α καθηγητής/τρια που ήταν αντίθετοι στις καταλήψεις θα τους έκαναν αντίποινα, 70% των μαθητών απάντησαν ότι δεν φοβήθηκαν κάτι τέτοιο και μόνον 30% των μαθητών φοβήθηκαν αντίποινα. Αυτό μπορεί να οφείλεται στην άμεσα διαμορφωμένη αντίληψη των μαθητών ότι οι καθηγητές τους δεν ήταν, στην πλειοψηφία τους, αρνητικά διακείμενοι προς την κατάληψη και έτσι οι περισσότεροι δεν θα είχαν προσωπικούς λόγους για αντίποινα. Μπορεί επίσης να οφείλεται στην γενικότερη αντίληψη που άλλες έρευνες έχουν τεκμηριώσει ότι διακατέχει την πλειονότητα των νέων, πως οι δάσκαλοι είναι φίλοι τους, ή τουλάχιστον απλοί άνθρωποι που κάνουν την δουλειά τους και όχι εκπρόσωποι ενός αυταρχικού, εξουσιαστικού συστήματος που επιδιώκουν να τους επιβάλλουν τις απόψεις τους⁶². Άσχετα όμως από το πώς διαμορφώθηκε, το γεγονός ότι η συντριπτική πλειοψηφία των μαθητών πίστευε ότι οι καθηγητές τους θα αντιμετώπιζαν αποδοχή ή ανοχή της συμμετοχής τους σε κατάληψη και δεν θα τους τιμωρούσαν, σήμαινε ότι για την πλειοψηφία των μαθητών είχε διαγραφεί ένα μεγάλο κόστος που θα προσάπτετο στη συλλογική τους δράση, εξουδετερώνοντας και πάλι έναν σημαντικό ανασταλτικό παράγοντα συλλογικής δράσης.

Τέλος, όπως διαφαίνεται από τις απόψεις των καθηγητών, στους χώρους των εκπαιδευτικών υπήρχε έντονη κομματικοποίηση και ότι και σ' αυτή την περίπτωση, όπως και στην περίπτωση του καπνίσματος που περιγράφει ο Γκότοβος, οι πολιτικές διαφωνίες είχαν εισβάλει στο σχολικό χώρο, συντείνοντας δραματικά στην αποδοχή και θεσμοποίηση της ανοιχτής αντιπαράθεσης και δυναμικής προβολής αιτημάτων μέσα στο χώρο αυτό. Διατυπώνουμε μάλιστα την υπόθεση, προς περαιτέρω τεκμηρίωση, ότι σε χώρους ή περιοχές όπου υπήρχε μεγαλύτερη διάσταση απόψεων μεταξύ εκπαιδευτικών συνδικαλιστικών οργανώσεων και κυβερνητικής πολιτικής, εκεί η αντιμετώπιση των καταλήψεων –εξομοιώνοντας όλους τους άλλους παράγοντες– θα ήταν θετικότερη και η συμμετοχή των μαθητών –πάλι εξομοιώνοντας τους άλλους παράγοντες– θα ήταν μεγαλύτερη.

Ενόψει των παρατηρήσεων αυτών, καταλήγουμε στο ότι η θεωρητική επεξήγηση των συνθηκών αυτών που, συν τοις άλλοις, συνέβαλαν στην κοινωνικοποίηση των μαθητών στο πνεύμα και την πράξη των καταλήψεων, δεν μπορεί να αναζητηθεί στους χώρους των κλασικών θεωριών της εκπαίδευσης, που της αποδίδουν μονοδιάστατες λειτουργίες ένταξης των νέων στις κατεστημένες αρχές και αξίες. Αντίθετα το περιεχόμενο και η διαδικασία της κοινωνικοποίησης καθώς και του προσδιορισμού του τι αποτελεί απόκλιση στα πλαίσια του σχολείου, θα πρέπει να αναλυθούν μέσω της συγκριτικής διαχρονικής ανάλυσης των κοινωνικών και πολιτικών δομών και σχέσεων, όπως αυτές διαμορφώνουν τις αντιλήψεις και πρακτικές διαφόρων κατηγοριών εκπαιδευτικών, καθώς και στο ευρύτερο πλαίσιο λειτουργίας του σχολείου. Όπως η Πετμεζίδου υποδεικνύει⁶³, πρέπει να ανατρέξουμε σε μία ιστορική ανάλυση των δομικών αλλά και πολιτισμικών στοιχείων που παρεμποδίζουν την ανάπτυξη μιας «σχετικής αυτονομίας» του εκπαιδευτικού συστήματος, μετατρέποντάς το σε χώρο εξηρημένο από την πολιτική σφαίρα, και που επιβάλλουν την επίλυση εκπαιδευτικών θεμάτων βάσει του πολιτικού στοιχείου.

3.ε. Το κράτος και οι μαθητικές καταλήψεις

Τα θεωρητικά θέματα που άπτονται του ρόλου του κράτους στη διαμόρφωση αξιολογικών προτύπων και στην εμπέδωση των προτύπων αυτών στη συνείδηση και πρακτική των μελών της κοινωνίας, είναι τόσο πολυδιάστατα και πολλαπλά, που είναι αδύνατη η αναφορά τους στα πλαίσια της παρούσας εργασίας. Γι'

αυτό θα περιοριστούμε σε μία συνοπτική παρατήρηση αναφορικά με τη στάση του κράτους και τις επιπτώσεις της στο φαινόμενο των εν λόγω καταλήψεων.

Από την ευρύτερη έρευνα του Ε.Κ.Κ.Ε. προκύπτει ότι οι νέοι της δεκαετίας του 1980-90 είναι γενικά θετικά διακείμενοι προς τους εκπροσώπους της κρατικής εξουσίας –όπως η αστυνομία, για παράδειγμα– και δεν τους αντιμετωπίζουν με δέος ή φόβο⁶⁴. Οι αντιλήψεις αυτές δείχνουν καθαρά την επίρρεια του cohort effect καθότι αυτό είναι προφανώς προϊόν της κοινωνικοποίησης μιας ολόκληρης γενιάς νέων σε συνθήκες σημαντικά μειωμένης παρουσίας και βίαιης παρέμβασης των φορέων καταστολής στο κοινωνικό πεδίο. Σαν αποτέλεσμα του συσχετισμού των κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων και των πιεστικών διεκδικήσεων των αντιδικτατορικών και δημοκρατικών πολιτικών οργανώσεων και κινημάτων, υπήρξε ένας συνεχώς αυξανόμενος περιορισμός της δημόσιας παρουσίας των κατασταλτικών μηχανισμών του κράτους μετά την πτώση της δικτατορίας. Στις μεταπολιτευτικές αυτές συνθήκες, πολιτικές και κομματικές εκτιμήσεις οδηγούσαν στον ενσυνείδητο περιορισμό χρήσης βίας για την καταστολή συλλογικής δράσης. Η στάση αυτή κρατήθηκε σταθερά απέναντι σε νόμιμες και κατοχυρωμένες κινητοποιήσεις –φοιτητικές καταλήψεις, εργατικές απεργίες– αλλά εξίσου σταθερά και απέναντι σε λιγότερο δημοκρατικές δραστηριότητες. Κλασικό παράδειγμα βέβαια αποτελεί η έλλειψη σοβαρής παρέμβασης για την καταστολή των ομάδων των «αναρχικών», όπως τείνουν να αποκαλούνται απλουστευτικά όσοι δημιουργούν έκδηλες ταραχές στην πρωτεύουσα κατά τα τελευταία χρόνια.

Σαν αποτέλεσμα της στάσης αυτής του κράτους, οι νέοι διαμόρφωσαν μεν γενικά «θετικές» αντιλήψεις για το ρόλο του κράτους, έχουν κοινωνικοποιηθεί δε στην αντίληψη της ανεκτικής στάσης του κράτους προς διφορούμενες ή αποκλίνουσες συμπεριφορές κοινωνικών ομάδων, και ιδιαίτερα των νέων. Η αντίληψη αυτή επιβεβαιώθηκε και στην πράξη το φθινόπωρο του 1990, όταν ξεκίνησαν οι καταλήψεις στα πανεπιστήμια και τα σχολεία. Όπως ορίζει το Σύνταγμα και οι σχετικοί νόμοι που αφορούν στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, η διαμόρφωση στρατηγικής αντιμετώπισης των καταλήψεων των πανεπιστημιακών χώρων παραπέμφθηκε στα αυτόνομα διοικητικά τους όργανα. Η αντιμετώπιση όμως των καταλήψεων των σχολείων που εμπίπτουν στη δικαιοδοσία των κεντρικών κρατικών οργάνων, παρέμεινε ουσιαστικά στο επίπεδο της κριτικής και διατύπωσης πιθανολογούμενων κυρώσεων δια μέσου της κρατικής τηλεόρασης και των τοπι-

κών μέσων μαζικής ενημέρωσης. Το αν και το πώς αντέδρασαν οι τοπικές και κρατικές αρχές στην υπόλοιπη επικράτεια αποτελεί αντικείμενο περαιτέρω έρευνας, είναι ευρέως γνωστό ότι κράτησαν μια σταθερή στάση αρχικά διαλόγου και αργότερα συστηματικής κριτικής αλλά μη κατασταλτικής επέμβασης στα υπό κατάληψη σχολεία.

Το καίριο βέβαιο ερώτημα που διαμορφώνεται είναι: μια διαφορετική στάση του κράτους και των οργάνων του, θα είχε άραγε διαφοροποιήσει την συμπεριφορά των μαθητών και την εκτύλιξη των καταλήψεων; Βάσει των θεωριών της συλλογικής δράσης η απάντηση είναι καταφατική. Από τις περισσότερες έρευνες προκύπτει, ότι ο παράγοντας που περισσότερο από κάθε άλλο προσδιορίζει την ανάληψη συλλογικής δράσης από μία ομάδα, είναι ο βαθμός και το είδος καταστολής που ασκείται εναντίον της από τον κρατικό μηχανισμό⁶⁵. Η πολλαπλώς τεκμηριωμένη θεωρητική αρχή⁶⁶ είναι ότι όσο μεγαλύτερος είναι ο βαθμός καταστολής, τόσο μικρότερη η πιθανότητα ότι η συλλογική δράση θα εκδηλωθεί ή θα συνεχιστεί. Από τα στοιχεία της δικής μας έρευνας επίσης προκύπτει μία καταφατική απάντηση. Το ότι 70% των μαθητών θεωρούσαν ότι το δικό τους σχολείο δεν θα μπορούσε να αναλάβει την πρωτοπορεία των καταλήψεων (Πίνακας 1), υπονοεί ότι εάν οι δραστηριότητες των πρωτοπόρων καταληψιών (το 30%) είχαν αναχαιτιστεί, πιθανότατα η πλειοψηφία να μην είχε προβεί σε κινητοποιήσεις.

Εξετάζοντας το θέμα περαιτέρω και ενόψει της απουσίας κρατικής καταστολής στην προκειμένη περίπτωση, θέσαμε (Πίνακας 19) ένα αναγκαστικά υποθετικό ερώτημα στους μαθητές: «Αν από τις πρώτες μέρες της κατάληψης, το κράτος είχε χρησιμοποιήσει αστυνομία ή και τα ΜΑΤ για να εκδιώξει τους μαθητές από τα κατειλημμένα σχολεία και είχε επιβάλει ποινές στους καταληψίες, νομίζεις ότι η κατάληψη στο σχολείο σου θα είχε σταματήσει νωρίτερα;» 43% απάντησαν «Ναι» και 57% απάντησαν «Όχι». Ρωτώντας τους όμως επίσης υποθετικά (Πίνακας 20), αν κάτω από τις ίδιες συνθήκες, αυτοί *προσωπικά* θα έπαιρναν μέρος, 62% απάντησαν ότι δεν θα συμμετείχαν σε μια συνεχιζόμενη κατάληψη και 38% απάντησαν ότι παραταύτα θα συμμετείχαν. Βλέπουμε λοιπόν ότι αν και η πλειοψηφία των μαθητών πιστεύει ότι οι καταλήψεις δεν θα υπέκυπταν σε κρατικές πιέσεις για τερματισμό των καταλήψεων –πιθανώς έκφραση ενός αντι-αυταρχικού ιδεαλισμού–, εν τούτοις παραδέχεται ότι ατομικά θα άλλαζαν την συμπεριφορά τους σε περίπτωση κατασταλτικής κρατικής παρέμβασης – προφανώς εκδήλωση της αδυναμίας

αντιμετώπισης του κόστους το οποίο θα συνεπάγετο η χαρακτη-
ρισμένη από το κράτος αποκλίνουσα συμπεριφορά.

Αν και οι απαντήσεις αυτές δεν αποτελούν απόδειξη του τι θα συνέβαινε σε περίπτωση που οι μηχανισμοί καταστολής είχαν ενεργοποιηθεί, υποδεικνύουν ότι ενώ οι καταλήψεις χαρακτηρί-
στηκαν σαν αποκλίνουσα συμπεριφορά από το κράτος, εντού-
τοις, δεν αντιμετωπίστηκαν έμπρακτα σαν τέτοιες. Η πρακτική
της ανοχής, όπως αναλύθηκε και παραπάνω, είχε σαν αποτέλε-
σμα την καταξίωση και αποδοχή μιας συμπεριφοράς που τυπικά
τουλάχιστον εθεωρείτο αποκλίνουσα. Η στάση αυτή των κρατι-
κών φορέων βέβαια, κάθε άλλο παρά άσχετη είναι με την στάση
των άλλων φορέων κοινωνικοποίησης στους οποίους αναφερθή-
καμε παραπάνω. Καθορίστηκε και αυτή σε άμεση σχέση με τους
παράγοντες που διαμόρφωσαν και τις αντιλήψεις και πρακτικές
γονέων και καθηγητών και ακόμα περισσότερο διαμορφώθηκε σε
συνάρτηση με τους περιορισμούς που οι αντιλήψεις και πρακτι-
κές αυτές θέτουν πάντα στην άσκηση πολιτικής εξουσίας στα
πλαίσια ενός δημοκρατικού πολιτεύματος. Μέσα απ' αυτούς τους
συσχετισμούς δυνάμεων και μέσα από τους συνεχώς εκτυλισσό-
μενους κοινωνικοπολιτικούς αγώνες θα εξαρτηθεί το ποιά θέση
θα πάρει εντέλει η σχολική κατάληψη στο ευρύ φάσμα που οριο-
θετείται από τις διαστάσεις κοινωνικοποίησης και απόκλισης.

Σημειώσεις

1. Παρά τις ριζικές αντιθέσεις που υπάρχουν ανάμεσα στις κύριες θεω-
ρητικές σχολές της κοινωνιολογίας και της ψυχολογίας, υπάρχει σύγκλιση
στην οριοθέτηση των φαινομένων κοινωνικοποίησης και απόκλισης. Για
τους σκοπούς της παρούσας εργασίας, θα αναφερθούμε μόνο στα κοινά
και διαφοροποιά στοιχεία των εν λόγω θεωριών που άπτονται των επί μέ-
ρους αναλύσεων. Για παρουσίαση των βασικότερων θεωριών κοινωνικο-
ποίησης, βλέπε Κ.Ρ. Mühlbauer, *Κοινωνικοποίηση*, Θεσσαλονίκη, Εκδοτικός
Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, 1990.

2. Η ελληνική βιβλιογραφία είναι ελλιπής αναφορικά με τις θεωρίες
της απόκλισης. Η καλύτερη συνοπτική παρουσίαση και εφαρμογή των θεω-
ριών της απόκλισης είναι του Γκότθου, Α.Ε., *Απόκλιση και παρέμβαση
στην εκπαίδευση*, Αθήνα, Σύγχρονη Εκπαίδευση, 1988. Για μια από τις πιο
πρόσφατες συγκριτικές παρουσιάσεις στην Αγγλική γλώσσα, βλέπε: Kelly,
Delow H., *Deviant Behavior*, New York, St. Martin's Press, 1989.

3. Για μια καλή εισαγωγική συγκριτική ανάλυση, βλέπε: Hess, Beth, Eliza-
beth Markson and Peter Stein, *Sociology*, New York: McMillan, 1985, ιδιαίτερα
Κεφ. 3 και Κεφ. 5.

4. Katz Michael, *Class, Bureaucracy and Schools: The Illusion of Educational Change in America*, New York, Praeger Publishers, 1971.

5. Bereiter Carl, *Must We Educate?* Englewood Cliffs, H.J., Prentice Hall, 1973.

6. Στην ελληνική βιβλιογραφία, βλέπε Hussen, Torsten, *Η αμφισβήτηση του Σχολείου*, Αθينا, Προτάσεις, 1991 και Banks, Olive, *Η Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1987, για εισαγωγή στα εκπαιδευτικά κινήματα και τις θεωρίες που εμπέδωσαν εναλλακτικές προσεγγίσεις στην μαθησιακή διαδικασία.

7. Οι μαζικές πορείες στην πρωτεύουσα και σε άλλες πόλεις, τα συλλαλητήρια, η κινητοποίηση κοινωνικών φορέων, ήταν μόνο μερικές από τις κοινωνικές παρεμβάσεις σχετικά με τις καταλήψεις. Αναφορικά με τις κυβερνητικές αντιδράσεις, οι σημαντικότερες θέβαια ήταν η απόσυρση του νομοσχεδίου και η παραίτηση του τότε διατελούντος Υπουργού Παιδείας.

8. Η συλλογή στοιχείων ξεκίνησε τον Μάρτιο του 1991, αλλά πήρε την τελική της μορφή και ολοκληρώθηκε χάρη στον ενθουσιασμό και την σκληρή δουλειά της ομάδας φοιτητών που παρακολούθησαν το μάθημα έρευνας «Αποκλίνουσα συμπεριφορά στο σχολείο» το φθινόπωρο του 1992.

9. Η απόδοση του αγγλικού όρου informant και του αντίστοιχου γαλλικού όρου informateur στα ελληνικά ως πληροφοριοδότης είναι εν μέρει προβληματική λόγω του ότι πέρα από την επιστημονική του έννοια έχει και τις γνωστές κοινωνικά αρνητικές έννοιες. Στην ξενόγλωσση επιστημονική ορολογία, ο όρος αναφέρεται στα άτομα εκείνα από τα οποία συλλέγονται τα πρώτα διερευνητικά στοιχεία και δημιουργείται η αρχική πρόσβαση στο πεδίο (field) προς διερεύνηση. Για οριοθέτηση του όρου και της χρήσης των πληροφοριοδοτών στην ποιοτική έρευνα πεδίου (field research) βλέπε Babbie Earl, *The Practice of Social Research*, Belmont, California, Wadworth Publishing Co., 1975 και Schwatz Howard and Jerry Jacobs, *Qualitative Sociology. A Method to the Madness*, New York, The Free Press.

10. Εφημερίδες *Ροδιακή, Πρόοδος, Δημοκρατική*, 15 Νοεμβρίου 1990-15 Ιανουαρίου 1991.

11. Από το δείγμα αυτό των 100 φοιτητών που ήταν εγγεγραμμένοι και φοιτούσαν στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου στη ρόδο, συγκεντρώσαμε 82 ερωτηματολόγια, εκ των οποίων 4 ήταν άκυρα, διαμορφώνοντας έτσι τον τελικό αριθμό έγκυρων ερωτηματολογίων σε 78.

12. Δεδομένου ότι το τυχαίο δείγμα ελήφθη από τον πληθυσμό των φοιτητών των Παιδαγωγικών Τμημάτων του Πανεπιστημίου του Αιγαίου, οι όποιες γενικεύσεις αναγκαστικά περιορίζονται στον πληθυσμό των μαθητών λυκείου που εντέλει πέρασαν στα παιδαγωγικά τμήματα της χώρας το 1990-1. Γνωρίζοντας όμως ότι ένα μεγάλο ποσοστό φοιτητών κατατάσσεται σε κάποια συγκεκριμένη σχολή όλως τυχαίως, παρατηρώντας τα στοιχεία του Πίνακα 21 από τα οποία προκύπτει ότι η πλειονότητα των φοιτητών μας δεν είχαν αυτό το πανεπιστήμιο σαν πρώτη εκλογή και άρα δεν είχαν κάποια ιδιοποιία στοιχεία σαν μέλλοντες παιδαγωγοί και τέλος παρατηρώντας ότι υπήρχε σημαντική διασπορά στον τόπο προέλευσης (Πίνακας 22), πιστεύουμε ότι αυξάνονται οι δυνατότητες γενίκευσης των πορισμάτων

μας στον ευρύτερο μαθητικό πληθυσμό της περιόδου εκείνης.

13. Καθότι πολυδιάστατο, το φαινόμενο των καταλήψεων μπορεί –και πρέπει– να μελετηθεί από πολλές σκοπιές. Η παρούσα εργασία αγγίζει μόλις τη διάσταση κοινωνικοποίησης-απόκλισης, η οποία δεν είναι και από τις πιο εμφανείς –όπως είναι π.χ. η καθαρά παιδαγωγική ή πολιτική διάσταση– είναι όμως, πιστεύουμε, από τις πιο ενδιαφέρουσες λόγω των θεωρητικών και συνάμα πρακτικών θεμάτων τα οποία θίγει.

14. Κύριος εκφραστής της οποίας βέβαια είναι ο Talcott Parsons, που ανέλυσε εκτενέστερα την διαδικασία κοινωνικοποίησης. Βλέπε Parsons, Talcott, *Social Structure and Personality*, New York, The Free Press, 1965.

15. Πολλαπλές είναι οι κριτικές που έχουν ασκηθεί στην θεωρία κοινωνικοποίησης του Parsons. Για την κλασική κριτική αναφορικά με την κοινωνικοποίηση βλέπε, Dennis Wrong, «An over-socialized View of Man», *American Journal of Sociology*, 12, 1968.

16. Θεωρητικός πατέρας της σχολής θεωρείται ο George Herbert Mead, *Mind, Self and Society from the standpoint of a social Behaviorist*, Chicago, The University of Chicago Press, 1972. Η θεωρητική διατύπωση των αρχών του Mead στα πλαίσια της κοινωνιολογίας έγινε από τον Hebert Blumer, «Sociological Implications of the Thought of George Hebert Mead» *American Journal of Sociology*, LXXI, March 1966 και *Symbolic Interactionism: Perspective and Method*, Englewood Cliffs, N.J. Prentice Hall, 1969.

17. Βασικός εκπρόσωπος της σχολής είναι ο Howard Becker. Βλέπε: Becker H., *The Other side*, New York, The Free Press, 1964, και *Outsiders*, New York: The Free Press, 1973. Για την αναλυτική παρουσίαση της σχολής στην ελληνική βιβλιογραφία βλέπε: Τάτσης Νικόλαος Χ., «Η θεωρία του χαρακτηρισμού: Ανθρωπιστικές προσεγγίσεις στην κοινωνιολογία της αποκλίνοιας συμπεριφοράς», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχος 72, 1989, σελ. 44-75.

18. Η εκτενέστερη μαρξιστική κριτική των δύο αυτών σχολών αναφορικά με την κοινωνικοποίηση έχει γίνει από τον Jürgen Habermas. Για μια καλή σύνοψη βλέπε Muhibauer, όπ.παρ., Κεφ. 7.

19. Οι συγκεκριμένοι όροι διατυπώθηκαν αρχικά από τον George Herbert Mead, στο ίδιο. Για εισαγωγική ανάλυση των όρων στην κοινωνιολογική θεώρηση της κοινωνικοποίησης βλέπε Anderson Charles H., *Toward a New Sociology*, μεταφρασμένο στα ελληνικά από τις εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1988.

20. Για την κλασική διατύπωση βλέπε Marx, Carl, *Class Struggles in France 1848-1850*, New York, International Publishers, 1969, *The German Ideology*, New York, Monthly Review Press, 1968 και *The Communist Manifesto*, New York, Monthly Review Press, 1968.

21. Althusser Louis, «Ideology and ideological state apparatuses», in *Lenin and Philosophy and other Essays*, London, New Left Books, 1977.

22. Poulatzas Nikos, *Political Power and Social Class*, London, New Left Books, 1977.

23. Σε πολλές κοινωνίες ανατολικού τύπου όπου επικρατούν θεοκρατικά ή απολυταρχικά καθεστώτα, οι διαδικασίες διαμόρφωσης κανόνων και προτύπων συμπεριφοράς υπόκεινται σε πρόσθετους περιορισμούς.

24. Οι επιβιβάσεις των μαύρων από τις μπροστινές πόρτες των λεωφορείων, το δημόσιο κάψιμο στηθόδεσμων, τα sit-ins και take-overs πανεπιστημιακών χώρων, η παραβίαση και καταπάτηση απαγορευμένων ζωνών όπου γινόταν πυρηνικές δοκιμές, το εκλογικό μπούκοτάζ πολιτικών προσώπων, αποτελούν ορισμένα μόνο παραδείγματα νεωτεριστικών μεθόδων προβολής αιτημάτων από τα αντίστοιχα κινήματα.

25. Η εμπάθυνση στη θεώρηση του φαινομένου της συλλογικής δράσης, έχει κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών διαφοροποιηθεί πολύ από τις πρώτες θεωρίες οι οποίες χαρακτήριζαν όλες αδιακρίτως τις εκφάνσεις συλλογικής δράσης –επαναστάσεις, κινήματα, πορείες, διαδηλώσεις κ.λ.π.– σαν αποκλίνουσα συμπεριφορά. Η κλασική ανάλυση του Gustave Le Bon (*The Crowd*, New York, The Viking Press, 1960, ενσωματώθηκε στη θεωρία των δομιστών-λειτουργιστών μέσω του Robert E. Park, *The Crowd and the Public and Other Essays*, Chicago, The University of Chicago Press, 1972), και ιδιαίτερα μέσω του Neil Smelser (*Theory of Collective Behavior*, New York, The Free Press, 1962).

26. Tilly Charles, *From Mobilization to Revolution*, Reading Massachussets, Addison-Wesley Publishing, 1978.

27. Tilly Charles, όπ.παρ., σελ. 151-66.

28. Για ανάλυση της οργάνωσης και δράσης στον πανεπιστημιακό χώρο πριν από το 1974, θλίπε Λάζος Χρήστος, *Ελληνικό Φοιτητικό Κίνημα 1821-73*, Αθήνα, Εκδόσεις Γνώση, 1987.

29. Για μια ανάλυση των καινούργιων μορφών συλλογικής δράσης στο εργατικό κίνημα της μεταπολιτευτικής περιόδου, θλίπε, Βιτσιλάκη Χρυσή και Μπάμπης Μεταξάς, *The Greek Labour Tadtion: Elemenets of Structural Perminance and Attitudinal Change*. Μονογραφία υπό έκδοση, Αθήνα, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, 1983.

30. Γκότοβος, όπ.παρ., σελ. 188.

31. «Πρωτόκολλα Συνεντεύξεων» της έρευνας «Αποκλίνουσα συμπεριφορά στο σχολείο», Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Μάιος 1990-Οκτώβριος 1991.

32. Βλ. Tilly, όπ.παρ., για θεωρητική ανάλυση της «πρωτοπορείας» σε σχέση με την ανάληψη συλλογικής δράσης.

33. Βλέπε: Παρασκευοπούλου Ιωάννου Ν. *Εξελικτική Ψυχολογία*, Τόμος 4, Αθήνα.

34. Κατά γενική αποδοχή κοινωνιολόγων και ψυχολόγων η εφηβεία αρχίζει για τα μεν κορίτσια γύρω στα 11 τους χρόνια για τα δε αγόρια γύρω στα 13 τους και διαρκεί 7-8 χρόνια.

35. Rousseau J.J., όπως αναφέρεται στον Παρασκευόπουλο, όπ.παρ., σελ. 18.

36. Freud, Sigmund, *Group Psychology and the Analysis of the Ego*, New York, Liveright, 1951.

37. Παρασκευόπουλος, όπ.παρ., σελ. 18.

38. Piaget Jean, *Judgement and Reasoning in the Child*, New York, Harcourt, 1929.

39. Παρασκευόπουλος, όπ.παρ., σελ. 17.

40. Debesse, *Ψυχολογία του Παιδιού*, Αθήνα, Κένταυρος 1974, σελ. 107.

41. Τάτσης Νικόλαος Χ., *Κοινωνιολογία*, Τόμος Δεύτερος, Αθήνα 1991.

42. Βλέπε πρωταρχικές διατυπώσεις των πορισμάτων της έρευνας του Ε.Κ.Κ.Ε. στο *Βήμα της Κυριακής*, αφιέρωμα, 3 Μαΐου 1987.
43. Βλέπε *Βήμα της Κυριακής*, στο ίδιο.
44. Βλέπε Piaget Jean, *The Child's Conception of the World*, New York, Harcourt, 1928.
45. Βλέπε Obershall Anthony, *Social Conflict and Social Movements*, Englewood cliffs, New Jersey: Prentice Hall, 1973, για εκτενέστατη τεκμηρίωση του ρόλου της υφιστάμενης κοινωνικής οργάνωσης στην διαμόρφωση κινήματων και επαναστάσεων.
46. Hess, Markson and Stein, όπ.παρ., Κεφ. 5.
47. Τζανή Μαρία, *Θέματα Κοινωνιολογίας της Παιδείας*, Αθήνα, Γρηγόρης, 1992.
48. Για μια από τις πιο πρόσφατες αναλύσεις στην ελληνική βιβλιογραφία βλέπε: Φραντζεσκάκη Ιωάννη, *Αντικοινωνική συμπεριφορά των Νέων*, Αθήνα, Εκδόσεις Σάκκουλα, 1987.
49. Πρωτόκολλα Συνεντεύξεων, όπ.παρ.
50. Αυτός είναι ο ορισμός παράνομων πράξεων στην νομική, και αυτό είναι και στην κοινωνιολογική βιβλιογραφία το ιδιοποιό στοιχείο της αποκλίνουσας συμπεριφοράς. Βλέπε Γκότοβο όπ.παρ.
51. Βλέπε Mead G.H., *Mind, Self and Society*, Chicago, University of Chicago Press, 1962.
52. Βλέπε Tilly, όπ.παρ.
53. Επειδή έχει επικρατήσει μεγάλη σύγχυση αναφορικά με το αν οι καταλήψεις ήταν όντως παράνομη πράξη, παραθέτουμε το σχετικό Άρθρο 334 του Ποινικού Κώδικα που, αναφερόμενο στην «Διατάραξη Οικιακής Ειρήνης», Εδάφιο 3, ορίζει: «Όστις, παρανόμως εισδύει εις κατάσταση ή χώρον υπηρεσίας δημοσίως... ή νομικού προσώπου δημοσίου δικαίου... ή παραμένει εις τους χώρους τούτους παρά τη θέλησιν της χρησιμοποιούσης αυτούς υπηρεσίας... προκαλών ούτως διακοπήν ή διατάραξιν της ομαλής διεξαγωγής της υπηρεσίας τιμωρείται δια φυλακίσεως τουλάχιστον έξι μηνών». Κατά τη βασική ερμηνεία του Ποινικού Κώδικα, η κατάληψη σχολείων υπόκειται στη διάταξη αυτή. Βλέπε: Παπαδογιάννη Μιχαήλ, *Αντιεισαγγελίας Εφετών, Ερμηνεία Ποινικού Κώδικα*, Αθήνα, 1984.
54. Βέβαια, μόνο η στατιστική ανάλυση μέσω ενός πολυπαραγοντικού μοντέλου θα μπορούσε να ξεχωρίσει σε πιο βαθμό ήταν καθοριστική η στάση των γονέων σε σχέση με τους άλλους ενισχυτικούς παράγοντες που σχεδιαγράφονται στη ανάλυσή μας.
55. Βλέπε Πανταζή Τερλεξή, *Πολιτική Κοινωνικοποίηση*, Αθήνα, Gutenberg, 1987, για στοιχεία από διάφορες χώρες που τεκμηριώνουν ότι οι σκοποί και το περιεχόμενο των εκπαιδευτικών προγραμμάτων αντικατοπτρίζουν τις αξίες και τα πρότυπα του κυρίαρχου πολιτισμικού και πολιτικού συστήματος.
56. Βλέπε Τζανής, όπ.παρ.
57. Γκότοβος, όπ.παρ., σελ. 178.
58. Γκότοβος, όπ.παρ., σελ. 183.
59. *Ροδιακή, Πρόσδος και Δημοκρατική*, 9-12/12/90.
60. *Ροδιακή, Πρόσδος και Δημοκρατική*, 9-12/12/90.

61. Δεν αναφερόμαστε στη «νέα δασκάλα» για λόγους ευκολίας.

62. Βλέπε, *Βήμα της Κυριακής*, όπ.παρ.

63. Πετμεζίδου, όπ.παρ., σελ. 206.

64. *Βήμα της Κυριακής*, όπ.παρ.

65. Για την πλέον τεκμηριωμένη συγκριτική ανάλυση της επίδρασης της κρατικής καταστολής στην επαναστατική δράση, βλέπε Skocpol Theda, *States and Social Revolutions*, New York, Cambridge University Press, 1979.

66. Έχοντας αρχικά διατυπωθεί σαν υπόθεση του πολιτικού μοντέλου συλλογικής δράσης από τον Charles Tilly, μετά από πολλές ανεξάρτητες συγκριτικές αναλύσεις, η υπόθεση αυτή έχει επιβεβαιωθεί ακόμα και από τις θεωρητικές σχολές ενάντια στις θέσεις των οποίων αρχικά διατυπώθηκε, όπως η κοινωνικο-ψυχολογική σχολή του Frustration-aggression του Ted Robert Gurr. Βλέπε *Why Men Rebel*, Princeton, N.J. Princeton University Press, 1970, σε σχέση με «The Revolution - Social Change Nexus: Some Old Theories and New Hypotheses» in *Comparative Politics*, vol. 5:3, 1973.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΠΙΝΑΚΩΝ

Πίνακας 1. Εάν δεν είχαν αρχίσει οι καταλήψεις από άλλα σχολεία, πιστεύεις ότι το δικό σου σχολείο θα μπορούσε να ήταν το πρωτοπόρο;

	N	%
Ναι	20	30
Όχι	47	70

Πίνακας 2. Στο δικό σου σχολείο, πίστευαν οι καταλήψεις ότι ο χώρος του σχολείου είναι άσυλο και δεν μπορούσε να εισβάλει η αστυνομία;

	N	%
Ναι	60	90
Όχι	7	10

Πίνακας 3. Ηλικία μαθητών όταν συμπλήρωναν το ερωτηματολόγιο το 1991.

	N	%
17	3	4
18	17	23
19	44	59
20	10	14

Πίνακας 4. Κατά τη γνώμη σου, ποιά από τις ακόλουθες φράσεις χαρακτηρίζει καλύτερα τις καταλήψεις των σχολείων τον Νοέμβρη του 1990;

	N	%
Οι καταλήψεις ήταν μια <i>φευγαλέα έκφραση θυμού</i> και απογοήτευσης που αισθάνονταν οι μαθητές για την παιδεία	29	46
Οι καταλήψεις ήταν μια <i>συνειδητή πράξη</i> μέσω της οποίας οι μαθητές <i>διεκδικούσαν συλλογικά αιτήματα</i> για την βελτίωση της παιδείας	34	54

Πίνακας 5. Κατά τη γνώμη σου, η βασική αιτία των καταλήψεων ήταν:

	N	%
Η <i>διάθεση των μαθητών να γλυτώσουν μαθήματα</i> και να κάνουν <i>-χαλαρό-</i>	15	25
Η <i>πρόθεση των μαθητών να κάνουν αισθητή την παρουσία τους</i> στον χώρο της παιδείας και στην <i>κοινωνία γενικότερα</i>	10	17
Η <i>αντίθεση των μαθητών στο συγκεκριμένο νομοσχέδιο</i> για την παιδεία που προωθούσε το Υπουργείο	13	22
Η <i>αντίδραση των μαθητών στη κατάσταση που επικρατούσε στην παιδεία γενικότερα</i> , της οποίας το νομοσχέδιο ήταν μόνο μια ένδειξη	15	25
Η <i>αντίδραση των μαθητών στις συνθήκες που επικρατούσαν στην κοινωνία γενικότερα</i> , εκ των οποίων οι συνθήκες στην εκπαίδευση ήταν μόνο ένα μέρος	6	10

Πίνακας 6. Γιατί κατά τη γνώμη σου οι μαθητές αντέδρασαν τόσο έντονα και μαχητικά στο νομοσχέδιο για την παιδεία που προωθούσε το Υπουργείο παιδείας τον Νοέμβριο του 1990; (σημείωσε τον ένα λόγο που θεωρείς τον πιο σημαντικό).

	N	%
Γιατί έκανε πιο αυστηρό το σύστημα <i>απουσιών</i>	12	18
Γιατί επανέφερε την <i>ποδιά</i>	1	1
Γιατί εφήρμοζε το <i>«πάνιτ σύστημα»</i>	9	13
Γιατί ήταν προσπάθεια επαναφοράς <i>απαρχαιωμένων εκπαιδευτικών μεθόδων</i>	24	35
Γιατί ήταν αφορμή για την έκφραση της <i>γενικότερης δυσαρέσκειας των μαθητών με τη δημόσια παιδεία</i>	22	32

Πίνακας 7. Αυτοί που ήταν οι πιο δραστήριοι στην κατάληψη:

	N	%
Ήταν από πριν μέλη της <i>ίδιας παρέας</i>	33	53
Γνωριζόταν από πριν και έκαναν <i>λίγη παρέα</i> μεταξύ τους	22	35
Γνωριζόταν από πριν αλλά δεν έκαναν <i>καθόλου παρέα</i> μεταξύ τους	7	11
<i>Δεν γνωριζόταν</i> και δεν έκαναν <i>καθόλου παρέα</i> μεταξύ τους	0	0

Πίνακας 8. Κατά τη γνώμη σου, τι ήταν αυτό που μετέπεισε τους περισσότερους μαθητές που ήταν αμφιταλαντευόμενοι ή αντίθετοι προς την κατάληψη να συμμετέχουν.

	N	%
Μετά από ενημέρωση από τους καταλήψεις συνειδητοποίησαν την σημασία των στόχων της κατάληψης	27	43
Δεν ήθελαν να αποκοπούν από τους φίλους τους που συμμετείχαν στην κατάληψη	15	24
Δεν ήθελαν να γίνουν στόχος κοροϊδίας από τους άλλους συμμαθητές τους που συμμετείχαν στην κατάληψη	21	34

Πίνακας 9. Κατά τη γνώμη σου, υπήρχαν μαθητές που δεν συμφωνούσαν με την κατάληψη ή ήταν αμφιταλαντευόμενοι, αλλά έλαβαν μέρος γιατί οι άλλοι μαθητές που έκαναν κατάληψη τους πίεζαν (π.χ. τους κοροϊδεύαν, τους απειλούσαν, τους απομόνωναν από τις παρέες);

	N	%
Ναι	42	64
Όχι	24	36

Πίνακας 10. Οι γονείς σου τι άποψη είχαν για τις καταλήψεις των σχολείων;

	N	%
Διαφωνούσαν ριζικά	14	21
Διαφωνούσαν	14	21
Ήταν αβέβαιοι	19	29
Συμφωνούσαν	12	18
Συμφωνούσαν απόλυτα	7	11

Πίνακας 11. Μαθητική συμμετοχή σε κατάληψη κατά άποψη των γονέων.

	% Συμμετείχε	% Δεν συμμετείχε	N
Διαφωνούσαν ριζικά	29	71	14
Διαφωνούσαν	54	46	13
Ήταν αβέβαιοι	61	39	18
Συμφωνούσαν	92	8	12
Συμφωνούσαν απόλυτα	86	14	7

Πίνακας 12. Ποιά από τις ακόλουθες αποδίδει ποιά καλά τη στάση που κράτησαν οι γονείς σου σχετικά με την δική σου συμμετοχή στην κατάληψη;

	N	%
Μου απαγόρευσαν αυστηρά και με την επιβολή τιμωρίας να λάβω μέρος στην κατάληψη	2	3
Μου συνέστησαν να μη λάβω μέρος	19	28
Κράτησαν ουδέτερη στάση	32	48
Μου συνέστησαν να λάβω μέρος	10	15
Με παρότρυναν να λάβω μέρος και μου προσέφεραν υλική και ηθική βοήθεια	4	6

Πίνακας 13. Συμμετοχή μαθητή/τριας σε κατάληψη κατά τη στάση των γονέων.

	% Συμμετείχε	% Δεν συμμετείχε	N
Αυστηρή απαγόρευση και επιβολή τιμωρίας	50	50	2
Σύσταση για μη συμμετοχή	53	47	19
Ουδέτερη στάση	58	42	31
Σύσταση για συμμετοχή	90	10	10
Παρότρυνση και προσφορά υλικής βοήθειας	100	0	4

Πίνακας 14. Ποιά ήταν η στάση της πλειοψηφίας των καθηγητών όπως εκφράστηκε *ατομικά* κατά τη διάρκεια της κατάληψης;

	N	%
Διαφωνούσαν ριζικά	5	8
Διαφωνούσαν	20	30
Ήταν αθέβαιοι	14	21
Συμφωνούσαν	22	33
Συμφωνούσαν απόλυτα	5	8

Πίνακας 15. Ποιά ήταν η στάση του συλλόγου και των καθηγητών του σχολείου σου απέναντι στην κατάληψη;

	N	%
Διαφωνούσαν ριζικά	3	5
Διαφωνούσαν	21	32
Ήταν αθέβαιοι	17	26
Συμφωνούσαν	18	27
Συμφωνούσαν απόλυτα	7	11

Πίνακας 16. Μαθητική συμμετοχή σε κατάληψη κατά άποψη συλλόγου καθηγητών.

	% Συμμετείχε	% Δεν συμμετείχε	N
Διαφωνούσαν ριζικά	50	50	2
Διαφωνούσαν	52	48	21
Ήταν αθέβαιοι	50	50	16
Συμφωνούσαν	89	11	18
Συμφωνούσαν απόλυτα	86	14	7

Πίνακας 17. Μαθητική συμμετοχή σε κατάληψη κατά άποψη μεμονωμένων καθηγητών.

	% Συμμετείχε	% Δεν συμμετείχε	N
Διαφωνούσαν ριζικά	50	50	4
Διαφωνούσαν	55	45	20
Ήταν αθέβαιοι	54	46	13
Συμφωνούσαν	81	19	22
Συμφωνούσαν απόλυτα	80	20	5

Πίνακας 18. Εσύ φοβήθηκες ποτέ ότι κάποιος/α ή κάποιοι καθηγητές/τριες θα έκαναν αντίποινα στους μαθητές σαν τιμωρία για την συμμετοχή τους στην κατάληψη;

	N	%
Ναι	20	30
Όχι	46	70

Πίνακας 19. Αν από τις πρώτες μέρες της κατάληψης, το κράτος είχε χρησιμοποιήσει αστυνομία ή και τα ΜΑΤ για να εκδιώξει τους μαθητές από τα κατηλημένα σχολεία και είχε επιβάλει ποινές στους καταληψίες νομίζεις ότι η κατάληψη στο σχολείο σου θα είχε σταματήσει νωρίτερα;

	N	%
Ναι	29	43
Όχι	38	57

Πίνακας 20. Αν από τις πρώτες μέρες της κατάληψης, τα όργανα του κράτους διέλυαν την κατάληψη, απαγόρευαν τη συμμετοχή και επέβαλαν ποινές στους συμμετέχοντες εσύ προσωπικά θα έπαιρνες μέρος σε μια συνεχιζόμενη κατάληψη;

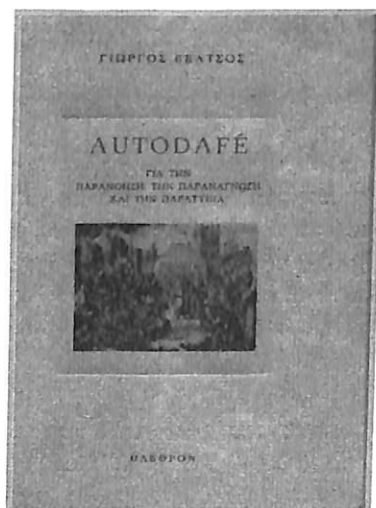
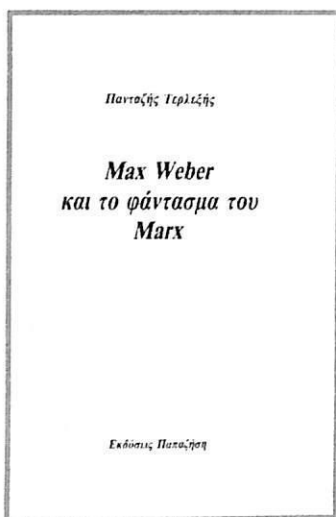
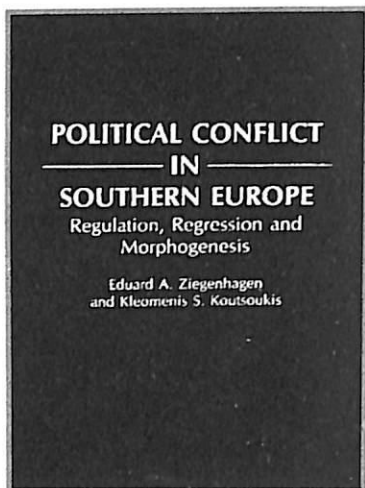
	N	%
Ναι	25	38
Όχι	41	62

Πίνακας 21. Στις προτεραιότητες που δήλωσες στις Πανεπιστημιακές εξετάσεις, τα Παιδαγωγικά τμήματα του Πανεπιστημίου Αιγαίου ήταν:

	N	%
Πρώτη Επιλογή	3	4
Δεύτερη Επιλογή	3	4
Τρίτη Επιλογή	14	20
Τέταρτη Επιλογή	6	9
Άλλο	43	62

Πίνακας 22. Τόπος μόνιμης κατοικίας:

	N	%
Αθήνα-Περίχωρα	22	32
Στερεά Ελλάδα	2	3
Θεσσαλία	8	12
Μακεδονία	7	10
Πελοπόννησος	7	10
Κρήτη	6	9
Νησιά Αιγαίου	10	15
Ήπειρος	3	4
Αλλοδαπή	3	4

Μάθημα για το μάθημα

Μυρτώ Ρήγου*

1. Η ταυτότητα του κειμένου

Πρόκειται για σημειώσεις που γράφτηκαν στο περιθώριο του βιβλίου «Εικόνες - Μουσική - Κείμενο»¹. Θα πρέπει να υπογραμμίσουμε τη σημασία ενός continuum μέσα στο οποίο εγγράφεται τούτη η συγγραφή μιας συνέχειας που αναδεικνύεται με την άσκηση της παραπομπής, της επανεγγραφής και της αντιγραφής άλλων κειμένων. Η *παραπομπή* ως μεσολαβητική λειτουργία ανάμεσα σε διαφορετικά κείμενα που επελέγησαν για τη συγγραφή αυτού του κειμένου, κρίνεται απαραίτητη γιατί η ίδια η γλώσσα ενός κειμένου δεν μπορεί να έχει τον αυτοαναφορικό χαρακτήρα της πληρότητας. Ένα κείμενο και οι σημασίες του διακρίνονται από τις αντιθέσεις και τις συζεύξεις που το συσχετίζουν και το διαφοροποιούν σε σχέση με άλλα κείμενα, με αποτέλεσμα κάθε γραφή να γίνεται το αναπλήρωμα μιας άλλης γραφής και τα κείμενα να διαπλέκονται έτσι ώστε να καθίσταται αδύνατη η αναζήτηση ενός πρωταρχικού κειμένου που θα κάλυπτε με την παρουσία του όλα τα μεταγενέστερα κείμενα. Άλλωστε κάθε κείμενο που δίνεται προς ανάγνωση, δίνεται ταυτόχρονα προς *επανεγγραφή* χωρίς αυτό να σημαίνει την πιστή αναπαραγωγή των στοιχείων που το συνθέτουν σύμφωνα με μια διαδικασία επανάληψης του ταυτού. Το «ξανά» μιας γραφής, η εκ νέου γραφή ενός κειμένου, δεν συνιστά μια επαναληπτική διαδικασία μέσω της οποίας αναμνημονεύουμε το ίδιο. Απεναντίας, η ταυτότητα του κειμένου χάνεται μες στην επανάληψη, πολλαπλασιάζεται μέσα από μιμήματα, ομοιώματα και εικόνες, με τον

* Λέκτορας στο Τμήμα Ε.Μ.Μ.Ε. του Πανεπιστημίου Αθηνών.

ίδιο τρόπο που χάνεται ο ασθενής μέσα σε ό,τι ο Φρόυντ ονομάζει ελεύθερο συνειρμό, όταν δηλαδή αφήνει να εκφραστούν όλες οι ιδέες, οι εικόνες, τα ονόματα και οι φράσεις που του έρχονται στη γλώσσα χωρίς επιλογή ή καταπίεση (ταξινόμηση). Και, όπως στη πορεία του ελεύθερου συνειρμού, ο ασθενής επανεγγράφει στοιχεία που ανήκουν στο πιο κοντινό και το πιο απώτερο παρελθόν ταυτόχρονα, συγκροτώντας μια νέα σκηνή, έτσι και στην πορεία επανεγγραφής ενός κειμένου, η νέα ενότητα που προκύπτει είναι αρκετά κοντά και αρκετά μακριά από την προγενέστερη κειμενική ενότητα, ώστε να την υποκαθιστά προσθέτοντας. Εκτός από την παραπομπή και την επανεγγραφή ως τρόπων οργάνωσης και σύνταξης αυτών των σημειώσεων αλλά και ως υπονομευτικών μέσων ανάγνωσής τους, δεν θα πρέπει να παραβλέψουμε τη σημασία της *αντιγραφής* που συνιστά στρατηγική συγγραφικής συνέπειας τη στιγμή που η ίδια η γλώσσα είναι ασυνεπής. Τη λειτουργία της αντιγραφής και τη σπουδαιότητά της επιβεβαιώνει η ηθοπλαστική ιστορία των δύο συνεπών αντιγραφών στο έργο του Φλωμπέρ «Μπουβάρ και Πεκουσέ»². Οι δύο ήρωες εμμένουν στην αντιγραφή λεκτικών συστημάτων ενός γνωστικού κλάδου, μιας τέχνης και ενός συγγραφέα χωρίς κανένα από τα συστήματα αυτά να επικρατεί εις βάρος άλλων. Σ' αυτή την ανακλαστική αντιγραφή γλωσσικών παραθεμάτων που αποσιώνται από κείμενα άλλων εντοπίζει ο Ρ. Μπαρτ την αδυναμία του Φλωμπέρ όχι τόσο για το μυθιστόρημα, αλλά για το Λεξικό:

«Υπήρξαν λεξικά αντιγραφής πολύ ενδιαφέροντα, όπως το Κριτικό Λεξικό του Μπαίλ στο τέλος του 17ου αιώνα. Όμως η αντιγραφή στον Φλωμπέρ είναι πράξη κενή, καθαρά ανακλαστική. Όταν ο Μπουβάρ και ο Πεκουσέ, στο τέλος του βιβλίου, ξαναπιάνουν την αντιγραφή, δεν μένει πια παρά η μηχανική κίνηση. Αντιγράφουν οτιδήποτε, φτάνει να διατηρούν τη μηχανική κίνηση του χεριού.

Είναι μια ιστορική στιγμή της κρίσης της αλήθειας, που εκδηλώνεται παρόμοια, π.χ., στον Νίτσε, μ' όλο που δεν υπάρχει καμιά σχέση ανάμεσα στον Νίτσε και στον Φλωμπέρ. Είναι η στιγμή που αντιλαμβάνονται ότι η γλώσσα δεν παρουσιάζει καμμία εγγύηση...: αρχίζει η κρίση της νεωτερικότητας.

Καθετί που γράφεται υποφέρει από έλλειψη νοήματος, σύμφωνα με την εξαιρετική έκφραση του Λεβί-Στρως. Πράγμα που δεν πάει να πει πως η παραγωγή είναι απλά χω-

ρίς νόημα. Υποφέρει από έλλειψη νοήματος: δεν υπάρχει νόημα, αλλά υπάρχει κάτι σαν όνειρο του νοήματος. Αρχίζει, ακριβώς, η άνευ όρων απώλεια της γλώσσας. Δε γράφουν πια για τον τάδε ή τον δείνα λόγο, αλλά η πράξη του γράφειν κατατρύχεται από την ανάγκη του νοήματος...»³.

2. Η των ονομάτων επίσκεψις: παιδεία - πανεπιστήμιο

Η σύντομη αναφορά στις τρεις συγγραφικές λειτουργίες, της παραπομπής, της επανεγγραφής και της αντιγραφής που τέθηκαν εδώ με αφορμή τον τρόπο συγγραφής αυτού του κειμένου δεν έγινε για να διαφωτίσει την ταυτότητα ενός συγκροτησιακού υποκειμένου (π.χ. του υπογράφοντος τις σημειώσεις), αλλά επιβλήθηκε από την ίδια τη κειμενική γλώσσα: ατέλειωτη διαδρομή που περνά από το ένα κείμενο στο άλλο (παραπομπή), γραφή που δεν μπορεί να λειτουργεί παρά στην επανάληψη (επανεγγραφή) και στην νοηματική θεματικότητα των λέξεων (λεξικό-αντιγραφή). Θα χρησιμοποιήσουμε συνεπώς το λεξικό για τη διερεύνηση των όρων *θεωρία* και *επικοινωνία*, αφού προηγουμένως αναζητήσουμε στο λεξικό τη σημασία της λέξης παιδεία. Η παράθεση αυτών των ετυμολογιών θα αποτρέψει την οικοδόμηση ενός συστήματος όπου το νόημα των λέξεων θα μπορούσε να κυριαρχηθεί με τρόπο απόλυτο (αφού παραμένει πάντα ένα υπόλειμμα μη νοήματος). Άλλωστε για τούτο θα καταφύγουμε ενίοτε και στην *παρετυμολογία*⁴ της εγκυκλοπαίδειας γιατί τα ετερόκλητα αντικείμενα και οι σημασίες φτιάχνουν μια διαφορετική ταξινομία, ειρωνική ως προς την αξίωση μιας επιστημονικής συνέπειας, αλλά και ταυτόχρονα γόνιμη ως προς την αναγκαιότητα ενός ανοίγματος της ταυτότητας προς την ετερότητα. Η επίσκεψις-γνώσις των ονομάτων συνεπώς καθίσταται αναπόφευκτη, αφού τα ίδια τα ονόματα γλιστρούν ως απρόσκλητοι επισκέπτες σε οποιαδήποτε χρήση της γλώσσας, χρήση που είναι άλλωστε καταναγκαστική, διότι αυτή είναι, κατά τον Βιτγκενστάιν, το νόημα.

Το λήμμα του λεξικού στον όρο *παιδεία* δίδει: εκπαίδευση, διάπλαση, πολυμαθία, επιστήμη, η περί τα γράμματα σπουδή (διατριβή), η φιλοσοφία και στο ρήμα *παιδεύω*: ο διδάσκων παιδός καθώς και ο υποβάλλων εις κόπους και βάσανα, παιδεμός. Το *πανεπιστήμιο*, ο θεσμικός τόπος παιδευτικής μόρφωσης από τον οποίο μιλούμε για την επικοινωνία σήμερα (χρόνος), λειτουργεί όπως και το θέατρο, βρίσκεται δηλαδή ανάμεσα στο συμφέρον

(όφελος, κέρδος, καλό) και στη συμφορά (γεγονός, περίσταση, τύχη, συμβάν, έκβαση), ανάμεσα στησχόλη και στην εργασία, στην θεωρία και στην πράξη. Ας σημειωθεί ότι στις επιστήμες του ανθρώπου η θεωρία και η πράξη δεν χωρίζουν όπως στις φυσικές επιστήμες (υπόθεση-πείραμα)⁵. Η πραγματικότητα διαμορφώνεται έτσι από την γλωσσική της εκφορά και την ανασκευή. Το πανεπιστήμιο συνεπώς είναι ο τόπος από τον οποίο σκεπτόμαστε ότι η πραγματικότητα δεν είναι δεδομένη και γι' αυτό προσχωρούμε στη διαμόρφωσή της (διαμόρφωση της πραγματικότητας και του εαυτού) μέσω της πειθαρχίας. Εδώ υπάρχει μια αντίφαση στην εκπαίδευση η οποία δεν μπορεί να αρθεί και επιτάσσει μια δέσμευση αρχικής ετερονομίας σε ένα θεσμό που οφείλει να οδηγεί στην αυτονομία. Όπως η ψυχανάλυση αποδεικνύει τον παράδοξο χαρακτήρα της μετάβασης από την αδιαφοροποίητη αυτιστική στάση του υποκειμένου στην εξάρτησή του από τον Άλλο στον οποίο προβάλλει το αδιαίρετο της επιθυμίας –αδιαίρετο που εξαφανίζεται όσο συνειδητοποιείται ότι αυτός ο άλλος είναι το σπέρμα του νόμου (η φροϋδική αρχή της πραγματικότητας)– έτσι και η εκπαίδευση απαιτεί ως προϋπόθεση της ελεύθερης αποδοχής νόμων που κρίνονται ορθοί, την αρχική υποταγή σ' αυτούς επειδή είναι νόμοι. Αυτό το εκπαιδευτικό αίτημα της άνευ όρων υποταγής στο νόμο, αποτυγχάνει όταν δεν συνοδεύεται από μια διδακτική μήτιν (σοφία, σύνεση, ευφυΐα, πανουργία, σχέδιο), δηλαδή από ηθο-ποιούς και διδακτικούς μηχανισμούς όπως πλασματικές αφηγήσεις, παιχνίδια μυθικών λόγων, ποίηση, η τέχνη που υποκινούν την επιθυμία να αγαπά το νόμο. Το πανεπιστήμιο συνεπώς είναι επιθυμίες, πειθαρχίες, αποσπασματική γνώση, συνήθειες αλλά και σκασιαρχείο⁶, περιπλάνηση στη συνειδητή και τη συνοχή της ομάδας, στις απαραίτητες δηλαδή ψυχαγωγίες με τις οποίες η τάξη βιώνεται ως σώμα. Ο τρόπος συνεπώς του να μάθουμε είναι και τρόπος της επιθυμίας, του γούστου, της γοητείας, των σχέσεων δύναμης. Σ' ένα κόσμο που απουσιάζουν αυτά και συνεπώς ο Άλλος, ενδέχεται να οδηγηθούμε στην πλήξη μιας αυτοδιδασχής όπου η διάπλαση γίνεται δυσπλασία, παραμόρφωση ενός σώματος που προχωρεί μόνο του στην αυστηρή αιτιότητα της γνώσης. Στην πλήξη φτάνουμε όμως και όταν αυτός που αναλαμβάνει το διδακτικό έργο με εχέγγυα θεσμικής (υπαλληλικής) καταξίωσης και ιεραρχίας μας πληροφορεί με ασήμαντες πληροφορίες. Αυτό είναι μια πληγή, το γεγονός δηλαδή ότι το μήνυμα που μου μεταβιβάζουν οι πληροφορίες είναι ασήμαντο, αβασάνιστο και επίπεδο. Το πώς η κοινωνία έγινε ένας πληροφοριοδότης και με ποιό τρόπο θα απαλλαγούμε

από το ασήμαντο των πληροφοριών, είναι ένα θέμα που θα το διαπραγματευτούμε μέσα από την περιγραφή της λειτουργίας του πανεπιστημίου ως του ανώτατου εκπαιδευτικού θεσμού. Στην ερώτηση *τι είναι το πανεπιστήμιο σήμερα*, η οποία άλλωστε δεν αναμένει την απάντησή της από τους πληροφοριοδότες διδάσκοντες ή την πληροφορούσα κοινωνία (mass media), αλλά από τον φιλόσοφο, ο Νίτσε ήδη από τα μέσα του περασμένου αιώνα απαντούσε ειρωνικά: «ένα στόμα που μιλάει, πάρα πολλά αυτιά και μερικά χέρια που γράφουν»⁷. Η «*αυτοτέλεια*» που θεωρείται από τον Νίτσε ένα από τα *πλήγματα* που εως τις μέρες μας πλήττουν τον πανεπιστημιακό θεσμό, συνίσταται στο ότι σ' αυτήν την κατά τα άλλα μορφωτική διαδικασία, ο διδάσκων λέει περίπου ό,τι του αρέσει κι ο φοιτητής ακούει περίπου ό,τι του αρέσει χωρίς κι απ' τις δύο πλευρές να υπάρχει ο παιδεμός, η παιδείωση. Πίσω απ' αυτές τις δύο ομάδες το Κράτος караδοκεί το τέλος της «ιδιόμορφης ομιλητικής και ακροαματικής διαδικασίας». Ας δούμε ποιό είναι το παράδοξο που εντοπίζει ο Νίτσε στο Πέμπτο Μάθημά του για την παιδεία: εφόσον ο φοιτητής επιλέγει αυτό που ακούει και απορρίπτει ό,τι συνιστά θάσανο για το πνεύμα του, επωμίζεται το βάρος της μόρφωσής του, γίνεται δηλαδή αυτοδίδακτος. Με την αυτοδίδαχτή είπαμε όμως ότι οδηγούμαστε σε μια μονοδιάστατη και πληκτική μετάδοση της γνώσης από τον πομπό (καθηγητή) στον δέκτη (φοιτητή), εφόσον ο πομπός (ο διδάσκων) μεταδίδει αυτά που θέλει, που ξέρει ή που νομίζει πως ξέρει και θέλει. Όμως το πανεπιστήμιο δεν σημαίνει μόνο μετάδοση, διαχείριση, απόθεμα γνώσης, αλλά την ίδια στιγμή αυτή η γνώση στηρίζει τον ίδιο το θεσμό, την ανάγκη λειτουργίας του, την αποστολή του. Στις μέρες μας η αποστολή αυτή καταλήγει είτε στο απάνθρωπο του μονολόγου μιας *ex cathedra* διδασκαλίας του συντηρητικού καθηγητή που την υποδέχεται η αδιαφορία του ακροατηρίου, είτε στο «ανθρώπινο-πολύ ανθρώπινο»⁸ του διαλόγου που προωθεί η διδασκαλία του «προοδευτικού» καθηγητή. Διαλόγου, που παρά το ότι τον υποδέχεται το ενδιαφέρον του ακροατηρίου, δεν συνιστά γνώση επειδή δεν έχουν τεθεί τα προϋποτιθέμενά του. Και δεν είναι γνώση γιατί λείπει απ' τους φοιτητές αυτή η συναίσθηση της «ένδειας» δηλαδή η ανάγκη που νοιώθει ο άνθρωπος σ' αυτή την ηλικία από κάποιον που θα τον μυήσει στη φιλοσοφία όχι ως μεταφυσική, αλλά ως δημιουργία. Η κατάσταση αυτή επιτείνεται και από τους ίδιους τους διδάσκοντες, οι οποίοι χρησιμοποιούν την πληροφορία ως μέθοδο διδασκαλίας εξετάζοντας τι είπε ο ένας ή τι είπε ο άλλος φιλόσοφος χωρίς να θέτουν το ερώτημα για το τι απομένει ζωντανό από

τον θεωρητικό αναστοχασμό τους σε μια μορφή σχέσης με το παρόν και δίχως να αξιοποιούν τις αναγνώσεις τους στοχεύοντας σε μια προσπάθεια επανεγγραφής τους, ώστε να δικαιολογούν μέσω μιας δημιουργικής συνείδησης και τις αναφορές τους. Εξάλλου, η διδασκαλική σχέση οφείλει για να είναι δημιουργική όχι μόνο να απειλεί την ταυτότητα του πομπού και του δέκτη, αλλά και την ίδια την ετερότητά τους. Η επικοινωνία τους τότε πραγματοποιείται μέσω της αμοιβαίας *επίδρασης*. Η επίδραση αυτή μεταμορφώνει τον εαυτό, δηλαδή παρενοχλεί την ταυτότητα με την αφομοίωση του έτερου, αλλά ταυτόχρονα μεταβάλλει σταδιακά την ετερότητα σε αυτοεπιβεβαίωση. Η διδασκαλική δομή εγκυμονεί συνεπώς τον αναδιπλασιασμό ή το καθρέπτισμα (τον εαυτό μου βλέπω στον άλλο ακόμη και την στιγμή που τον εσωτερικεύω) ώστε να αντιτίθεται στην επικοινωνία με την στενή έννοια της μετάδοσης μιας πληροφορίας από τον πομπό στον δέκτη που εμπεριέχει την διάκριση των δύο πόλων.

3. Θεωρία και επικοινωνία

Θέτοντας ορισμένα προϋποτιθέμενα της διδασκαλικής σχέσης και διευκρινίζοντας την έννοια της παιδείας στην επικοινωνιακή της διάσταση, μπορούμε τώρα να παρακολουθήσουμε εκ του σύνεγγυς το οδοιπορικό των λέξεων που θέσαμε δηλαδή τους όρους *θεωρία* και *επικοινωνία*.

Α. Κάθε φορά που χρησιμοποιούμε τα ονόματα χρειάζεται προσοχή. Στην καθημερινή μας ομιλία λέμε: αυτός είναι θεωρητικός, δηλαδή άνθρωπος πηκτικός που ζει έξω από την πραγματικότητα και γι' αυτό άνθρωπος χωρίς στόχους. Ωστόσο θα δούμε μέσω της γνώσης του ονόματος ότι στη θεωρία υπάρχουν στόχοι. Έχει λοιπόν σημασία ο τρόπος που χρησιμοποιούνται οι λέξεις μέσα στα συμφραζόμενα, στο *πλαίσιο αναφοράς*.

Η αρχαία ετυμολογία της λέξης *θεωρία* μας παραπέμπει σε δύο παράγωγα: *θέα* και *οράω*. Η *θέα*, δηλαδή η όψη, το θέαμα που παρέχει τέρψη στους οφθαλμούς, η άποψη στην οποία αυτό προσφέρεται, το γεγονός ότι βλέπουμε αυτή την όψη (η θέση του θεατή), συνεπάγεται τη γνώση. Άλλωστε οράω σημαίνει βλέπω, αποβλέπω, προσέχω τι, παρατηρώ ώστε το θεωρείν ως συνδυασμός του θεάν και του οράν δηλώνει, σύμφωνα με τον Μ. Χάιντεγκερ –ο οποίος, πρέπει να σημειώσουμε, προσέφυγε στο Λεξικό, στην ετυμολογία για να το αποδώσει– τούτο: «να προσέχουμε και να προσβλέπουμε τη θέαση, να διαμένουμε μέσω αυ-

τής της ορατότητας πλησίον του παρόντος όντος»⁹.

Αν τώρα μετατονίσουμε όπως ο Χάιντεγγερ τα δύο παράγωγα ώστε να μπορέσουμε «να μεταβούμε από ένα σημασιολογικό πεδίο σ' ένα άλλο»¹⁰, το θέα και το οράω ηχούν ως θεά και ώρα. Θεά στον Παρμενίδη είναι «η Αλήθεια, η εκκάλυψη από την οποία και στην οποία παρέστι το παρόν ον» και ώρα σημαίνει φροντίδα, μέριμνα, προσοχή ώστε με τον όρο θεωρία να υπονοείται η «επιτηρούσα έποψη της αλήθειας»¹¹.

Μετά την παράθεση της αρχαίας ετυμολογίας οφείλουμε να διασαφηνήσουμε ότι η θεωρητική ενατένιση δεν είναι άστοχη, αλλά χαρακτηρίζει τη στιγμή κατά την οποία ο άνθρωπος προσπαθεί να δει τα πράγματα, να στοχαστεί περί αυτών και να στοχεύσει. Άλλωστε ο *θεωρός* (θεός και ώρα – πβ. θυρωρός, πυλωρός) δεν είναι μόνο *θεωρικός θεατής* αλλά και *περιηγητής*, δηλαδή ταξιδεύει με σκοπό να απολαύσει τα πράγματα. Η θεωρία ενέχει την παρατήρηση και το στοχασμό καθώς και την απόλαυση που έρχεται με το ταξίδι μέσα στα πράγματα και μέσα στον εαυτό. Ο οφθαλμός βλέπει όχι μόνο για να δει αλλά και για να γνωρίσει. Πρώτο συμπέρασμα: με τη θεωρία (δια των οφθαλμών) γνωρίζουμε.

Β. Στη συνήθη χρήση της η λέξη *επικοινωνία* παραπέμπει στην κοινωνία, στην συμμετοχή, στην συναναστροφή¹², στην συνάφεια, στην επαφή. Παραπέμπει όμως και κατ' επέκταση στην «επαφή με συγγραφείς του παρελθόντος δια της αναγνώσεως» (το Λεξικό).

Η αναγνωστική αυτή σχέση με τους συγγραφείς του παρελθόντος, οδηγεί στην *αγωνία της επίδρασης*¹³ που εμφανίστηκε ήδη κάτω από άλλη μορφή –τη μορφή του αναδιπλασιασμού– στη διδασκαλική σχέση. Ο σύγχρονος αναγνώστης-συγγραφέας που έρχεται σε επαφή, σε επικοινωνία με τους συγγραφείς του παρελθόντος, υποφέρει από μια αγωνία της επίδρασης επειδή τον πρόλαβαν μέσα στο χρόνο οι ισχυροί και δημιουργικοί του πρόγονοι. Εξαιτίας αυτής της καθυστερημένης άφιξης του η αναγνωστική του σχέση υπονομεύει την δική του παρουσία ως δημιουργού μέσα στην ιστορία, γιατί η καθυστέρηση δηλώνει εξάρτηση από τον πρόγονο – πατέρα με όλες τις συνέπειες που αυτή συνεπάγεται: την έλλειψη και την αναπηρία που ο ίδιος ο χρόνος του επιβάλλει επειδή και η ίδια η απόκτηση γνώσης του γενναιόδωρου χάους το οποίο παραλαμβάνει από τα προγονικά κείμενα, καθώς και η γνώση πως υπάρχει διέξοδος από το χάος και δημιουργικός χρόνος, προϋποθέτει τη δαπάνη χρόνου. Ο συγγραφέας για να κερδίσει τον χαμένο χρόνο¹⁴ και τον αγώνα της επι-

βίωσής του, αντιστέκεται μέσα απ' ό,τι ο Χ. Μπλούμ ονομάζει *κλίναμεν*, δηλαδή την «παρέκκλιση των ατόμων που καθιστά δυνατή την αλλαγή στο σύμπαν. Ένας ποιητής (ο δημιουργός που μπορεί να είναι κάλλιστα ο αναγνώστης-συγγραφέας) παρεκκλίνει από τον πρόδρομό του διαβάζοντας το ποίημα (έργο) του προδρόμου έτσι ώστε να εκτελεί ένα κλίναμεν απέναντί του. Αυτό εμφανίζεται ως μια διορθωτική χειρονομία στο ίδιο του το ποίημα το οποίο υπαινίσσεται ότι το ποίημα του προδρόμου έφτασε ακριβώς έως ένα ορισμένο σημείο, αλλά μετά παρέκκλινε ακριβώς προς την κατεύθυνση προς την οποία προχωρεί το καινούργιο ποίημα»¹⁵. Ο αναγνώστης-συγγραφέας γίνεται έτσι ένας *ανα-θεωρός* και το έργο του ανα-θεώρηση του έργου των ισχυρών προγόνων. Για τούτο η ανάγνωση δεν σημαίνει την ήρεμη διαλογική επικοινωνία των δύο πόλων της επικοινωνίας, δηλαδή του αναγνώστη και του συγγραφέα. Αντίθετα ο σιωπηρός αυτός διάλογος είναι μια στιγμή έντασης άνευ λόγου που δίνει πραγματικότητα στην ίδια τη βία της επικοινωνίας. Ο αγώνας της επιβίωσης συνοδεύεται από τον ακρωτηριασμό του άλλου, την αιμοβορία (*πατροκτονία*) ως χρέος ενός αναγνώστη που δεν περιορίζεται στην αναπαραγωγή του χαρισματικού πατρικού κειμένου, εφόσον τὸ ίδιο το κείμενο για να είναι επιζόν (δηλαδή να έχει επιβιώσει μετά τον θάνατο του συγγραφέα-πατέρα του), σημαίνει ότι βρίσκεται σε κατάσταση μεταλλαγής ή διαφορετικά σε κατάσταση καρποφόρας σποράς, «*διασποράς*»¹⁶. Η διασπορά αυτή αποτελεί την κρίσιμη εκκρεμότητα ενός νοηματικού αποθέματος και την ανακοπή του «*θέλω να πω*» της προθεσιότητας του κειμένου. Έτσι, το επιζόν κείμενο προσφέρεται στον «εν-οφθαλμισμό»¹⁷ (μεταμόσχευση, μπόλιασμα) χάριν του οποίου κάθε κείμενο δίνει στο άλλο ό,τι του λείπει ώστε η δημιουργία, δηλαδή το πλήρωμα του χρόνου, να επέρχεται μέσω της σύζευξής του με μία κειμενική, άχρονη και άπειρη, δηλαδή *χωρική* έκταση που ενδεχομένως ξεπερνά την φαντασία του ανίσχυρου επιγόνου. Και τούτο καθόσον το περατό της ύπαρξής του τον οδηγεί να συλλαμβάνει το μέλλον του ως καθυστερημένη άφιξη ενός παρόντος του οποίου αποτελεί μέρος. Αντίθετα, η μοίρα του ισχυρού επίγονου είναι η μοίρα του Ορφέα για τον οποίο η Ευρυδίκη, η ποιητική του Μούσα είναι το βαθειά σκοτεινό σημείο προς το οποίο στρέφει το βλέμμα, παρά το γεγονός ότι εάν το απέστρεφε θα μπορούσε να την εφελκύσει στο φως. Έτσι κι ο ισχυρός αναγνώστης υπόκειται σ' αυτήν την αναπώτερπη κίνηση του βλέματος: ενώ του απαγορεύεται να κοιτάξει κατά πρόσωπο την αλήθεια, επειδή η αλήθεια αποκαλύπτεται μόνον μέσα από την

απόκρυψη της στο ίδιο το έργο (τυφλώνει όποιον την δει κατάματα), ο επίγονος εάν δεν στρέψει το βλέμμα προς τους Ισκιους (των προγονικών κειμένων), αν δεν παραβιάσει το νόμο, δεν θα μπορέσει να αποκτήσει τη Μούσα του. Την στιγμή που την κοιτάζει εξαφανίζεται «... Μια για πάντα. Όταν υπάρχει άσμα, αυτό είναι ο Ορφέας. Φεύγει κι έρχεται»¹⁸. Η κίνηση αυτή αποκαλύπτει στον σύγχρονο αναγνώστη ότι ένα κείμενο τη στιγμή που δίνεται προς ανάγνωση εξαφανίζεται γιατί είναι αναγνώσιμο και δυσανάγνωστο την ίδια στιγμή, γιατί είναι απόρθητο, κι αυτός είναι ο νόμος του¹⁹: «κι όλα γίνονται λες και ο Ορφέας, με το να δείξει ανυπακοή στο νόμο και να κοιτάξει την Ευρυδίκη, άλλο δεν έκανε από το να υπακούσει στη βαθειά απαίτηση του έργου λες και, μ' αυτή την εμπνευσμένη κίνηση, καταμάγεψε στον Άδη, τον σκοτεινό Ίσκιο και τον έσυρε, παρά τη θέλησή του, προς την μεγάλη μέρα του έργου. Το να κοιτάξω την Ευρυδίκη με την απερισκεψία και την ανυπομονησία του πόθου που ξεχνά το νόμο, χωρίς να νοιάζομαι για το άσμα: αυτό ακριβώς είναι η *έμπνευση*»²⁰. Δεύτερο συμπέρασμα: μέσω της ανάγνωσης και της επικοινωνίας με τους συγγραφείς του παρελθόντος γνωρίζουμε βλέποντας από ένα «τυφλό σημείο». Καταλήγουμε έτσι σ' ένα ρητορικό χιάσμα: αν με τη θεωρία γνωρίζουμε (επικοινωνούμε) με τη γνώση βλέπουμε (θεωρούμε).

Προέχει τώρα να τονίσουμε ότι επικοινωνία δεν σημαίνει μόνον μεταβίβαση μιας νοηματικής ενότητας από ένα πομπό σ' ένα δέκτη (αυτή είναι μια από τις συνήθεις χρήσεις του όρου επικοινωνία). Και τούτο διότι εκτός από την εμπειρία μιας επικοινωνιακής ορθολογικότητας υπάρχει και η εμπειρία της σιωπής όχι ως αποσιώπηση των πραγμάτων, αλλά ως δημιουργική σιωπή (η σιωπή του Μπέκετ) καθώς και η εμπειρία του μη αποφασισμού. Πώς αποφασίζουμε από πού θα αρχίσουν τα μαθήματα; Ποιά θα είναι η διδακτέα ύλη; (τι θα κάνουμε εδώ: επικοινωνία και γλώσσα, θεωρία της ανάγνωσης και της γραφής, επικοινωνία και ηθική, επικοινωνία και σημειολογία, επικοινωνία και πολιτισμικούς κώδικες, τέχνη και επικοινωνία;) Πώς ξεκινάμε για να μιλήσουμε για την επικοινωνία όχι μόνον ως διέλευση ενός μηνύματος ανάμεσα σ' ένα πομπό κι έναν δέκτη; Ξεκινάμε πάντα από κάπου, από έναν εναρκτήριο τόπο κι αυτό το σημείο εκκίνησης είναι καθορισμένο από δομές φιλοσοφικές, πολιτικές, ιστορικές. Όμως, εκτός απ' αυτές τις δομές, υπάρχει πάντα κάτι που μας ωθεί σ' αυτήν την επιλογή και όχι σε μίαν άλλη κι αυτό το ουτοπικό που είναι το άρρητο, είναι μία φαντασματική σχέση που έχουμε με τα πράγματα και ό,τι μας παρακινεί προς μία κατεύθυνση. Πρόκειται

για μια φαντασματική σχέση που κάνει το σημείο εκκίνησης πάντα δεδομένο, για μια πρόκληση που δεχόμαστε από τα βιβλία που επιλέγουμε, που μας απασχολούν, μας γοητεύουν και στα οποία παραπέμπουμε συνεχώς, αλλά πρόκειται και για την πρόκληση της συνεύρεσής μας μέσα στον θεσμό, των ρόλων μας που μας διαμορφώνουν ως υποκείμενα της ίδιας μας της γνώσης. Αν λοιπόν το πρόγραμμα της διδακτέας ύλης τίθεται ως αναγκαία σχέση όχι απλώς επικοινωνιακή (σχέση με τα βιβλία - προγόνους - και με το ακροατήριο - επιγόνους) αλλά και φαντασματική, την ίδια στιγμή η προγραμματική και εξαγγελτική του διάσταση ακυρώνεται με την ψυχική μας παρουσία εδώ ως διαταρακτική της Τάξης του Λόγου, αλλά και διότι το πρόταγμα, η προμελέτη και η πρόταση αποκρύπτουν το ίδιο το συμβάν λόγω της προγραμματισμένης σύστασής του. Αυτό το στοιχείο του μη αποφασίσιμου ισχύει και για την ίδια την επιστήμη (όχι μόνο για την ηθική που κι αυτή αξιώνει απόφαση) εφόσον υπάρχουν προτάσεις θεωρητικές που ούτε ν' αποδειχθούν μπορούν ούτε και ν' απορριφθούν²¹. Η επιστήμη από τη στιγμή που επιχειρεί να γίνει θεωρία, φέρει στο κέντρο της την αβεβαιότητα. Οι γνωστικές πηγές (η εμπειρία και ο ορθολογισμός) δεν μας οδηγούν σε βέβαιη και θεμελιακή γνώση. Το έδαφος που πατάμε είναι αμώδες και προχωρούμε για τούτο με τη δοκιμή και το λάθος. Επομένως το να σκεπτόμαστε δεν σημαίνει ότι αντικαθιστούμε την αβεβαιότητα του εγχειρήματος με βεβαιότητες οι οποίες αποδεικνύονται απατηλές, αλλά κατανοούμε και αμφισβητούμε αυτό που κατανοήσαμε, γνωρίζουμε και λησμονούμε ό,τι γνωρίσαμε, συνομολογούμε και επαναλαμβάνουμε τη διαφορά. Γι' αυτό και θέσαμε εξυπαρχής την αβεβαιότητα στο κέντρο της διδασκαλίας μιας πρωτοφανούς επιστήμης όπως η επικοινωνία (ας μη ξεχνάμε ότι οι επιστήμες είναι «άξιες που ανεβαίνουν και κατεβαίνουν... στο χρηματιστήριο της Ιστορίας»)²² με την μορφή ζητημάτων της εμπειρίας της σωπής και του αναποφάσιστου στοιχείου καθώς και του μη μεταδόσιμου με κατανοητό τρόπο. Στο ποιήμα του Σ. Βαβούρη «Στον αστερισμό των εγκλίσεων και των χρόνων του ρήματος "έρχομαι"», το συνεχές «έρχομαι» που υπόσχεται η γλώσσα στον συγγραφέα, διαρκώς καθυστερεί, γιατί η ίδια η γλώσσα αναβάλλει τους τρόπους με τους οποίους ο συγγραφέας μπορεί να κλίνει προς την έννοια του ρήματος αποκλείοντάς τον και κάνοντάς τον να παρεκκλίνει. Ο συγγραφέας την στιγμή που εγκλίνει, αποκλίνει και αυτό το γλίστρημα από την οντολογία της γλώσσας γίνεται με την μετατόπιση από μια γλώσσα (γραμματική του ρήματος έρχομαι) σε μίαν άλλη (ερωτική), σε μια επανεγγραφή του

ανέφικτου στόχου να φτάσουμε στην ίδια την γλώσσα και τέλος σε ένα άλλο ανέφικτο: στην εκπλήρωση της ερωτικής επιθυμίας.

4. Η γενεαλογία του πανεπιστημιακού θεσμού

Σκοπός μας εδώ είναι να μη μιλήσουμε με όρους αποδοτικότητας ώστε η επικοινωνία να μην βελτιώσει την απόδοσή μας σε συσσωρευμένη γνώση και πληροφορίες. Σκοπός μας είναι τα ερωτήματά μας να μην περιοριστούν στο τι χρησιμεύει η πληροφορία, αν μπορεί να πουληθεί, αν είναι αποτελεσματική, αλλά κάτω από την πίεση της λειτουργικότητας των θεσμών (του πανεπιστημίου) και μέσα στον βομβαρδισμό πληροφοριών που δεχόμαστε, να υποκινηθεί η φαντασία για να επινοηθούν τρόποι σύζευξης διαφορετικών περιοχών όπως η λογοτεχνία, η ποίηση, η φιλοσοφία. Άλλωστε «κάθε συνόλιση, κάθε κατηγορήση, κάθε οργάνωση που εγκαθιδρύουμε – ανακαλύπτουμε ελέγχεται αργά ή γρήγορα ως μερική, χαρισματική, αποσπασματική, ανεπαρκής και ακόμη, και σημαντικότερα, ως εγγενώς ελλιπής, προβληματική και τελικά ασυνάρτητη»²³. Ο συνολοποιητικός, ταυτιστικός και ορθολογικός λόγος της επιστήμης δεν μπορεί παρά να είναι ένα είδος της σκέψης όχι όμως και η σκέψη στο σύνολό της. Αυτό δεν σημαίνει ότι η σκέψη είναι παράλογη, αλλά ότι υπερβαίνει την αρχή της ορθολογικότητας από την οποία διέπεται. Αποτελεί σκέψη ακόμα και η προσπάθεια να σκεφτούμε το άσkeptο, το αδιανόητο, «αυτή την αμμώδη έκταση της μη σκέψης», το μη γνωστό με αφετηρία το οποίο ο άνθρωπος καλείται συνεχώς στην αυτεπίγνωση. Το αδιανόητο μελετά και η ψυχανάλυση όταν σκύβει στο ασυνείδητο γνωρίζοντας ότι αυτό ποτέ δεν φανερώνεται, ούτε εκφέρεται, αλλά αφήνει το ίχνος του στη τρέλλα των λέξεων καθώς εμφανίζεται διαθλαστικά μέσα στα όνειρα ή στα lapsus της γλώσσας σαν λαθρεπιβάτης του λόγου. Ο Φρόυντ είχε πει ότι στη φύση του ερωτικού ενστίκτου υπάρχει η αδυναμία να φτάσει σε πλήρη ερωτική ικανοποίηση. Παραφράζοντας θα μπορούσαμε να πούμε ότι στη φύση της σκέψης βρίσκεται η αδυναμία να σκεφθούμε. Τότε και η επικοινωνία μπορεί να μην στηρίζεται μόνο στην επιτυχία της επικοινωνιακής πράξης όπου το μήνυμα πομπού προς δέκτη ερμηνεύεται οθρά, αλλά σε μια επικοινωνία όπου, θα μας πει ο Ζ. Λοκάν, ο πομπός λαμβάνει αυτό που έχει στείλει αντεστραμμένο.

Το Πανεπιστήμιο προσανατολίζει τους φοιτητές προς καθαρά επαγγελματικούς σκοπούς, όπου προέχει η επαγγελματική κατάρτιση. Γι' αυτό και οι σημερινές επιστήμες έχουν χάσει την αρχική τους ενότητα (εξειδίκευση - καταπάτηση των ορίων - εμφάνιση νέων επιστημών) που τις συνέτασε σ' ένα σύστημα. Επειδή σήμερα τα καθολικά σχέδια και τα ολικά προγράμματα μιας άλλης κοινωνίας κατέρρευσαν, μεταβλήθηκε και ο γνωσιολογικός τρόπος σύλληψης της πραγματικότητας ώστε το ενδιαφέρον των επιστημολογικών «παραδειγμάτων» να στρέφεται πλέον κυρίως σε περιοχές που αφορούν στον τρόπο να υπάρχουμε, στις σχέσεις μας με την εξουσία, τους άλλους και τον εαυτό μας. Μια τέτοια περιοχή είναι και το *Πανεπιστήμιο*. Πρέπει όμως να το δούμε όχι μόνο ως τόπο επικοινωνίας, αλλά και ως τόπο όπου οι μικροεξουσίες διαπλέκονται. Εάν θέλουμε να δούμε με ποιον τρόπο λειτουργούμε απέναντι σε έναν νομιμοποιημένο τρόπο ύπαρξης του Πανεπιστημίου ώστε να υπερβούμε αυτόν ακριβώς τον τρόπο ύπαρξης, είναι αναγκαίο να αναλογισθούμε τη γενεαλογία και να εντάξουμε τον Πανεπιστημιακό θεσμό ανάμεσα σε εκείνα τα ρυθμισμένα συστήματα όπως η φυλακή, το νοσοκομείο, οι στρατώνες, τα οποία ο άλλος φιλόσοφος Μ. Φουκώ, ισχυρός αναγνώστης και επίγονος του Νίτσε, αποκαλεί «πειθαρχίες». Η γενεαλογία των «πειθαρχιών», που συστήθηκαν ιστορικά, παρουσιάζει ενδιαφέρον γιατί εντός τους συναρμόζονται οι τεχνικές ικανότητες, τα παιχνίδια των επικοινωνιών και οι σχέσεις εξουσίας. Όταν ο Φουκώ μιλά για πειθαρχικοποίηση των κοινωνιών από τον 18ο αιώνα και μετά στην Ευρώπη, θεωρώντας τον Διαφωτισμό ως σημαντική φάση ανάπτυξης αυτών των πειθαρχικών μηχανισμών, δεν ταυτίζει αυτές τις κοινωνίες με στρατώνες, φυλακές ή Πανεπιστήμια, αλλά θεωρεί ότι «αναζητήθηκε... μια συναρμογή όλο και καλύτερα ελεγχόμενη... ανάμεσα στις παραγωγικές δραστηριότητες, στα δίκτυα επικοινωνίας και στο παιχνίδι των σχέσεων εξουσίας»²⁴. Και αυτή τη μεταβολή ως προς τον τρόπο αρθρώσεων αυτών των σχέσεων στους νεότερους χρόνους την αντιληφθήκαμε μελετώντας ιστορικά τον θεσμό μέσα στον οποίο υπερέχει η επικοινωνία, το Πανεπιστήμιο, και συγκεκριμένα θέτοντας το ερώτημα: Γιατί αντιδρούμε προς τη θεωρία, σ' έναν χώρο που ιδρύθηκε με σκοπό τη θεωρητική κατάρτιση; Χρησιμοποιήσαμε δύο σημαντικά κείμενα, που μας μετάφεραν στη νομιμοποιητική αφήγηση της γνώσης, στις αρχές και στα τέλη του 19ου αιώνα αντίστοιχα: Το πρώτο²⁵ αφορούσε στην ίδρυση του Πανεπιστημίου του Βερολίνου, μεταξύ 1807 και 1810, όπου ετέθησαν τα θεμέλια της λειτουργίας του πανεπιστημιακού

θεσμού από τους γερμανούς ιδεαλιστές φιλοσόφους (Σέλλινγκ, Φίχτε, Σλάιερμάχερ, Χούμπολντ, Έγκελς). Ακόμη και σήμερα, η συζήτηση σχετικά με τα πανεπιστήμια επικεντρώνεται στα κείμενα που συνέταξαν, κατά παραγγελία του τότε γερμανού υπουργού παιδείας (Μπάιμε), οι φιλόσοφοι αυτοί για τους οποίους ο λόγος ύπαρξης του πανεπιστημιακού θεσμού ήταν η δόμηση, η συνόλιση, η προσπάθεια ολοκλήρωσης ενός συστήματος και η αναγκαιότητα να θεαθεί η επιστήμη ως μια ενότητα. Για τους γερμανούς ιδεαλιστές εκείνο που προέχει είναι το θεωρητικό πνεύμα, το οποίο δεν ενσαρκώνεται από το κράτος, απέναντι στο οποίο άλλωστε δυσπιστούν, αλλά από το Σύστημα, δηλαδή την «ταξινόμηση κάθε στοιχείου που είναι ικανό να παράγει έννοιες για κάθε πεδίο της πραγματικότητας, να εξάγει τη λογική των σχέσεων που αναπτύσσουν τα διαφορετικά πεδία και να τα τοποθετεί τα μιν σε σχέση με τα δε» σε μια αυτοπροσδιοριζόμενη ολότητα. Άλλωστε στο ίδιο το σημαίνον *uni-versite* παρεισφρύνει η ιδέα ότι το ποικίλο στέφεται προς το ενιαίο, δηλαδή προς μια συστηματική ολοποίηση του ποικίλου. Το Πανεπιστήμιο είναι συνεπώς *θεωρητικό* και το διακύβευμα της νομιμοποίησης της γνώσης δεν είναι πολιτικο-κρατικό, αλλά *φιλοσοφικό*.

Τη μεταβολή που υφίσταται αυτός ο θεωρητικός τρόπος ύπαρξης του Πανεπιστημίου την αντλούμε από ένα δεύτερο κείμενο²⁶ που είναι οι πέντε διαλέξεις που έδωσε ο νεαρός τότε Νίτσε, στην αίθουσα τελετών του Μουσείου της Βασιλείας, με τις οποίες του δόθηκε η ευκαιρία να ασκήσει κριτική στο γερμανικό εκπαιδευτικό σύστημα. Ποιές είναι οι αλλαγές από το στάτους που δόθηκε στο βερολινέζικο Πανεπιστήμιο και οι οποίες ανησυχούν τον Νίτσε εξήντα χρόνια αργότερα (1872); Δύο βασικές μεταβολές έχουν συντελεστεί, τα αποτελέσματα των οποίων εισπράτουμε σήμερα: α) επέκταση της γνώσης με συνέπεια την αύξηση της παραγωγής: «Όσο το δυνατό περισσότερη γνώση και μόρφωση· άρα: όσο το δυνατό περισσότερη παραγωγή και όσο το δυνατό περισσότερες ανάγκες». Η παραγωγικότητα λοιπόν είναι το ιδεώδες της νεότερης εποχής και συνοδεύεται από μια *αντιστροφή θεωρίας *vitas contemplativa** και *πράξης (*vita activa*)*²⁷, ακριβέστερα μια μεταστροφή του σκέπτεσθαι και του πράττειν, καθόσον η θεωρία ως εκκάλυψη της αλήθειας έχασε κάθε νόημα. Η αύξηση της παραγωγής που οδήγησε στην εργαλειοποίηση του κόσμου εξηγεί και τη νεότερη εκτίμηση για τον άνθρωπο κατασκευαστή: Ο Honno Faber είναι κατασκευαστής εργαλείων για την κατασκευή εργαλείων αναφέρεται δηλαδή όχι σε αντικείμενα χρήσης, αλλά στην ίδια τη διαδικασία της παραγωγής, σε ό,τι

βοηθά την ενίσχυση της παραγωγικότητας. Το τελικό προϊόν «δεν αξιολογείται πλέον με βάση τη χρήση για την οποία προορίζεται, αλλά με βάση την ιδιότητά του να παράγει κάτι άλλο». Επομένως η αξία της χρήσης του δεν είναι συστατική της κατασκευής²⁸ του. Σήμερα δεν είναι μόνο η παραγωγή για την παραγωγή που διοχετεύει στην *vita activa* την υπεραξία της – υπεραξία που πουλιέται και απορροφάται απ’ την επενδυτική στρατηγική του κεφαλαιούχου και την αγοραστική δύναμη του μισθωτού – αλλά η *εκποίηση* της ίδιας της υπεραξίας του πράττειν σε θεαματικό εισπράττειν μέσω της διαφήμισης που συνιστά επένδυση και κατανάλωση επιθυμίας τόσο του μισθωτού, όσο και του κεφαλαιούχου. Ο καπιταλισμός τρέφεται με εικόνες που διαφημίζουν όχι μόνο την πολυτέλεια των καταναλωτικών προϊόντων αλλά και διατυμπανίζουν το δικαίωμα-υποχρέωση του καταναλωτή να επιθυμεί και να καταναλώνει την εικόνα της κατανάλωσης, ωθώντας τον σε μια συμβολική συμμετοχή, σε μια *προσ-ποίηση* που λειτουργεί νομιμοποιητικά ως προς την επίρρωση του κεφαλαίου υπό μορφήν θεάματος.

β) την ισχυροποίηση του κράτους: «το κράτος – για χάρη της ίδιας της ύπαρξής του, επιδιώκει τη μεγαλύτερη δυνατή δάδοση της παιδείας, αφού ξέρει ότι είναι πάντοτε αρκετά ισχυρό, ώστε να υποτάσσει στο ζυγό του και την πιο έντονα *χειραφετημένη* παιδεία και ακόμη, επειδή έχει διαπιστώσει ότι η πλατιά μόρφωση των υπαλλήλων του ή των στρατιωτικών του αποβαίνει τελικά σε δικό του όφελος, δηλαδή του κράτους, στον ανταγωνισμό του με άλλα κράτη»²⁹. Από την άλλη μεριά βλέπουμε λοιπόν ότι το κράτος ισχυροποιείται με την επέκταση της γνώσης που στις μέρες μας μετριέται σε «ποσότητα πληροφόρησης». Η ισχυροποίηση αυτή συνοδεύεται από μια δεύτερη *αντιστροφή της χειραφέτησης σε χειραγώγηση*. Η αντιστροφή αυτή που οφείλεται στο γεγονός ότι το κράτος στρέφεται στον εαυτό του και η κυριαρχία του γίνεται αυτοσκοπός, συμπίπτει με την άνοδο του καπιταλισμού και με αλλαγές στην οικονομία και τη δημογραφία. Το κράτος επιβάλλει νέες τεχνολογίες που στοχεύουν στην αύξηση της γνώσης γύρω από θέματα που το αφορούν (πληθυσμός, γεωγραφία, ιστορία). Η γέννηση των επιστημονικών κλάδων γνώσης συνδέεται, σύμφωνα με τον Μ. Φουκώ, όχι μόνο με την τεχνική που επενδύεται στις παραγωγικές διαδικασίες, αλλά με μια «*πειθαρχική τεχνολογία*» που κεντρώνεται γύρω από δυο πόλους: 1) στο σώμα σαν μηχανή: το ντρεσάρισμά του, την αύξηση των ικανοτήτων του, την απόσπαση των δυνάμεών του, η παράλληλη ανάπτυξη της χρησιμότητας και της υπακοής του, η ένταξή του μέσα

σε αποτελεσματικά και οικονομικά συστήματα ελέγχου –όλα αυτά τα εξασφάλισαν διαδικασίες εξουσίας που χαρακτηρίζουν τους επιστημονικούς κλάδους: ανατομικο–πολιτική του ανθρώπινου σώματος.

2) Στο σώμα-είδος... που χρησιμεύει σαν στήριγμα στις βιολογικές διαδικασίες: πολλαπλασιασμός, γεννήσεις και θνησιμότητα, επίπεδο υγείας, διάρκεια ζωής, μακροβιότητα, και όλες οι συνθήκες που κάνουν τις διαδικασίες αυτές να ποικίλουν· η ανάληψή τους γίνεται με μια ολόκληρη σειρά από επεμβάσεις και ρυθμιστικούς ελέγχους: μια βιο-πολιτική του πληθυσμού. Οι επιστήμες του σώματος και οι ρυθμίσεις του πληθυσμού συνιστούν τους δύο πόλους γύρω από τους οποίους αναπτύχθηκε η οργάνωση της εξουσίας πάνω στη ζωή... Η παλιά δύναμη του θανάτου που ήταν σύμβολο της κυρίαρχης εξουσίας καλύπτεται τώρα προσεχτικά από τη *χειραγώγηση* των σωμάτων και την υπολογιστική διαχείριση της ζωής³⁰.

Σήμερα η «πειθαρχική τεχνολογία» ασκείται από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης γιατί στις κοινωνίες της υπερπληροφόρησης ο νόμος του θεάματος είναι ολοκληρωτικός: στερεί την πληροφορία από τον κριτικό της παράγοντα ως προς το θεσμό από τον οποίο παράγεται. Η εμπορευματική κοινωνία εκμεταλλεύεται ακόμη και το θάνατο για να τον ενσωματώσει στην πραγματοποιημένη καταναλωτική της συνείδηση. Μόνο που η πραγματικότητα, το γεγονός δηλαδή των καθημερινών ανώνυμων θανάτων –είτε πόλεμοι και πείνα για τον τρίτο κόσμο, είτε εγκληματικότητα και τερατογενέσεις που προέρχονται από πυρηνικά ατυχήματα– συρρικνώνεται στην υποτιθέμενη υπερπληροφόρηση που ακυρώνει κάθε δράση. Επειδή η παραγωγή προσδιορίζεται από την υπερπληροφόρηση ό,τι σήμερα νομιμοποιεί την γνώση είναι το κριτήριο της *αποδοτικότητας*. Στην κοινωνία των επαγγελματιών, η γνώση «τείνει να προσλάβει τη μορφή της σχέσης που έχουν οι παραγωγοί και οι καταναλωτές των εμπορευμάτων με τα εμπορεύματα, δηλαδή τη μορφή αξίας. Η γνώση παράγεται... για να πωλείται... παύει να είναι αυτοσκοπός, χάνει την αξία χρήσης της»³¹.

Οι ειδήμονες αγοράζονται (γνώση πληρωμής) για να αυξήσουν το πληροφορικό εμπόρευμα και πάραυτα την ισχύ του αγοραστή (γνώση επένδυσης). Η αύξηση της ισχύος περνά από την παραγωγή των πληροφοριών, δηλαδή από την επικοινωνιακή «διαφάνεια» της εμπορευματοποιημένης γνώσης. Κι αυτή η επικοινωνιακή διαφάνεια είναι το «άσεμνο»³² γιατί δεν υπάρχει πλέον θέαμα, δεν υπάρχει σκηνή, θέατρο, ψευδαίσθηση, γιατί γί-

νονται όλα αδιακρίτως διαφανή, εκτεθειμένα στο φως της πληροφορόρησης. Όμως η διδασκαλία, η παιδαγωγική λειτουργία δεν προορίζεται στη μετάδοση πληροφοριών αλλά, όπως από την αρχή αυτού του κειμένου τονίστηκε, στη δραματική παίδευση του νου και του ματιού να βλέπουν από ένα σκοτεινό σημείο: «Το δράμα δεν βρίσκει τη λύση του παρά μόνο επειδή είναι απρόσιτο».

Σημειώσεις

1. Ρ. Μπαρτ, *Εικόνα - Μουσική - Κείμενο*, Πλέθρον, 1988.
2. Γκ. Φλωμπέρ, *Μπουθάρ και Πεκυσέ*, Ηριδανός, 1982.
3. Γκ. Φλωμπέρ, όπ.παρ., σελ. 402.
4. Βλ. για την έννοια της «παρετυμολογίας» τις «Σημειώσεις» του Χ. Λάζου στο: Ζ. Ντεριντά *Πλάτωνος φαρμακεία*, Άγρα, 1990, σελ. 237.
5. «Δεν πρόκειται για έναν εξωτερικό προσδιορισμό, για το ότι, π.χ., η τεχνική, ως κοινωνική τεχνική, απαιτεί οι άνθρωποι να συνεργάζονται και, γι' αυτό, να συνομιλούν· αλλά για μια ουσιαστική ανάμειξη του λέγειν και του τεύχειν. Το τεύχειν συνεπάγεται εγγενώς το λέγειν, είναι με μια έννοια ένα λέγειν διότι λειτουργεί και δεν μπορεί να είναι παρά διακρίνοντας - επιλέγοντας - συλλέγοντας - θέτοντας - μετρώντας. Το τεύχειν χωρίζει «στοιχεία» τα παγιώνει ως τέτοια, τα διατάσσει, τα συνδυάζει, τα ενώνει σε ολόκληρες και σε οργανωμένες ιεραρχίες από ολόκληρες μέσα στο πεδίο του πράττειν... Αντίστροφα, το λέγειν συνεπάγεται εγγενώς το τεύχειν, είναι μια έννοια τεύχειν. Διότι συλλέγει - προσαρμόζει - τεχνουργεί - κατασκευάζει τα «υλικά-αφηρημένα» στοιχεία της γλώσσας και ταυτόχρονα το σύνολο «αντικειμένων» και «σχέσεων» που τους αντιστοιχεί. Η κατασκευή της γλώσσας ως κώδικας είναι έργο του τεύχειν: ένα ποιείν – είναι με βάση το... με τρόπο κατάλληλο για... και με σκοπό να...» (Βλ. Κ. Καστοριάδης, *Η φανταστική θέσμιση της κοινωνίας*, Ράππα, 1978, σελ. 371).
6. Βλ. Π. Λαφάργκ, *Το δικαίωμα στην τεμπελιά*, εκδ. 70, 1972.
7. Φ. Νίτσε, *Μαθήματα για την παιδεία*, Ροές, 1988, σελ. 170.
8. Φ. Νίτσε, *Ανθρώπινο, πολύ ανθρώπινο*, εκδοτική Θεσσαλονίκης, χ.χ.
9. Βλ. για την προέλευση του ονόματος θεωρία: Μ. Heidegger, «Wissen – schaft und besinnung», στο *Vorträge und Aufsätze*, Pfullingen, Neske, 1982, σελ. 48, καθώς και τα «Σχόλια» του Β. Μπιτσώρη στο: Μ. Χάιντεγκερ, *Τι είναι η φιλοσοφία;*, εκδ. Άγρα, 1986, σελ. 203-205.
10. Βλ. Β. Μπιτσώρης, όπ.παρ., σελ. 205.
11. Βλ. Μ. Χάιντεγκερ, όπ.παρ.
12. Βλ. για τη διαφορά «κοινωνικότητας» και «συναναστροφής» όπως ισχύει για το ελλαδικό άτομο, καθώς και για τις σύγχρονες συναναστροφές και την «λεπτομεροποίησή τους», στο: Β. Καραποστόλης, *Συμβίωση και επικοινωνία στην Ελλάδα*, Γνώση, 1987, σελ. 113-162.
13. Βλ. Χ. Μπλουμ, *Η αγωνία της επίδρασης - Μια θεωρία για την ποίηση*, Άγρα, 1989.

14. Υπόμνηση στο: *Ξανακερδίζοντας τον χαμένο χρόνο* του Μ. Προυστ.
15. Χ. Μπλουμ, *όπ.παρ.*, σελ. 51.
16. J. Derrida, *Positions*, Minuit, 1972, σελ. 61-62.
17. J. Derrida, *La dissemination*, Seuil, 1972, σελ. 395.
18. Π.Μ. Ρίλκε, «Τα σονέττα στον Ορφέα», στο: *Ποιήματα*, Ζαχαρόπουλος, 1987.
19. Βλ. J. Derrida, «Prejudges», στο: «*La faculte de juger*», Minuit, 1985, σελ. 87-139.
20. Μ. Μπλανσώ, *Ο χώρος της λογοτεχνίας*, Εξάντας, 1984, σελ. 238.
21. Βλ. Κ. Gödel, *On formally undecidable propositions of principia mathematica and related systems I from Frege to Gödel*, J. Van Heijenoort, Harvard University Press, 1981, σελ. 569-616.
22. Ρ. Μπαρτ, *Μυθολογίες - Μάθημα*, Ράππα, 1989, σελ. 32.
23. Κ. Καστοριάδης, *όπ.παρ.*, σελ. 385.
24. Μ. Φουκώ, *Η μικροφυσική της εξουσίας*, Ύψιλον 1991, σελ. 90.
25. Βλ. *Philosophies de l'universite*, συλλ. έργο, Payot, 1979.
26. Βλ. Φ. Νίτσε, *Μαθήματα για την παιδεία*, *όπ.παρ.*
27. Χ. Άρεντ, *Η ανθρώπινη κατάσταση*, Γνώση, 1986.
28. Στην αρχαία εκδοχή, η κατασκευή (ποίησις) θα δούμε ότι συνδέεται με την *Vita contemplativa*, δηλαδή την ενατένιση και την απάρνηση της εργασίας. Κατά την Πλατωνική θεωρία των ιδεών ο τεχνίτης «έχει μπροστά στα μάτια της διανοίας του το σχέδιο του υποδείγματος, σύμφωνα με το οποίο κατασκευάζει το αντικείμενό του. Κατά τον Πλάτωνα, το υπόδειγμα αυτό, το οποίο η εργασία του τεχνίτη μπορεί να μιμηθεί... κατέχει ορισμένη μονιμότητα και αξία, η οποία... φθείρεται με την υλοποίησή του μέσω της εργασίας των ανθρώπινων χεριών. Η εργασία καθιστά φθαρτή... την αξία αυτού που παρέμεινε αιώνιο όσο ήταν αντικείμενο απλής ενατένισης. Κατά συνέπεια, η σωστή στάση προς τα υποδείγματα... είναι να τα αφήνουμε όπως είναι και όπως εμφανίζονται στην εσώτερη όραση της διάνοιας... Αυτά τα πλαίσια, όμως, θραύστηκαν όταν στην αντίληψη της ίδιας της κατασκευής η έμφαση μετατέθηκε εξ ολοκλήρου από το προϊόν και από το μόνιμο, καθοδηγητικό πρότυπο στην κατασκευαστική διαδικασία, από το ερώτημα του τι είναι ένα πράγμα και του τι είδους πράγμα επρόκειτο να παραχθεί, στο ερώτημα του πώς και με τι μέσα και τι διαδικασίες είχε γεννηθεί και μπορούσε να αναπαραχθεί» (Βλ. Χ. Άρεντ, *όπ.παρ.*, σελ. 409 και 411).
29. Φ. Νίτσε, *όπ.παρ.*, σελ. 51.
30. Μ. Φουκώ, *Ιστορία της σεξουαλικότητας - Η δίψα της γνώσης*, Ράππα, 1982, σελ. 170-171.
31. Ζ.Φ. Λυοτάρ, *Η μεταμοντέρνα κατάσταση*, Γνώση, 1988.
32. Ζ. Μπωντριγιάρ, *Η έκταση της επικοινωνίας*, Καρδαμίτσα, 1991.

ΤΕΥΧΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Άρθρα

Karl Marx, Μαργκινάλα στο «Εγχειρίδιο της Πολιτικής Οικονομίας» του Adolph Wagner Γιώργος Σταμάτης, Για τη νεοοικονομική ερμηνεία του κέρδους Θόδωρος Μαριόλης, Μια πρόταση σχετικά με το πρόσημο των απόλυτων τιμών σε μη διασπώμενα και διασπώμενα γραμμικά συστήματα παραγωγής Γιάννης Μηλιός/Ηλίας Ιωακείμογλου, Η δομή του εξαωτερικού εμπορίου της ελληνικής βιομηχανίας, 1960-1990 (Μια ποσοτική ανάλυση)

Βιβλιοκρισίες

11

ΦΘΙΝΟΠΩΡΟ 1992

Η παρουσίαση της γυναίκας στις «κομεντί» του ελληνικού κινηματογράφου

Μαρία Παραδείση*

1. Εισαγωγικά**

Από το τέλος της δεκαετίας του '60 μέχρι σήμερα είδαν το φως πολλές θεωρητικές αναλύσεις για τη θέση της γυναίκας στην κοινωνία και την «απεικόνισή» της στην τέχνη. Διατυπώνοντας τις θέσεις της για την πατριαρχική τάξη πραγμάτων και το σεξισμό και χρησιμοποιώντας γενικότερα την θεωρητική σκέψη της εποχής της, η «φεμινιστική ανάγνωση επεξεργάζεται το κείμενο και παράγει έννοιες που θα ήταν αδύνατο να υπάρξουν πριν απ' την ανάπτυξη του θεωρητικού πλαισίου του φεμινισμού»¹.

Η παρουσίαση της γυναίκας στον κινηματογράφο αποτέλεσε ένα από τα πιο γόνιμα πεδία θεωρητικού προβληματισμού ως κατεξοχήν πεδίο πραγματοποίησης των ανδρικών φαντασιώσεων². Στο κείμενο που ακολουθεί αντικείμενο μελέτης είναι η κομεντί του ελληνικού κινηματογράφου (το είδος εκείνο της κωμωδίας που εμπεριέχει κάποια συγκινησιακή φόρτιση· κατά κανόνα θέμα της κομεντί είναι η δημιουργία ειδυλλίου μεταξύ των νεαρών ηρώων). Για ανάλυση έχουν επιλεγεί δύο χαρακτηριστικές ταινίες του είδους: η *Μοντέρνα Σταχτοπούτα* (1965)³ και η *Τζένη*.

* Ειδικός επιστήμονας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

** Ευχαριστώ το Θόδωρο Χατζηπανταζή για τις υποδείξεις και διορθώσεις του που συντέλεσαν αποφασιστικά στο να λάβει το κείμενο αυτό την τελική του μορφή.

Τζένη (1966)⁴.

Ως τυπικά δείγματα της μαζικής παραγωγής του ελληνικού κινηματογράφου, προέρχονται από θεατρικές επιτυχίες και διατηρούν σε μεγάλο βαθμό τη «θεατρική μορφή» τους: η φιλική δράση εμπεριέχεται στους ευφείς θεατρικούς διαλόγους, οι οποίοι στηρίζονται κυρίως στην ερμηνεία των ηθοποιών τους και πολύ λιγότερο σε μια πραγματικά κινηματογραφική γλώσσα και αισθητική του κάδρου. Τα περισσότερα πλάνα τους είναι εσωτερικά και τα καθραρίσματα συνήθως κοντινά, για να αναδεικνύουν καλύτερα την ερμηνεία των ηθοποιών και τη σημασία των διαλόγων.

Και στις δύο αυτές κομεντί (όπως και στο μεγαλύτερο μέρος των ταινιών του είδους), η παρουσία της γυναίκας είναι εντυπωσιακή. Οι κεντρικές ηρωίδες διακρίνονται για την διεκδικητικότητα, την εξυπνάδα, την εφευρετικότητα και τη μαχητικότητά τους σε κάθε τομέα και το φιλικό τους πρόσωπο μοιάζει ν' ανατρέπει την αναλογία $\frac{\text{άνδρας}}{\text{γυναίκα}} = \frac{\text{ανωτερότητα}}{\text{κατώτερότητα}} = \frac{\text{ενεργητικότητα}}{\text{παθητικότητα}}$ που χαρακτηρίζει τη θέση της γυναίκας στην πατριαρχική κοινωνία⁵. Οι ηρωίδες κερδίζουν τους στόχους τους παίζοντας το κοινωνικό και ερωτικό παιχνίδι με τους δικούς τους όρους.

Η μελέτη των δυναμικών αυτών γυναικείων προτύπων θα γίνει σε σχέση με δύο βασικούς άξονες: α) ταξικό στοιχείο - εργασία - σχέσεις με το οικογενειακό, κοινωνικό περιβάλλον και β) σεξουαλικότητα - ηθική - σχέσεις με το άλλο φύλο. Θ' αναλυθούν ακόμα οι δεύτεροι γυναικείοι ρόλοι και η σχέση τους με την πρωταγωνίστρια. Η προσέγγιση αυτή οδηγεί σε μια σειρά από δομικές αντιθέσεις (θετικό γυναικείο πρότυπο/αρνητικό γυναικείο πρότυπο, καριέρα/γάμος, παρθενικότητα/σεξουαλική ελευθεριότητα, άνδρας/γυναίκα, νεότερη γενιά/παλιότερη γενιά), που μπορούν να έχουν εφαρμογή στον μεγαλύτερο αριθμό των ταινιών του είδους. Στο κείμενο που ακολουθεί, για κάθε μια από τις αντιθέσεις αυτές, συγκεντρώνονται με συγκριτική διάθεση τα σχετικά στοιχεία και από τις δύο ταινίες που έχουν επιλεγεί για ανάλυση, ενώ στο τελευταίο μέρος εκτίθενται τα τελικά συμπεράσματα.

2. Θετικό γυναικείο πρότυπο/Αρνητικό γυναικείο πρότυπο

Οι κεντρικές ηρωίδες των δύο ταινιών, Κατερίνα Πιερή (Αλίκη Βουγιουκλάκη) και Τζένη Σκούταρη (Τζένη Καρέζη) αντίστοιχα,

παρουσιάζονται ως θετικά γυναικεία πρότυπα: είναι νέες, καλοφτιαγμένες, έξυπνες, ετοιμόλογες, προικισμένες με εντυπωσιακό χιούμορ και με ηθικά χαρίσματα (τις χαρακτηρίζει αγνότητα συναισθημάτων, εντιμότητα και ευθύτητα συμπεριφοράς). Ακόμη επιδεικνύουν ιδιαίτερη επιμέλεια και συνέπεια σ' ό,τι καταπιάνονται: η μεν Κατερίνα χαρακτηρίζεται από σπάνια επαγγελματική ευσυνειδησία (εκτελεί χρέη γραμματέως σε ιδιωτική επιχείρηση), η δε Τζένη από εντυπωσιακή προσήλωση στη μελέτη της (είναι φοιτήτρια φιλολογίας με φιλοδοξίες μεταπτυχιακών σπουδών στο εξωτερικό). Εκτός όμως από τις «αντικειμενικές» αυτές ιδιότητες, η έννοια του θετικού γυναικείου προτύπου συνδέεται και με όλα τα κοινωνικά στεγανά: παρθενικότητα, άρνηση της παραχώρησης της αγνότητάς τους εκτός του γάμου, μονογαμικότητα καθώς και σεμνότητα και απλότητα στην εμφάνιση⁶. Και οι δύο ηρωίδες δεν κάνουν καμία προσπάθεια να τονίσουν τη θηλυκότητά τους με το ντύσιμο ή τις κινήσεις τους: η μεν Κατερίνα γιατί η τρομακτική της ένδοια της επιβάλλει άλλες προτεραιότητες, η δε Τζένη που έχει οικονομική άνεση, γιατί είναι τόσο δοσμένη στη μελέτη της, ώστε να μην έχει χρόνο και διάθεση ν' ασχοληθεί με το θέμα. Φυσικά όλα αυτά θ' ανατραπούν ριζικά όταν εμφανισθεί ο έρωτας στη ζωή τους, οπότε και η εμφάνισή τους θα μετατραπεί σε «εντυπωσιακά θηλυκή».

Όσον αφορά την οικογενειακή κατάσταση των ηρωίδων, είναι και οι δυο ορφανές από μητέρα, γεγονός στο οποίο οφείλεται ενδεχομένως ένα μέρος του δυναμισμού τους, αλλά και η επιβάρυνσή τους με ιδιαίτερες συναισθηματικές και οικονομικές ευθύνες. Η Κατερίνα, που είναι ορφανή κι από πατέρα, έχει να φροντίσει για τη διαβίωση της οικογένειάς της (που αποτελείται από τη γιαγιά και τα τρία αδερφάκια της, για τα οποία παίζει ταυτόχρονα το ρόλο του πατέρα και της μητέρας). Αντίθετα στην περίπτωση της Τζένης η σχέση γονέα/παιδιού είναι σαφώς αντεστραμμένη: η κόρη όχι μόνο δεν υπόκειται στην πατρική εξουσία, αλλά «προστατεύει» τον πατέρα και τη θεία της (υποκατάστατο μητέρας) από τις στεναχώριες, φροντίζει για την επίλυση των οικονομικών προβλημάτων της οικογένειας και γενικότερα προσπαθεί να εξασφαλίσει την οικογενειακή γαλήνη αντιμετωπίζοντας μόνη της κάθε δυσάρεστη κατάσταση.

Τα αρνητικά γυναικεία πρότυπα των δύο ταινιών αποτελούν οι «αντίζηλες» των δύο ηρωίδων, Μαίρη Παπανελοπούλου (Δέσποινα Νικολαΐδου) και Υβόννη Καρύππη (Μαρία Σόκαλη) που επιδίδονται με αποφασιστικότητα και εμμονή στη διεκδίκηση των κεντρικών ηρώων Αλέξη Βαρνέζη (Δημήτρη Παπαμιχαήλ) και Νί-

κου Μαντά (Ανδρέα Μπάρκουλη). Θεωρητικά «ωραιότερες» απ' τις δύο ηρωίδες, δεν χάνουν ευκαιρία να προβάλλουν τα σωματικά τους προσόντα και να τα χρησιμοποιούν, η μεν πρώτη για να περνά ευχάριστα τον καιρό της, η δε δεύτερη, ως όργανο της μητέρας της Κλάρας (Νανά Σκιαδά), για την κοινωνική αναρρίχηση και την δια βίου οικονομική εξασφάλιση και των δυο τους⁷. Στην επαγγελματική ευσυνειδησία, την αγάπη για τη δημιουργία, τη συνέπεια και την επιμέλεια της Κατερίνας και της Τζένης, οι αντίζηλες τους έχουν να αντιπαραθέσουν μόνον αμέλεια, απροσεξία, αδιαφορία, προχειρότητα και θράσος⁸.

Οι διαφορές της Μαίρης από την Υβόνη είναι πολύ περισσότερες από τις ομοιότητές τους: ουσιαστικά η Μαίρη είναι αρνητικό πρότυπο βάσει των κοινωνικών στερεοτύπων, ενώ η Υβόνη αντικειμενικά. Το κύριο στοιχείο που «ο φιλικός λόγος» έχει να προσάψει στην πρώτη (εκτός από την επαγγελματική ασυνέπεια), είναι η αδιαφορία της για την παραδοσιακή ηθική. Αξίζει να σημειωθεί ότι η σχέση της με την Κατερίνα, περνάει από πολλά στάδια και είναι μια από τις πιο εντυπωσιακές σχέσεις αντιζήλων στον ελληνικό κινηματογράφο. Μια μόνο φράση αποδοχής από την Κατερίνα⁹, είναι αρκετή για να δημιουργήσει ένα κλίμα ανακωχής ανάμεσα στις δυο αντίζηλες με αποτέλεσμα η Μαίρη ν' ανταποδώσει με τον πιο πρόσφορο τρόπο την «αβροφροσύνη» της ανοίγοντάς της το δρόμο που οδηγεί στην κατάκτηση του διευθυντή της. Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί ότι έμμεσα η ταινία «υπονοεί» ότι ακόμη και η προσωρινή εξάλειψη του γυναικείου ανταγωνισμού δημιουργεί ένα κλίμα «γυναικείας αλληλεγγύης» τόσο καρποφόρο, που καθιστά τις γυναίκες, μετά τη «συνεργασία» τους, ιδιαίτερα έμπειρες και ισχυρές στο παιχνίδι της προσέλκυσης του ισχυρού φύλου.

Αν η Μαίρη είναι μια αρκετά ενδιαφέρουσα φιγούρα για την ευθύτητα με την οποία διεκδικεί το ευχάριστο παρόν και την αδιαφορία της για τους ηθικούς φραγμούς που θα της εξασφάλιζαν το «σίγουρο μέλλον», η Υβόνη είναι σκιαγραφημένη με τα μελανότερα χρώματα και η αντίθεσή της με τη Τζένη λειτουργεί κυριολεκτικά στη διάσταση του άσπρου-μαύρου, απ' την οποία λείπουν όλες οι ενδιάμεσες αποχρώσεις. Ως γενικότερη παρουσία, η Υβόνη δεν διαθέτει ούτε το ελάχιστο από τη χάρη, την ευφυΐα, το χιούμορ και την προσωπικότητα της Τζένης. Όσο εκείνη επιβάλλει δυναμικά την άποψή της στο οικογενειακό της περιβάλλον και ακολουθεί με πίστη και αφοσίωση τις προσωπικές της επιλογές, τόσο η Υβόνη είναι ένα άβουλο όργανο στα χέρια της ευφυέστατης ραδιούργας μητέρας της, στην οποία υπακούει τυ-

φλά¹⁰. Σε αντίθεση άλλωστε με τη Μαίρη, που παίζει έντιμα το παιχνίδι της από την αρχή ως το τέλος, η Υβόνη δε θα διστάσει να χρησιμοποιήσει οποιοδήποτε μέσο για να κρατήσει κοντά της το Νίκο¹¹.

3. Καριέρα/Γάμος

Από τις δύο κεντρικές ηρωίδες εργάζεται μόνο η μία από ανάγκη, ως γραμματέας¹². Σε μια εποχή όπου η συμμετοχή της γυναίκας στην αγορά εργασίας θεωρείται «εξαίρεση» θα αποδειχθεί αρκετά δύσκολο για την Κατερίνα, παρά τα σημαντικά επαγγελματικά της προσόντα και την εξαιρετική της «οργάνωση»¹³, να βρει δουλειά. Όπως όμως θ' αποδείξει με ιδιαίτερη πειθώ η «φιλμική αφήγηση», η ηρωίδα όχι μόνο θα καταφέρει να εισχωρήσει, σκαρφιζόμενη ένα ανεκδιήγητο τέχνασμα (που μόνο ένα «θηλυκό μυαλό» μπορούσε να επινοήσει), στο απόρθητο γραφείο του διευθυντή μιας μεγάλης επιχείρησης, αλλά και θα κάμψει την ισχυρή του αντίσταση να την ακούσει, με μοναδικά της όπλα την επιμονή που δημιουργεί η απελπισία, το χιούμορ και η αγάπη της για τη δουλειά. Ο τρόπος που είναι κινηματογραφημένη αυτή η σκηνή δεν αφήνει και πολλές αμφιβολίες για το τελικό αποτέλεσμα: οι δύο πρωταγωνιστές εμφανίζονται στο μεγαλύτερο μέρος της μαζί σε πλάνο μπούστο, η μεν Βουγιουκλάκη κάνοντας επίδειξη της «ναζιάρικης αθωότητας», αποφασιστικότητας και λαϊκότητας που χαρακτηρίζει συνήθως τα φιλμικά της πρόσωπα, ο δε Παπαμιχαήλ παρακολουθώντας με ευχάριστη έκπληξη την πρωτόγνωρη γι' αυτόν γυναικεία παρουσία.

Οι επαγγελματικές επιδόσεις της Κατερίνας ξεπερνούν κάθε προσδοκία καθώς αποδεικνύεται ότι, όχι μόνον εκτελεί στην εντέλεια και με αξιοθαύμαστη ταχύτητα τις εντολές του Βαρνέζη, αλλά και τις προβλέπει! Χαρακτηρισμός είναι ο υπέρτατος έπαινος που εκείνος της απονέμει στο επαγγελματικό τους ταξίδι στη Ρώμη: «Κατερίνα τα συγχαρητήρια μου. Εργάσθηκες σαν άνθρωδος».

Η καριέρα της Κατερίνας θα τελειώσει απότομα, όταν ο ρόλος της ως γραμματέας του Βαρνέζη θα αντικατασταθεί από εκείνον της συζύγου και μελλοντικής μητέρας των παιδιών του: η εξάλειψη της οικονομικής ανάγκης επιφέρει ως αυτονόητο το ασυμβίβαστο των δύο ρόλων.

Σε αντίθεση με την Κατερίνα, η Τζένη, που δεν αντιμετωπίζει οικονομικά προβλήματα, δεν εργάζεται, ονειρεύεται όμως να

διαπρέψει σ' ένα τομέα που θεωρείται παραδοσιακά γυναικείος, τη φιλολογία. Η προσήλωσή της στις σπουδές της, οι φιλοδοξίες της για διεθνή καριέρα, το χιούμορ και η αποφασιστικότητα με την οποία επιβάλλει τις επιλογές της στο οικογενειακό της περιβάλλον είναι, ειδικά για την εποχή εκείνη, εντυπωσιακές.

Η μοναδική φορά που η Τζένη βρίσκεται σε σύγχυση, χαμηλώνει τους τόνους και μοιάζει να εγκαταλείπει τα σχέδιά της είναι όταν ο θεός του Νίκου, καθ' υπόδειξη της γυναίκας του, της προτείνει να παντρευτεί τον ανιψιό του. Η ευκολία με την οποία η Τζένη παραιτείται από την πραγματοποίηση των φιλοδοξιών που μέχρι τότε επιδίωκε με φανατισμό, μπροστά στο ενδεχόμενο ενός τέτοιου γάμου είναι εντυπωσιακή: αν και από την αρχή της ταινίας υπονοείται διακριτικά ότι ένα ρεύμα έλξης και συμπάθειας δημιουργείται ανάμεσα στους δύο ήρωες¹⁴, η ραγδαία «μεταστροφή» της προκαλείται από το έμμεσο προξενιό του Κασανδρή και όχι από μίαν απευθείας εξέλιξη της σχέσης με το Νίκο. Έτσι υπονοείται ακόμη περισσότερο ότι η διάθεση της Τζένης για μεταπτυχιακές σπουδές και διεθνή καριέρα ήταν μάλλον συνέπεια της μέχρι τότε έλλειψης του «πρίγκηπα του παραμυθιού», παρά μια καθοριστική επιλογή¹⁵.

Οι ικανότητες όμως της Τζένης δε θα πάνε χαμένες, καθώς θα χρησιμοποιηθούν στη συγγραφή των προεκλογικών λόγων του συζύγου της (ένας επιπλέον τομέας στον οποίο η μεταξύ τους σύγκριση θα αποβεί συντριπτική για το νεαρό Μαντά), συμβάλλοντας σημαντικά στην εκλογική του επιτυχία¹⁶.

4. Παρθενικότητα/Σεξουαλική ελευθεριότητα

Η πιο ακραία έκφραση αυτής της αντίθεσης βρίσκεται στην πρώτη ταινία. Οι αντίζηλες $\frac{\text{Κατερίνα}}{\text{Μαίρη}}$ παραπέμπουν σε δύο σχεδόν ισοδύναμα σχήματα: $\frac{\text{παιδί}^{17}}{\text{γυναίκα}}$, $\frac{\text{παρθένα}}{\text{πόρνη}}$ (εκ των οποίων το δεύτερο κυρίως «απεικονίζει» τη θέση της γυναίκας στην πατριαρχική ηθική). Η κινηματογραφική «αφήγηση» επιβεβαιώνει, σ' όλη τη διάρκεια της ταινίας ότι η Κατερίνα ανήκει στο πρότυπο της δυναμικής παρθένας, της φτωχής πλην τίμιας γυναίκας-παιδιού που με μοναδικά της όπλα την ευφυΐα, την αθωότητα, την αφέλεια και την παιδικότητά της θα καταφέρει να κατατροπώσει σε κάθε επίπεδο την γεμάτη θηλυκότητα και εμπειρία ζωής αντίζηλό της. Όσο η Κατερίνα είναι σεμνό παρθενικό πρότυπο¹⁸, άψογη επαγ-

γελματίας και ανύπαρκτη ως γυναίκα, τόσο η Μαίρη είναι γυναίκα πολυγαμική, εξαιρετη γνώστης της «τέχνης της θηλυκότητας» και φλερτάρει με εκπληκτική για την εποχή ευθύτητα και άνεση τον άνδρα που την ενδιαφέρει¹⁹. Η συμπεριφορά της Μαίρης φαίνεται να δηλώνει πως έχει καταλάβει ότι η ζωή είναι πολύ σύντομη και πρέπει να ζει κανείς το κάθε λεπτό όσο το δυνατόν πιο ευχάριστα, αδιαφορώντας για κάθε κοινωνική δέσμευση που χαρακτηρίζει μια γυναίκα, ηθική ή ανήθικη.

Η διαφορά αυτή αντανakλάται βεβαίως και στο ντύσιμο, τις κινήσεις και τη γενικότερη συμπεριφορά των δύο γυναικών: σ' όλες τις συναντήσεις τους το κομψότατο ντύσιμο «κυρίας» με τα εντυπωσιακά αξεσουάρ και γενικά η άνεση και η αυτοπεποίθηση της Μαίρης, έρχονται σε αντίθεση με την άχαρη εμφάνιση, την «αδεξιότητα» και τον εκνευρισμό της Κατερίνας, (που το ένστικτό της προειδοποιεί για τον κίνδυνο που αντιπροσωπεύει η Μαίρη). Η πρώτη έχει μια συμπεριφορά γυναίκας «του κόσμου», ενώ η δεύτερη προσπαθεί με μια στάση «πεισματάρικου παιδιού» να την εμποδίσει να δει το Βαρνέζη. Αυτή η αντίθεση Κατερίνας/Μαίρης αποτελεί το λάιτ μοτίβ βάσει του οποίου εξελίσσεται όλη η ταινία. Η *Μοντέρνα Σταχτομπούτα* είναι κυριολεκτικά δομημένη πάνω σε ζεύγη δυαδικών αντιθέσεων: οι σκηνές που προηγούνται με τη Μαίρη και που παίρνουν μια «αρνητική» ηθική χροιά, επαναλαμβάνονται με την Κατερίνα παίρνοντας την αντίθετη ηθική διάσταση, (σύμφωνα πάντα με τα δεδομένα της παραδοσιακής ηθικής). Ότι η Μαίρη προκαλεί με άνεση και αποφασιστικότητα, η Κατερίνα το απορρίπτει σταθερά ή αγνοεί και το αντίθετο²⁰. Όσο διαφορετικές όμως είναι οι επιδιώξεις τους και τα μέσα που χρησιμοποιούν οι δύο ηρωίδες για να τις πραγματοποιήσουν, τόσο όμοιες είναι η αποφασιστικότητα και η θέληση που δείχνουν για την υλοποίησή τους.

Οι αντίζηλες της δεύτερης ταινίας $\frac{\text{Τζένη}}{\text{Υβόνη}}$, παραπέμπουν κυρίως στο σχήμα $\frac{\text{καλό κορίτσι}}{\text{κακό κορίτσι}}$ που είναι περίπου ισοδύναμο με το σχήμα $\frac{\text{παρθένα}}{\text{πόρνη}}$ όχι όμως και $\frac{\text{παιδί}}{\text{γυναίκα}}$ (γιατί έντονη θηλυκότητα που χαρακτηρίζει τη Μαίρη απουσιάζει στην περίπτωση της Υβόνης). Το δίπολο Υβόνη/Τζένη στηρίζεται σε μια σειρά από αντιθέσεις (λιγότερο δομικές και συμμετρικές απ' ότι στη *Μοντέρνα Σταχτομπούτα*). Η Τζένη είναι μελαχρινή με κοντά μαλλιά και ντυμένη συνήθως με μπλου τζην και απλά μπλουζάκια. Η Υβόνη είναι ξανθιά²¹, ιδιαίτερα λεπτή, με μακριά μαλλιά μονίμως ριγμένα στους ώμους της, ντυμένη συνήθως αρκετά τολμηρά, χωρίς

όμως να διαθέτει περισσότερη θηλυκότητα από τη Τζένη²². Η εμφάνιση, οι κινήσεις και η συμπεριφορά της Τζένης παραπέμπουν περισσότερο σε μεσογειακά πρότυπα, ενώ της Υβόνης σε βόρεια. Αν τα αισθήματα της Κατερίνας και της Τζένης απέναντι στους Αλέξη και Νίκο αντίστοιχα είναι γνήσια (όπως άλλωστε φαίνεται να είναι και η επιθυμία της Μαίρης για τον πρώτο), το μόνο που φέρνει την Υβόνη κοντά στο Νίκο (κατ' εντολή της μητέρας της), είναι η υστεροβουλία. Απ' ότι φαίνεται από την ταινία οι σεξουαλικές παραχωρήσεις της Υβόνης υπαγορεύονται αποκλειστικά και μόνο από τις βλέψεις της στην παρουσία των ανδρών που «πολιορκεί»²³. Σε αντίθεση άλλωστε με τις προαναφερθείσες ηρωίδες, η έλλειψη προσωπικότητας, ευφυίας και χιούμορ που συνοδεύουν συνήθως τα λεγόμενα της Υβόνης είναι εντυπωσιακές και δείχνουν τη «μάχη» της με την Τζένη άνιση ήδη από την έναρξή της²⁴.

Η παρθενική υπόσταση των ηρωίδων συνδέεται με τη μονογαμικότητά τους (αφοσιώνονται απ' την αρχή σ' έναν μόνον άνδρα και παραμένουν πιστές στην επιλογή τους όσο κι αν το αντικείμενο του έρωτά τους αποδειχθεί ανάξιό τους· άλλωστε θα του προσφέρουν στο τέλος απλόχερα τη συγνώμη τους όποια κι αν υπήρξαν τα «παραπτώματά» του). Φυσικά η αυστηρή μονογαμικότητα των ηρωίδων έρχεται σε πλήρη αντίθεση με την πολυγαμικότητα των ανδρών που τις ενδιαφέρουν.

Η παρθενικότητα και η μονογαμικότητα που χαρακτηρίζουν τις δύο ηρωίδες, συνοδεύονται κι από την απόλυτη άρνηση της παραχώρησης της αγνότητάς τους εκτός των πλαισίων ενός «ουσιαστικού» γάμου (όπου το νομικό και θρησκευτικό σχήμα θα επιστεγάζει την ύπαρξη αμοιβαίων σε ένταση και διάρκεια συναισθημάτων). Η Κατερίνα και η Τζένη δείχνουν απόλυτη υπακοή στην άτεγκτη ηθική της εποχής (ας μην ξεχνάμε ότι τα μέσα της δεκαετίας του '60 είναι σε παγκόσμιο επίπεδο μια εποχή πλήρους αστυνόμευσης της σεξουαλικότητας, ειδικά των γυναικών· έτσι η συμπεριφορά της Μαίρης, που θυμίζει «χειραφετημένη» γυναίκα της επόμενης δεκαετίας, προηγείται εντυπωσιακά της εποχής της).

Φυσικά η τελική νίκη ανήκει στα δυναμικά παρθενικά πρότυπα που θα υπερνικήσουν όλα τα εμπόδια εκμηδενίζοντας τις αντίζηλές τους και κατακτώντας οριστικά τον αγαπημένο τους σ' έναν θρίαμβο του «καλού» ενάντια στο «κακό», του «ηθικού» ενάντια στο «ανήθικο» (που επιστεγάζει ο θεσμός του γάμου). Αν όμως η ήττα της Υβόνης ήταν αναμενόμενη, η ήττα της Μαίρης μπορεί να «δικαιολογηθεί» μόνο σαν τιμωρία της ηρωίδας για τη μη

εναρμόνισή της με τα παραδοσιακά κοινωνικά πρότυπα, καθώς αποδεικνύεται η μόνη ηρωίδα που «αντιστέκεται» ουσιαστικά στην πατριαρχική τάξη πραγμάτων, υπακούοντας στα προσωπικά της κριτήρια για το «ευ ζειν», αναλαμβάνοντας σοβαρά ρίσκα και γνωρίζοντας τον τρόπο να αποδέχεται με αξιοπρέπεια την ήττα της.

5. Άνδρας/Γυναίκα

Ερωτικός στόχος της Κατερίνας και της Μαίρης (με διαφορετικό τρόπο και φυσικά βλέψεις) είναι ο ιδιαίτερα αυστηρός αλλά ελκυστικός (νυν και πρώην) διευθυντής τους. Ο Αλέξης Βαρνέζης, που παρουσιάζεται ως αποτελεσματικός κάτοχος των μυστικών της επαγγελματικής επιτυχίας και της κυριαρχίας στο ερωτικό παιχνίδι, φαίνεται να οφείλει την επιτυχία του στον απόλυτο διαχωρισμό της ζωής του στο επαγγελματικό και ιδιωτικό μέρος. Τη διάκριση αυτή ακολουθεί και η διάκριση του ασθενούς φύλου στη συνείδησή του σε «γυναίκες της μέρας και της νύχτας». «Σκληρός» παρτεναίρ για την «απελευθερωμένη» Μαίρη, αποτελεί κυριολεκτικά «αδύνατο στόχο» για τη σεμνή, άπειρη και άχαρη Κατερίνα. Ο νεαρός επιχειρηματίας, που είναι δοσμένος με πάθος στο κυνήγι της επαγγελματικής επιτυχίας, ξέρει να παίρνει από κάθε γυναίκα (της μέρας ή της νύχτας) ό,τι ακριβώς του χρειάζεται για να κάνει τη ζωή του καλύτερη²⁵.

Η ισορροπία αυτή όμως θ' ανατραπεί οριστικά, όταν η Κατερίνα ακολουθώντας τις συμβουλές της αντιζήλου της, θα καταφέρει να μετατραπεί από «γυναίκα της μέρας» σε εντυπωσιακή «γυναίκα της νύχτας». Ο Βαρνέζης δε θα καταφέρει ν' αντισταθεί στη γοητεία της, αποδεικνύοντας ότι το ξύπνημα της ερωτικής επιθυμίας ενός άνδρα είναι τελικά μια απλή υπόθεση ακόμα και για μian άπειρη παρθένα, αν διαθέτει τα κατάλληλα σωματικά προσόντα που θ' αναδειχθούν με το κατάλληλο «περιτύλιγμα» και μian «έμπειρη δασκάλα» που θα της μάθει, όσα η ίδια έχει ανακαλύψει ακολουθώντας απλά το γυναικείο της ένστικτο. Όμως το τελικά τόσο εύκολο ξύπνημα του ερωτικού ενδιαφέροντος του Βαρνέζη, είναι πολύ λίγο για τη μονογαμική ηρωίδα που απαιτεί από τον άνδρα που θ' αγαπήσει μian αντίστοιχη με τη δική της δέσμευση ζωής. Άλλωστε η Κατερίνα δε θα διστάσει να του αποκαλύψει με ευθύτητα τα κλειδιά της συμπεριφοράς της (ότι για την «κατάκτησή» του ακολούθησε κατά γράμμα τις συμβουλές της Μαίρης), αλλά και τις απαραίτητες επιδιώξεις της για μονογαμικότητα. Σ' αυτή τη σκηνή-κλειδί υπάρχει μian εντυ-

πωσιακή διεκδίκηση από την ηρωίδα μιας άλλης «συναισθηματικής ποιότητας» στην ερωτική σχέση²⁶, αλλά ταυτόχρονα και μια τόσο ισχυρή αυτοκυριαρχία πάνω στα συναισθήματά της, που μοιάζει κάπως εξωπραγματική για μια τόσο άπραγη και ερωτευμένη κοπέλα.

Όσο για τον Βαρνέζη, ο «ενθουσιασμός» του από την «ανακάλυψη» της Κατερίνας, δείχνει πως ακόμη κι ένας πολύπειρος με τις γυναίκες και επιτυχημένος σε κάθε τομέα άνδρας, συγκινείται από την εμφάνιση μιας παρθενικής υπόστασης στη ζωή του²⁷. Η Κατερίνα στη σημερινή της εμφάνιση μοιάζει να ενσαρκώνει το τέλειο για έναν άνδρα πρότυπο: την αθωότητα, αγνότητα και μονογαμικότητα με τη γεμάτη θηλυκότητα παρουσία και συμπεριφορά.

Η κατάκτηση του Βαρνέζη από την Κατερίνα είναι στα μάτια του θεατή εμφανής (ο Βαρνέζης όχι μόνο ξεχνάει το ραντεβού του με τη Μαίρη αλλά και αρνείται την βραδυνή της πρόσκληση για μian «επίσκεψη» στο δωμάτιό της). Όμως η Κατερίνα θ' αργήσει πολύ να πληροφορηθεί ότι η προσπάθειά της είχε τα αποτελέσματα που προσδοκούσε. Ο Βαρνέζης δε θα διστάσει να την «τιμωρήσει» για την υπεροχή της στο ερωτικό παιχνίδι, υποβάλλοντάς την σε μια πρωτοφανή σαδιστική δοκιμασία (που περιλαμβάνει όχι μόνο την «ανεξήγητη» απόλυσή της, αλλά και την αγγελία των γάμων του με «άλλη» γυναίκα για το ίδιο απόγευμα). Όσο για την Κατερίνα, που έχει τόσο δοκιμαστεί στη ζωή της, αποδέχεται τη μοίρα της σχεδόν με μια επίδειξη μαζοχισμού και γίνεται μάρτυρας του σαδισμού του Βαρνέζη μέχρι τέλους, έχοντας χάσει κάθε ίχνος ψυχραιμίας και διεκδικότητας που τη διέκρινε μέχρι τότε και αποδεικνύοντας για μian ακόμη φορά την απειρία και παιδικότητά της στο παιχνίδι της ζωής. Άλλωστε, όσο κι αν οι εξηγήσεις που της δίνει ο Βαρνέζης για τη συμπεριφορά του (στο γράμμα που της υπαγορεύει στο τέλος) είναι πειστικές, εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι εκείνη δέχεται και συγχωρεί με τόση ευκολία το παιχνίδι γάτας/ποντικού που για τόση ώρα έπαιζε μαζί της σε μια φοβερή επίδειξη «γυναικείας κατανόησης» και με αντάλλαγμα την πολυπόθητη πρόταση γάμου.

Ο δυναμισμός και η έλλειψη της συμβατικής ευγένειας, που χαρακτηρίζουν τη γενικότερη συμπεριφορά της Τζένης, προκαλούν το ενδιαφέρον του μελλοντικού αγαπημένου της, Νίκου Μαντά²⁸. Όπως όμως θ' αποδειχθεί από την ευκολία αποδοχής της πρότασης του θείου του κάτω από την συνεχή «επιθετικότητα» της Τζένης κρύβεται ένα ανάλογο ενδιαφέρον για τον ωραίο νεαρό επιστήμονα.

Αν η σχέση Κατερίνας/Αλέξη, ακολουθεί αρχικά τα παραδοσιακά σχήματα (τα οποία ανατρέπονται στο μέσον της ταινίας και επανέρχονται στο τέλος), η σχέση Τζένης/Νίκου λειτουργεί, σ' όλη τη διάρκεια της ταινίας, ως ανατροπή της σχέσης

$$\frac{\text{άνδρας}}{\text{γυναίκα}} = \frac{\text{ανωτερότητα}}{\text{κατώτεροτητα}} = \frac{\text{ενεργητικότητα}}{\text{παθητικότητα}}$$

Από την αρχή η διαφορά των δύο νέων είναι εμφανής στη μεταξύ τους σχέση, αλλά και στην αντιμετώπιση του οικογενειακού τους περιβάλλοντος. Σε αντίθεση με τη συμπεριφορά της Τζένης προς τους δικούς της, ο φορτωμένος με περγαμηνές και με προοπτική διεθνούς πανεπιστημιακής καριέρας Νίκος, «τρέμει» κυριολεκτικά το θείο του, δεν τολμάει να του εναντιωθεί στο παραμικρό, αλλά ούτε και να αντιμετωπίσει το μέλλον χωρίς την ισχυρή βοήθειά του.

Μετά τον εικονικό γάμο τους, οι μεταξύ τους αντιθέσεις θα κορυφωθούν καθώς η Τζένη θα κάνει μια εκθαμβωτική εμφάνιση στον κύκλο του χρήματος και της πολιτικής²⁹, την οποία θ' ακολουθήσουν, με την ίδια επιτυχία και όλες οι υπόλοιπες εμφανίσεις της ως κυρίας Μαντά. Τελείως διαφορετική θ' αποδειχθεί η αντιμετώπιση της κατάστασης από το Νίκο: ο προερχόμενος από το εξωτερικό λαμπρός επιστήμονας, όχι μόνο δε μπορεί να δείξει μια ανάλογη «προσαρμοστικότητα» σ' έναν χώρο που του είναι μάλιστα οικείος, αλλά αντίθετα η συμπεριφορά του κυριαρχείται από μια συνεχή αδεξιότητα και αμηχανία, που δεν μπορεί να δικαιολογηθεί απόλυτα από τη δυσχερή προσωπική του σχέση (το διπλό του γάμο).

Η ραγδαία εξέλιξη της Τζένης μετά το γάμο, θυμίζει τη μεταμόρφωση μιας χρυσαλλίδας σε πεταλούδα: ο έρωτας μοιάζει να είναι μια καθοριστική δύναμη γι' αυτή την πανέξυπνη κοπέλα καθώς φαίνεται να ξυπνάει μέσα της ένα αλάνθαστο ένστικτο, που την βοηθά να μετατραπεί σε χρόνο ρεκόρ από ατημέλητη διανοούμενη σε εκτυφλωτική γυναίκα. Ο συνδυασμός των υπόλοιπων προσόντων της μ' αυτή την έκρηξη της θηλυκότητας αναδεικνύει τη Τζένη σε ιδανικό γυναικείο πρότυπο, που καταφέρνει να σταθεί με άνεση σ' ένα κοινωνικό χώρο τελείως διαφορετικό από τον μέχρι τότε γνωστό της, μαγεύοντας τους πάντες με την προσωπικότητα και τη γοητεία της. Έτσι όχι μόνο κατατροπώνει την αντίζηλό της ακόμη και σε «γυναικεία» θέματα, για τα οποία ως τότε δεν είχε δείξει το παραμικρό ενδιαφέρον, αλλά καταφέρνει σχεδόν χωρίς προσπάθεια να ξυπνήσει και τη ζήλεια του συζύγου της. Η συναισθηματική της κατάσταση είναι σίγουρα δύσκολη καθώς υφίσταται συνεχώς την «περίεργη» συμπεριφορά του Νίκου που άθελά του την υποβάλλει συνέχεια σε «σκωτσέζικα ντους»:

ενώ καταφέρνει όλο και λιγότερο να κυριαρχεί στην έλξη που του προξενεί, είναι υποχρεωμένος συνεχώς ν' αναδιπλώνεται εξαιτίας του γάμου του με την Υβόνη.

Το πρώτο περιστατικό τέτοιου τύπου θα συμβεί στη σκηνή της σπηλιάς της νεράιδας, το δεύτερο στη βραδυνή του έξοδο στη μπουάτ³⁰ και το τρίτο και καθοριστικό για τη σχέση τους, μετά την πρώτη ερωτική τους νύχτα, όπου ο Νίκος, όταν καταφέρνει να συνειδητοποιήσει τις εξελίξεις, προσπαθεί εν μέσω πανικού να μεταθέσει τις ευθύνες του στη Τζένη. Εκείνη, αφού του υπενθυμίζει τη διαφορά της σεξουαλικής επαφής για έναν άνδρα και μια γυναίκα (επισημαίνοντας τους κοινωνικούς κανόνες που διαχωρίζουν, ειδικά την εποχή εκείνη, την ανδρική σεξουαλικότητα από τη γυναικεία³¹), θέτει οριστικό τέλος στη μεταξύ τους, τυπική έστω, επικοινωνία. Το χάσμα ανάμεσα στο ζευγάρι θα κορυφωθεί μετά την αποκάλυψη της εγκυμοσύνης της Τζένης, όπου οι δύο πρωταγωνιστές θα αποδείξουν για μια ακόμη φορά τις αγεφύρωτες διαφορές τους: ο Νίκος θα αποδειχθεί τελείως ανίκανος να αναλάβει τις ευθύνες του, ενώ η Τζένη δε θα διστάσει να επωμισθεί μόνη της την εγκυμοσύνη της, εγκυκαταλείποντας όχι μόνο το σπίτι του εφοπλιστή, αλλά και το πατρικό της για να μη στενοχωρήσει τον πατέρα της³².

Όμως παρ' όλες αυτές τις εξελίξεις, η Τζένη θ' ακολουθήσει το σύζυγό της χωρίς δεύτερη σκέψη, όταν εκείνος επιτέλους την αναζητήσει (μετά την τυχαία εξομάλυνση της κατάστασης), προς μεγάλη έκπληξη του θεατή και προφανή δραματουργική ασυνέπεια με την προηγούμενη διαγραφή του χαρακτήρα της.

6. Νεότερη γενιά/παλιότερη γενιά

Πρόκειται για μια διάκριση που έχει εφαρμογή στη δεύτερη μόνο ταινία (καθώς στην πρώτη ο ρόλος της γιαγιάς είναι πολύ μικρός), παρουσιάζει όμως ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την παρούσα μελέτη, ώστε να αξίζει να της αφιερωθεί κάποιος χώρος. Τρεις ρόλοι ώριμων γυναικών πλαισιώνουν την παρουσία της Τζένης και της Υβόνης και παίζουν καθοριστικό ρόλο στις εξελίξεις: αυτοί της αδερφής του Σκούταρη και θείας της Τζένης, Ματίνας (Ελένη Ζαφειρίου), της θείας του Νίκου, Ντιάνας Κασανδρή (Μαίρη Λαλοπούλου) και της μητέρας της Υβόνης, Κλάρας Καρύπη. Απ' αυτές, η πρώτη είναι απόλυτα θετικό πρότυπο, η τρίτη απόλυτα αρνητικό, ενώ η δεύτερη παρουσιάζει αρκετά αμφίσημα

χαρακτηριστικά. Ανεξαρτήτως του σκοπού που υπηρετούν, αυτό που καθορίζει γενικότερα τη συμπεριφορά τους, είναι η πλήρης αποδοχή του παραδοσιακού τους ρόλου στην κοινωνία και η επιδίωξη των στόχων τους με «πλάγια» μέσα, που αντιπαρατίθενται στην ευθύτητα λόγων και ενεργειών και την άμεση διεκδικητικότητα των κεντρικών ηρωίδων των δύο ταινιών. Ειδικότερα για την αδερφή του Σκούταρη και τη σύζυγο του Κασανδρή, χαρακτηριστική είναι η «διπλωματική διαμεσολάβησή» τους που επιφέρει την άρση των εντάσεων και αντιθέσεων ανάμεσα στην νεότερη και παλιότερη γενιά (τη Τζένη και τον πατέρα της, το Νίκο και το θείο του αντίστοιχα).

Η αδερφή του Σκούταρη είναι μια παραδοσιακή νησιώτισσα, ντυμένη συνήθως στα μαύρα και με τσεμπέρι στο κεφάλι, που έχει μεγαλώσει την ανιψιά της σαν πραγματική μητέρα και κυβερνάει με σιδερένια πυγμή το σπιτικό του Σκούταρη, αφήνοντας τον αδερφό της να «βασιλεύει»³³. Σ' όλη τη διάρκεια της ταινίας, η θεία Ματίνα παρουσιάζεται σαν την απλή και πάνσοφη λαϊκή γυναίκα, που αμβλύνει έντεχνα τις αντιπαραθέσεις πατέρα/κόρης, «καλύπτοντας» την ανιψιά της απέναντι στον πατέρα της όποτε χρειαστεί και που αποτελεί το μόνο καταφύγιο για τη Τζένη, όταν φεύγει από το Κασανδρέικο μετά την αποκάλυψη της εγκυμοσύνης της.

Η Ντιάνα Κασανδρή παρουσιάζεται αρχικά σαν μια ανόητη κοσμική κυρία δικαιολογώντας τα ειρωνικά σχόλια του συζύγου της σε βάρος της. Πολύ γρήγορα όμως θ' αποδειχθεί το δεξί του χέρι στο διακανονισμό των οικογενειακών της υποθέσεων: όχι μόνο θα σκεφθεί την λύση του «προξενιού», αλλά θα πείσει την Υβόνη να υποκύψει στον εκβιασμό του συζύγου της, θα προτείνει να παρουσιάσουν τον πολιτικό γάμο του Νίκου ως απλό αίσθημα στη Τζένη και τέλος θα καταφέρει την κεντρική ηρωίδα να δεχθεί τη «λύση» του λευκού γάμου.

Η μητέρα της Υβόνης, μια ώριμη, κομψή γυναίκα μ' ένα κανίς μονίμως στην αγκαλιά είναι, τηρουμένων των αναλογιών, το θηλυκό ισοδύναμο του Κασανδρή: σ' όλη τη διάρκεια της ταινίας παρουσιάζεται ως μια ιδιαίτερα δυναμική γυναίκα που δεν έχει τον παραμικρό ενδοιασμό προκειμένου να εξασφαλίσει τα συμφέροντά της³⁴.

7. Συμπερασματικά

Συγκεντρώνοντας τις παρατηρήσεις μας από τις δύο ταινίες, μπορούμε να καταλήξουμε σε μια σειρά διαπιστώσεις που οδηγούν στην εξαγωγή ορισμένων συμπερασμάτων. Ιδανικό γυναικείο πρότυπο αναδεικνύεται και στις δύο η δυναμική παρθενική υπόσταση, που συνδυάζει την αγνότητα με την εντυπωσιακή θηλυκότητα και χάρη και καταφέρνει και εκμηδενίζει την αντίζηλό της σ' έναν θρίαμβο του «καλού» ενάντια στο «κακό». Και οι δύο κύριες ηρωίδες αδιαφορούν για την εμφάνισή τους και το γυναικείο τους «προορισμό», μέχρι τη στιγμή που θ' εμφανιστεί στο προσκήνιο ο πρίγκηπας του παραμυθιού. Η άφιξή του θα μετατρέψει ως δια μαγείας τα μέχρι τότε άπραγα κοριτσόπουλα σε γοητευτικές γυναίκες που θα εντυπωσιάσουν με μεγάλη ευκολία τον ίδιο και το περιβάλλον του.

Και οι δύο ηρωίδες είναι ορφανές τουλάχιστον από μητέρα, γεγονός στο οποίο οφείλεται ενδεχομένως ένα μέρος του δυναμισμού τους, αλλά και η «επιβάρυνσή» τους με ιδιαίτερες συναισθηματικές και οικονομικές ευθύνες. Από τις δύο εργάζεται μόνο η μία σε γυναικείο επάγγελμα από ανάγκη, αλλά και από την «πείνα της δημιουργίας». Αλλά και η άλλη που δεν αντιμετωπίζει βιοποριστικά προβλήματα, ονειρεύεται να διακριθεί σ' έναν τομέα που θεωρείται παραδοσιακά γυναικείος. Η θέληση και η εμμονή και των δύο στην επαγγελματική επιτυχία θα εξαφανιστεί αμέσως μόλις εμφανιστεί μπροστά τους η δυνατότητα να διαπρέψουν ως σύζυγοι και μητέρες κοντά στον άνδρα που αγαπούν. Να σημειωθεί ότι η μητρική διάσταση, που η Κατερίνα αποκτά έμμεσα και η Τζένη άμεσα, εξαγνίζει ακόμα περισσότερο το ηθικό πρότυπο που αντιπροσωπεύουν. Με αυστηρά μονογαμικά πρότυπα, αποδέχονται και συγχωρούν με μεγάλη ευκολία, η μεν πρώτη τη «σαδιστική» συμπεριφορά του αγαπημένου της, που θα την καταρρακώσει κυριολεκτικά πριν της κάνει την πολυπόθητη πρόταση γάμου, η δε δεύτερη την αποδεδειγμένη ανευθυνότητά του. Έτσι ο δυναμισμός, η ανωτερότητα και η φαινομενική ανατροπή εκ μέρους τους των στεγανών του φύλου τους, δεν οδηγεί σε μια ουσιαστική αμφισβήτηση του παραδοσιακού ρόλου τους στην κοινωνία, αλλά στην τελική ένταξή τους στην πατριαρχική τάξη πραγμάτων. Οι διαπιστώσεις αυτές οδηγούν για μιαν ακόμη φορά στο συμπέρασμα ότι «η κουλτούρα μας είναι βαθειά διαποτισμένη από μύθους οριοθετημένων διαφορών φύλου που αποκαλούνται «αρσενικές» και «θηλυκές» και περιστρέφονται γύρω... από πρότυπα κυριαρχίας-υποταγής»³⁵.

Όσον αφορά τις αντίζηλες των κύριων ηρωίδων, αντιπροσωπεύουν το αντίθετο ακριβώς είδος γυναικών: χρησιμοποιούν τα σωματικά τους προσόντα, η μεν πρώτη για να περνάει ευχάριστα τον καιρό της και να ζει άνετα, η δε δεύτερη για να εξασφαλισθεί οικονομικά και να ανέβει κοινωνικά. Πάντως αν η Υθόνη παρουσιάζεται σαν ένα απόλυτα αρνητικό πρότυπο από κάθε άποψη, η Μαίρη είναι μια αρκετά ενδιαφέρουσα κινηματογραφική φιγούρα κυρίως για την ευθύτητα και την άνεση με την οποία διεκδικεί τον άνδρα που την ενδιαφέρει και την αδιαφορία της για τους ηθικούς φραγμούς που θα της εξασφάλιζαν το «σίγουρο μέλλον». Από την άποψη αυτή είναι εκείνη από τις ηρωίδες, που προβάλλει την ισχυρότερη και συνεπέστερη αντίσταση στις επιταγές της πατριαρχικής κοινωνίας, ξέρει να αναλαμβάνει τον κίνδυνο των τολμηρών ενεργειών της και αποδέχεται με αξιοπρέπεια την ήττα της. Η ήττα αυτή θα μπορούσε άλλωστε να εκληφθεί ως «τιμωρία» της ηρωίδας για την μη υποταγή της στα παραδοσιακά κοινωνικά πρότυπα.

Σημειώσεις

1. Christine Gledhill, «Klute 1: a contemporary film noir and feminist criticism», στο E. Ann Kaplan editor, *Women in Film Noir*, BFI 1980, σ. 9. Βλ. ακόμη Marie-Jo Dhavernas et Lilian Kandel, «Le sexisme comme realite et representation», *Temps Modernes*, Ιούλιος-Αύγουστος 1983, σελ. 7-14.

2. Συνοψίζοντας το άρθρο της Laura Malvey «Visual pleasure and narrative cinema», η E. Ann Kaplan, *Woman and Film*, Routledge, 1990, σελ. 30, αναφέρει «... αυτή η ερωτική διάσταση που αποκτά η γυναίκα στον κινηματογράφο είναι δομημένη γύρω από τρία σαφώς ανδρικά θλέμματα: υπάρχει το θλέμμα της μηχανής στην κατάσταση που θα κινηματογραφηθεί (...) αν και τεχνικά ουδέτερο αυτό το θλέμμα, όπως δείξαμε, είναι φύσει ηδονοβλεπτικό και συνήθως «αρσενικό» με την έννοια ότι ένας άνδρας κάνει την κινηματογράφιση: υπάρχει το θλέμμα των ανδρών μέσα στη διήγηση που είναι κατασκευασμένο έτσι ώστε να κάνει τις γυναίκες αντικείμενα του θλέμματός τους και τέλος υπάρχει το θλέμμα του αρσενικού θεατή (που συζητήθηκε παραπάνω) στο οποίο μιμείται (ή αναγκαστικά είναι στη ίδια θέση με) τα δύο πρώτα θλέμματα». Για σχετική βιβλιογραφία βλ. Νίκος Κολοβός, *Η γυναίκα στον κινηματογράφο*, Αιγόκερως 1989, σ. 106.

3. Παραγωγή: Θ. Δαμασκηνός-Β. Μιχαηλίδης, Σεν.-Σκ.: Αλέκος Σακελλάριος, Φωτ.: Νίκος Γαρδέλης, Μουσ.: Σταύρος Ξαρχάκος, Ερμ.: Αλίκη Βουγιουκλάκη, Δημήτρης Παπαμιχαήλ, Δέσποινα Νικολαΐδου. Υπόθεση: Μια φτωχή κοπελίτσα κερδίζει με την απλότητά της τον προϊστάμενό της. Βλ. Στάθης Βαλούκος, *Φιλμογραφία του ελληνικού κινηματογράφου*, Εταιρεία Ελλήνων Σκηνοθετών, σελ. 238. Η ταινία αποτελεί φυσικά μια παραλ-

λαγή του γνωστού και δημοφιλούς παγκοσμίως παραμυθιού, που δείχνει την ομορφιά και την αγάπη να θριαμβεύουν και κανένα υλικό ή κοινωνικό εμπόδιο να μη μπορεί να εμποδίσει το πριγκηπόπουλο να αποκαταστήσει την καλή του. Η εφαρμογή του στον κινηματογράφο είναι συχνή καθώς έχει αναδειχθεί σε μια από τις επιτυχημένες σ' όλη την διάρκεια της ιστορίας του, «συνταγές»: ενδεικτική είναι στις μέρες μας η επιτυχία του *Pretty Woman*. Όσον αφορά την εθνική μας σταρ, είχε και πριν τη *Μοντέρνα Σταχτοπούτα* «θριαμβεύσει» (η ταινία ήρθε πέμπτη επί 93 ταινιών στον πίνακα επιτυχίας του 1965 και 447.000 εισιτήρια) στο ρόλο της «Σταχτοπούτας» με το *Κλωτσοσκούφι*, στα 1960 (η ταινία ήρθε δεύτερη επί 92 ταινιών με 202.542 εισιτήρια, Σ. Βαλούκας, όπ.παρ., σελ. 323 και 321 αντίστοιχα).

4. Παραγωγή: Φίνος Φιλμ, Σκην.: Ντίνος Δημόπουλος, Σεν.: Ασημάκης Γιαλαμάς-Κώστας Πρετεντέρης, Φωτ.: Νίκος Καβουκίδης, Μουσ.: Κώστας Καπνίσης, Ερμ.: Τζένη Καρέζη, Διονύσης Παπαγιαννόπουλος, Ανδρέας Μπάρκουλης, Ελένη Ζαφειρίου, Νανά Σκιαδά, Μαίρη Λαλοπούλου. Υπόθεση: Μια οικογένεια εφοπλιστών παντρεύει τον ανιψιό της με την κόρη του πολιτικού τους αντιπάλου, ώστε ο ανιψιός τους να εκλεγεί βουλευτής. Στην εξέλιξη όμως της ιστορίας ο πλαστός γάμος γίνεται πραγματικός. Η *Τζένη-Τζένη* υπήρξε επίσης μια από τις πιο δημοφιλείς ταινίες της ελληνικής μαζικής παραγωγής. Η ταινία ήρθε τρίτη επί 101 ταινιών στον πίνακα επιτυχίας του 1966 με 588.000 εισιτήρια (Στάθης Βαλούκος, όπ.παρ., σ. 324).

5. C. Clement et H. Cixous. *La Jeune née*, ed. 10/18, Παρίσι 1975, σ. 115. Για την αναλογία $\frac{\text{αρσενικό}}{\text{θηλυκό}} = \frac{\text{ενεργητικό}}{\text{παθητικό}}$ βλ. επίσης Luce Irigaray, *Speculum de l'autre femme*, Les editions de Minuit, Παρίσι 1974, σ. 11-15.

6. Κατά κανόνα οι κεντρικές ηρωίδες των κωμωδιών του ελληνικού κινηματογράφου είναι πολύ αυστηρών ηθικών αρχών και δεν αφήνονται στην ερωτική επιθυμία της στιγμής, διατηρώντας την αγνότητά τους μέχρι να παντρευτούν. Το αντίθετο συμβαίνει συχνά στο μελόδραμα όπου η γυναίκα πληρώνει με δυστυχία (συχνά και με κατάληξη σε οίκο ανοχής) ή και ανύπαντρη μητρότητα την παραχώρηση της αγνότητάς της πριν απ' το γάμο, όπως συμβαίνει για παράδειγμα στο *Ναυάγια μιας ζωής* της Μαρίας Πλυτά, το *Γολγοθά μιας αθάνας* του Κώστα Στράντζαλη, το *Γρουσουζή* του Γιώργου Τζαβέλλα, το *Οργανάκι* του Φρίξου Ηλιάδη, το *Δύο Μάνες στο Σταυρό του Πόνου* του Ορέστη Λάσκου κ.τ.λ.

7. Για την πραγματοποίηση αυτού του στόχου, η Κλάρα έχει καταφέρει να παντρεύσει την κόρη της με το Νίκο Μαντά, ανιψιό και «προστατευμένο» του εφοπλιστή Κασανδρή, με πολιτικό γάμο στην Αμερική. Στόχος της είναι βέβαια ν' ακολουθήσει και ο θρησκευτικός γάμος μια και ο πολιτικός δεν ίσχυε τότε στην Ελλάδα.

8. Όταν στη *Μοντέρνα Σταχτοπούτα* ο Βαρνέζης στη παλιά του δακτυλογράφο Μαίρη, τα συνεχή λάθη της στη γραφομηχανή, εκείνη θα χρησιμοποιήσει ακόμη και την απροσεξία της ως μέσον για να τον φλερτάρει: «Όταν καθόμαστε τόσο κοντά... άνθρωπος είμαι κι εγώ και καμιά φορά ζαλιζομαι». Όσο για την επιμέλεια της Υβόνης, αντέγραφε από τη Τζένη στις

εισαγωγικές εξετάσεις για τη φιλολογία με αποτέλεσμα να τις απορρίψουν και τις δύο.

9. «Για να λέμε και του στραβού το δίκιο... καλή είσαι», απαντά η πρώτη όταν η δεύτερη τη ρωτάει αν τη βρίσκει ωραία.

10. Το γεγονός ότι οι ρόλοι ανάμεσα στην Κλάρα και την Υβόνη είναι μοιρασμένοι έτσι ώστε η πρώτη να σκέφτεται και η δεύτερη να εκτελεί, φαίνεται και από την αρχική αυθόρμητη απάντηση της δεύτερης στην πρόταση του Κασανδρή όταν εκείνος προτείνει τη λύση του λευκού γάμου του ανιψιού του με τη Τζένη: «Το πράγμα θέλει σκέψη και λείπει και η μητέρα μου...».

11. Η Μαίρη όχι μόνο βοηθάει την Κατερίνα να μετατραπεί από άπραγο κοριτσόπουλο σε «μοιραία γυναίκα» και την προειδοποιεί ότι «όταν ο Βαρνέζης απολύει μια κοπέλα και την αποζημιώνει τότε πολλά μπορούν να συμβούν», αλλά δείχνει στο τέλος ότι ξέρει να αποδέχεται με αξιοπρέπεια την ήττα της και να εξακολουθεί το δρόμο της χωρίς μνησικακίες. Αντίθετα η Υβόνη, όχι μόνο προσπαθεί να συκοφαντήσει τη Τζένη (το επεισόδιο που ακολουθεί την αποκάλυψη της εγκυμοσύνης της είναι χαρακτηριστικό), αλλά και να κρατήσει κοντά της το Νίκο με τη βία όταν βλέπει ότι χάνει το παιχνίδι (η σκηνή που διαδραματίζεται στη μπουάτ, όταν η Υβόνη εκβιάζει το Νίκο με την αποκάλυψη της διαγαμίας είναι απ' αυτή την άποψη αποκαλυπτική).

12. Στο μεγαλύτερο μέρος των κωμωδιών του ελληνικού κινηματογράφου (με άριστες συνήθως επιδόσεις), οι γυναίκες εργάζονται σε γυναικεία ή υποβαθμισμένα επαγγέλματα, μόνον εφόσον έχουν ανάγκη και συνήθως μέχρι να παντρευτούν. Ενδεικτικά μπορούμε να αναφέρουμε τη Νόρα Βαλσάμη ως δακτυλογράφο, στα *Δυο πόδια σ' ένα παπούτσι* (1969) του Πέτρου Μήκα, την Έλλη Φωτίου ως γραμματέα, (είναι μία από τις σπάνιες παντρεμένες που εργάζονται) στο *Μιας Πεντάρας Νιάτα* (1967) του Δημήτρη Δαδήρα και την Άννα Φόνσου ως δσοού, στο *Περάστε την πρώτη του μηνός* (1966) του Σωκράτη Καψάσκη. Δύο είναι οι εξαιρέσεις γυναικών που σταδιοδρομούν σε «ανδρικά» επαγγέλματα καριέρας: η Κάκια Αναλυτή ως περιζήτητη δικηγόρος, στο *Διαζύγιο αλά Ελληνικά* (1964) του Οδυσσέα Κωστελέτου και η Τζένη Καρέζη ως πολιτική μηχανικός, στο *Δεσποινίς Διευθυντής* (1964) του Ντίνου Δημόπουλου. Και οι δύο όμως πληρώνουν την επαγγελματική τους επιτυχία με παταγώδη αποτυχία στην προσωπική τους ζωή που θα ωθήσει την μεν πρώτη στην εγκατάλειψη της καριέρας της προκειμένου να σώσει το γάμο της, τη δε δεύτερη σε μια δημόσια γελοιοποίηση λόγω της πρωτοφανούς ανικανότητάς της να υπάρξει εκτός από εργαζόμενη και «γυναίκα». Ανάλογη είναι η κατάσταση στο χολλυγουντιανό κινηματογράφο όπου όμως οι γυναίκες αρχίζουν να εργάζονται ήδη από τη δεκαετία του '20. Molly Haskell, *La femme à l'écran*, Seghers, Παρίσι 1977, σελ. 64, 109-112 (πρωτότυπος τίτλος *From Reverence to Rape*).

13. Έχει δημιουργήσει ένα τεράστιο δίκτυο πληροφόρησης με «πράκτορες» της όλους τους θυρωρούς των μεγάλων επιχειρήσεων.

14. Χαρακτηριστικό είναι το υποκειμενικό πλάνο της κυρίας Κασανδρή που δείχνει τις φιγούρες του φιλικού ζευγαριού προφίλ να συνομιλούν χαμογελαστά στην είσοδο του Κασανδρείκου, ενώ το πλαίσιο της εισόδου

σαν φυσικό κάδρο φαίνεται να τους απομονώνει από τον υπόλοιπο κόσμο.

15. Η εικόνα αυτή ολοκληρώνεται χιουμοριστικά, με την αλλαγή της στάσης της απέναντι στις «προφητείες» που προκύπτουν από το φλυτζάνι του καφέ: όταν στην αρχή της ταινίας η θεία της εξετάζοντας το φλυτζάνι της ανιψιάς της είχε μιλήσει για το γάμο μ' ένα «ωραίο παλικάρι», η Τζένη ως «χειραφετημένη κοπέλα» είχε απορρίψει την πρόβλεψη. Μετά όμως την πρόταση του Κασανδρή θα προσπαθήσει, όσο πιο «αδιάφορα» μπορεί, να επιβεβαιώσει την προφητεία.

16. Περιστατικά τέτοιου είδους κάνουν ακόμη πιο εμφανή την «διάχυτη» σ' όλες τις ταινίες του είδους καταγωγή του ιδεολογικού τους υπόβαθρου από το θεατρικό βουλεβάρτο, όπου συνήθως εμπεριέχεται η εξύμνηση της γυναικείας ανωτερότητας στο πλαίσιο μιας αποδεκτής και απαρθιαστής κοινωνικής κατωτερότητάς της. Το ίδιο ιδεολογικό πλέγμα καθορίζει βεβαίως και την εξέλιξη της σχέσης Κατερίνας/Αλέξη στη *Μοντέρνα Σταχτομπούτα*.

17. Χαρακτηριστική είναι η χρήση του ουδετέρου γένους σχετικά με την Κατερίνα από το περιβάλλον της φτωχογειτονιάς της και της εργασίας της: οι γειτόνισσες που γνωρίζουν τον αγώνα της για επιβίωση την χαρακτηρίζουν «φουκαριάτικο», ενώ ο Βαρνέζης την αποκαλεί μονίμως «παιδί μου» και ο συνεταιρός του Τριάντης την περιγράφει ως «νόστιμο και χαριτωμένο κοριτσάκι». Αντίθετα για τη Μαίρη χρησιμοποιείται πάντα το θηλυκό γένος και μάλιστα η λέξη «γυναίκα»: έτσι ο Βαρνέζης την αποκαλεί «επικίνδυνα σαγηνευτική γυναίκα» ενώ ο Τριάντης μιλώντας για τον Αλέξη και την πρώην γραμματέα του λέει: «πάντα του άρεσε αυτή η γυναίκα».

18. Ο τρόπος που συμπεριφέρεται προς τα μικρότερα αδέρφια της προσθέτει και μια μητρική διάσταση στο φιλικό της πρόσωπο ολοκληρώνοντας το πρότυπο της «παρθένας-μητέρας».

19. Η γενικότερη στάση της απέναντι στον Αλέξη και η άνεση με την οποία προσαρμόζεται στην αλλαγή των συνθηκών μετά την απόλυσή της (ο πρώην διευθυντής της εκδηλώνει την πρόθεση να «προσλάβει» την πρώην γραμματέα του ως βραδυνή του συνοδό), είναι απ' αυτή την άποψη παραδειγματικές. Το ίδιο ισχύει φυσικά και για τις πρωτοβουλίες που παίρνει στο ερωτικό παιχνίδι, που η ίδια προκαλεί με το ταξίδι της στη Ρώμη.

20. Χαρακτηριστικά μπορούμε ν' αναφέρουμε τη σκηνή όπου η Μαίρη αναζητά την αγκαλιά του Αλέξη στο γραφείο του και εκείνος μετά από ένα στιγμιαίο δισταγμό την απομακρύνει σταθερά και την «αντιστροφή» της στο μπαλκόνι της σουίτας του στη Ρώμη, όπου η Κατερίνα τον αποπέμπει άμεσα και αποφασιστικά.

21. Τέτοια αντίθεση δεν υπάρχει στη *Μοντέρνα Σταχτομπούτα* όπου και οι δύο ηρωίδες είναι ξανθές και έχουν παρόμοιο χτένισμα. Στην ταινία αυτή αντίθετα, η αβίαστη «θηλυκότητα» και άνεση της Δέσποινας Νικολαΐδου έρχεται σε αντίθεση με την υπερτονισμένη «παιδικότητα» της Βουγιουκλάκη.

22. Υπεύθυνη γι' αυτό είναι η φυσική χάρη και σκηνική παρουσία της Καρέζη στις ταινίες της εποχής. (Μια γενικότερη και συστηματικότερη προσέγγιση του θέματος θα είχε πολλά να πει για τη συνεισφορά της «παρουσίας»-ερμηνείας των ηθοποιών στη διαμόρφωση των φιλικών γυναι-

κείων προτύπων).

23. Αν ο Νίκος είναι αρκετά αφελής ώστε να παρασυρθεί από τις μηχανορροφίες μάνας και κόρης (αποδεικνύοντας τη φράση του εφοπλιστή Κασανδρή «ώστε σε τυλίξανε!» απολύτως ακριβή), ο αυτοδημιούργητος και έμπειρος με τις γυναίκες εφοπλιστής Δερμέζης, (φίλος της οικογένειας Κασανδρή και θαυμαστής της Τζένης), είναι σαφής όταν λέει δείχνοντας την Υβόνη: «κάτι τέτοιες με κάνουν και σιχαίνομαι το γάμο».

24. Χαρακτηριστική είναι η σκηνή της δεξίωσης όπου η Υβόνη πληρώνει πολύ ακριβά την ανταγωνιστική της διάθεση απέναντι στη Τζένη.

25. Αναφερόμενη σε σχετικά παραδείγματα η Molly Haskell, όπ.παρ., σελ. 90, λέει ότι «αυτές οι αντιπαραθέσεις είναι απεχθείς γιατί υπαινίσσονται ότι, αντιπροσωπεύοντας τέτοια άκρα, κάθε γυναίκα είναι μισός άνθρωπος, ενώ ο άνδρας που εναλλάσσεται ανάμεσα στα δύο, (είναι) ένα όλον».

26. «Τον άνδρα που θ' αγαπήσω εγώ δε θέλω να τον κερδίσω με τέτοια κόλπα, θέλω ν' αγαπάει εμένα, μόνο εμένα».

27. Ανάλογη είναι η εξέλιξη και στα *Δυο πόδια σ' ένα παπούτσι* όπου η Νόρα Βαλσάμη θα ξυπνήσει την ερωτική επιθυμία του αγαπημένου της, αφού μεταμορφωθεί με τη βοήθεια μιας πολύπειρης φίλης της, από άπραγη χωριατοπούλα, σε μοιραία γυναίκα. Ωστόσο η οριστική κατάκτησή του θα γίνει μόνο μετά την αποκάλυψη ότι κάτω από την εντυπωσιακή της παρουσία κρύβεται μια παρθενική υπόσταση.

28. Αφού τον καλοσωρίζει εγκάρδια, (η άφιξη του παιδικού της γνώριμου σαφώς τη χαροποιεί) δε διστάζει να χαρακτηρίσει ανεπιφύλακτα την προεκλογική του ομιλία όπως της αξίζει: «κοτσάνες».

29. Στη δεξίωση που ακολουθεί το γάμο, η Τζένη θα καταφέρει μέσα σε λίγα λεπτά να αναδειχθεί «πρύτανις της πολιτικής, της οικονομίας, της μόδας, της γοητείας και του κουμ-καν», κατά τα λεγόμενα του πιο θερμού θαυμαστή της Δερμέζη.

30. Μετά την αποχώρησή της από το χώρο αυτό, η Τζένη καταφεύγει μόνη σ' ένα μπαρ όπου συχνάζουν μόνο ντόπιοι. Η επιλογή του «ανδροκρατούμενου» αυτού χώρου από την κύρια ηρωίδα, η άνετη συμπεριφορά της μέσα σ' αυτόν και η αποδοχή της από το περιβάλλον, είναι για μιαν ακόμη φορά ενδεικτικές της αντισυμβατικότητάς της και του «σεβασμού» που προξενεί η παρουσία της, όπου κι αν βρεθεί.

31. «Ποιά θέση σου μωρέ; Η δική μου θέση είναι δύσκολη· εσύ τι έπαθες;» είναι η χαρακτηριστική της φράση σε σχετική του ερώτησης.

32. Η επιστροφή της στην προ του γάμου της κατάσταση, ακολουθείται και από την αλλαγή της αμφίεσης και του χτενίσματός της: εγκαταλείπει τα κομψά μοντέλα «κυρίας» που φορούσε κατά τη θητεία της ως κυρίας Μαντά, για το «φοιτητικό» της ντύσιμο και χτένισμα.

33. Όταν ο Σκούταρης μαθαίνει το «αίσθημα» της κόρης του για το Μαντά, μεταμορφώνεται σε ταύρο σε υιαλοπωλείο βρίζοντας της αδελφή του που την άφησε να πηγαίνει στο Κασανδρέικο. Εκείνη τότε τον αφήνει ευφυώς να ξεσπάσει πρώτα την οργή του καθησυχάζοντας την ανιψιά της, για να τον προκαλέσει στη συνέχεια με εκπληκτική δεξιοτεχνία να κάνει πολιτική στροφή 180 μοιρών, αποδεχόμενος ως γαμπρό του τον πολιτικό του αντίπαλο.

34. Όχι μόνο μέθυσε το Νίκο με τη βοήθεια της κόρης της για να τον καταφέρει να την παντρευτεί, αλλά δεν δίστασε και να πληρώσει έναν μόλις αποφυλακισθέντα γκάνγκστερ για να παραστήσει το δικαστή, «επειδή κανένας δικαστής δεν παντρεύει μεθυσμένο». Αυτή τη μικρή «λεπτομέρεια», έκρυψε άλλωστε από την ίδια της την κόρη γιατί εκείνη είναι «δειλή, δεν έχει πεποίθηση στην απάτη».

35. E. Ann Kavan, *Women and film*, όπ.παρ., σελ. 29.

Συνέδρια - Ανακοινώσεις

Υψηκοότητα, ανθρώπινα δικαιώματα και μειονότητες: Επαναπροσδιορισμός του κοινωνικού ελέγχου στη νέα Ευρώπη

Το 20ο συνέδριο της «Ευρωπαϊκής ομάδας
για τη μελέτη της απόκλισης
και του κοινωνικού ελέγχου»¹

Χριστίνα Νόβα-Καλτσούνη*

1. Εισαγωγή

Μια επιστημονική συνάντηση ή συνέδριο δεν συμβάλλει απλά στην ενημέρωση και την ανταλλαγή προβληματισμών γύρω από το αντικείμενο που διαπραγματεύεται, αλλά αποτελεί ή πρέπει να αποτελεί και ευκαιρία για να θέσει κανείς ερωτήματα σχετικά με την επιστήμη που υπηρετεί, το αντικείμενο και την αυτοτέλειά της και προπάντων την κοινωνική χρησιμότητα των συμβολικών αγαθών που η επιστήμη αυτή παράγει. Αυτού του είδους τα ερωτήματα αποκτούν ακόμα μεγαλύτερη βαρύτητα και σημασία, όταν η επιστήμη αυτή έχει ορισθεί ως «κριτική». Ο λόγος εδώ για την «Κριτική Εγκληματολογία»².

Είκοσι χρόνια μετά την ίδρυσή της, η «Ευρωπαϊκή ομάδα για τη μελέτη της απόκλισης και του κοινωνικού ελέγχου» θεώρησε πως ήταν πλέον καιρός να θέσει μερικά από αυτά τα ερωτήματα. Συγκεκριμένα, θεώρησε πως ήρθε η στιγμή να επανεξετασθούν έννοιες, όπως «ανθρώ-

---

* Ειδικός επιστήμονας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

πινα δικαιώματα» και «κοινωνικός έλεγχος» στο νέο πλαίσιο της Ευρώπης, να απαντηθεί το ερώτημα γύρω από το χαρακτήρα και την αποστολή της Κριτικής Εγκληματολογίας στο διαμορφούμενο νέο ευρωπαϊκό, αλλά και στο παγκόσμιο κοινωνικό-πολιτικό πλαίσιο. Κι αυτό σε μια εποχή που η νέα Ευρώπη συνταράσσεται από εμφυλίους πολέμους, κατακλύζεται από κύματα μεταναστών και προσφύγων, αντιμετωπίζει τη γέννηση ενός «Τρίτου Κόσμου» στο εσωτερικό της³, επιχειρεί τη συγκρότηση μιας ενιαίας (ομοιογενούς) ταυτότητας και προβαίνει στη θέσπιση νέων μορφών κοινωνικού ελέγχου, στοιχείο απαραίτητο για να αντιμετωπίσει τη νέα αυτή πραγματικότητα.

Παρότι ο κύριος στόχος αυτού του κειμένου είναι η καταγραφή του προβληματισμού που αναπτύχθηκε στα πλαίσια αυτής της συνάντησης, κρίνεται, ωστόσο, σκόπιμο να προηγηθεί μια σύντομη αναφορά στην ίδια την Ευρωπαϊκή Ομάδα, την επιστημονική και ιδεολογική της ταυτότητα, στο πλαίσιο της οποίας εξετάζονται θέματα όπως η απόκλιση και ο κοινωνικός έλεγχος, την μέχρι τώρα πορεία της και τη γενικότερη επιστημονική της προοπτική.

2. Το «Curriculum Vitae» της Ευρωπαϊκής Ομάδας⁴

Ήταν το 1970, όταν επιστήμονες από το χώρο των Κοινωνικών Επιστημών όπως ο Karl Schumann (Γερμανία), ο Stanley Cohen (Ισραήλ, κάτοικος τότε Αγγλίας) και ο Mario Simondi (Ιταλία) συναντήθηκαν στο School of Criminology του Πανεπιστημίου της Καλιφόρνιας, σε μια προσπάθεια να συστηματοποιήσουν έναν ήδη αρθρωμένο στις χώρες τους εναλλακτικό λόγο σ' αυτό που τότε αποκαλούσαν «κατεστημένη Εγκληματολογία» ή «Εγκληματολογία της Διοίκησης». Έναν εναλλακτικό λόγο, ωστόσο, που δεν θα περιοριζόταν στα στενά πλαίσια της Εγκληματολογίας, αλλά θα αποτελούσε γενικότερα αντίβαρο στον ακμάζοντα τότε Παρσονικό λειτουργισμό ως εργαλείο ανάλυσης και ερμηνείας της κοινωνικής πραγματικότητας.

Το 1973 η Ευρωπαϊκή Ομάδα διοργάνωσε το πρώτο της συνέδριο στη μικρή πόλη της Ιταλίας Impruneta κοντά στη Φλωρεντία, με θέμα: «Απόκλιση και Έλεγχος στην Ευρώπη – Σκοποί και Προοπτικές για μια ριζοσπαστική Εγκληματολογία». Από τη στιγμή αυτή αρχίζει και η δράση της Ευρωπαϊκής Ομάδας, στην οποία εκπροσωπείται η Κριτική Εγκληματολογία.

Η πρώτη αυτή συνάντηση συνέπεσε με το στρατιωτικό πραξικόπημα στη Χιλή, το οποίο και επηρέασε το χαρακτήρα της συνάντησης, τόσο όσον αφορά τα θέματα που συζητήθηκαν, όσο και το ψήφισμα με το οποίο έκλεισαν οι εργασίες της. Εκείνο όμως που σφράγισε το χαρακτήρα της Ευρωπαϊκής Ομάδας, ήταν η σχεδόν αυθόρμητη απόφαση των συνέδρων να διαδηλώσουν μαζί με 15.000 άτομα ενάντια στο καθεστώς της Χιλής στην εκδήλωση διαμαρτυρίας που διοργάνωσε το Κομμουνι-

στικό Κόμμα Ιταλίας (τότε PCI) στη Φλωρεντία. Η αντίδραση αυτή δεν ήταν απλά μια πράξη αλληλεγγύης προς το Χιλιανό λαό, αλλά συγχρόνως και πάνω απ' όλα, μια έκφραση της πεποίθησης, πως το πεδίο της Εγκληματολογίας δεν μπορεί να θεωρείται ανεξάρτητο από την πολιτική.

Ο Herman Bianchi χαρακτήρισε αυτή τη νέα τάση της Εγκληματολογίας «Εγκληματολογία των blue jeans», τις δε ετήσιες συναντήσεις της Ομάδας (συνέδρια) ως «συνέδρια των sleeping bags». Οι συναντήσεις αυτές δεν έχουν, κατά τον Bianchi, τίποτε το κοινό με τα επίσημα συνέδρια της Εγκληματολογίας με τα «προγράμματα βαριεστημένων κυριών», που πραγματοποιούνται σε «κομψά ξενοδοχεία» και ασχολούνται με θέματα όπως κλοπές μοτοποδηλάτων. Και συνεχίζοντας ο Bianchi θυμίζει πως μερικά από αυτά τα συνέδρια πραγματοποιήθηκαν «Στη Γερμανία του Hitler και στην Ιταλία του Mussolini και αργότερα στην Ισπανία του Franco σε πλήρη αρμονία με συνέδρους από τη Λατινική Αμερική με στρατιωτική περιβολή»⁵. Με τις αναφορές αυτές στο χαρακτήρα των συνεδριών της κλασσικής Εγκληματολογίας, ο Bianchi θέλει να δείξει τι απομένει από την επιστημονική προσέγγιση ενός κοινωνικού φαινομένου και την επιστήμη που το μελετά—στην προκειμένη περίπτωση του εγκλήματος και της Εγκληματολογίας— όταν κανείς αφαιρέσει την πολιτική του διάσταση.

Η μέχρι τώρα πορεία της Ε.Ο. δείχνει από τη μια πλευρά τη συνέπεια στις βασικές της αρχές, όπως αυτές ορίστηκαν από την ίδρυσή της και από την άλλη την ευελιξία της να αφομοιώνει τις νέες κοινωνικές-πολιτικές εξελίξεις και να προσαρμόζει το λόγο της στις απαιτήσεις της νέας πραγματικότητας χωρίς δογματισμούς. Θα μπορούσε κανείς να διακρίνει αυτή την πορεία σε τρεις περιόδους, οι οποίες χαρακτηρίζονται από τα θέματα που αποτελούν κάθε φορά τον άξονα των συζητήσεων, καθώς και τον τρόπο προσέγγισής τους.

Έτσι, διαπιστώνουμε πως μέχρι το 1977 το ενδιαφέρον επικεντρώνεται σε θέματα όπως τα κινήματα για τις φυλακές και τη μεταρρύθμιση του ποινικού συστήματος, τα εγκλήματα «λευκού περιλαιμίου» και τα οικονομικά εγκλήματα.

Στη δεύτερη περίοδο (1976-1980) δίνεται προτεραιότητα περισσότερο σε θέματα που αφορούν το κράτος. Καθιερώθηκε σ' αυτή την περίοδο στις συναντήσεις να δίνεται έμφαση σε θέματα πολιτικού κοινωνικού χαρακτήρα που απασχολούν τη χώρα που φιλοξενεί το συνέδριο.

Στη διάρκεια της τρίτης περιόδου (1982-1986), γίνεται προσπάθεια να ξαναβρεθεί η ισορροπία μεταξύ επιστήμης και πολιτικής, η οποία είχε χαθεί προς όφελος του δεύτερου στοιχείου. Παρατηρείται, λοιπόν, αυτή την περίοδο μια τάση για επιστροφή στους αρχικούς στόχους της Κριτικής Εγκληματολογίας και στη σχέση της με τα κοινωνικά κινήματα, πράγμα που γίνεται εμφανές από τα θέματα που πραγματεύονται στις επόμενες συναντήσεις (Βασικές κουλτούρες νέων, Βορειο-Ιρλανδικές δημοκρατικές ομάδες, Ολλανδικές ομάδες διαμαρτυρίας, Νορβηγικά γυναικεία κινήματα, ολλανδικό κίνημα ομοφυλόφιλων)⁶.

Η τέταρτη περίοδος μετά το 1987 ξεκινάει με το συνέδριο της Βιέν-

νης, που στόχο είχε την αναδιατύπωση μιας κριτικής agenda στην οποία σημαντική θέση θα κατείχαν θέματα όπως θυματολογία, μελέτες για το γυναικείο ζήτημα και θέματα απονομής δικαιοσύνης. Παρατηρείται αυτή την περίοδο η επικράτηση μιας άλλης σκέψης που είχε τις απαρχές της στις θέσεις για την κατάργηση του ποινικού συστήματος και στην αποδομητική φιλοσοφία της μετά το '68 γενιάς. Και στις δύο αυτές κατευθύνσεις οι φεμινιστικές απόψεις αποτελούν βασική πηγή προβληματισμού και συζήτησης, πράγμα που προσδιόρισε και το θέμα του επόμενου συνεδρίου στη Νορβηγία (Jotunheimen) το 1988 με τίτλο: «Φύλο, σεξουαλικότητα και κοινωνικός έλεγχος».

Το 1989, η Ευρωπαϊκή Ομάδα φιλοδοξεί να μετασηματισθεί σε μια διεθνική πλατφόρμα επιστημονικού προβληματισμού, ξεφεύγοντας από το περιοριστικό βορειο-δυτικό-ευρωπαϊκό πλαίσιο της. Αυτό γίνεται εμφανές στο επόμενο συνέδριό της (1990) στο Haarles (Ολλανδία), του οποίου τα θέματα, αν και έχουν ακόμα έναν σχετικό έντονο εθνικό προσανατολισμό, βλέπουμε να αντιπαράτιθενται με μεταναστευτικά προβλήματα Ανατολής-Δύσης ή Βορρά-Νότου. Στην τέταρτη αυτή περίοδο δράσης της Ευρωπαϊκής Ομάδας παρατηρείται ένας επαναπροσδιορισμός του χαρακτήρα της Ομάδας προς μια κατεύθυνση περισσότερο διεθνική και όπως παρατηρεί ο R. van Swaaninghen, πιο πλουραλιστική και λιγότερο δογματική.

Η πορεία αυτή γίνεται κατανοητή αν κανείς λάβει υπόψη του τις οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές μεταβολές που συντελέστηκαν και όλη τη θεωρητική συζήτηση που προηγήθηκε, συνόδευσε ή ακολούθησε αυτές τις μεταβολές. Συζήτηση που περιστρεφόταν γύρω από το χαρακτήρα και το ρόλο του κράτους, το χαρακτήρα και την αποστολή της εργατικής τάξης, το χαρακτήρα και το ρόλο των κοινωνικών κινημάτων στο κοινωνικό γίγνεσθαι και ειδικότερα το ρόλο της αριστεράς σ' αυτό το γίγνεσθαι.

3. Η παρουσίαση του συνεδρίου⁷

3.α. Η επιλογή του θέματος

Τα ανθρώπινα δικαιώματα είναι ένα θέμα επίκαιρο και το ενδιαφέρον γι' αυτά εκφράζεται από διάφορες κατευθύνσεις, όπως μη κυβερνητικούς οργανισμούς, ομάδες διανοουμένων, κοινωνικά κινήματα και εθελοντικές οργανώσεις. Όμως, παρά το ενδιαφέρον και τη ρητορική γύρω από το θέμα ανθρώπινα δικαιώματα, δεν είναι λίγες οι φορές που διαπιστώνουμε ότι οι σχετικές διακηρύξεις, είτε δεν γίνονται πράξη, είτε αναιρούνται από την ίδια την πράξη.

Το φαινόμενο αυτό αποκτά ιδιαίτερη σημασία, όταν διαπιστώνεται στους κόλπους ενός πολιτικού-κοινωνικού σχηματισμού, όπως είναι η «νέα» Ευρώπη, του οποίου το πολιτισμικό πλαίσιο –αυτό που μας είναι γνωστό ως δυτικός πολιτισμός– θεωρήθηκε θεμελιωτής και προπύργιο

της προάσπισης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Και πρέπει πράγματι να προβληματίζεται, αν όχι να ανησυχεί, η διαπίστωση μιας θεμελιώδους αντίφασης που διαπιστώνεται σχετικά με τα ανθρώπινα δικαιώματα στο νέο ευρωπαϊκό πλαίσιο: Από τη μια πλευρά, φαίνεται να δίδεται ιδιαίτερη έμφαση στην έννοια των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, από την άλλη όμως, παρατηρείται μια τάση περιορισμού τους, που εδράζεται κύρια στη λογική ότι, η Ευρώπη προορίζεται να αποτελέσει έναν ομοιογενή χώρο, τον οποίο θα πρέπει να είναι έτοιμη να υπερασπίζεται αποτελεσματικά από εσωτερικές και εξωτερικές απειλές και επιβουλές. Συνέπεια αυτής της λογικής είναι η υιοθέτηση από τις κυβερνήσεις των κρατών-μελών τέτοιων περιοριστικών πολιτικών, που βρίσκονται σε αντίθεση τόσο με τη θεωρία, όσο και τη ρητορική για τα ανθρώπινα δικαιώματα.

Ακριθώς αυτήν την αντίφαση και τις συνέπειές της για το άτομο ως φορέα δικαιωμάτων στο νέο οικονομικό-πολιτικό-κοινωνικό σχηματισμό, θεώρησε η Ευρωπαϊκή Ομάδα πως έπρεπε να μελετήσει ώστε να επαναπροσδιορίσει, αν χρειασθεί, το ρόλο της μπροστά σ' αυτή την πραγματικότητα.

Ένας άλλος βασικός στόχος του συνεδρίου ήταν η διερεύνηση των επιπτώσεων που είχαν οι εξελίξεις που συντελέστηκαν σε ευρωπαϊκό, αλλά και παγκόσμιο επίπεδο, σε ένα επιστημονικό πεδίο, που είναι κοντά στο χαρακτήρα και τους σκοπούς της Ευρωπαϊκής Ομάδας, δηλαδή στην Κριτική Εγκληματολογία.

3.6. Η έννοια των ανθρωπίνων δικαιωμάτων

Στο πρώτο μέρος των εργασιών του συνεδρίου όπου σε μια γενική θεωρητική προσέγγιση εξετάστηκε η έννοια των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, επισημάνθηκε η σύγχυση που επικρατεί γύρω από το θέμα του προσδιορισμού τους, τονίσθηκαν μια σειρά από αντιφάσεις, που συνδέονται άμεσα με τον τρόπο που τα δικαιώματα αυτά έχουν υιοθετηθεί από τον μοντερνισμό και αναζητήθηκαν τρόποι που θα διασφάλιζαν στο μεγαλύτερο δυνατό βαθμό την εφαρμογή αυτών των δικαιωμάτων στην πράξη.

1. Το θέμα του ορισμού της έννοιας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ειδικότερα της παγκοσμιοποίησης αυτής της έννοιας, έθεσε η Maura Bernart επισημαίνοντας συγχρόνως και μια παραδοξολογία που συνδέεται με τον ορισμό της ίδιας της έννοιας: Ενώ, δηλαδή, γίνεται λόγος για ανθρώπινα δικαιώματα, στην ουσία δεν είμαστε σε θέση να προσδιορίσουμε κανένα από τα δύο συνθετικά της λέξης, ούτε τι είναι το δικαίωμα ούτε ποιά είναι η ανθρώπινη ύπαρξη στην οποία αυτό αναφέρεται. Κι αυτό γιατί δεν μπορεί να γίνεται λόγος για διαχρονικό, διατοπικό και διαπολιτισμικό ανθρώπινο υποκείμενο στο οποίο αντιστοιχούν συγκεκριμένα δικαιώματα⁸.

Στους σημερινούς πολύπλοκους κοινωνικούς σχηματισμούς με το πλήθος των διαφοροποιημένων υποσυστημάτων, τα ανθρώπινα υποκεί-

μενα αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους και τα άλλα υποκείμενα κατακερματισμένα σε επιμέρους τμήματα-φορείς δικαιωμάτων και υποχρεώσεων μέσα σε πολύπλοκα και διαφορετικά μεταξύ τους υποσυστήματα (οικονομικά, πολιτικά κ.λπ.). Τα ανθρώπινα δικαιώματα ως τέτοια αποκτούν όλο και περισσότερο το μη προσδιορισμό, το μη χειροπιαστό, το αφηρημένο. Όμως, παρόλα αυτά, προβάλλει η ανάγκη να τα προσδιορίσουμε, να τα κατοχυρώσουμε, να τα προστατεύσουμε. Η ανάγκη αυτή γίνεται ακόμη πιο επιτακτική αν αναλογισθούμε τους μετανάστες και τους πρόσφυγες, δηλαδή τους μη-υπηκόους μιας χώρας, που στερούνται βασικών δικαιωμάτων⁹.

Παρά τη σύγχυση που επικρατεί γύρω από την έννοια των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, αυτά μπορούν να αναδιατυπωθούν. Ως ανθρωπινή ύπαρξη, ζώντας σε συγκεκριμένο τόπο και χρόνο δεν μπορεί κανείς να αποφύγει να είναι ένας πολίτης, ένα υποκείμενο διαμελισμένο σε τμήματα με πλήθος από δεσμούς, δικαιώματα και υποχρεώσεις. Αλλά, δεν είναι μόνον αυτό. Με τα άλλα ανθρώπινα υποκείμενα που στέκονται δίπλα του δεν έχει μόνο κάποια κοινά ανθρώπινα χαρακτηριστικά, αλλά και τις σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ τους, που τους καθιστούν ικανούς να αναγνωρίζει ο ένας τον άλλον ως ανθρωπίνες υπάρξεις. Στον αναπροσδιορισμό της έννοιας των δικαιωμάτων, θα πρέπει να δούμε τα ανθρώπινα δικαιώματα ως μέρος αυτής της σχέσης και να αντιληφθούμε τους εαυτούς μας ως ανθρωπίνες υπάρξεις σε σχέσεις διαπλοκής (*in relation*). Αυτή η σχέση είναι που θα αποτελέσει και το χαμένο σύνδεσμο μεταξύ τοπικού και διατοπικού επιπέδου μεταξύ μερικού και γενικού, μεταξύ εθνικού και παγκόσμιου¹⁰.

2. Η αναγκαιότητα για παγκοσμιοποίηση της έννοιας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων δεν ήταν μόνο θέση της M. Bernat, αλλά κυριάρχησε σε όλες σχεδόν τις εισηγήσεις τις σχετικές με τον ορισμό της έννοιας.

Ο Antonio Parisca επισημαίνοντας το δημοκρατικό έλλειμμα της Ευρώπης, έθεσε μερικά κύριας σημασίας ερωτήματα γύρω από το μέλλον των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της δημοκρατίας και τόνισε την αναγκαιότητα εναρμόνισης του νομικού οπλοστασίου της γηραιάς Ηπείρου με εκείνο της διεθνούς νομοθεσίας στο θέμα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων¹¹.

Ανασταλτικός όμως παράγοντας σε μια τέτοια διαδικασία νομοθετικής εναρμόνισης, αλλά και ανάπτυξης μηχανισμών προάσπισης των ατομικών δικαιωμάτων αποτελεί –κατά τον εισηγητή– το γεγονός πως οι χώρες με μακρά δημοκρατική παράδοση, που θα μπορούσαν να προβάλλουν ως παράδειγμα με σημαντική συμμετοχή στο διεθνή εκδημοκρατισμό, βρίσκονται σε μια βαθιά κρίση θεσμών¹², δηλαδή σε μια βαθιά κρίση δημοκρατίας.

Ιδιαίτερα σε κρίση βρίσκεται η εφαρμογή της δημοκρατίας στην πράξη. Πρόκειται, μάλιστα, για διπλή κρίση της δημοκρατίας: και γιατί αυτή έχει συρρικνωθεί σε ένα εκλογικό τελετουργικό, αλλά και γιατί εξαναγκάστηκε να περιορισθεί στα στενά πλαίσια των εθνικών συνόρων. Η σημερινή Ευρώπη είναι η Ευρώπη όπου «γκρεμίζονται τα τείχη» και περιο-

ρίζονται οι αιτίες διπολισμού, αλλά την ίδια στιγμή είναι η Ευρώπη που δημιουργεί ένα νέο Τρίτο Κόσμο στους κόλπους της: εξάπλωση της πολιτικής αστάθειας, εθνικές-στρατιωτικές συγκρούσεις, δημόσια διαφθορά, φτώχεια, θάνατοι από πείνα –εκτός εκείνων από πολέμους–, κύματα προσφύγων και διεύρυνση της στρατιωτικοποίησης. Αυτοί είναι δείκτες ενός ευρωπαϊκού, ενδογενούς Τρίτου Κόσμου, που έρχεται να προστεθεί σε έναν Τρίτο Κόσμο με εξωγενείς καταβολές, ο οποίος έχει εισχωρήσει στο κοινωνικό, οικονομικό, πολιτιστικό και πολιτικό σύστημα των δυτικών χωρών. Οι δε ευρωπαϊκές χώρες, φαίνεται πως, προς το παρόν τουλάχιστον, αδυνατούν να διατυπώσουν μια εναλλακτική πρόταση σ' αυτόν τον ενδογενή και εξωγενή «Τρίτο Κόσμο»¹³. Τι τους συμβαίνει άραγε, αναρωτιέται ο εισηγητής, γιατί βρέθηκαν χωρίς κουράγιο, δημιουργικότητα, προοπτική, χωρίς ικανές πολιτικές ηγεσίες;

Στον εναγκαλισμό της δημοκρατίας από τα κόμματα, τον περιορισμό της στα στενά πλαίσια του κράτους-έθνους, αλλά και στην απόκλιση του Πανεπιστημίου από τη φυσική του αποστολή ως *Universita*, απέδωσε ο *Papisca* αυτή την κρίση.

Ο μόνος δρόμος για την υπέρβαση της κρίσης, παρατήρησε ο εισηγητής, είναι αυτός που επιτρέπει στη δημοκρατία να επιστρέψει πίσω στη φυσική της μήτρα, την κοινωνία των πολιτών, να απαλλαγεί από τον «εναγκαλισμό» των πολιτικών κομμάτων, να ξεπεράσει τις Ηράκλειες στήλες των εθνικών συνόρων και να επεκτείνει τη δράση της στους διεθνείς θεσμούς. Επιστροφή της δημοκρατίας στη «φυσική της μήτρα» σημαίνει επιστροφή της στην κοιτίδα των αξιών της, εκείνη δηλαδή των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Κάτι που δεν μπορεί να συντελεσθεί, παρά μόνο μέσα από τη διεθνοποίηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων¹⁴.

Από την άλλη, όμως, πλευρά η δημοκρατία που δεν είναι συγχρόνως πολιτική και οικονομική, δεν μπορεί να είναι δημοκρατία σύμφωνα με το πνεύμα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Με άλλα λόγια η νομική και δικαστική εγγύηση είναι απαραίτητη για την προάσπιση των δικαιωμάτων, όχι όμως επαρκής. Υγεία, εργασία, παιδεία και οικιστική πολιτική, μεταξύ των άλλων, είναι προϋπόθεση για την «ικανοποίηση» των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Και η απαίτηση αυτή είναι υπεράνω συνόρων¹⁵.

Στα πλαίσια της ευρωπαϊκής κοινότητας, κατέληξε ο *A. Papisca*, υπάρχει ένα σημαντικό έμβρυο διεθνούς δημοκρατίας, που είναι το ευρωπαϊκό κοινοβούλιο.

3. Τις δυσκολίες και τα προβλήματα που περικλύει η ασάφεια στη διατύπωση και η γενίκευση της έννοιας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων τό-νισε ο *Rene van Swaaningen*.

Η διακήρυξη των ανθρωπίνων δικαιωμάτων του 1948 ονομάστηκε «διεθνής». Μια τέτοια, όμως, θεώρηση δίνει την εντύπωση ότι έχουμε να κάνουμε με μια μοντέρνα εκδοχή φυσικού δικαίου, ενώ αντίθετα τα ανθρωπίνια δικαιώματα είναι προϊόν ανθρώπινου ορισμού. Από την άλλη όμως πλευρά, η αποδοχή του παγκόσμιου χαρακτήρα τους οδηγεί σε μια απολιτισμική και ανιστορική θεώρηση, όπου το ζήτημα της εξουσίας στον ορισμό, την προάσπιση ή την παραβίαση τέτοιων δικαιωμάτων παραμένει

έξω από το οπτικό μας πεδίο¹⁶.

Αν η παγκοσμιοποίηση της έννοιας των ατομικών δικαιωμάτων δημιουργεί ποικίλα ερωτήματα, η εφαρμογή τους στην πράξη μετατρέπεται σε σοβαρό πρόβλημα, αν δεν συνοδεύεται από τη λήψη μιας σειράς μέτρων παγκόσμιου επίσης χαρακτήρα, με στόχο την προστασία τους. Η ανάγκη αυτή γίνεται επιτακτική, αν κανείς λάβει υπόψη του την πολιτική διάσταση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, αν αναλογισθεί δηλαδή πως παραβιάσεις τους σε διάφορα μέρη του πλανήτη χρησιμοποιούνται ως νομιμοποίηση για επεμβάσεις του Ο.Η.Ε. ή για να ασκηθούν οικονομικές πιέσεις σε μια χώρα που δεν γίνονται σεβαστά τα ανθρώπινα δικαιώματα. Σ' αυτή την περίπτωση θα πρέπει να αναρωτηθούμε, αν κάτι όπως τα ανθρώπινα δικαιώματα είναι το κατάλληλο έδαφος για επεμβάσεις σε μια ξένη χώρα, συνήθως μάλιστα του Τρίτου Κόσμου¹⁷.

Έχοντας κανείς υπόψη τέτοια παραδείγματα, οδηγείται στο συμπέρασμα πως μόνο με την παγκόσμια κατοχύρωσή τους τα ανθρώπινα δικαιώματα γίνονται κάτι περισσότερο από κενές φράσεις και πως μόνο τότε αυτά μπορούν να διατυπωθούν στην πλατειά *contra-factive* σημασία τους ως μια κανονιστική σταθερά ενός εγκληματολογικού και νομικού λόγου¹⁸.

4. Μια άλλη διάσταση έδωσε στην έννοια των ανθρωπίνων δικαιωμάτων η Judy Fudge.

Σύμφωνα με την εισηγήτρια αυτή, η πολιτική των δικαιωμάτων, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στα κοινωνικά κινήματα, την ατομικότητα και τον πολιτισμό, έχει ως αφετηρία την απόρριψη παλαιών μορφών ταξικής πάλης. Η σαγήνη που ασκούν οι διακηρύξεις περί ανθρωπίνων δικαιωμάτων στους εμπνευστές τους γίνεται κατανοητή, αν συνειδητοποιήσουμε πως η άρχουσα τάξη δεν διακυβεύει με τέτοιες διακηρύξεις τίποτε το ουσιαστικό, αφού οποιαδήποτε εφαρμογή στην πράξη αυτών των δικαιωμάτων είναι συνδεδεμένη με την ηγεμονία της¹⁹.

Με βάση την πρόσφατη εμπειρία του Καναδικού Χάρτη Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και Ελευθεριών, η εισηγήτρια προσπάθησε να καταδείξει, πως η ίδια η κυρίαρχη εξουσία μπαίνει τροχοπέδη στη μετασχηματιστική δυναμική της πολιτικής των δικαιωμάτων.

Παρά την ψήφιση του «Χάρτη Ατομικών Δικαιωμάτων και Ελευθεριών», παρατήρησε η Fudge, ο μέσος Καναδός δεν κέρδισε σχεδόν τίποτε από αυτόν τον πολλά υποσχόμενο Χάρτη, που θεωρήθηκε ότι θα προάσπιζε με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τα ατομικά δικαιώματα. Αντίθετα οι οικονομικές ενώσεις κατόρθωσαν να πείσουν το ανώτατο δικαστήριο πως έχουν, όπως κάθε κοινός άνθρωπος με σάρκα και οστά, δικαίωμα στην ιδιωτική σφαίρα την οποία προασπίζεται ο Χάρτης²⁰.

Από την άλλη πλευρά, τα κοινωνικά κινήματα που αποτελούν την ελπίδα για την προάσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, χαρακτηρίζονται από διάσπαση και διαφορές (*diversity*) και το κάθε ένα από αυτά εναντιώνεται και σε μια διαφορετική μορφή εξάρτησης, όπως είναι ο ρατσισμός, ο σεξισμός, η ετεροφυλία κ.λπ. Είναι δύσκολο να αποφανθεί κανείς, ποιά από αυτά τα κινήματα βρίσκεται πιο κοντά στην αλήθεια ή είναι περισσό-

τερο σημαντικό να δικαιωθεί. Η αλληλεγγύη και η δυνατότητα συνεργασίας μεταξύ των διαφόρων μορφών αγώνων για κοινωνική χειραφέτηση έχει καταστεί πιο δύσκολη παρά ποτέ²¹.

Παρά τις αφοριστικές, σε πολλά σημεία²², τοποθετήσεις και θέσεις της, η J. Fudge δεν μπόρεσε να μην παραδεχτεί τη σημασία αυτών των κινήματων ως φορέα κοινωνικού μετασχηματισμού, τονίζοντας πως ο σκεπτικισμός με τον οποίον αντιμετωπίζονται, τόσο τα κάθε είδους κοινωνικά κινήματα, όσο και η ρητορική της εξουσίας για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, δεν μπορεί ή δεν πρέπει να οδηγήσει σε παραίτηση, σε αποσιώπηση ή αποδοχή της συρρίκνωσης της σφαίρας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Η γλώσσα των δικαιωμάτων, τόνισε η εισηγήτρια, είναι το αποτελεσματικότερο όπλο για να εναντιωθεί κανείς σε μια τέτοια πραγματικότητα. Βέβαια, πρόκειται για ένα όπλο που προϋποθέτει πως η αντίσταση αυτή ή ο αγώνας θα προσλάβει το χαρακτήρα μιας πολιτικής κοινωνικού μετασχηματισμού. Αντίθετα, οι εξατομικευμένες απαιτήσεις και διεκδικήσεις δεν εμπεριέχουν αυτή τη δυναμική²³.

3.γ. Πολιτική, ανθρώπινα δικαιώματα και κοινωνικός έλεγχος στο νέο ευρωπαϊκό πλαίσιο

1. Οι θέσεις του Ole Krarup για το δημοψήφισμα και το «Όχι» της Δανίας στη συνθήκη του Maastricht ήταν η πρώτη προσέγγιση του θέματος της πολιτικής των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στα πλαίσια της νέας Ευρώπης.

Μια προσέγγιση, ωστόσο, που δεν περιορίσθηκε στο χώρο της Δανίας, αλλά έθετε το ζήτημα της δυνατότητας έκφρασης, που το υποκείμενο ως φορέας δικαιωμάτων θα έχει μέσα στη νέα οικονομική, πολιτική και κοινωνική ευρωπαϊκή πραγματικότητα.

Οι κοινοτικοί κανονισμοί σχεδιάσθηκαν από ακαδημαϊκούς και τεχνοκράτες που σαγηνεύονται από τη διοικητική πολυπλοκότητα και συγχρόνως απεχθάνονται κάθε μορφή λαϊκής συμμετοχής. Από την άλλη πλευρά, συνεργάζονται με μια στρατιά από ανώνυμους αντιπροσώπους όλων των κλάδων των δυτικοευρωπαϊκών επιχειρήσεων. Το κλίμα μέσα στο οποίο έγιναν οι επιλογές για το μέλλον της ενωμένης Ευρώπης δεν είναι ακριβώς «μη δημοκρατικό», είναι «ενεργά αντιδημοκρατικό»²⁴.

Το νέο πλαίσιο δεν παρέχει πρακτική ευκαιρία για την έκφραση της βούλησης των πολιτών και τον έλεγχο κοινοτικών αποφάσεων. Ούτε η δημοσιότητα προσφέρει δυνατότητες για δημοκρατικό έλεγχο. Η πρόσβαση στα πολιτικά όργανα λήψης αποφάσεων, όχι μόνο είναι αδύνατη για το λαό, αλλά και οι αποφάσεις που εκεί λαμβάνονται είναι διαβαθμισμένα απόρρητες. Έχουμε στην προκειμένη περίπτωση να κάνουμε με μια απόλυτα τεχνοκρατική δομή, της οποίας τον ακριβή χαρακτήρα δεν γνωρίζουμε ακόμη. Όπως χαρακτηριστικά είπε ο ομιλητής μιλάμε για το Maastricht τη στιγμή που «κανένας δεν γνωρίζει τις ακριβώς είναι το Maastricht».

2. Παίρνοντας ως παράδειγμα την περίπτωση της διεθνούς αστυνομικής συνεργασίας ο L.V. Outrive εξήτασε το θέμα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στο νέο πλαίσιο της Ευρώπης και στα τρία επίπεδα (νομοθετικό, πολιτικό, κοινωνικό).

Αν εξαιρέσει κανείς τον οικονομικό τομέα της Κοινότητας, εκείνος της αστυνομικής συνεργασίας είναι ο πλέον άρτια οργανωμένος και έχει μέχρι σήμερα αναπτύξει ποικίλες δραστηριότητες, όπως για παράδειγμα τα προγράμματα βάσης δεδομένων και ανταλλαγής πληροφοριών. Στα πλαίσια αυτής της συνεργασίας λειτουργούν ομάδες εργασίας, οι σπουδαιότερες από τις οποίες είναι η ομάδα μετανάστευσης και οι ομάδες TREVI (Terrorism, Radicalism, Extremism, Violence, International)²⁵. Το σημαντικότερο όμως είναι πως οι ομάδες αυτές δεν είναι προϊόν διασκέψεων ή συνθηκών, αλλά αποτελούν διοικητικής φύσης (administrative) συμφωνίες μεταξύ υπουργών – εκπροσώπων της εκτελεστικής εξουσίας των συμμετεχόντων κρατών²⁶.

Θα έπρεπε να γίνει αντιληπτό από τον καθένα, τόνισε ο εισηγητής, πως οτιδήποτε έχει σχέση με τη διεθνή αστυνομική συνεργασία, έχει άμεση επίπτωση στη σχέση μεταξύ κράτους και πολίτη και κατά συνέπεια και στα δικαιώματα και τη νομική τους προστασία, τις ελευθερίες του ατόμου, την αυτονομία του και την προστασία της ιδιωτικής του ζωής. Κατά συνέπεια το ερώτημα είναι, αν σε τέτοιες περιπτώσεις έχουν προβλεφθεί εγγυήσεις, δηλαδή προαπαιτούμενα αυτών των δικαιωμάτων (για παράδειγμα στην περίπτωση της Ευρωαστυνομίας).

Η λήψη αποφάσεων αναφορικά με την αστυνομική συνεργασία συντελείται με ένα μυστικό και μη δημοκρατικό τρόπο και οι κίνδυνοι για παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων είναι μεγάλοι, αφού «οι αστυνομικές αυτές δυνάμεις έχουν αποκτήσει εξουσία την οποία ποτέ δεν θα αποκτούσαν από τα εθνικά Κοινοβούλια. Σ' αυτό το πλαίσιο είναι πιθανό να ζήσουμε πράγματα που είναι ασυμβίβαστα με τη δημοκρατία, η δε ισορροπία μεταξύ κράτους και πολιτών θα ανατραπεί, ανεξάρτητα από το αν θα χρησιμοποιηθούν και νέες τεχνικές ελέγχου (...). Και ακόμη η ιστορία των TREVI και της Ευρωαστυνομίας δεν έχει γραφτεί»²⁷.

Ερωτηματικά επίσης προκαλεί και ο στόχος της Ευρωαστυνομίας, με την οποία Kohl και Mitterand επιθυμούν να εγκαινιάσουν μια νέα πρωτοβουλία στη μάχη των ναρκωτικών. Εύλογο το ερώτημα που έθεσε στο σημείο αυτό ο L.V. Outrive, αν είναι στ' αλήθεια η οργανωμένη διεθνής μαφία των ναρκωτικών αυτό που ουσιαστικά τρομάζει τους πολιτικούς, ή μήπως είναι ο πόλεμος κατά των ναρκωτικών ένας εύκολος δρόμος για ρύθμιση θεμάτων όπως η μετανάστευση, ο έλεγχος των συνόρων, ο εσωτερικός έλεγχος και ειδικότερα η ποινική νομοθεσία. Και αυτό γιατί παρατηρούμε πως άλλα θέματα εξίσου σημαντικά, όπως το οργανωμένο έγκλημα κατά του περιβάλλοντος και η μεταφορά αποβλήτων, το εμπόριο ανθρώπων και οργάνων τους, ίσως και η κλοπή, η πλαστογράφηση εγγράφων, τομείς δηλαδή που είναι απρόσωποι, παρέμειναν εκτός αυτής της πρωτοβουλίας²⁸.

Μπροστά σ' αυτή την εξέλιξη και τους κινδύνους που διαγράφονται

για τα ανθρώπινα δικαιώματα, η αποτελεσματική κίνηση θα ήταν «μια συζήτηση, στην οποία θα συμμετείχαν οργανώσεις για τα ανθρώπινα δικαιώματα, ενώσεις αστυνομικών και άλλες ενδιαφερόμενες ομάδες και η οποία θα μπορούσε να προλάβει τα δεινά και τις απρόσμενες συνέπειες αυτής της εξέλιξης»²⁹.

3. Το θέμα της κατάργησης των εθνικών συνόρων και της θέσπισης νέων μορφών ελέγχου που αυτό συνεπάγεται, προκειμένου να αντιμετωπισθούν οι συνέπειες από την ελεύθερη μετακίνηση προσώπων και τη διακίνηση αγαθών στη «νέα Ευρώπη», έθιξε ο Massimo Pastore³⁰.

Αναφορικά με την κίνηση για την κατάργηση του ελέγχου στα εσωτερικά σύνορα της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, η ομάδα Schengen³¹ έχει ήδη ετοιμάσει ένα πρόγραμμα-πιλότο, το οποίο οι 12 θεωρούν ως το σημαντικότερό τους μοντέλο για το σκοπό αυτό.

Σύμφωνα με την τελική πράξη της συμφωνίας του Schengen (1990), η κατάργηση των εσωτερικών συνόρων μεταξύ των συμβαλλομένων μερών θα επιτευχθεί μόνο τότε, όταν καταστεί αποτελεσματικός ο έλεγχος των εξωτερικών συνόρων της Κοινότητας. Από αυτό συνάγεται πως στο εξής η ενοποιημένη Ευρώπη θα προβάλλει ως μια περιοχή όπου ο παραδοσιακός έλεγχος εθνικών συνόρων θα πρέπει να μετατοπισθεί στα εξωτερικά σύνορα, τα μόνα πραγματικά σύνορα της Κοινότητας³².

Συνέπεια της προσπάθειας να επιτευχθεί ένας αποτελεσματικός έλεγχος των εξωτερικών συνόρων και του μεταναστευτικού ρεύματος, είναι η τάση να μετατεθούν τα εξωτερικά σύνορα πολύ πιο μακριά από τα γεωγραφικά σύνορα της Κοινότητας. Μαζί με τη βίζα θεσπίζονται και άλλα γραφειοκρατικής φύσης εμπόδια, με αποτέλεσμα η μετανάστευση να καθίσταται αδύνατη. Αλλά και για όσους καταφέρουν να υπερπηδήσουν αυτά τα εμπόδια και να φθάσουν τα κοινοτικά σύνορα, πολλά κράτη-μέλη έχουν ανακαλύψει ένα τρόπο και τους σταματούν στις «διεθνείς ζώνες», όπου ελέγχονται τα ταξιδιωτικά τους έγγραφα από την αστυνομία των συνόρων και τις υπηρεσίες μετανάστευσης που κάθε χώρα έχει θεσπίσει για τέτοιες περιπτώσεις. Ακόμα, οι αστυνομικές αρχές, στα πλαίσια της προσπάθειας να μετατοπίσουν τους ελέγχους των συνόρων πίσω από τα γεωγραφικά σύνορα της Κοινότητας, προσπαθούν να οδηγήσουν τις γείτονες χώρες-μη μέλη σε συνεργασία, με στόχο να σταματήσουν τους ανεπιθύμητους μετανάστες στα δικά τους σύνορα. Αυτό σημαίνει πως εμπλέκονται τρίτες χώρες στον έλεγχο των εοικικών συνόρων, πράγμα που οδηγεί στο ερώτημα, πού χαράσσονται τα εξωτερικά σύνορα;³³.

Για το σκοπό αυτό, δεν είναι απαραίτητο αυτές οι χώρες να γίνουν μέλη της Ε.Ο.Κ., αλλά στον περίγυρο της Κοινότητας θα δημιουργηθούν μια σειρά από «εξαρτημένα κράτη» (vassal) που θα φροντίζουν, ώστε ο,τιδήποτε ανεπιθύμητο να εξουδετερώνεται πριν πλησιάσει τα γεωγραφικά σύνορά της. Ως αντάλλαγμα θα μπορούν αυτά τα κράτη να εισέλθουν στη «ζώνη επιρροής» της Κοινότητας και να απολαμβάνουν μερικά από τα προνόμια της εσωτερικής αγοράς³⁴.

Όπως έδειξε ο εμφύλιος στη Γιουγκοσλαβία και η διχοτόμηση της

Τσεχοσλοβακίας, ο επαναπροσδιορισμός των εξωτερικών συνόρων της Κοινότητας θα φθάσει μέχρι του σημείου να πυροδοτήσει ένοπλες συγκρούσεις ή τη διάσπαση γειτονικών κρατών. Αξίζει ίσως να σημειωθεί, πως οι αρχές της Βοσνίας έκαναν προσπάθεια να προωθήσουν την «εθνική κάθαρση» στη Βοσνία, παρουσιάζοντάς την ως θρησκευτική σταυροφορία και επικαλούμενες το συμφέρον της «χριστιανικής Ευρώπης», ξεμπερδεύοντας έτσι με τον κίνδυνο που συνεπάγεται η παρουσία της πολυάριθμης μουσουλμανικής μειονότητας στο εσωτερικό της Ευρώπης³⁵.

Ένα άλλο θέμα που τίθεται αναφορικά με αυτές τις εξελίξεις είναι, όχι μόνο, το πού τελειώνει γεωγραφικά η Κοινότητα, αλλά και το ποιός τελικά θα λογίζεται στο εξής ως ευρωπαίος.

4. Η νέα ευρωπαϊκή πραγματικότητα θα οδηγήσει και στη θέσπιση νέων μορφών ελέγχου όχι μόνο στα σύνορά της, αλλά και στο εσωτερικό της –κύρια σ' αυτό– για να μπορέσει να ελέγξει τις συνέπειες από τις ανακατατάξεις που θα συντελεσθούν, ως απόρροια της ενοποίησης. Θα πρέπει να αντιμετωπιστεί όχι μόνο το θέμα της πολυεθνότητας, της πολυπολιτισμικότητας και της πολυγλωσσίας, αλλά κύρια εκείνο της μετανάστευσης και της περιθωριοποίησης μεγάλων τμημάτων των πληθυσμών της. Οι μηχανισμοί ελέγχου που η Κοινότητα ως οικονομικός-πολιτικός και κοινωνικός σχηματισμός έχει μέχρι σήμερα αναπτύξει, θα αποδειχθούν σε λίγο αναποτελεσματικοί, αν αυτοί δεν συμπληρωθούν από ιδεολογικούς που θα εγγυώνται έναν αποτελεσματικότερο κοινωνικό έλεγχο και θα διασφαλίζουν τη συναίνεση, μετατρέποντας τους παραδοσιακούς μηχανισμούς ελέγχου σε θεσμικό και λειτουργικό συμπλήρωμά τους.

Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες θεωρούνται στο θέμα αυτό οι θέσεις του Melossi σε κείμενο με τίτλο: «Αδύναμος Leviathan και ισχυρή δημοκρατία. Ή για δύο μορφές κοινωνικού ελέγχου»³⁶.

Πρόκειται για την παρουσίαση δύο μορφών κοινωνικού ελέγχου, για την οποία ο Melossi «εμπνέεται» από δύο εικόνες που η ρωσική τηλεόραση πρόβαλε τον Αύγουστο του 1991, μετά την κίνηση του Στρατού: Τη στιγμή που κάποιος έβλεπε από τη μια πλευρά να κυλούν τα τανκς στις φαρδιές λεωφόρους της Μόσχας, παρατηρούσε από την άλλη, τον κομψό δημοσιογράφο του αμερικάνικου τηλεοπτικού δικτύου CNN να παίρνει συνέντευξη από τον Boris Yeltsin στο μέγαρο του ρωσικού Κοινοβουλίου. Στην πρώτη περίπτωση (εικόνα), ο ήρωας του κοινωνικού ελέγχου είναι ο Leviathan, μια δυσκίνητη και άκαμπτη φιγούρα ικανή μόνο για απαγορεύσεις, εύκολο όμως να την ξεγελάσεις μόλις γυρίσει την πλάτη της. Στη δεύτερη, όμως, περίπτωση ο κοινωνικός έλεγχος στηρίζεται στην σαηνευτική δύναμη της ελευθερίας. Αυτή, δε, η μορφή ελέγχου, όντας ταυτόσημη και με τις επιθυμίες μας, είναι πιο αποτελεσματική. Σε παγιδεύει και δεν είναι εύκολο να της ξεφύγεις³⁷.

Είναι κοινός τόπος, παρατηρεί ο Melossi, πως η νίκη αυτού του τύπου κοινωνικού ελέγχου, που είναι ταυτόσημος με τη δημοκρατία, ήταν συγχρόνως και μια νίκη της χωρίς όρια ελευθερίας. Αυτή όμως η νίκη ήταν

και νίκη ενός περισσότερου πολύπλοκου και αποτελεσματικότερου κοινωνικού ελέγχου.

Πρόκειται στην προκειμένη περίπτωση για το ενεργητικό πρότυπο του G. Mead³⁸ για τον κοινωνικό έλεγχο, με την έμφαση που δίνει στην αποτελεσματική αναπαραγωγή του κοινωνικού ελέγχου. Πράγματι εκεί όπου κοινωνικός έλεγχος προβάλλει από την οπτική του «γενικευμένου άλλου» του Mead, πρόκειται για ένα είδος αυτορύθμισης της συμπεριφοράς. Τέτοιες μορφές κοινωνικού ελέγχου απαντώνται στις αποκεντρωμένες κοινωνίες και είναι πιο αποτελεσματικές από τον κοινωνικό έλεγχο που βασίζεται στο φόβο και την ρύθμιση απ' έξω, χαρακτηριστικό των συγκεντρωτικών καθεστώτων.

Στην πρώτη περίπτωση ο κοινωνικός έλεγχος έχει ως στόχο να σφραγιστεί η θετική βούληση και επιθυμίες στο δρων υποκείμενο, για να καταστεί το ίδιο φορέας του ελέγχου του, ενώ στη δεύτερη η ατομική βούληση μορφοποιείται προς την επιθυμητή κατεύθυνση, μόνο όσο ο φόβος κατευθύνεται από αυτήν και υποφέρει, κατά συνέπεια, από την ενυπάρχουσα αδυναμία της συμμόρφωσης από φόβο³⁹.

Σ' ό,τι αφορά την Ευρώπη σήμερα, καταλήγει ο Melossi, αποτελεσματικός έλεγχος της νέας πραγματικότητας μπορεί να επιτευχθεί μόνο αν η βάση της κοινωνικής τάξης (social order) μετατοπισθεί αισθητά από το γραφειοκρατικό, νομικό-κατασταλτικό επίπεδο στο ιδεολογικό, νομικό-συναινετικό, συμβεί δηλαδή μία μετάλλαξη του κοινωνικού ελέγχου σε αυτοέλεγχο⁴⁰.

5. Παρατηρώντας κανείς τις στρατηγικές που αναπτύσσονται για τη διαχείριση κοινωνικής φύσης θεμάτων ή την επίλυση κοινωνικών προβλημάτων, διαπιστώνει πως η Κοινότητα κινείται ήδη προς την κατεύθυνση που σκιαγράφησε ο Melossi.

Το κοινοτικό πρόγραμμα για την καταπολέμηση της φτώχειας (Poverty 3) είναι, σύμφωνα με τον Nicola Yeates μια πρώτη ένδειξη του τρόπου με τον οποίο θα διαχειρίζονται στο εξής κοινοτικές υποθέσεις κοινωνικής φύσης και των νέων μορφών κοινωνικού ελέγχου που θα αναπτύσσονται στο πλαίσιο της ενωμένης Ευρώπης, σε συνάρτηση με τη διαχείριση τέτοιων υποθέσεων⁴¹.

Όπως προκύπτει από τα σχετικά κείμενα της Κοινότητας⁴², η έννοια της «συνοχής» έχει αναχθεί σε αποφασιστικής σημασίας υπόθεση και καθορίζει τη χάραξη της κοινωνικής πολιτικής της Ευρώπης.

Το Poverty 3 μπορεί να θεωρηθεί, σύμφωνα με τον N. Yeates, ως ένα συμβολικό και ιδεολογικό εργαλείο για την προώθηση μιας «συνεκτικής» κοινωνίας, ως απάντηση στις προβλεπόμενες οικονομικές και πολιτικές εξελίξεις, καθώς και στις κοινωνικές μετατοπίσεις που αναμένεται να σημειωθούν ως απόρροια της ενοποίησης.

Παρατηρώντας κανείς με προσοχή τη διατύπωση, συμπεραίνει ότι η βασικότερη αρχή αυτού του προγράμματος, που στόχο έχει την καταπολέμηση του «αποκλεισμού» και της «περιθωριοποίησης»⁴³, είναι η διαφάνεια: «Το πρόγραμμα πρέπει να επιδείξει ένα υψηλό βαθμό διαφάνειας σε εθνικό και κοινοτικό επίπεδο. Η πραγματική προσφορά της Κοι-

νότητας είναι σε μεγάλο βαθμό εξαρτημένη από την αξιολόγηση των πρωτοβουλιών που λαμβάνονται μπροστά στα μάτια της δημοσιότητας»⁴⁴.

Με αυτή τη λογική, το πρόγραμμα μπορεί να θεωρηθεί ότι έχει και μια λειτουργία κοινωνικού ελέγχου: «Ενσωμάτωση και τάξη εξαρτάται από το ηθικό επίπεδο μιας προστατευμένης κοινωνίας, έτσι ώστε αυτή να συνεχίσει να γίνεται αντιληπτή από τα μέλη της ως επιθυμητή μορφή κοινωνικής οργάνωσης»⁴⁵.

Παρότι φαίνεται πως το πρόγραμμα υιοθετεί περισσότερο μια «δομική» θεώρηση της φτώχειας παρά μια ατομική-θυματοποιητική, εντούτοις αυτές οι ομάδες διατρέχουν τον κίνδυνο να χαρακτηριστούν ως αποδιοργανωμένες κοινότητες, των οποίων η «διαχείριση» θα γίνεται «με διαφάνεια και δημοσιότητα», αλλά προπάντων συνολικά και όχι εξατομικευμένα, όπως προκύπτει από το ακόλουθο παράδειγμα: «Η περιοχή Χ, είναι μια υποβαθμισμένη γειτονιά στο κέντρο της πόλης Υ, η οποία χαρακτηρίζεται από φτωχικές συνθήκες στέγασης. Οι άνθρωποι εκεί είναι κυρίως νέοι (20-34), ανύπανδροι μετανάστες. Η περιοχή υποφέρει από υψηλά ποσοστά ανεργίας, αλκοολισμό, χρήση ναρκωτικών, πορνεία και ελαφρά εγκληματικότητα σε μεγάλο βαθμό»⁴⁶.

Η αντίληψη αυτή φανερώνει τον κίνδυνο να θεωρηθούν οι ομάδες στις οποίες το πρόγραμμα απευθύνεται ως ομοιογενείς με τα χαρακτηριστικά που προαναφέρθηκαν και να περιέλθουν επομένως στο στόχαστρο του κοινωνικού ελέγχου, θεωρούμενοι ως πιθανή απειλή της κοινωνικής συνοχής και ισορροπίας, παρότι πολύ λίγοι από αυτούς θα είναι αλκοολικοί, χρήστες ναρκωτικών, παραβάτες του νόμου κ.λπ. Ιδιαίτερα στην ίδια κατηγορία κατατάσσονται τα άτομα που εμπίπτουν στη λεγόμενη «νέα φτώχεια» και στα οποία επίσης απευθύνεται το πρόγραμμα⁴⁷.

3.δ. Τα ανθρώπινα δικαιώματα

3.δ.1. Γυναίκα και ανθρώπινα δικαιώματα

1. Ύστερα από έναν αιώνα δημοκρατίας, η ουδετερότητα και παγκοσμιότητα του δικαίου, αντανakλά ακόμη τον διαχωρισμό μεταξύ των φύλων και την κυριαρχία του ενός πάνω στο άλλο, δημιουργώντας έτσι ένα δίπολο ίδιο με το γνωστό δίπολο πλειοψηφία/μειοψηφία. Αποτέλεσμα αυτής της διάκρισης είναι να παραμένουν οι γυναίκες πίσω από το δίκαιο, τη δημοκρατία και τον πολιτισμό, έχοντας τη μεταχείριση μειονότητας. Κι αυτό γιατί η ιστορία της δημοκρατίας έχει γραφτεί με ανδρικούς όρους, τόνισε η Leopoldina di Fortunati⁴⁸.

Από την άλλη πλευρά δεν σημαίνει πως η διεκδίκηση πολιτικών δικαιωμάτων από τη γυναίκα θα λύσει αυτόματα και το πρόβλημα της αντιμετώπισης της ως μειονότητας. Τα αποτελέσματα τέτοιων αγώνων και διεκδικήσεων είναι περιορισμένα, αν συγχρόνως δεν επιδιώκεται και η δόμηση μιας πραγματικότητας μέσα στην οποία θα είναι δυνατή η εφαρ-

μογή τέτοιων δικαιωμάτων, μια αλλαγή δηλαδή του κοινωνικού σκηνικού. Με λίγα λόγια, δεν αρκεί να τεθεί ως στόχος η διεκδίκηση ατομικών δικαιωμάτων, αλλά ο στόχος αυτός πρέπει να εμπεριέχει και μια πολιτική στρατηγική, που θα αλλάξει τις κοινωνικές αξίες πάνω στις οποίες έχει δομηθεί μια συγκεκριμένη κοινωνική-πολιτική πραγματικότητα. Διαφορετικά θα συμβεί αυτό που συνέβει στην περίπτωση της απονομής του δικαιώματος ψήφου στις γυναίκες: μετά την κατάκτηση αυτή, πολλές γυναίκες απέσχαν και άλλες ακολούθησαν τις επιλογές του συζύγου τους⁴⁹.

2. Μια άλλη διάσταση στο θέμα «γυναίκα και ανθρώπινα δικαιώματα» έδωσε η Ria McGee, μιλώντας για τη διπλή ηθική που διαπιστώνεται στην αξιολόγηση ανδρικών και γυναικείων συμπεριφορών.

Ούτε τα ανθρώπινα δικαιώματα, αλλά ούτε τα κοινωνικά κινήματα, τόνισε η εισηγήτρια, είναι έννοιες που χαρακτηρίζονται για την ακρίβεια της διατύπωσής τους. Η σημασία τους δεν προσδιορίζεται μόνο ιστορικά, αλλά είναι και σε μεγάλο βαθμό προϊόν της θεώρησης αυτών που τις ορίζουν και των οποίων η στάση απέναντι σε τέτοια δικαιώματα ή κινήματα προσδιορίζεται επίσης ιστορικά, κοινωνικά, πολιτισμικά και φυλετικά.

Απόρροια αυτής της πραγματικότητας είναι το γεγονός πως υπάρχουν δύο μέτρα και δύο σταθμά (ένα για τους άνδρες και ένα για τις γυναίκες) σ' αυτό που αποκαλούμε ηθική, κάτι που τις περισσότερες φορές είναι αυταπόδεικτο. Το γεγονός, όμως, πως αυτή η ηθική, βασισμένη σε ξεπερασμένες θεωρίες, προβάλλει ακόμη σήμερα, τόσο σε κοινωνικό όσο και σε νομοθετικό επίπεδο, είναι, ίσως, το λιγότερο οφθαλμοφανές⁵⁰.

Η εισηγήτρια εστίασε την προσοχή της στην κοινωνική αντίδραση στις περιπτώσεις εκείνες, όπου η γυναίκα παρεκκλίνει από το γυναικείο της ρόλο και ιδιαίτερα στις περιπτώσεις, όπου η παρέκκλιση αυτή ερμηνεύεται ως αδυναμία της να ανταποκριθεί στις προσδοκίες που η κοινωνία έχει από το ρόλο της ως μητέρας. Χαρακτηριστική περίπτωση εδώ αποτελεί η ανύπανδρη μητέρα και η μητέρα-δράστης κάποιας ποινικά κολάσιμης πράξης⁵¹.

Η κοινωνική αντίδραση στις περιπτώσεις αυτές εκφράζεται με τα μέτρα προστασίας του παιδιού της παρεκκλίνουσας μητέρας, που μεταφράζονται σε αφαίρεση της επιμέλειας ή την απλή δημιουργία συνθηκών τέτοιων που παρεμποδίζουν την επικοινωνία μητέρας-παιδιού⁵².

Το πρόβλημα παίρνει μια άλλη διάσταση, αν αναλογισθεί κανείς πως η πλειοψηφία αυτών των γυναικών βρίσκεται στις φυλακές για διάπραξη αδικημάτων που δεν εμπίπτουν στην κατηγορία των εγκλημάτων βίας.

Στις υποθέσεις ναρκωτικών, τόνισε η εισηγήτρια, επειδή η γυναίκα-μητέρα δεν ανταποκρίνεται στο κοινωνικά αποδεκτό πρότυπο ρόλου με βάση το φύλο της, αντιμετωπίζεται πολύ αυστηρότερα από τον άνδρα-πατέρα. Στη Νιγηρία, για παράδειγμα, η ποινή φυλάκισης για τέτοια αδικήματα είναι για τη γυναίκα-μητέρα δέκα μήνες περισσότερο απ' ό,τι για τον άνδρα-πατέρα⁵³.

3.5.2. Πρόσφυγες-Μετανάστευση

Σαράντα χρόνια μετά την υπογραφή της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για την Προστασία των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και Θεμελιωδών Ελευθεριών (European Convention), βλέπουμε να προβάλλει ξανά πάνω από το έδαφος της Ευρώπης η σκιά της Ξενοφοβίας και του ρατσισμού. Ως αιτία αυτού του κακού θεωρείται από πολλούς η μετανάστευση και η αναζήτηση ασύλου από υπηκόους χωρών μη μελών της Ε.Ο.Κ. και ιδιαίτερα του Τρίτου Κόσμου.

Οι χώρες-μέλη της Κοινότητας που υπέγραψαν την Ευρωπαϊκή Σύμβαση του 1950, είναι οι ίδιες που σήμερα την παραβιάζουν, καθιστώντας με τον ένα ή τον άλλο τρόπο σαφές, πως μετανάστες και πολύ περισσότερο πολιτικοί πρόσφυγες από χώρες μη μέλη της, είναι ανεπιθύμητοι. Οι συμφωνίες του Schengen και η σύμβαση του Δουβλίνου για το άσυλο και τα περιοριστικά μέτρα που υιοθετούνται στο θέμα της βίζας, είναι στοιχεία που φανερώνουν την πρόθεση θέσπισης μιας κοινής περιοριστικής πολιτικής στα θέματα αυτά από τα κράτη μέλη της Κοινότητας. Η παραβίαση της διεθνούς νομοθεσίας συντελείται σχεδόν από όλα τα κράτη-μέλη της Ε.Ο.Κ. και επιπλέον δεν προβλέπεται καμία αλλαγή πολιτικής στον τομέα αυτό. Το αντίθετο μάλιστα. Ο τρόπος που διεξάγονται οι δημόσιες συζητήσεις για θέματα μετανάστευσης και ασύλου, καθώς και οι περιοριστικές πολιτικές που εφαρμόζονται από τις κυβερνήσεις, δεν αφήνουν περιθώρια για αισιοδοξία.

1. Στη Γαλλία, όπως ανέφερε ο James Shields, βλέπουμε να συμπλέουν στη ρύθμιση των θεμάτων μετανάστευσης και ασύλου όλα τα πολιτικά κόμματα, από την άκρα δεξιά μέχρι την αριστερά.

Τον Νοέμβριο του 1992 το ακροδεξιό «Εθνικό Μέτωπο» δημοσίευσε κείμενο με το οποίο εξέθετε τις θέσεις του στο θέμα της μετανάστευσης και υπηκοότητας με στόχο την «προστασία της Γαλλικής εθνικής ταυτότητας» με ό,τι αυτό συνεπάγεται. Η υιοθέτηση από πολιτικούς, όπως ο Jacques Chirac και Giscard d'Estaing μέρους των θέσεων του κόμματος του Lerep είχε ως συνέπεια, μεταξύ των άλλων, την ενίσχυση του ακροδεξιού «Εθνικού Μετώπου» (14%: 3,4 εκατ. ψήφοι στις τοπικές εκλογές), και την καθιέρωσή του ως υπολογίσιμου συμπαίκτη στην πολιτική σκηνή της Γαλλίας⁵⁴.

Αποκαλυπτικές της στάσης και των δύο αυτών πολιτικών στο θέμα της μετανάστευσης και της υπηκοότητας ήταν οι εκφράσεις, που και οι δύο χρησιμοποίησαν δημόσια: Ο J. Chirac αποκάλυψε τους μετανάστες «θορυβώδεις» και «θρώμικους» («noisy» and «smelly»), την ίδια στιγμή που ο V.G. d'Estaing σε άρθρο του στο Le Figaro Magazine έκανε λόγο για αναθεώρηση του όρου «εθνικότητα» και περιορισμό της στο «εξ αίματος δικαίωμα» (blood right)⁵⁵.

Στη δημόσια συζήτηση του θέματος, η αριστερά έχασε την πρωτοβουλία και, κατά τον εισηγητή, θα μπορούσε κανείς να την κατηγορήσει για παρέκκλιση από βασικές της αρχές και θέσεις⁵⁶.

2. Περισσότερο από οπουδήποτε αλλού ανησυχεί το πολιτικό και κοι-

ωνικό σκηνικό που έχει στηθεί στη Γερμανία για τη διευθέτηση θεμάτων, όπως η μετανάστευση και το άσυλο. Η βία εδώ δεν παραμένει σε λεκτικό επίπεδο ή έστω σε νομοθετικής φύσης περιορισμούς, αλλά έφθασε ήδη στην πιο ακραία της έκφραση. Η απόδοση της «επανάληψης της Ιστορίας» σε «ιδιαιτερότητες της γερμανικής κοινωνίας» μόνο ως άλλοθι για τη δική μας μακαριότητα και την άρνησή μας να αφυπνισθούμε έγκαιρα, μπορεί να χρησιμεύει.

Το θέμα του δικαιώματος του ασύλου, όπως αυτό είναι διατυπωμένο στον «θεμελιώδη νόμο» (grundgesetz) της Γερμανίας, καθώς και την πολιτική που ακολουθεί η κυβέρνησή της στο θέμα αυτό, ανέπτυξαν οι Markus Scholter και Has-Joerg Trenz.

Παρά τη νομική κατοχύρωση του δικαιώματος αυτού και τη ρητορική για την προστασία των πολιτικών προσφύγων, παρατηρείται στην πράξη μια κατάφωρη παραβίασή του, αφού τα δικαστήρια προβαίνοντας σε μια εξαιρετικά στενή ερμηνεία του όρου «πολιτικός πρόσφυγας», συντελούν ώστε μόνο μερικά άτομα να εμπίπτουν στην κατηγορία του συνταγματικά κατοχυρωμένου αυτού δικαιώματος. Μια τέτοια όμως περιοριστική ερμηνεία, δεν ανταποκρίνεται σε καμία περίπτωση στις αρχές των διεθνών συμφωνιών και ειδικότερα στη Συνθήκη της Γενεύης, συμφωνίες οι οποίες, όχι μόνο έχουν υπογραφεί από τη Γερμανία, αλλά έχουν κυρωθεί και από το Κοινοβούλιό της. Η άρνηση των γερμανικών δικαστηρίων να αποδεχθούν μια ευρύτερη ερμηνεία του όρου «πολιτικός πρόσφυγας», έχει άμεση επίπτωση στη δημόσια συζήτηση για το θέμα του πολιτικού ασύλου, αφού οδηγεί στο στιγματισμό των προσφύγων και την επικόλληση της ετικέτας «ψευδο-πρόσφυγας» (scheinasylant), με αποτέλεσμα οι τελευταίοι να αδυνατούν να κάνουν χρήση των εγγυήσεων που τους παρέχει η σχετική με το θέμα διεθνής νομοθεσία⁵⁷.

Σύμφωνα με πρόσφατη τοποθέτηση του J. Habermas⁵⁸ στο θέμα, το πρόβλημα αυτό έχει τις ρίζες του στην έλλειψη, από όλες τις γερμανικές κυβερνήσεις, μιας σαφούς πολιτικής μετανάστευσης, που θα οδηγούσε στο διαχωρισμό και τον ακριβή προσδιορισμό των εννοιών «μετανάστης» και «πολιτικός πρόσφυγας». Στο θέμα της μετανάστευσης, η γερμανική πολιτική ήταν πάντα νεφελώδης, γιατί «κυριαρχούσαν σκοπιμότητες και τακτική μικροπολιτικών υπολογισμών για να αποκομίσει οφέλη υπό το πρίσμα μιας στενά κομματικής αντίληψης».

3. Ένα επίκαιρο όσο και ιδιαίτερα ενδιαφέρον θέμα, από άποψη όχι μόνο εγκληματολογική, αλλά κυρίως κοινωνιολογική και πολιτική, έθιξε ο Β. Καρύδης με αφορμή το θόρυβο γύρω από τη σοβαρή εγκληματικότητα των Αλβανών στην Ελλάδα⁵⁹, ενισχύοντας με την τοποθέτησή του, τη θέση των ειδικών επιστημόνων, πως με την ανάλογη ερμηνεία των εγκληματολογικών στατιστικών η εκάστοτε πολιτική εξουσία διαμορφώνει πολιτική περιοριστική των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των ατομικών ελευθεριών⁶⁰.

Αναλύοντας τα στατιστικά δεδομένα του έτους 1991 και συγκρίνοντας τα με εκείνα προηγούμενων ετών, ο εισηγητής συμπέρανε πως τα αδικήματα κατά της ζωής (φόνοι) και κατά της ιδιοκτησίας (κλοπές, λη-

στείες), παρουσιάζουν αύξηση κατά 25% σε σύγκριση με τον προηγούμενο χρόνο (1990), δεν δικαιολογούν όμως σε καμία περίπτωση το θόρυβο που καλλιεργήθηκε γύρω από την επικινδυνότητα των αλλοδαπών και ειδικότερα των Αλβανών. Απέδωσε, δε, το θόρυβο αυτό και το αίσημα φόβου που αναπτύχθηκε στον πληθυσμό, στη στάση της αστυνομίας και των μέσων μαζικής ενημέρωσης, επισημαίνοντας συγχρόνως ένα γεγονός που πέρασε απαρατήρητο και ενισχύει τις διαπιστώσεις του: Το 1988 οι εγκληματολογικές στατιστικές παρουσίασαν μια αύξηση σημαντική σε σχέση με το 1987, χωρίς να γίνεται, ωστόσο, καμία αναφορά σε κινδύνους που διατρέχει η ελληνική κοινωνία από την αύξηση αυτή. Άξιο προσοχής είναι επίσης το γεγονός πως κατά το πρώτο εξάμηνο του 1992 σημειώνεται αισθητή μείωση της σοβαρής εγκληματικότητας, χωρίς να γίνεται και πάλι καμία αναφορά σ' αυτό το γεγονός, από τον τύπο και τα λοιπά μέσα μαζικής ενημέρωσης⁶¹.

Στη συνέχεια, ο εισηγητής τόνισε τη σημασία που είχε μια τέτοια στάση στο θέμα της εγκληματικότητας των Αλβανών στο νομοθετικό, πολιτικό και πρακτικό επίπεδο: «Σε νομοθετικό επίπεδο το γεγονός χρησιμοποιήθηκε για μια νέα ρύθμιση θεμάτων των αλλοδαπών. Σε πρακτικό επίπεδο ο θόρυβος αυτός ενίσχυσε τις μεγάλης έκτασης εκκαθαριστικές επιχειρήσεις της αστυνομίας σε ολόκληρη τη χώρα, στον δε πολιτικό κοσμο παρατηρήθηκε μια «σιωπηρή συμφωνία κυρίων» μεταξύ συμπολίτευσης και αντιπολίτευσης, από φόβο μήπως θιγεί δημόσια το θέμα της διάκρισης και της αστυνομικής αυθαιρεσίας σε βάρος των ξένων και κυρίως των Αλβανών».

Αναφορικά με τις επιπτώσεις αυτής της πραγματικότητας στην ελληνική κοινωνία, ο Β. Καρύδης παρατήρησε πως «σε λίγο ίσως γίνουμε μάρτυρες μιας κατάστασης όπου οι πληροφορίες για το έγκλημα θα παράγονται ουσιαστικά από τους μηχανισμούς ποινικής δικαιοσύνης και τις κοινωνικές προκαταλήψεις (...) Η ενεργοποίηση, δε, τέτοιων στερεοτύπων θα οδηγήσει την ελληνική κοινωνία στην ανοχή της αστυνομικής αυθαιρεσίας και της παραβίασης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Η εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης των Αλβανών θα επεκταθεί έτσι εύκολα σε ολόκληρη την ελληνική εργατική τάξη» (...). «Η περιθωριοποίηση (marginalisation) και η απομόνωση (isolation) που συντελείται με γοργούς ρυθμούς, θα οδηγήσει, πιθανόν, στη δημιουργία ενός οργανωμένου ghetto με δικές του αξίες και κανόνες, όπου θα κυριαρχεί το οργανωμένο έγκλημα»⁶².

3.5.3. Φυλακές

1. Το θέμα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στον ιδιαίτερο χώρο της φυλακής, έθιξε ο Chas Wilson. Επιχειρώντας μια σε βάθος ανάλυση των κειμένων που προστατεύουν τα δικαιώματα των εγκλειστών, όπως η «Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την Προστασία των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και Θεμελιωδών Ελευθεριών», η αναθεωρημένη και βελτιωμένη εκδοχή των «Στοιχειωδών Κανόνων για τη Μεταχείριση των Εγκλειστών» του Ο.Η.Ε.,

όπως αυτή υιοθετήθηκε από το Συμβούλιο της Ευρώπης και η Σύμβαση κατά των βασανιστηρίων, ο εισηγητής κατέληξε, πως το πλαίσιο που ρυθμίζει θέματα των εγκλείστων αντανάκλα μια κανονιστική αντίληψη η οποία ευνοεί περισσότερο τα συμφέροντα αυτών που ασχολούνται επαγγελματικά με τους εγκλείστους, παρά τις αδύναμες ομάδες (φυλακισμένους) που χρειάζονται την υποστήριξη⁶³.

Εξετάζοντας κανείς την αποτελεσματικότητα αυτών των μέτρων που έχουν θεσπισθεί για την προστασία των δικαιωμάτων των εγκλείστων, προσκρούει σε σημαντικές δυσκολίες. Οι νομικοί θεωρούν πως όταν μια διεθνής συμφωνία ή συνθήκη έχει υπογραφεί και κυρωθεί από έναν ικανό αριθμό κρατών, αυτό συνεπάγεται και την επιτυχία ή αποτελεσματικότητά της και ειδικότερα το βαθμό, στον οποίο ικανοποιούνται οι ανάγκες των φυλακισμένων ή προφυλακισμένων. Αν, πάλι, παρατηρήσουμε στην πράξη την εφαρμογή αυτών των κανόνων, θα διαπιστώσουμε πως αυτοί παραβιάζονται καθημερινά. Για παράδειγμα η Βρετανία κατέχει την πρώτη θέση στην παραβίαση της «Ευρωπαϊκής Σύμβασης» και προηγείται αισθητά των χωρών που την ακολουθούν (Ιταλία, Αυστρία, Βέλγιο, κ.λ.π.). Για την Ελλάδα δεν έχουν δοθεί στοιχεία⁶⁴.

Εκτός, όμως τούτου, μια κανονιστική θεώρηση του θέματος της προστασίας των δικαιωμάτων των εγκλείστων, αγνοεί το όλο θεσμικό πλαίσιο που δημιουργεί τους λόγους για καταγγελίες και οι οποίες στη συνέχεια μετατρέπονται σε προσφυγές στα διεθνή όργανα προστασίας. Και επιπλέον, δεν γνωρίζουμε ακόμη τι ακριβώς χρειάζεται από την πλευρά των υποκειμένων για να είναι μια τέτοια προσφυγή αποτελεσματική⁶⁵.

Μέχρι σήμερα, επεσήμανε ο εισηγητής, έχει δοθεί πολύ μικρή σημασία σε μια κοινωνιολογική θεώρηση του θέματος, κάτι που θα μπορούσε να αρχίσει με την ανάλυση σε ένα εμπειρικό-ερευνητικό πλαίσιο από μια κοινωνιολογική οπτική, η οποία θα βοηθούσε να συμπληρωθούν τα κενά και να ξεπεραστούν οι περιορισμοί της μέχρι τώρα προσέγγισης αυτού του θέματος. Η μελέτη αυτή θα μπορούσε να είναι συγχρόνως εμπειρική και συγκριτική. Εμπειρική με την έννοια της συλλογής στοιχείων και πληροφοριών απ' ευθείας από τα άμεσα ενδιαφερόμενα μέρη (εγκλείστους και διοίκηση της φυλακής) και συγκριτική με την έννοια της διερεύνησης του θέματος αυτού σε περισσότερες χώρες.

2. Το θέμα του σωφρονιστικού συστήματος έθιξε επίσης και η Χρ. Στρατηγοπούλου⁶⁶.

Κάνοντας μια σύντομη αναφορά η εισηγήτρια αυτή στα διάφορα συστήματα απονομής ποινικής δικαιοσύνης, εστίασε την προσοχή της και ανέλυσε το «πρότυπο πρόνοιας», που υιοθέτησαν τα σωφρονιστικά συστήματα της Δυτικής Ευρώπης και Αμερικής μετά τον Β' παγκόσμιο πόλεμο στα πλαίσια της βελτιωμένης φιλοσοφίας⁶⁷, ενώ ανέπτυξε ιδιαίτερα τους λόγους για τους οποίους το «αναμορφωτικό ιδεώδες» αποδείχθηκε αναποτελεσματικό. Βασικότερος λόγος φαίνεται πως ήταν η απουσία σύνδεσης όλων των αναμορφωτικών προγραμμάτων που εφαρμόστηκαν, με τη ζωή του κρατουμένου μετά την αποφυλάκισή του. Κι αυτό γιατί η

προσέγγιση των προβλημάτων των εγκλειστών ήταν τις περισσότερες φορές λαθεμένη. Αποτέλεσμα ήταν, η συμπεριφορά του κρατούμενου να μην παρουσιάζει καμία διαφορά μετά την αποφυλάκισή του⁶⁸.

Ένα άλλο αδύνατο σημείο του προτύπου πρόνοιας ήταν όπως φαίνεται η αντιμετώπιση του εγκλήματος ως ασθένειας, του δε εγκληματία ως ασθενούς, η προσωπικότητα του οποίου επιδεχόταν επεμβάσεις, αναμορφώσεις, βελτιώσεις. Αυτό συνετέλεσε στην αναίρεση στοιχειωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων των κρατουμένων και ήρθε σε αντίθεση με την αρχή της ελεύθερης βούλησης, συμβάλλοντας έτσι στη συρρίκνωση της προσωπικότητάς τους. Το γεγονός αυτό συνδυασμένο με την διαπίστωση πως η εγκληματικότητα, παρά την εκτεταμένη εφαρμογή του προγράμματος, όχι μόνο αυξανόταν, αλλά και ότι η διαφορά μεταξύ κρατουμένων, που σε προηγούμενο εγκλεισμό τους είχαν πάρει μέρος σε τέτοια «βελτιωτικά» προγράμματα και των υπολοίπων, ήταν ανύπαρκτη, οδήγησε σε αμφισβήτηση του «προτύπου πρόνοιας». Το βελτιωτικό ιδεώδες καταγέλληκε όχι μόνο ως αναποτελεσματικό, αλλά ακόμα και ως ανταποδοτικό και υποκριτικό⁶⁹.

3. Ο Νίκος Κουλούρης αναφέρθηκε στις εξεγέρσεις που σημειώθηκαν στις ελληνικές φυλακές το φθινόπωρο του 1990, τις αντιδράσεις της πολιτείας, αλλά και μέρους των ειδικών επιστημόνων, σε θέματα Εγκληματολογίας γενικότερα και φυλακής ειδικότερα. Οι αντιδράσεις έφεραν στο φως της δημοσιότητας για μια ακόμα φορά, το μεγάλο θέμα του μικρόκοσμου της φυλακής και τη λειτουργία (αποστολή) του σε μια οργανωμένη κοινωνία⁷⁰.

Οι πρώτες κυβερνητικές, πολιτικές και κοινωνικές αντιδράσεις ήταν η αμηχανία, αφού αυτή τη φορά δεν επαναλήφθηκαν από την πλευρά των κρατουμένων τα πολύ γνωστά και σε τελευταία ανάλυση «ευκολοδιαχειρίσιμα» αιτήματά τους για βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης στις φυλακές, όπως κάθε φορά συνέβαινε.

Παρά όμως τον μαχητικό χαρακτήρα, τον ενθουσιασμό και την έκταση που είχαν αυτές οι εξεγέρσεις (συμμετείχαν περισσότερες από τις μισές ελληνικές φυλακές) σημειώνεται μια –κατά τον εισηγητή– απρόσμενη μεταβολή στη στάση των κρατουμένων: έδειξαν πρόθυμοι (φυλακές Κορυδαλλού) να συζητήσουν μερικά από τα αιτήματά τους με τον Υπουργό Δικαιοσύνης και μάλιστα με όρους που, ουσιαστικά, είχαν προκαθορισθεί από τον Υπουργό, ενώ αρχικά αρνούνταν να υποβάλλουν συγκεκριμένα αιτήματα (φυλακές Αλικαρνασσού)⁷¹.

Επισημάνθηκε στο σημείο αυτό ο ρόλος του τύπου, ο οποίος τροφοδοτώντας την κοινή γνώμη με πληροφορίες, που πολύ λίγο ανταποκρινόταν στην πραγματικότητα και ακόμη λιγότερο στα αιτήματα των κρατουμένων, προσπάθησε να προσαρμόσει την υπόθεση σε ένα αποδεκτό πλαίσιο. Κατά ειρωνικό τρόπο –τόνισε ο εισηγητής– παρά το γεγονός ότι η ίδια η κυβερνητική επιτροπή αρνήθηκε να υιοθετήσει τις περισσότερες από τις προτάσεις, στην «τελική συμφωνία» οι κρατούμενοι του Κορυδαλλού δήλωσαν ικανοποιημένοι και ανέστειλαν τη διαμαρτυρία. Στην Αλικαρνασσό και την Πάτρα οι εξεγέρσεις σταμάτησαν με τη γνωστή μέ-

θοδο της βίαιης καταστολής⁷².

Η εξέλιξη αυτή τροφοδότησε, σύμφωνα με τον εισηγητή, μια συντηρητική επίθεση κατά του αγώνα των κρατουμένων που εκφράστηκε με την άποψη πως οι εγκληματίες πρέπει να εισπράτουν την ποινή που τους αρμόζει και δεν έχουν το δικαίωμα να διατυπώνουν αιτήματα και ακόμη περισσότερο να εξεγείρονται. Αυτό όμως που ήταν η έκπληξη δεν ήταν η εξέγερση αυτή καθεαυτή και η έκβασή της, αλλά το γεγονός πως τα όσα διαδραματίστηκαν, έγιναν αφορμή να εκφράσουν οι εγκληματολόγοι δημόσια τις θέσεις τους πάνω στο θέμα του σωφρονιστικού συστήματος. Οι θέσεις τους συνοψίζονται στη διατύπωση: «Ό,τι συμβαίνει στις φυλακές μας αφορά όλους, επειδή οι φυλακές είναι ο καθρέπτης όπου η ευρύτερη κοινωνία αντικρύζει δικαιωμένες και παγιωμένες τις ακραίες σχέσεις εξουσίας και ανελευθερίας που η ίδια παράγει και προβάλλει με τους κατασταλτικούς μηχανισμούς που διαθέτει»⁷³.

4. Την εμπειρία της από συζητήσεις με έγκλειστες γυναίκες στις γυναικείες φυλακές της Στοκχόλμης μετέφερε η Karen Leander, θίγοντας μια άλλη πτυχή της εγκληματικής δραστηριότητας της γυναίκας, πέρα από αυτές που έχουν αποτελέσει μέχρι σήμερα αντικείμενο της εγκληματολογικής θεωρίας και έρευνας.

Η πρώτη διαπίστωση της Leander από την εμπειρία αυτή, ήταν η έλλειψη σχέσεων αυτών των γυναικών με άλλες γυναίκες. Ο κόσμος τους ήταν τα παιδιά, οι σύζυγοι, οι αυθεντίες. Όχι μόνο η παιδική τους ηλικία, η εφηβεία ή η έγγαμη ζωή τους ήταν γεμάτη από την ανδρική παρουσία, χωρίς ουσιαστική (στενή) σχέση με ομάδες γυναικών, αλλά ακόμα και η εμπειρία τους με την απόκλιση (ναρκωτικά και εγκληματικότητα) ήταν συνδεδεμένη με άνδρες και όχι γυναίκες.

Σε όλες τις περιπτώσεις έλειπε η εμπειρία μιας στενής, φιλικής σχέσης με γυναίκες, στην οποία θα μπορούσαν να αφεθούν και να εμπιστευθούν απόλυτα προσωπικά τους θέματα⁷⁴.

Ένα ακόμη νέο και σημαντικό, κατά την εισηγήτρια, στοιχείο που διαπιστώθηκε κατά τη διάρκεια της έρευνας, ήταν η δειλή προσπάθεια από την πλευρά των εγκλειστών γυναικών για την αναπλήρωση του κενού των σχέσεων, δηλαδή το ξεκίνημα για δημιουργία ουσιαστικών σχέσεων με γυναίκες. Σ' αυτό βοηθάει όχι μόνον η καθημερινή επαφή, αλλά και η ηρεμία που γνωρίζει η γυναίκα στη φυλακή, καθώς και η ασφάλεια, ιδιαίτερα όταν ο εγκλεισμός της την απαλλάσσει από την κακοποίηση που γνωρίζει στα πλαίσια της οικογενειακής ζωής⁷⁵.

Κατά τα λοιπά, οι διαπιστώσεις της εισηγήτριας επιβεβαιώνουν τη βιβλιογραφία, σχετικά με τη θέση, πως οι γυναίκες στη φυλακή συναντούν ένα σύστημα που αναπαράγει την εξάρτησή τους, την απομόνωση και το ευάλωτο του χαρακτήρα τους, κάτι δηλαδή που χαρακτηρίζει τη ζωή των γυναικών και έξω απ' αυτήν.

3.ε. Η κριτική εγκληματολογία στο νέο ευρωπαϊκό πλαίσιο

Με ιδιαίτερο ενδιαφέρον αναμενόταν η συζήτηση στρογγυλού τραπεζιού για το χαρακτήρα και το μέλλον της Κριτικής Εγκληματολογίας (ένος επιστημονικού πεδίου που βρίσκεται πολύ κοντά στο χαρακτήρα και τους στόχους της Ευρωπαϊκής Ομάδας) στο νέο ευρωπαϊκό, αλλά και το παγκόσμιο πλαίσιο. Ονόματα όπως ο A. Baratta, ο L. Hulsman, J. Lee, I. Taylor, J. Young, D. Melossi κ.λ.π., θα συζητούσαν τις εξελίξεις γύρω από το πεδίο της Κριτικής Εγκληματολογίας, τις αντιφάσεις και την προοπτική της μπροστά στη νέα πραγματικότητα.

Παρά, όμως, την απουσία πολλών από τους προσκεκλημένους (A. Baratta, J. Young, L. Hulsman, S. Cohen, D. Melossi), η συζήτηση όχι μόνο εξελίχθηκε σε μια ενδιαφέρουσα αντιπαράθεση μεταξύ των συμμετεχόντων, αλλά έθεσε για άλλη μια φορά το θέμα του χαρακτήρα της Εγκληματολογίας, της αυτοτέλειάς της και της χειραφέτησής της από τις λοιπές επιστήμες και ειδικότερα την Κοινωνιολογία, καθώς και τη χρησιμότητά της και την προοπτική της στο νέο ευρωπαϊκό αλλά και παγκόσμιο σκηνικό.

1. Ο ίδιος ο τίτλος του θέματος (Critical Criminology in the New European Context) δημιούργησε τις πρώτες αντιδράσεις από την πλευρά του J. Lee (Middlesex Polytechnic), ο οποίος αρχίζοντας την ομιλία του αναρωτήθηκε, ποιό ήταν το «νέο» στο ευρωπαϊκό πλαίσιο. Πρόκειται στην ουσία, όπως είπε, για μια επιστροφή σε μερικά πολύ παλιά πράγματα: την κρίση του Κράτους Πρόνοιας, τη μακροχρόνια κρίση του καπιταλισμού, την εμφάνιση του εθνικισμού και παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, τα οποία ήταν για τον ομιλητή «πολύ παλιές ιστορίες», ο οποίος δε δέχτηκε πως ζούμε σε μια εκ βάθρων νέα περίοδο.

Σήμερα, μερικά από τα κλασσικά θέματα της δεκαετίας του '30 και ιδιαίτερα η σχέση μεταξύ φιλελεύθερης δημοκρατίας και αυταρχικού κράτους, αποτελούν βασικά θέματα συζήτησης. Και σ' αυτό το πλαίσιο θα πρέπει να κινηθεί και η Κριτική Εγκληματολογία τα επόμενα χρόνια, παρατήρησε ο J. Lee.

Στη συνέχεια ο ομιλητής έδωσε μερικά σλόγκανς, όπως είπε, γύρω από την Εγκληματολογία και το αντικείμενό της:

«— Το να παίρνει κανείς στα σοβαρά το έγκλημα σημαίνει πως παίρνει και τα δικαιώματα στα σοβαρά. Αν συμφωνούμε σ' αυτό, τότε συμφωνούμε σε έναν ορισμό του εγκλήματος ως παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

» Αυτό που η Κριτική Εγκληματολογία έχει να κάνει στα επόμενα χρόνια, είναι να μελετήσει την αύξηση του εγκλήματος σε όλα τα επίπεδα: μικρή εγκληματικότητα, διαπροσωπική και σεξουαλική βία, οικονομικά εγκλήματα και οργανωμένο έγκλημα και τις μεταξύ τους σχέσεις, τη σχέση των νέων με την αγορά ναρκωτικών και το διεθνές οργανωμένο έγκλημα, καθώς και τη σχέση μεταξύ οργανωμένου και νόμιμου εγκλήματος.

» – Πρέπει να γίνουμε περισσότερο ευαίσθητοι απέναντι στις νέες μορφές εγκλήματος, που αποτελούν και νέες μορφές βίας απέναντι στα κοινωνικά κινήματα και συνεπώς νέες μορφές παραβίασης ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

» Τα όρια της Εγκληματολογίας έχουν διευρυνθεί (μιλάμε για παράδειγμα για εγκλήματα κατά του περιβάλλοντος, ή ποινικοποίηση ορισμένων μορφών συμπεριφοράς στα πλαίσια του γάμου σε μερικές κοινωνίες). Πρέπει επίσης να γίνουμε περισσότερο ευαίσθητοι απέναντι στη σχέση μεταξύ αποκλίνουσας και κοινωνικά αποδεκτής συμπεριφοράς. Ένα τέτοιο θέμα μας έχει ήδη απασχολήσει, δηλαδή το ζήτημα της διαφοράς μεταξύ σεξουαλικής βίας και φυσιολογικής σεξουαλικής συμπεριφοράς στα πλαίσια του γάμου.

» – Ένα άλλο σημείο, στο οποίο θα πρέπει να εστιάσουμε την προσοχή μας, είναι η σχέση μεταξύ οργανωμένου εγκλήματος, εγκλήματος των οικονομικών ενώσεων και κρατικού εγκλήματος. Θα έχουμε ανοίξει ένα νέο κεφάλαιο στη μελέτη του οργανωμένου εγκλήματος, όταν το αντιμετωπίσουμε ως ένα στοιχείο άρρηκτα συνδεδεμένο με το έγκλημα λευκού περιλαιμίου (*white collar crime*) και τα εγκλήματα τα σχετικά με την επιχειρηματική δραστηριότητα. Η Ιταλική περίπτωση έχει εδώ να μας διδάξει πολλά. Έτσι τα ρευστά όρια μεταξύ εγκληματικού (παράνομου) και νόμιμου θα μπορούσε να είναι ένα θέμα της Κριτικής Εγκληματολογίας τα επόμενα χρόνια.

» – Το άλλο θέμα που πρέπει να απασχολήσει την Κριτική Εγκληματολογία είναι η σχέση μεταξύ φιλελεύθερης δημοκρατίας και αυταρχισμού. Όπως ξέρουμε, σύμφωνα με τις θέσεις αυτού που ονομάζεται «Εγκληματολογία της διοίκησης», δεν χρειάζεται να γνωρίζουμε τις αιτίες του εγκλήματος, αλλά το μόνο που χρειαζόμαστε είναι να γνωρίζουμε πως θα το προλάβουμε. Αυτή είναι μια προσφιλής ιδεολογία με πολύ κρατική γραφειοκρατία. Μέρος αυτής της λογικής συναντάμε στις προσπάθειες για την ανάπτυξη της ευρωπαϊκής αστυνομικής συνεργασίας. Η δράση αυτή της αστυνομίας –στο πλαίσιο της πρόληψης– και η σχέση μεταξύ ατομικών ελευθεριών και αυταρχισμού, είναι κάτι που πρέπει να απασχολήσει την Κριτική Εγκληματολογία. Ακόμα θα πρέπει να μας απασχολήσει η τάση ιδιωτικοποίησης των μηχανισμών απονομής δικαιοσύνης. Ιδιαίτερα η εξέλιξη της ιδιωτικοποίησης της αντεγκληματικής πολιτικής, η ιδεολογία του «προστάτευσε τον εαυτό σου στη δική σου περιοχή» κατά το «do it yourself»⁷⁶, οδηγεί στην αναγκαιότητα να μελετηθούν εκείνες οι κοινωνικές δομές, που οδηγούν σε παρόμοιους τύπους αντιμετώπισης του εγκλήματος».

2. Σύμφωνα με τον Ian Taylor (University of Salford, U.K.), το πλέον σημαντικό ερώτημα που προβάλλει σήμερα και που πρέπει να απασχολήσει την Εγκληματολογία, είναι η έκρηξη του παράλογου και ακατανόητου εγκλήματος, ως μια μορφή καθημερινής πραγματικότητας⁷⁷. Επίσης, η κλιμακούμενη διακίνηση ναρκωτικών, το πρόβλημα της κοινωνικής κατοικίας κ.λ.π. πρέπει να αποτελέσουν αντικείμενα μελέτης της Κριτικής Εγκληματολογίας. Ειδικότερα στο Manchester της Αγγλίας, σημείωσε ο I.

Taylor, παρατηρείται με μεγάλη κλίμακα η εμφάνιση νέων μορφών παθολογίας, τις οποίες η κοινωνία αυτή δεν είχε γνωρίσει προηγουμένως (βία στους δρόμους χωρίς φανερό λόγο, μορφές κακοποίησης στα πλαίσια της οικογένειας κ.λ.π.). Το ερώτημα που τίθεται εδώ είναι, αν είναι αρμόδια ή όχι η Κριτική Εγκληματολογία να απαντήσει στη δεκαετία του '90 σ' αυτή την παθολογία (make some evil response). Να απαντήσει στα ερωτήματα που οι άνθρωποι θέτουν καθημερινά σχετικά με το τι έχει συμβεί στην κοινωνία μας, στις πόλεις μας.

«Οι απολαύσεις της "ελεύθερης αγοράς", η δύναμη της καταναλωτικής κοινωνίας, οι νέες κουλτούρες των νέων, φαινόμενα που συνυπάρχουν με οικολογικά προβλήματα και προβλήματα των φύλων και που δεν έχουν τίποτε το κοινό με θέματα εργασιακά (...), οι συνέπειες που η ελεύθερη αγορά είχε στην κοινωνική ανισότητα, στη συρρίκνωση της οικογένειας, στην κοινωνική πρόνοια, στην καλλιέργεια μιας μορφής κοινωνικού δαρβινισμού μεταξύ των υποκειμένων –αναφορικά με την εργασία και την καριέρα–, στη συρρίκνωση της γειτονιάς, στην απομόνωση, την αλλοτρίωση και τον ατομικισμό», όλα αυτά είναι θέματα που, σύμφωνα με τον ομιλητή, μπορεί να τα εξετάσει κανείς από μια εγκληματολογική οπτική. Αυτό σημαίνει, κατά κύριο λόγο, κριτική σ' αυτό που η ελεύθερη αγορά επέφερε στην κοινωνική ζωή. Σημαίνει να κατανοήσει κανείς την ελκυστικότητα, το κάλεσμα και τις συνέπειες του τρόπου ζωής της «ελεύθερης αγοράς», ιδιαίτερα στη ζωή της νέας γενιάς. Θα πρόκειται στην προκειμένη περίπτωση γι' αυτό, που ο ίδιος ο Taylor, αποκαλεί «Κριτική Κοινωνιολογία και Κριτική Εγκληματολογία κοινωνικής και δημόσιας μέριμνας».

3. Ο εγκληματολογικός λόγος, παρατήρησε ο M. Pavarini (Universita di Bologna), είναι μια κατασκευή που χαρακτηρίζεται από την απουσία του ορθού λόγου. Είναι ένα ψεύδος για την εγκληματική συμπεριφορά, στο οποίο ανέτρεξε το ποινικό σύστημα του 19ου και 20ου αιώνα προκειμένου να αποδώσει φυσικό νόημα και σημασία στην τιμωρία. Θεωρώ, συνέχισε ο ομιλητής, πως τα τελευταία 20 χρόνια συνεχίζουμε να δομούμε τον εγκληματολογικό λόγο σε φανερά εγκληματολογικά ψεύδη.

Η αναγνώριση του τεχνητού χαρακτήρα του εγκληματολογικού λόγου, δεν μπορεί να περιοριστεί σε μια απλή κριτική του σωφρονιστικού συστήματος. Χρειαζόμαστε ενός άλλου είδους προσέγγιση, ενός άλλου είδους θεώρηση. Για το σκοπό αυτό θα μπορούσαμε να ανατρέξουμε στην Πολιτική Φιλοσοφία και τη Φιλοσοφία του Δικαίου, που έχουν αναπτύξει ένα περισσότερο κριτικό λόγο από την ίδια την Κριτική Εγκληματολογία.

Γνωρίζουμε, συνέχισε ο ομιλητής, πως η Εγκληματολογία μέχρι τώρα έχει χρησιμοποιήσει θεωρήσεις άλλων επιστημών όπως η Κοινωνιολογία, η Ψυχολογία και η Ανθρωπολογία. Αλλά, στον τρόπο προσέγγισης των διαφόρων θεμάτων ο εγκληματολόγος υιοθέτησε, είτε μια συντηρητική, είτε μια προοδευτική θεώρηση αυτών των θεμάτων.

Στη συνέχεια, ο Pavarini αναρωτήθηκε, μήπως υπάρχουν μερικά θέματα που θα μπορούσαν να προσεγγισθούν με άλλο τρόπο, όπως είναι

για παράδειγμα, το θέμα της βίας ενάντια στη γυναίκα και το οργανωμένο έγκλημα.

Η Εγκληματολογία δεν μπορεί πλέον, με τη γνώση που διαθέτει, να ερμηνεύσει το οργανωμένο έγκλημα. Στην περίπτωση του οργανωμένου εγκλήματος δεν πρόκειται για μια πτυχή της εγκληματικότητας, όπως αυτή αντιμετωπίστηκε από την Εγκληματολογία. Αντίθετα πρέπει να το θεωρήσουμε συνδεδεμένο με ένα πλέγμα παράνομων δραστηριοτήτων σε μια συμβίωση με τη νόμιμη οικονομική δραστηριότητα. Για τη μελέτη τέτοιων θεμάτων, κατέληξε ο Pavarini, χρειαζόμαστε μια εντελώς διαφορετική θεωρητική προσέγγιση. Αυτή η διαφορετική προσέγγιση θα μας κάνει να νιώσουμε αποπροσανατολισμένοι. Κάτι τέτοιο εμπεριέχει τον κίνδυνο να χάσουμε τους συνδετικούς κρίκους μεταξύ των διαφόρων εννοιών της Εγκληματολογίας.

4. Την αντίρρησή του για τις θέσεις ότι, η Κριτική Εγκληματολογία διέρχεται κρίση, διατύπωσε ο P. Marconi (Universita di Roma).

Όταν μιλάμε για κρίση στην Κριτική Εγκληματολογία, είπε, πρέπει να είμαστε σε θέση να προσδιορίσουμε εκείνο το τμήμα της, που δεν είναι πλέον σε θέση να μας εξηγήσει τι πράγματι συμβαίνει, δηλαδή να μας εξηγήσει τη μορφή της σημερινής κοινωνίας.

Το τεχνοκρατικό τμήμα της Κριτικής Εγκληματολογίας βρίσκεται σε κρίση. Η Κριτική Εγκληματολογία εμπεριέχει δηλαδή τεχνοκρατικές πλάνες, αφού απολυτοποίησε τις ερμηνείες για τις αιτίες του κακού και τα μέτρα που έπρεπε να παρθούν για την καταπολέμησή του. Αυτή η πτυχή της Κριτικής Εγκληματολογίας βρίσκεται πράγματι σε κρίση. Και αυτό είναι αναμφισβήτητο.

Υπάρχει όμως και μια άλλη πλευρά της, παρατήρησε ο Marconi, που πρέπει να αναλύσουμε και η οποία βρίσκεται σε άμεση σχέση με τα γεγονότα, των οποίων σήμερα είμαστε αυτόπτες μάρτυρες. Το μεγαλείο της Κριτικής Εγκληματολογίας έγκειται στο γεγονός ότι βρίσκεται στον αντίποδα της μαρξιστικής θεωρίας για τις συγκρούσεις. Κατά τους μαρξιστές η θεμελιώδης σύγκρουση των σημερινών κοινωνιών είναι εκείνη μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας. Σ' αυτήν τη θεωρία, η σύγκρουση μεταφράζεται ως σύγκρουση μεταξύ ταυτοτήτων (identities).

Τα νέα καθήκοντα της Κριτικής Εγκληματολογίας, είναι, σύμφωνα με τον Marconi, η εξέταση της δυνατότητας να προσφέρει τις υπηρεσίες της στην κοινότητα, στην προσπάθεια να απαντήσει, κατά πόσο είναι δυνατόν να βρεθούν τρόποι συνύπαρξης μεταξύ των ανθρώπων με διαφορετικές ταυτότητες. Σε μερικές περιπτώσεις φαίνεται αδύνατο να βρεθεί μια λύση σε τέτοιες συγκρούσεις ταυτοτήτων όπως είναι π.χ. οι συγκρούσεις στην πρώην Γιουγκοσλαβία.

Αν τώρα από αυτό το μακροεπίπεδο, μετακινηθούμε στο μικροεπίπεδο της Κριτικής Εγκληματολογίας, θα παρατηρήσουμε πως τέτοιες προσπάθειες έχουν ήδη σημειωθεί στο κεφάλαιο των διαφορών μεταξύ των φύλων και αφορούν το πρόβλημα της συνύπαρξης μεταξύ διαφορετικών χαρακτηριστικών.

Πρέπει να αναζητήσουμε έναν τρόπο, κατέληξε ο Marconi, που θα κα-

ταστήσει δυνατή τη συνύπαρξη μεταξύ διαφορετικών εθνοτήτων. Το βασικό μας έργο είναι είναι συμβάλουμε σε μια συμφωνία για συνύπαρξη μεταξύ ανθρώπων διαφορετικής φύσης και χαρακτηριστικών.

5. Για τη δική του εμπειρία με την Κριτική Εγκληματολογία, τον αρχικό ενθουσιασμό του και την απογοήτευση που διαδέχθηκε αυτό τον ενθουσιασμό, μίλησε ο Eligio Resta (Universita di Bari).

«Νομίζω πως πρέπει να τελειώνουμε με την Εγκληματολογία», είπε. «Ήταν ένα πολύ καλό ιστορικό μοντέλο σκέψης, αλλά δεν είναι πλέον χρήσιμο σήμερα. Όχι γιατί, όπως είπε ο Massimo Pavarini, έχουν προβάλει νέες μορφές σκέψης. Φυσικά, είναι αλήθεια ότι η Πολιτική Φιλοσοφία και η Φιλοσοφία του Δικαίου έχουν γίνει περισσότερο κριτικές από την Κριτική Εγκληματολογία. Κι αυτό συμβαίνει γιατί πολιτικοί φιλόσοφοι και φιλόσοφοι του δικαίου είναι, ίσως, περισσότερο σαφείς. Το ερώτημα που τίθεται αυτή τη στιγμή είναι ποιά πρέπει να είναι το αντικείμενο μελέτης της Κριτικής Εγκληματολογίας. Ίσως μια πιθανή απάντηση εμπεριέχεται σ' αυτό που πρότεινε ο Marconi».

Για τον E. Resta, το πρόβλημα βρίσκεται στην έννοια της σύγκρουσης. Το βασικό αντικείμενο της Κριτικής Εγκληματολογίας, η σύγκρουση, δεν υπάρχει πλέον. Το γεγονός ότι υπάρχουν κάποιες μεμονωμένες συγκρούσεις, δεν σημαίνει πως μπορούμε να μιλάμε για σύγκρουση. «Το κράτος, στο οποίο αναφέρονταν η Κριτική Εγκληματολογία, ήταν ένα κράτος, ένας χώρος δηλαδή για όλα τα υποκείμενα. Ήταν στην ουσία το αντίθετο από εκείνο το μοντέλο όπου ο καθένας είναι σημαντικός γιατί κανένας δεν είναι πραγματικά σημαντικός, ο καθένας έχει το δικαίωμα του λόγου γιατί κανένας ο λόγος δεν είναι σημαντικός – έχω εδώ υπόψη μου τις γυναίκες. Κι αυτό, γιατί πιστεύω», συνέχισε ο E. Resta, «πως αυτό που κάνει το σύγχρονο κράτος είναι, πως δίνει στον καθένα φωνή, αλλά συγχρόνως τον καθιστά εντελώς βουβό. Αυτή είναι η ερώτηση-κλειδί στις συγκρούσεις, αυτό είναι και το επικίνδυνο στοιχείο. Υπάρχουν συγκρούσεις, αλλά είναι εντελώς άχρηστες. Το αφηρημένο κράτος και το αφηρημένο δικαίωμα, είναι ο χώρος μέσα στον οποίο το κάθε τι εξαφανίζεται μέσα σε ένα λεπτό. Το κάθε τι αποκτά φωνή γιατί η φωνή του δεν μετράει, δεν ασκεί καμία επιρροή».

6. Ο V. Ruggiero (Middlesex Polytechnic, U.K.) όρισε την εγκληματολογική γνώση ως επικαλύψεις, δάνεια, ληστείες και πειρατείες γνώσεων (robberies and hijacking), τις οποίες η Εγκληματολογία ανασκεύασε σε κόστος άλλων επιστημών και ιδιαίτερα της Κοινωνιολογίας.

Πριν λίγα χρόνια στην Ιταλία, συνέχισε ο Ruggiero, μερικοί εγκληματολόγοι όριζαν την Εγκληματολογία ως την αναζήτηση του αντικειμένου μελέτης της Εγκληματολογίας. Και ίσως είναι αυτή η αμφισβήτηση που αναγκάζει την Εγκληματολογία να διευρύνεται διαρκώς. Πρόκειται όμως για μια διεύρυνση που είναι συγχρόνως και συρρίκνωση, διαπίστωσε ο ομιλητής: αφού η Εγκληματολογία ασχολήθηκε με πράξεις που ορίζονται ως εγκλήματα από το σύστημα ποινικής δικαιοσύνης, επεκτάθηκε και πέραν αυτού και ασχολήθηκε με θέματα, όπως τα θύματα εγκληματικών ενεργιών. Σήμερα η Εγκληματολογία είναι αναγκασμένη με την έννοια

του ότι αυτοδεσμεύεται (commits itself) να ασχοληθεί σχεδόν με τα πάντα, όπως ατομικά προβλήματα, νεότητα, εφηβεία, γηρατειά, υπαρξιακές κρίσεις κ.λ.π. Ακόμα και ο τίτλος του πολύ γνωστού περιοδικού «Contemporary Crisis» φανερώνει, κατά τον Ruggiero, ακριβώς αυτή τη λογική της διεύρυνσης. Contemporary Crisis σημαίνει πως οι εγκληματολόγοι είναι αρμόδιοι να διευθετήσουν κάθε είδους κρίση στον κόσμο. Αυτό όμως που στην πραγματικότητα κάνουν είναι να προσφέρουν διάφορα εγκληματολογικά προγράμματα, όπως πρόληψη, παρέμβαση, επανένταξη κ.λ.π., χωρίς καν να γνωρίζουν, πώς αυτά τα προγράμματα λειτουργούν στην πράξη. Σε τέτοιες περιπτώσεις, αυτό που συμβαίνει είναι πως με μια μπακαλίστικη λογική πουλούν ό,τι δεν χρειάζεται. Το αποτέλεσμα είναι να χάνεται ο επαγγελματισμός και να αυξάνεται η αποσπασματική θεώρηση και προσέγγιση των θεμάτων.

Αν η Εγκληματολογία θέλει να συμμετέχει στην παραγωγή νοήματος για τον κόσμο, τόνισε ο Ruggiero, θα πρέπει να γίνει αυτόφωτη (self-reflective). Θα πρέπει να καταστεί ένα είδος αυτοθεραπείας για τους εγκληματολόγους. Θα πρέπει δηλαδή οι εγκληματολόγοι να καταλάβουν καλύτερα πώς συγκροτήθηκε η εγκληματολογική γνώση και από πού προέρχεται. Η Εγκληματολογία δεν μπορεί πλέον σήμερα να ερμηνεύσει πολλά φαινόμενα, όπως για παράδειγμα το οργανωμένο έγκλημα, ειδικότερα στην Ιταλία. Για το σκοπό αυτό χρειάζονται γνώσεις από τις Οικονομικές Επιστήμες, γνώση των κειμένων των κλασικών για τη συσσώρευση Κεφαλαίου (και αν δεν είναι πλέον της μόδας ο Marx, ας διαβάσουμε Ricardo, J.S. Mill κ.ά.).

Και ο ομιλητής, κατέληξε: «Ας μην παίρνουμε την Εγκληματολογία στα σοβαρά».

4. Το ψήφισμα⁷⁸

Όπως κάθε χρόνο, έτσι και φέτος η συνάντηση της Ευρωπαϊκής Ομάδας έκλεισε με ένα ψήφισμα που εγκρίθηκε από τους συνέδρους και αναφέρεται στην κατάσταση στα Βαλκάνια και ειδικότερα στην πρώην Γιουγκοσλαβία:

«Τα πολιτικά μέσα που διαθέτουμε δεν στάθηκαν ως τώρα ικανά να εμποδίσουν ένα αιματοκύλισμα στο έδαφος του "κοινού ευρωπαϊκού σπιτιού". Χρειάζεται να υπερβούμε τον δισταγμό που συντελεί ώστε να φαντάζει η φρίκη που διαδραματίζεται στην πρώην Γιουγκοσλαβία ανεξέλεγκτη και να δεσμευθούμε να μεταφράσουμε το σκεπτικισμό και τον αποτροπισσμό μας σε συγκεκριμένες προτάσεις και αποφάσεις που θα ανακόψουν αυτή την διαδικασία γενοκτονίας».

Στα επόμενα χρόνια οι Ιστορικοί θα θάλουν επί μακρόν σε δοκιμασία τις ικανότητές τους, στην προσπάθειά τους να ερμηνεύσουν τα αίτια της Γιουγκοσλαβικής σύγκρουσης, καθώς και τις πολιτικές και οικονομικές συνιστώσες της. Όποιες όμως και αν είναι οι αιτίες, ένα φαίνεται να είναι βέβαιο: Η επιθυμία για «εθνική καθαρότητα» έδωσε ήδη τους καρπούς της.

Η Ευρωπαϊκή Ομάδα για τη μελέτη της απόκλισης και του κοινωνικού ελέγχου στο 20ο της συνέδριο (Πάντοβα 3-6 Σεπτεμβρίου 1992) ζητά για τους λόγους αυτούς:

– Από το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, την προώθηση κάθε πολιτικού μέτρου, που θα ήταν ικανό να συμβάλλει στον τερματισμό του πολέμου, καθώς και στην προσασία των μειονοτήτων και των λαών που έχουν εμπλακεί στη σύγκρουση αυτή.

– Από τις εθνικές κυβερνήσεις, την υποδοχή ενός ορισμένου αριθμού προσφύγων, συμβάλλοντας έτσι σε μια ουσιαστική υποστήριξη όσων διέφυγαν από τις περιοχές του πολέμου και ανακουφίζοντας ταυτόχρονα τις δημοκρατίες της Σλοβενίας και της Κροατίας από ένα δυσβάσταχτο υλικό φορτίο.

Σημειώσεις

1. European Group for the study of deviance and social control.

2. Η πλέον σύνηθης διάκριση μεταξύ των διαφόρων τάσεων της Εγκληματολογίας είναι εκείνη που γίνεται μεταξύ «κλασικής» και «παραδοσιακής» ή «παλαιάς» και «σύγχρονης» ή «νέας», «κριτικής» ή ριζοσπαστικής Εγκληματολογίας (Opp, K.-D., «Die "alte" und die "neue" Kriminalsoziologie. Eine kritische Analyse einiger Thesen des labeling approach», στο: *Kriminologisches Journal*, 4/1972, σελ. 32-52. Kaiser G., «"alte" und "neue" Kriminologie: Alternative oder Synthese?», *The Hokkaicatnen Law Journal*, XVIII/1979, σελ. 212-261. Bohm R., «Radical Criminology», στο: *Criminology*, 19/1982, σελ. 565-589. Taylor I., Walton P., Young J., *The New Criminology. For a Social Theory of Deviance*, London 1974, και των ίδιων: *Critical Criminology*, London, 1975. Σπινέλλη Κ., *Εγκληματολογία* (πανεπιστημιακές παραδόσεις), εκδ. Σάκκουλα, 1985).

Με τους όρους «παραδοσιακή» ή «κλασική» κ.λ.π. Εγκληματολογία, αποδίδεται το τμήμα εκείνο της εγκληματολογικής γνώσης, που αποτελεί κληρονομιά του θετικισμού του 19ου αιώνα και ειδικότερα της Ιταλικής θετικιστικής σχολής και που ασχολείται με την εξήγηση του εγκλήματος. Αφετηρία, θέβαια, στην αναζήτηση των αιτιών του εγκληματικού φαινομένου, είναι η αντίληψη πως ο εγκληματίας διαφέρει από έναν μη εγκληματία (για άλλους η διαφορά αυτή εντοπίζεται στην προσωπικότητα και για άλλους στους όρους του κοινωνικού περιβάλλοντος), η δε εξήγηση για την εγκληματική του πράξη πρέπει να αναζητηθεί ακριβώς σ' αυτή τη διαφορά.

Λιγότερο σαφή είναι τα πράγματα με τη «νέα» εγκληματολογία. Συνοπτικά θα μπορούσε να πει κανείς πως αποτελεί εκείνο το τμήμα της εγκληματολογικής γνώσης που δεν είναι «παραδοσιακή» Εγκληματολογία και αποτελεί μια εναλλακτική πρόταση στις ντετερμινιστικές αντιλήψεις της. Μια πρόταση που κατ' αρχήν θα καταρρίψει τη βασική θέση της «παραδοσιακής» Εγκληματολογίας ότι η ιδιότητα «εγκληματίας» είναι στοιχείο εγγενές της προσωπικότητας του δράστη. Στα πλαίσια του νέου αυτού εγκληματολογικού παραδείγματος μπορούν να γίνουν περαιτέρω διακρίσεις. Έτσι θα πρέπει κανείς να διακρίνει μεταξύ της «Εγκληματολογίας της Κοινωνικής Αντίδρασης» και της «Κριτικής Εγκληματολογίας».

Στην πρώτη περίπτωση δεν ενδιαφέρει η πράξη ούτε η προσωπικότητα αυτού που εγκληματεί, αλλά η επίσημη αντίδραση της κοινωνίας απέναντι σ' αυτή την πράξη. Κι αυτό γιατί η πράξη παραμένει χωρίς σημασία και επίπτωση γι' αυτόν που τη διαπράττει, αν αυτή δεν ενεργοποιήσει τον επίσημο κοινωνικό έλεγχο (δεν αποκαλυφθεί και δεν τιμωρηθεί). Επομένως, εγκληματίας είναι αυτός που ορίζεται ως τέτοιος από τον

επίσημο κοινωνικό έλεγχο (συλλαμβάνεται από την αστυνομία, καταδικάζεται, καταγράφεται στις επίσημες στατιστικές).

Η άλλη τάση της «νέας» εγκληματολογίας είναι η «κριτική» ή «ριζοσπαστική» ή «νεομαρξιστική», η οποία αποτελεί προσπάθεια ενσωμάτωσης στοιχείων του μαρξισμού στον ιντεραξιοισμό. Σε αντίθεση όμως με το μαρξιστικό μοντέλο σύγκρουσης που εντοπίζει τις συγκρούσεις στην αντίθεση κεφαλαίου και εργασίας, η Κριτική Εγκληματολογία καθιερώνει ένα νέο συγκρουσιακό μοντέλο διαφοροποιημένο από το μαρξιστικό, αφού οι συγκρούσεις πλέον γίνονται αντιληπτές ως συγκρούσεις ενδιαφερόντων, συμφερόντων και ατομικοτήτων (identities). Και στα δύο μοντέλα (ιντεραξιοιστικό και μαρξιστικό), οι Γερμανοί κριτικοί εγκληματολόγοι επικρίνουν την περιορισμένη δυνατότητα ερμηνείας του εγκληματικού φαινομένου και τη μειωμένη σημασία τους στην πράξη (βλ. πρακτικά συμποσίου Bielefeld του Arbeitskreis Junger Kriminologen στο: *Kriminologisches Journal*, 1/1972).

Ένας από τους πρωτεργάτες της Ευρωπαϊκής Ομάδας και μέλος του «Arbeitskreis Junger Kriminologen», που εκπροσωπεί την Κριτική Εγκληματολογία στη Γερμανία, ο Karl Schumann, παρατηρούσε σχετικά: «Σημαντικό είναι, ωστόσο, πως η θεωρία της κοινωνικής αντίδρασης (social reaction approach) και η μαρξιστική Εγκληματολογία μπορούν να συνεισφέρουν ουσιαστικά στην καθιέρωση της Κριτικής Εγκληματολογίας και να ενσωματωθούν με επιτυχία σε ένα τέτοιο συγκρουσιακό μοντέλο» (Schumann K.-F., «Gegenstand und Erkenntnisinteressen einer konflikttheoretischen Kriminologie», στο: *Arbeitskreis Junger Kriminologen: Kritische Kriminologie*, München 1974, σελ. 69-84, 70).

3. Ήταν η έκφραση που χρησιμοποίησε ο καθηγητής Πολιτικών Επιστημών στο Πανεπιστήμιο της Padova, Antonio Papisca, στην εισήγησή του στο συνέδριο της Ε.Ο. (Padova, 3-6 Σεπτεμβρίου 1992) με θέμα: «Democracy and Human Rights in the Age of Interdependence».

4. Βασική πηγή πληροφοριών για την παρουσίαση της Ε.Ο. αποτέλεσε η εργασία του Rene van Swaaningen με τίτλο «The European Group for the Study of Deviance and Social Control, Inspirations and Aspirations of a Critical Criminology», στο: *Bulletin of the E.G.S.D.S.C.*, no. 3, σελ. 34-45.

Πρόκειται για κείμενο στο οποίο –πριν τη δημοσίευσή του– έκαναν τις παρατηρήσεις τους οι ιδρυτές της Ε.Ο. Stanley Cohen, Herman Bianchi και Karl Schumann. Βλέπε επίσης σχόλιο της Karen Leander για την πορεία της European Group, στο: *Bulletin of the E.G.S.D.S.C.*, no. 1/1989, p.p. 1-4.

5. Bianchi H., *Basismodellen in de Kriminologie. Deventer: Van Loghum Slaterus 1990*, από Rene v. Swaaningen, όπ.παρ., σελ. 36.

6. Σχετικό σχόλιο στο: Reiner Kaulitzki, «Verhaeltnis zu sozialen Bewegungen», στο *Kriminologisches Journal*, no, 3/1984, σελ. 232-236.

7. Δεν μπορεί στα περιορισμένα πλαίσια αυτής της εργασίας να γίνει αναφορά σε όλες τις εισηγήσεις που παρουσιάστηκαν. Το υλικό που χρησιμοποιήθηκε αποτελούν χειρόγραφοι σημειώσεις, γραπτές εισηγήσεις, καθώς και μαγνητοφωνημένες συζητήσεις. Δεν τηρήθηκε, επίσης, με ακρίβεια η σειρά παρουσίασης των θεμάτων, αλλά έγινε προσπάθεια οι εισηγήσεις να παρουσιασθούν ταξινομημένες σε θεματικές ενότητες.

8. Maura de Bernart (Universita di Bologna), «Paradoxial Aspects of Human Rights». Εισήγηση στο συνέδριο της Ε.Ο., Padova, 3-6/9/92.

9. Στο ίδιο.

10. Στο ίδιο.

11. A. Papisca, όπ.παρ.

12. Μάνεσης Α., «Η κρίση των θεσμών της φιλελεύθερης δημοκρατίας και το σύγχρονο Σύνταγμα», στο: *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 8/1980, σελ. 20-35.

13. A. Papisca, όπ.παρ.

14. Στο ίδιο.
15. Στο ίδιο.
16. Rene van Swanningen (Erasmus University Rotterdam): «Human Rights as Contra-Factiveness». Εισήγηση στο συνέδριο της Ε.Ο., Padova, 3-6/9/92.
17. Στο ίδιο.
18. Στο ίδιο.
19. Judy Fudge (York University), «The Politics of Rights: A politics with little class». Εισήγηση στο 20ο συνέδριο της Ε.Ο., Padova, 3-6/9/92.
20. Στο ίδιο.
21. Στο ίδιο.
22. Οι θέσεις της εισηγήτριας προκάλεσαν την αντίδραση του I. Taylor, ο οποίος επικαλούμενος την εμπειρία του από την παραμονή του στον Καναδά, ισχυρίστηκε πως ο Καναδάς είναι από τις λίγες χώρες, στις οποίες τα ανθρώπινα δικαιώματα γίνονται σε τέτοιο βαθμό σεβαστά.
23. Judy Fudge, όπ.παρ.
24. Ole Krarup (University of Copenhagen), *The Democratic «No» and its Meaning*, Εισαγωγή στο 20ο συνέδριο της Ε.Ο., Padova, 3-6/9/92.
25. Περισσότερα για τις διάφορες επιτροπές και ομάδες σχετικά με τη διεθνή αστυνομική συνεργασία, θλ. European Parliament-committee on Civil Liberties and Internal Affairs (Doc-EN/DT/205684), Working Document on Police Cooperation, Raporteur: L. v. Outrive.
26. Lode Van Outrive (University of Leuven, Member of the European Parliament), *Legislation and Decision-Making in Europe*. International police cooperation and human rights, Εισήγηση στο 20ο συνέδριο της Ε.Ο., Padova, 3-6/9/92.
27. Στο ίδιο.
28. Στο ίδιο.
29. Στο ίδιο.
30. Massimo Pastore (University of Turin), «Boundary» Conflicts Around and Inside the European Community. Εισήγηση στο 20ο συνέδριο της Ε.Ο., Padova, 3-6/9/92.
31. Η συμφωνία του Schengen υπογράφηκε το 1985 μεταξύ Γαλλίας, Γερμανίας, Βελγίου, Ολλανδίας και Λουξεμβούργου. Ένας από τους βασικούς της στόχους είναι η κατάργηση του ελέγχου στη διακίνηση εμπορευμάτων, υπηρεσιών και προσώπων μεταξύ των χωρών αυτών. Τον Ιούνιο του 1992 υπογράφηκε μια συμπληρωματική συμφωνία από τις πέντε προαναφερθείσες χώρες. Η Ιταλία, Ισπανία και Πορτογαλία υπέγραψαν συμφωνία με την οποία αποδέχονται και τις δύο συμφωνίες του Schengen. Η Ελλάδα συμμετέχει ως παρατηρητής.
32. M. Pastore, όπ.παρ.
33. Στο ίδιο.
34. Στο ίδιο.
35. Στο ίδιο.
36. Το κενό της απουσίας του συμπλήρωσε ο D. Melossi με εισήγηση που έστειλε στο συνέδριο. Βλ., Dario Melossi (University of California), «Weak Leviathan and Strong Democracy, or of two Styles of Social Control», Paper prepared for a Special Edition of the *International Journal of Contemporary Sociology*.
37. Στο ίδιο.
38. G.H. Mead, «Mind, Self and Society, University of Chicago, Chicago 1934» και «The Genesis of the Self and Social Control» (1925), στο: G.H. Mead, *Selected Writings*, Bobbs-Merrill, Indianapolis 1964, σελ. 267-293.
39. Melossi D., όπ.παρ.
40. Στο ίδιο.
41. Nicola Yeates, *Appeals to Citizenship in the Unification of Europe: The political and social context of the EC's third programme to combat poverty*.

42. Committee on Economic and Monetary Affairs and Industrial Policy, 9/10/88:22-23, στο: N. Yeates, όπ.παρ.

43. Θα πρέπει εδώ να διευκρινισθεί πως «αποκλεισμός» δεν είναι συνώνυμο της φτώχειας. Ένα άτομο που είναι αποκλεισμένο από κοινωνικές και οικονομικές λειτουργίες και θεσμούς μιας κοινωνίας δεν έχει περιέλθει αυτόματα και σε κατάσταση φτώχειας, όπως επίσης και ένα άτομο που ζει στη φτώχεια δεν σημαίνει οπωσδήποτε πως είναι αποκλεισμένο από τους θεσμούς παρότι υπάρχει στενή σχέση μεταξύ των δύο καταστάσεων. Φτώχεια και αποκλεισμός θεωρητικά είναι διαφορετικές καταστάσεις. Η φτώχεια έχει την έννοια της κατανομής, ενώ οι έννοιες αποκλεισμός, περιθωριοποίηση και ενσωμάτωση, αναφέρονται στη φύση της σχέσης μεταξύ υποκειμένου και κοινωνίας. Δηλαδή ο αποκλεισμός είναι μια δυναμική διαδικασία που δείχνει μια ενεργή απώθηση ομάδων στην περιφέρεια της κοινωνίας, ενώ η περιθωριοποίηση υποδηλώνει οριοθέτηση στις πορυφές ή έξω από την «ομαλή» κοινωνική λειτουργία. Βλ. N. Yeates, όπ.παρ.

44. Europe Against Poverty, Abou Sada, G.A. & R. Lille, p. 13, στο: N. Yeates, όπ.παρ.

45. Edwards A., «Regulation and Repression: the study of social control», Allen and Unwin, London 1988, σελ. 206, στο: N. Yeates, όπ.παρ.

46. Directory of the Projects, A. & R. Lille, September 1991.

47. Η έννοια της «νέας φτώχειας» γίνεται κατανοητή ως μια ποιοτικά νέα μορφή φτώχειας που χαρακτηρίζει «νέες» ομάδες ατόμων, οι οποίες ως συνέπεια δημογραφικών, κοινωνικών και οικονομικών εξελίξεων, εξασφαλίζουν με δυσκολία το ελάχιστο όριο πόρων για την επιβίωσή τους. Στην Ευρώπη αυτή τη στιγμή υπολογίζονται οι ομάδες αυτές σε 50 εκατ. άτομα. Βλ. N. Yeates, όπ.παρ.

Σχετικά με το θέμα αυτό βλέπε επίσης: *Koelner Zeitschrift fuer Soziologie und Sozialpsychologie*, Sonderheft 32/1992: «Armut im modernen Wohlfahrtsstaat».

48. Leopoldina di Fortunati: «Women as a "Minority"». Εισήγηση στο συνέδριο της E.O., Padova, 3-6/9/92.

49. Στο ίδιο.

50. Ria McGee (Staffordshire University), «What Rights? Dangerous women, child custody and the sword of Damocles». Εισήγηση στο συνέδριο της E.O., Padova, 3-6/9/92.

51. Στο ίδιο.

52. Στο ίδιο.

53. Στο ίδιο.

54. James Shields, «Human Rights, Immigration and Citizenship in France». Εισήγηση στο συνέδριο της E.O., Padova, 3-6/9/92.

55. Στο ίδιο.

56. Στο ίδιο.

57. Markus Scholter, Hans-Joerge Trenz (University of Saarland, Germany), «Political Refugees and Human Rights: The social construction of the «Abuse of Asylum» in Federal Germany considering the jurisdiction». Εισήγηση στο συνέδριο της E.O., Padova, 3-6/9/92.

58. Habermas J., συνέντευξη στην εφημερίδα *Θνιτα*, αναδημοσίευση στην εφημερίδα *Ελευθεροτυπία*, 25, 26, 27/12/92.

59. Vasilis Karidis (Λέκτορας Νομικού Τμήματος Παν/μίου Θράκης), «The fear of crime in Athens and the construction of the «dangerous Albanian» stereotype». Εισήγηση στο 20ο συνέδριο της E.O., Padova, 3-6/9/92.

Για πρώτη φορά φέτος υπήρξε μια πολυπληθής ελληνική συμμετοχή σε συνέδριο της E.O. Συνολικά παρακολούθησαν το συνέδριο 19 άτομα, εκ των οποίων τα 11 ήταν φοιτητές του Εργαστηρίου Εγκληματολογίας και Δικαστικής Ψυχιατρικής του Νομικού Τμήματος του Πανεπιστημίου Θράκης.

60. Busch H., Funken A., Kauss U., Narr W.D., Werkentin F., *Die Polizei*, Frankfurt/M. 1985, σελ. 260.

61. Karidis V., όπ.παρ. Επίσης «Επενδυτής» 10-11/10/92.
62. Karidis V., όπ.παρ.
63. Chas Wilson (University of Portsmouth), «"Going to Europe": Prisoners' rights and the effectiveness of european standards». Εισήγηση στο συνέδριο της Ε.Ο., Padova, 3-6/9/92.
64. Στο ίδιο.
65. Στο ίδιο.
66. Christine Stratigopoulou (M. Soc. Sc. in Socio-Legal Studies), «The Controversial Character of the Rechabilitative Ideal: Defects on Criminals». Εισήγηση στο συνέδριο της Ε.Ο., Padova, 3-6/9/92.
67. Βλέπε αφιέρωμα στο Σωφρονιστικό Σύστημα στα *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 41-42/1990.
68. Stratigopoulou Ch., όπ.παρ.
69. Στο ίδιο.
70. Ο Ν. Κουλούρης (υποψήφιος διδάκτωρ Νομικού Τμήματος Παν/μίου Αθηνών) παρουσίασε εισήγηση της ομάδας: V. Bokos, Ν. Κουλouris, Ε. Stathouloroulou, G. Tsiro-nis, S. Vidali, Ε. Zaphiropoulou, με θέμα: «Prisoners' Struggle, Governmental Manoeuvres, and Social Inertia in the '90's».
71. Στο ίδιο.
72. Στο ίδιο.
73. Στο ίδιο. Βλέπε επίσης κείμενο (αρχικά) 19 εγκληματολόγων στο *Εποχή* στις 23/12/1990, καθώς και στα *Χρονικά*, τ. 4/1992, σελ. 97-101 (97), με τίτλο «Κοινές θέσεις για μια εγκληματολογική παρέμβαση στο ζήτημα της φυλακής».
74. Karen Leander (University of Stockholm), «Getting to know women in a Swedish prison». Εισήγηση στο συνέδριο της Ε.Ο., Padova, 3-6/9/92.
75. Στο ίδιο.
76. Βλ. μεταξύ άλλων: L. Klein, J. Luxenburg, M. King, «Perceived Neighborhood Crime and the Impact of Private Security», στο: *Crime and Delinquency*, Ιούλιος 1989, σελ. 365-420. Steven M. Gorelick, «Join Our War», «The Construction of Ideology in a Newspaper Crimefighting Campaign», στο: *Crime and Delinquency*, Ιούλιος 1989, σελ. 421-457.
77. Ο I. Taylor χρησιμοποίησε την έννοια *mundane crime*.
78. Αποσπάσματα του ψηφίσματος, το οποίο μετέφρασε από τα Ιταλικά το μέλος της European Group, Σοφία Βιδάλη.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

ΓΛΩΣΣΑ — ΙΣΤΟΡΙΑ — ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ
ΧΡΗΣΤΟΣ Ν. ΠΕΝΤΕΣΗΣ

ΤΟ ΕΙΝΑΙ
Η ΕΙΔΟ-ΛΟΓΙΚΗ ΚΑΙ
ΝΟΜΟ-ΤΕΛΕΙΑΚΗ
ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΣ
ΤΟΥ

ΤΟΜΟΙ ΤΕΣΣΕΡΙΣ

ΓΛΩΣΣΑ

Ν. ΚΥΡΙΑΖΙΔΗΣ,
Ι. ΚΑΖΑΖΗΣ, J. BRENIER

ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΤΟΥ
ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗ ΜΕ
ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΗ

ΤΟΜΟΙ ΕΠΤΑ

Πρόκειται για έργο - αποτέλεσμα εικοσαετούς πνευματικής προσπάθειας του συγγραφέα, προς την κατεύθυνση της διαλεκτικής θεωρήσεως και ερμηνείας του καθ' όλου Είναι και των Γενών του στο επίπεδο του φιλοσοφικού Λόγου. Το πρόβλημα του Είναι εξετάζεται εδώ από την άποψη της υφισταμένης διαλεκτικής ενότητας και αρμονίας του στο επίπεδο της ειδο-λογικής ή κατηγορηματικής διαρθρώσεώς του και της νομο-τελειακής λειτουργίας του. Το όλο έργο περιλαμβάνει τέσσερα βιβλία, τα οποία αντιστοιχούν σε τέσσερις αυτοτελείς, στην πραγματικότητα όμως αλληλοσυμπληρούμενες, μελέτες με τίτλους: ΕΙΝΑΙ ΚΑΙ ΦΑΙΝΕΣΘΑΙ, η ειδολογική και νομοτελειακή διαλεκτική ενότης των. ΕΙΝΑΙ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΣ. Οντολογική θεώρησις του ανθρώπου και της Πραγματικότητός του. ΕΙΝΑΙ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ. Οντολογική αλήθεια και ανθρώπινος Λόγος. ΕΙΝΑΙ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΠΡΑΞΙΣ. Οντολογική Αλήθεια και η Δράσις του ανθρώπινου Γένους.

Το επτάτομο αυτό έργο αποτελεί μια θεμελιακή μελέτη για τη γλώσσα μας, έτσι όπως τη μιλούσαν οι Έλληνες όταν απελευθερωθήκαμε από την Τουρκία το 1821. Η χρησιμότητά του δε είναι μεγάλη, διότι παρουσιάζει και αναλύει το εργαλείο με το οποίο ένας δάσκαλος γλώσσας και ήθος, όπως ο Μακρυγιάννης, έγραψε ένα από τα κορυφαία κείμενα του νεοελληνικού λόγου.

Ο Μακρυγιάννης έχει σταθεί μια από τις σπουδαιότερες μορφές της ιστορίας του ελληνικού λόγου, γιατί και τον κατέγραψε αψευδάστα και είχε μέσα του το θείο φως του «λογά», ήταν ένας από τους «μεγίστους λογοτέχνες μας», όπως γράφει ο Γιώργος Σφέρης. Σε επτά τόμους 3.400 σελίδων περιλαμβάνονται στατιστικοί πίνακες λέξεων, αριθμητικοί πίνακες συχνότητας λέξεων, αναλυτικό λεξιλόγιο, λεξιλόγιο κατά μέρη του λόγου, αντίστοιχοι πίνακες λέξεων και σημασιολογικοί πίνακες των 6.603 λέξεων που χρησιμοποίησε ο στρατηγός Μακρυγιάννης στα δύο έργα του: Τα Απομνημονεύματα και τα Οράματα και Θάματα.

ΙΣΤΟΡΙΑ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΛΙΟΠΟΥΛΟΣ-ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΑΣΙΩΤΗΣ
Η ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

ΙΣΤΟΡΙΑ - ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ - ΚΟΙΝΩΝΙΑ - ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ
ΤΟΜΟΙ ΔΥΟ

Από το 1986, είκοσι πέντε καθηγητές πανεπιστημίου και ειδικοί επιστήμονες, καθώς και δύο εκδοτικοί οίκοι με γνωστή ιστορία και αναγνωρισμένο κύρος (ο εκδοτικός οίκος ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΗΣ και οι εκδόσεις ΠΑΠΑΖΗΣΗ) ενώνουν τις δυνάμεις τους σε μια προσπάθεια χωρίς προηγούμενο στην εκδοτική μας ιστορία. Αποτέλεσμα είναι μια έκδοση που φιλοδοξεί με γνώση ιστορική και τεκμηρίωση επιστημονική να κάνει γνωστή σε όλους την αναμφισβήτητη ελληνικότητα αλλά και τη συνέχιση της Μακεδονίας διαμέσου των αιώνων.

Θέμα επώδυνο για τους Πανέλληνες, που, παρά την αδιαμφισβήτητη πρόσφατη ελληνική νίκη της Λισαβόνας, θα προβληματίσει και θα απασχολήσει και στο μέλλον. Ο Α' τόμος του έργου καλύπτει την ιστορική πορεία της Μακεδονίας από τους χρόνους της Τουρκοκρατίας μέχρι την προετοιμασία του απελευθερωτικού αγώνα. Ο Β' τόμος ασχολείται με όλα όσα συνέβησαν στον αιώνα μας, αποδεικνύοντας περίτρανα το δίκαιο των ελληνικών θέσεων ενάντια σε κάθε είδους ιστορική παραχάραξη, από οποιονδήποτε κι αν προέρχεται.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ ΑΕΒΕ

ΝΙΚΗΤΑΡΑ 2, ΑΘΗΝΑ 106 78, ΤΗΛ. 3622496, FAX 3609150

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΚΟΙΝΟΤΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ «Κ. ΚΑΡΑΒΙΔΑΣ»

ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ
ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ

Ο Κωνσταντίνος Καραβίδας και
η Προβληματική των Κοινωνικών Επιστημών

Φ.Θ. ΒΕΓΑΡΗΣ, Σ. ΔΑΜΙΑΝΑΚΟΣ, Π. ΚΑΖΑΚΟΣ
Θ. ΚΑΛΦΑΤΗΣ, Μ. ΚΟΜΝΗΝΟΥ, Α.Α. ΚΥΡΤΣΗΣ, Κ. ΚΩΣΤΗΣ
Ι. ΛΑΜΠΡΗ-ΔΗΜΑΚΗ, Γ.Θ. ΜΑΥΡΟΓΟΡΑΤΟΣ, Ν.Ι. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ
Ε. ΠΑΠΑΤΣΙΑΡΧΗΣ, Ε. ΠΡΟΝΤΖΑΣ

Επιμέλεια, εισαγωγή
Μ. ΚΟΜΝΗΝΟΥ - Ε. ΠΑΠΑΤΣΙΑΡΧΗΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

Max Weber

Η ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ
ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ - ΕΙΣΑΓΩΓΗ - ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
ΜΙΧΑΛΗΣ Γ. ΚΥΠΡΑΙΟΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

ΣΟΦΙΑ Ν. ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ

Η ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗ
ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ
“ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ”
ΚΑΙ Η
ΣΥΓΚΛΙΣΗ ΤΗΣ
ΜΕ ΤΟ ΑΣΤΙΚΟ
ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ
ΠΡΟΤΥΠΟ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

MME

GERHARD
MALETZKE

ΘΕΩΡΙΕΣ
ΤΗΣ ΜΑΖΙΚΗΣ
ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

εισαγωγή
μετάφραση
επιμέλεια

ΠΕΡΣΕΦΟΝΗ
ΖΕΡΗ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΑΠΑΖΗΣΗ

ΜΑΙΟΥΣΑ ΤΟΜΑΡΑ-ΣΙΜΕΡΗ

ΑΝΩΤΑΤΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΠΙΛΟΓΗ

Επίσημη τριτοβάθμια εκπαίδευση
στο Παιχνίδι Πανεπιστημίου 1932-1988

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΕΞΟΥΣΙΑ & ΜΕΣΑ ΜΑΖΙΚΗΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

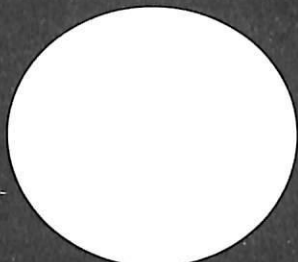

Επιμέλεια ΜΑΡΙΑ ΚΟΣΜΗΝΟΥ ΑΡΧΙΤΟΣ ΑΥΡΙΝΤΣΗΣ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

ΓΙΩΡΓΟΣ ΤΕΝΕΚΙΑΔΗΣ

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΔΙΕΘΝΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ

Μεθοδολογικά
Η διεθνής θέση της Ελλάδας
Το κυπριακό πρόβλημα

ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΚΔΟΣΗ
ΑΝΑΘΕΩΡΗΜΕΝΗ ΚΑΙ ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΕΝΗ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

Η Κρίση του Κρατους

Επιστημη και Κοινωνια

ΝΙΚΟΣ ΠΟΥΛΑΝΤΖΑΣ

Γράμματα

Yves-Marie Berthelot
Christian Baur-Hackmann
Manuel Castells
Dominique Chatelet
Michel Crozier
Jean-Pierre Fassin
Renald Halleg
Joachim Hirsch
Alain Joxe
Jacques Lalonde
Jean-Marie Vincent

Εκδόσεις Παπαζήση